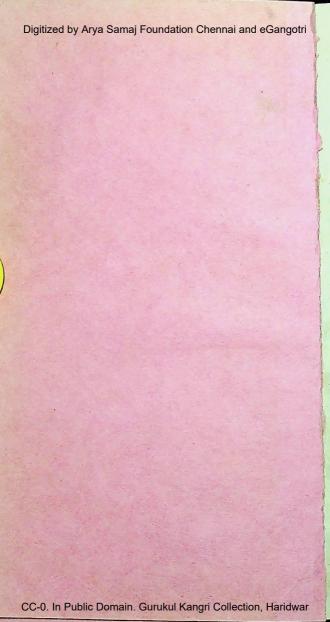
Haridassanskritseries

1937

G. K. Ui Hardwar

Somber Judges 9,92,20,22.96 9, 3, 7, 500 3 Sometir fingl प्रमाणीकर्ण १९८४-१९८४

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennal and eCangoti HARIDAS SANSKRIT SERIES 67 THE CHARAKASAMHITA agnives'a Revised by CHARAKA AND DRIDHABALA Redited WITH THE BHAGIRATHI NOTES Introduction, Index etc., SAHIT VA - AYURVEDACHARYA Pandit Faradatta Pantz VYAKARANATIRTHA & DARSANA S'ASTRI (PARTI) JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA R 530.TAR-C The Chowkhamba Sanskrit Se Benares Cho 1937. All Rights Reseved by the Publisher CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Registered According to Act XXV of 1867,
[All Rights Reserved by the Publisher]

PRINTED BY

JAYA KRISHNA DAS GUPTA, .VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1937.

च Digitized by Arya Samarkowitation Chennai and eGangotri च ० १३,५,६, १००० - अ: हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला क्ष्र

70 9日で14

CHECKED 1973

अग्निवेशमहर्षिकृता

चरकप्रतिसंस्कृता दृढवलपूरिता

चरक-संहिता।

राहित्यायुर्वेदाचार्य-व्याकरणतीर्थ-दर्शनशास्त्रिणा

पण्डित तारादत्तपन्तेन

भागीरथ्या टिप्पण्या विभूषिता संशोधिता च।

(इन्द्रियस्थानपृर्यन्तः प्रथमो भागः)

प्रकाशकः-

जयकृष्णदास-हरिदास ग्रहः-चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

9998

राजशासनानुसारेण सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौलम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

530,57(3) 43072

सिरुक्षतः परमात्मनो 'बहुस्याम्' इत्याकारिकायामिच्छायां कि किं विषयीभूतमिति कोऽनुमातुमपि शक्नोति । तथाऽपि त्रिकालवेदिभिः परमर्षिभिः रसानुगमेन पदार्थोनां संकलनया षट्त्वमाश्रित्य वात-पित्तकफजन्यानां रोगाणां प्रतीकारार्थमोषधीनामनुगमः कृतः ।

रोगाश्च भ्रश्यति कृतयुगे सङ्जाते पापाङ्करे प्रवृत्तेऽभिमानपूणें दक्ष-यज्ञे कृतायां महेश्वरावमाननायामुत्पन्नायां सतीमनोञ्यथायां समाधि-जानलसन्तापेन सद्यःप्रज्वलिते च शरीरे कृपितमहेश्वरललाटात्प्रथमं भीषणमृत्तिंजवरः समभवत् । तदनु नानाविधानामपचाराणां सुलभ-तया, रक्तपित्तगुल्मप्रमेहकुष्टशोषोन्मादापस्माराः समभवन् ।

ततश्च कालान्तरेणापचारप्रचारात्संख्यातीता रोगाः समभूवन् ।
तैश्च रोगैः पीडितान् जन्तून् निरीक्षमाणेन पितामहेन प्रेरितः स्वपुत्रो
दक्षोऽनुतपन् दुहितॄणां षष्टिसहस्राणि जनयामास । आज्ञापयच्च ताः
भवत जायुरूपातरुलतागुल्मक्षुपतृणजन्मधारिण्यो भवत्य इति, दक्षापचारादेव रोगा उत्पन्नाः, दक्षोपचारादेवौषधयः समभवन् । ततश्च
ता अमृतमयीकर्त्तुं सुधांशवे समर्पितवान् । ततश्च "ओषधयः समवदन्त सोमेंन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसिः" इति, अतः स एव दक्षो ब्रह्मणः सकाशादधीत्य वेदमायुषः,
प्रयुक्तवान् यथातथन्ताः, ततश्च दस्नावध्यापयामास, तौ शकं, शको
भरद्वाजं, भरद्वाजः कृष्णात्रिजं पुनर्वसुं, सोऽभिवेशप्रमुखान् शिष्यान् ।
तेष्विभवेशः संहितवान् सकलानध्यायान् । तांश्च प्रतिसञ्चस्वार
भगवान् चरकः ।

ततः प्रसिद्धा चरकसंहिता कालान्तरेण खण्डिता जाता, तां पञ्चनदजन्मा दृढवलस्तन्त्रान्तरेभ्यः सारमादाय ससङ्गति पूरया-मास । सेयं साङ्गोपाङ्गा कायचिकित्साया अपूर्वा संहिता बहुशो मु-द्रिता तथाऽपि मूलत एव विद्यार्थिजनोपकारार्थं विषमस्थलार्थवो-धिकया भागीरथ्या टिप्पण्या संयोजिता यथामित संशोधिता सम-पिता च—आयुर्वेदोपदेशिने जगदीशाय, त्र्यम्बकाय च ।

सा चेयं चौखम्बा—संस्कृत—पुस्तकमालाप्रकाशकाय सर्वाधि-कारपुरस्सरं प्रदत्ता, प्रकाशितश्च तेनायं तस्या इन्द्रियस्थानपर्यन्तोऽयं भागः, चिकित्सादिः सिद्धचन्तोऽपि भागः शीघ्रमेव भवतां दग्गोचरी-भविष्यति । आशासे चानया भागीरथ्या शुद्धान्तःकरणाश्छात्राः सफ्लीकुर्य्युर्मदीयं परिश्रममिति ।

> विदुषामनुचरः— श्रीतारादत्तपन्तः।

विष

ग्रन्थ स्ये रोगा श्रङ्गि भारत

नि इन्द्रेप प्रव

श्रायु श्रायु

श्रार श्रार

साम विशे

द्र^{व्य} चेतः है

गुण सम द्रव्य

कर्म आर

चरक-विषयसूची।

विषयाः पृष्टाङ्काः	
१ स्त्रस्थानम् ।	
१ दीर्घक्षीवितीयोऽध्यायः।	
यन्थकारकृता भरद्वाज-	
स्येन्द्रसकाशे गमनप्रतिज्ञा १	
रोगाणां प्रादुर्भावः र	
श्रिङ्गरः प्रभृतीनामृषीणां समितिः २	
भारद्वाजस्येन्द्रसकाश-गमन-	
नियुक्तिः ३	•
इन्द्रेण भरद्वाजाय श्रायुर्वे दस्य	
प्रवचनम् ३	
त्रायुर्वेदस्य भूतले प्रवर्तनम् ३,४	
त्रायुर्वेदस्य लक्षणम् ४	
त्रायुषो लक्षणं पर्यायाश्च ४-५	
अन्यवेदेभ्य श्रायुर्वेदस्य प्रकर्षः ५	
सामान्यस्य रुक्षणम् ,	,
विशेषस्य ",	,
श्रायुर्वेदस्याधिकरणम् ,	,
द्रव्यसंग्रहः ,	,
चेतन।चेतनभेदेन द्रव्यस्य	
द्वैविध्यम् ,	,
गुणाः कर्माणि च ,	,
समवायरय लक्षणम् ,	,
	,
कर्मणो गुणस्य च रुक्षणम् ५-६	i
श्रायुर्वेदस्य प्रयोजनं ,	,

तां

या-मु-बो-

म-

धि-ऽयं ारी-।त्राः

विषयाः पृष्ठ	ाङ्काः
व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः	Ę
व्याधीनां द्विविध आश्रयः	,,
श्रारोग्यस्य हेतुः	,,
श्रात्मनो लक्षगम्	"
त्रिविधः शारीरदोषसंग्रहः	"
द्विविधो मानसदोषसंग्रहः	"
दोषाणां प्रशमनोपायाः	ξ- 0
वायोर्गुणास्तत्प्रशमनानि च	
पित्तस्य गुणास्तत्वशमनानि च	"
श्रेष्मणो गुणास्तत्प्रश्चमनानि च	
त्रिकाराणां विनिवर्तने उपायाः	"
रसस्य लक्षणं, द्रव्यं, विशेषे	"
प्रस्ययाश्च	"
रसानां संग्रहः	29
दोषाणां प्रशमनाः प्रकोपकाश्च	
रसाः	33
प्रभावभेदेन द्रव्यभेदः	"
उत्पत्तिभेदेन "	"
जाङ्गमद्रव्यसंग्रहः	"
पार्थिवद्रव्यसंग्रहः	
चतुर्विधमौद्भिदद्रव्यम्	"
श्रीद्भिदद्रन्यसंग्रहः	رد اعــوا
जाङ्गमादिषु प्रशस्तानां	N PR
द्रव्याणां संग्रहः	
षोडशमूलिनीनां नामकर्मणी	"
पार्श्वभूलिनाना नामप्रमणा	100

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः	विष
एकोनविंशतिफलिनीनां ,, रु	श्रष्ट।विंशतिर्यवाग्वः १४-१५	जाव
चतुर्विधमहास्नेदानां ,, ,,	श्रध्यायार्थसंग्रहः	बृंह
पञ्चविधलवणानां ", "		लेख
श्रष्टिविधमूत्राणां ९-१०	३ आरग्वधीयोऽध्यायः।	भेद
त्रष्टविधक्षीराणां "	पन्नदश कुष्ठहराः प्रदेहाः १५-१६	सन्ध
क्षीराश्रयास्त्रयो वृक्षास्तेषां	वातहराः पञ्च ,, १७	दीप
कर्मच १०-११	वातरक्तहरास्त्रयः ,,	वल्य
स्वगाश्रयास्त्रयो वृक्षारतेषां	शिरोहजाहरी द्वी प्रदेही ,	वण्य
कर्म च "	पार्श्वरुजाहर एक: प्रदेह:	कण्
श्रोषधीनां नामरूपयोगज्ञाने	निर्वापणी द्वी प्रदेही ,	ह्य
गुणाः "	शीतहर एकः प्रदेहः	नृहि
श्रोषधीनां नामरूपयोगाऽज्ञाने	एको विपहरः ,,	अश
दोषाः ११-१२	त्वग्दोषसंस्वेदहरइचैकः ,, ,	, कुष्ठ
भिषग्बुभूषोः कर्तव्यम् "	शरीरदौर्गनध्यहरः ,, ,	क्ष
युक्तस्य भैषज्यस्य लक्षणम् "	श्रध्यायार्थसंग्रहः १	ही।
भिषक्तमस्य लक्षणम् "		विष
श्रध्यायार्थसंग्रहः ,,	४ पड्डिरेचनशतीयोऽध्यायः।	स्त
in the state of th	पड्विरेचनशतादीनां संग्रहेण	स्त
२ अपामार्गतण्डुलीयोऽध्यायः ।	कथनम् १	যু
शिरोविरेचनद्रव्याणि १३		, शुह
वमनद्रव्याणि ,,		, स्ने
विरेचनद्रव्याणि "	पञ्च कषाययोनयः १९	स्वे
श्रास्थापनद्रव्याणि ,,		, वम
श्रनुवासनद्रव्याणामास्थापन	स्वरसादीनां लक्षणानि	, वि
द्रव्येष्वतिदेशः "	स्वरसादीनां बलतारतम्यम् १	
पञ्चकर्मार्हाः १४	पञ्चाशनमहाकषायाणां	श्रद
पञ्चक्रमंतः प्राक्कर्तव्यम् "		, शि
युक्तिज्ञानस्य गुणाः "	पञ्चकषायशतानां विवरणम् . २०	ं छ

चरक-विषयसूची। Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः पृष्ठाङ्काः विषयाः पृष्ठाङ्काः ष्टाङ्गाः त्रणानियहणो दशको महाकषाय २२ जीवनीयो दशको महाकषायः 20 8-84 हिकानि महणो बंहणीयो 99 33 प्रीषसंग्रहणीयो लेखनीयो म् त्रसंहणीयो भेदनीयो ,, ,, 99 मत्रविरजनीयो सन्धानीयो 4-28 11 " 22 ,, " म् त्रविरेचनीयो दीपनीयो 20 12 ,, ,, 23 11 23 वल्यो कासहरो ,, 33 33 " वण्यों श्वासहरो " ,, ,, ,, 27 शोथहरो कण्ड्यो 35 32 ज्बरहरो हचो ₹ 3. 20 ,, श्रमहरो त्रिह्नो 20 11 22 ,,, त्रशोंहो दाइप्रशमनो 28 22 ,, 11 22 शीतप्रशमनो कुष्ठध्नो ,, 22 " 53 उदर्प्रशमनो कण्ड्रहो ,, 32 श्रङ्गमर्दप्रशमनो दशको महा. कृमिद्रो 3 25 ,, ,, विषद्यो शूलप्रशमनो ,, ,, 22. स्तम्यजननो <u>जोणितास्थापनो</u> यः । ,, 22 12 स्तन्यशोधनो " वेदनास्थापनो " ,, 99. संज्ञास्थापनो शुक्रजननो दशको महाकषायः 28 17 37, प्रजास्थापनो शुक्रशोधनो ,, " वय:स्थापनो स्नेहोपगो 12. ,, भेषजानामसंख्येयत्वे नाति-स्वेदोपगो ,, " संक्षेपविस्तरे युक्तिः वमनोपगो 28 23 केपाञ्चिदङ्गानामेकाधिकेष विरेचनोपगो " " कषायान्तरेषु संक्रवनेऽपि श्रास्थापनोपगो " श्रनवासनोपगो पञ्चशतीत्वपूरणे युक्तिः 22 ,, श्रध्यायार्थसंग्रहः शिरोविरेचनोपगो ,, " छदिनियहणो " इति भेषजचतुष्मः। 20 37 "

		•		
	ष्टाङ्काः	विषयाः	प्रशङ्का	विष
🥕 ५ मात्राशितीयोऽध्याय		धूमनेत्रनिर्माणविधिः	71	स्वस्थ
मात्राशनं कतेव्यम्	२५	सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्		भवि
त्र्राहारमात्राया श्रश्निबलाः		श्रपीतस्य	,	स्वस
पेक्षित्वम्	39	श्रतिपीतस्य ्	,	श्रध्य
त्राहारस्य मात्राप्रमाणम्	"	त्रणुतैलस्य प्रयोगकालः	30	×
प्रकृतिलघूनि प्रकृतिगुरूणि	1	श्रणुतैलसेवने गुण।:	,	1
च द्रव्याणि मात्रयैवो-		श्रणुतैलनिर्माणविधिः	,	ऋत
पयोज्यानि	२६	श्रणुतैलस्य प्रयोगविधिः	,	ऋते वि
भात्राविचारे गौरवलाघवयोरौ		दन्तधावनविधिर्गुणाश्च	88	अय
पयोगिकत्वम्	,,,	दन्तपवने योग्या द्रमाः	,	
गुरुलघुभेदेन श्राहारस्य मात्रा	२६	जिह्वानिलेखनानि	,	विस
मात्रावदाहारस्य गुणाः	,,	जिह्वानिर्लेखनस्य गुणाः	,	श्रा
पिष्टमयादि गुरुद्र व्याणां भोजने		श्रास्येन धार्याणि द्रव्याणि		
मात्रा	"	तैलगण्डूषधारणस्य गुणाः		3
कीटृशानाहारान्नाऽभ्यसेत्	"	शिरसि तैलिनिषेवणस्य ,,	₹१−३	gı
क्रीटृशानाहारान स्यसेत्	,,,	कर्णपूरणस्य "		হি
अअनविधिः	२६-२७	श्रभ्यङ्गस्य ,,		वस
प्रायोगिकधूमवतिंद्रव्याणि	,,	पादाभ्यङ्गस्य "		र्भ म
धूमवर्तेनिर्माणविधिः	"	शरीरपरिमार्जनस्य ,,	B	व
स्नैहिकधूमवितंद्रव्याणि	"	स्नानस्य ,,		्रश
मूर्घविरेचनधूमवर्तिद्रव्याणि	"	निर्मलाम्बरधारणस्य "		ਂ स
धूमपानस्य गुणाः	20-25	गन्धमाल्यनिषेवणस्य "	3	34
धूमषानेऽष्टी कालाः	"	रत्नाभरणधारणस्य "	the last	रे व
सम्यक्पीतस्य धूमस्य लक्षणम		पाद।दिशौचाधानस्य ,,		-
श्रविधिपीतस्य धूमस्य दोषाः	21	केशादिकल्पनस्य ;,		, मृ
तत्र प्रतिकारः	33	पादत्रधारणस्य ,,		9
भूमपानानहीं	२९	छत्रधारणस्य "		P/ 10
भूमपानविधिः	2)	दण्डधारणस्य "		1
2.11.11.1.	"			1 8

副	विषयाः पृ	शङ्काः	विषयाः	श्राङ्काः
२	स्वस्थविधावविहतेन ,,	"	क्षवथुवेगविधारणे "	12-
3	भवितव्यम् '	३३	उद्गारनियहे ,,	"
)	स्वस्थस्यान्यत्कर्तव्यम् "	,,	जुम्भानियहे "	12
,		33,38	क्षुद्रेगनियहे "	\$6-80
30	% ६ तस्याशितोयोऽध्याय		पिपासानियहे ,,	17
1	ऋतुसात्म्ये विदिते फलम्	38	वाष्पनिम्रहे ,,	3)
,	ऋतादिविभागेन संवरसर-	,	निद्राविधारणे ,	13-
,	विभागः	"	अमनि:स्वासधारणे	13
2 8	श्रयनयोः स्वरूपम्	"	येषां वेगाः सर्वथा वार	
,		34	साहसादीनां वेगधार	ो गुणाः ,,
,	विसर्गे नृणां बलोपचये हेतुः	,,	व्यायामस्य लक्षणम्	"
,	श्रादानविसर्गयोर्वलस्य	, ,,	त्र्यायामस्य गुणाः	27
	ह्रासवृद्धिक्रमः	"	श्रतिव्यायामे दोषाः	80-85
		34	श्रन्यानिप यानितमाः	र्न न
-3	हेमन्तचर्या	३५,३६	सेवेत	"
	शिशिरचर्या		तेशामितमात्रसेवने दो	वाः ,,
1	वसन्तचर्या	;; 35	व्यायामानर्हाः	"
	ग्रीष्मचर्या	३६,३७	2 - 2 - 2	Бम : ",
	वर्षाचर्या	३७,३5	सदा श्रातुरा श्रनातुर	
	श्ररच्चर्या	₹5,₹7		,,
	सातम्यस्य लक्षणम्		देहप्रकर्तर्लक्षणम्	85
3	्रे श्रध्यायार्थसंग्रहः 🗡 ७ नवेगान्धारणीयोऽध); ntare)	स्वस्थस्य समसर्वरसं	सारम्यं
	वैषां वेगान्न धारयेत्	यात्रः । ३⊏		in the m
	मूत्रनिग्रहे दोषास्तचितितसा		-6	37
	मूत्रानशह दापारताचानत्ता पुरीषवेगनिधारणे ,,		मलानां क्षयबद्धचीत	
	शुक्ते प्रतिहते ,,):	तज्जानां व्याधीनां	
	शुक्त भातहत ,,	,	रबस्थवत्तसेवने हेत	
	छदिनियहे दोषास्तन्विकत	साच ३९	1 0 0	
	व्यवागत्रह दानाता न्याना		The state of the s	

3

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः	विष
श्राग-तुरोगाणामुत्पत्तौ		श्रध्यात्मद्रव्यगुणानां संग्रहः ४७	भूतेषु
कारणम्	४३	पाञ्चभौतिकानामि चक्षुरा-	अध्य
श्रागन्तु विकाराणामनुत्पत्तौ		दीनां तैजसत्वादिन्यपदेशे हेतः	
विधि:	"	समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृ-	X
रोगाणामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां		तिविकृतिहेतवः "	चतु
च शान्तये कारणम्	,,	मनसो ग्राह्मविषय।•	त्य
के नरा वर्ज्याः	"	समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृ-	मैत्रे
के नराः सेव्याः	"	तिभावे स्थापने उपायाः	रव
हितसेवने प्रयतितव्यं	"	सद्वृत्तानुष्ठाने हेतुलीभक्ष ४७	तत्र
दिधसेवने नियमाः		अनुष्ठेयानि सद्वृत्तानि ४८	चि
दाषसेवनविधीनामपालने		श्रननुष्ठेयान्यसद्वृत्तानि ४८-५०	चि
दोषा:	"	त्रात्मनः शुभाशंसनप्रकारः ५१	श्रस
अध्यायार्थसंग्रहः	88	श्रध्यायार्थसंग्रहः ५१	रोग
/	THE RESERVE	इति स्वस्थवृत्तचतुष्कः।	g
र्म ८ इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध	यायः।	ARAS — topsolid	सुख
पञ्चेन्द्रियादीनां	PER STA	∕ ९ खुड्डाकचतुष्पादोऽध्यायः ।	कृच
परिगणनम्	AA.	चिकित्सायाः पादचतुष्टयम् ५२	याप
मनसो लक्षणम्	84	रोगाऽदरोग्ययोर्कश्रणम	प्रत्य
यकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकव	- ,,	चिकित्साया लक्षणम	रोग
दाभासे कारणम्	"	वैद्यस्य गुणाः ५२-५३	Я
पुरुषस्य सात्त्विकादिव्यपदेशे		दन्याणां	श्रह
मनःपुरःसराणामिन्द्रियाणाम	F407.7	परिचारकस्य "	
र्थग्रहणे सामर्थ्यम्	"	श्रातरस्य "	
'पञ्चे निद्र याणि	"	पादचत्रवये तैशस्य क्याचाने हेन	ति
पञ्चे निद्र यद्र व्याणि	22	श्रजनिकित्मकस्य दोषाः	प्रश
पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि	1,	प्राज्ञचिकित्मकस्य राजाः	िं
पन्चेन्द्रियार्थाः	"	सदै सम्य लक्षणम	त्तृ
परु चेन्द्रियबुद्धयः	2)	वेद्यस्य कर्वत्यम	q
		भवत वाराज्यम् भ	

	विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्टाङ्काः
ङ्गाः	भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः ५४	नास्तिकतापरित्यागे युक्तिः ५९-६०
80	ब्राध्यायार्थं संग्रहः	परीक्षायाश्चातुर्विध्यम् "
	and the second second second	श्राप्तस्य क्षणम् ६१
"	४ १० महाचतुष्पादोऽध्यायः ।	श्रप्तवाक्यस्य सत्यतायां युक्तिः ,,
	चतुष्पादं भेषजमलमारोग्याये-	प्रत्यक्षस्य लक्षणम् "
"	त्यात्रेयकृता स्थापना	त्रनुमानस्य " "
"	मैत्रेयकृतो भेषजाभेषजयोस्तुल्य	युक्तेर्लक्षणम् "
	त्वप्रतिपादने पूर्वपक्षः ५४-५५	श्राप्तवाक्यद्वारा
11	तत्र समाधानमात्रेयकृतम् ५५-५६	पुनर्भवस्य प्रतिपादनम् "
86	चिकित्सास्त्रम् "	प्रस्यक्षेण ,, ,,
	चिकिश्सायां यशोलाभे कारणम् "	श्रनुमानेन,, "
48	श्रसाध्यरोगचिकित्सायां हानिः ५७	युत्रत्या ,, ,, ६२
48	रोगाणां साध्यासाध्यत्वेऽपि	सिद्धे पुनर्भवे धर्माचरणम-
75	पुनविभागः "	वस्यं कर्तन्यं ६२-६३
	सुखसाध्यस्य रोगस्य रुक्षणम् "	त्रय उपस्तम्भाः
	कृच्छूसाध्यस्य " " "	त्रिविधं वलं ,,
25.50	याप्यस्य " " "	त्रीण्यायतनानि रोगस्य ६:-६४
42	प्रत्याख्येयस्य " " "	श्रसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगविवर्जनम् "
"	रोगस्य साध्यासाध्यज्ञान-	त्रयोगातियोगिमध्यायोग-
1)	प्रयोजनं "	युक्तस्य कर्मणो लक्षणम् "
43	श्रध्यायार्थसंग्रहः ५८	" कालस्य रुक्षणम् "
"	12.00	सर्वेषामेव वस्तूनां भावा-
. "	११ तिस्त्रैषणीयोऽध्यायः।	भावौ योगाद्यपेक्षिणौ "
"	तिस्र एषणाः "	त्रयो रोगाः "
17	प्रथमा प्राणीषणा "	मानसन्याधेः प्रतिकारः ६४-६५
2)	द्वितीया धनैषणा ५८-५९	त्रयो रोगमार्गाः "
"	तृतीया परलोकैषणा "	शाखानुसारिणो रोगाः "
3)	परलोकाऽस्तित्वप्रतिपादनं ५९	मध्यममार्गानुसारियो रोगाः "
39	COOL TO DO INTO DO INTO COMM	Indian and Oallandian Hamiltonia

Digitized by Arya Sanar-Oladanonia and eGangotri

विष उंत्त उत्त मध्य HES हरव हरः घृत तैल वस मञ स्ने के के ऋि स्नि ऋ स्ने रने मृद् स्ने रने रने स्ने स्ने संः संः स्ने रने

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्टा	ङ्काः
कोष्ठानुसारिणो रागाः	६५	तस्य इलेध्मणः शुभाशुभ-	
त्रिविधा भिषजः	"	करत्वम्	90
त्रिविधमौषधम्	६६	सर्वेषामेव वातत्तितइलेश्मणां	
त्रिविधा चिकित्सा	,	प्रभुत्वमिति श्रात्रेयकृतं	
प्राज्ञ।ज्ञरोगिणोः लक्षणम्	"	समाधानम्	७१
श्रध्यायार्थसंग्रहः	६७	श्रध्यायार्थसंग्रहः	"
	enterpy !	इति निर्देशचतुष्कः।	
🔫 १२ वातकलाकलीयोऽध	यायः ।	20072 2007	
वायुमधिकृत्य मह्षीणां		🖍 १३ स्रेहाध्यायः।	
प्रइनोत्तराणि	६७	स्नेहमधिकृत्याग्निवेशस्य प्रश्नाः	७२
वायोर्गुणाः	,,	पुनर्वसोस्त्तरम्	3)
वायोः प्रकोपणानि	8=	स्नेहस्य द्विविधा योनिः	"
वायोः प्रशमनानि	,,	स्थावर्ग्नेहस्याशयाः	"
प्रकोषणप्रशमनानि कथं वार्		जाङ्गमस्नेहस्याशयाः ७२	-७३
प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति च		तिलतैलस्य गुणाः	1)
श्ररीरचरस्याऽकुपितस्य वाय		प्रण्डतैलस्य गुणाः	"
क.मींण	,,	सर्पिपः सर्व स्नेहोत्तमत्वं	"
शरीरचरस्य कुपितवायोः	S. Bernell	घृतस्य गुणाः	,,,
कर्माणि	,,	तैलस्य गुणाः	"
प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो		वसायाः गुणाः	"
वायो: कर्माणि	,,	मज्ज्ञ: गुणाः	"
लोकेषु चरतः कुपितवायोः	a stinks	ऋतुभेदे स्नेह्पाने भेदः	33
कर्माणि	ξ=-ξ ς	स्नेह्पाने कालभेदोऽधिकारिः	
वायोः प्रभावः	10 19	भेदश्च ७३	-08
शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपि		तन्नियमापालने दोषाः	19
तस्य पित्तस्य शुभाशुभव		स्नेहस्यानुपानम्	,,
रत्वम्	90	स्नेहस्य चतुर्विशतिः प्रविचारणाः	: ,,
शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपि		स्नेइस्य त्रिविधा मात्राः	17

ङ्घाः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्टाङ्काः
	उत्तमस्नेहमात्राहाः पुरुषाः	98	कुष्ट्यादीनां स्नेहने वर्जनीय	
90	उत्तमस्नेहमात्राया गुणाः	, j	द्रव्याणि	58
	मध्यमस्नेहमात्राहाः पुरुषाः	21	कुष्ट्यादीनां स्नेहनप्रकारः	"
	मध्यमस्नेहमात्राया गुणाः	08-03	श्रतिमात्रया त्वरया च	
७१	हस्वस्नेहमात्राहीः पुरुषाः		स्नेहसेवने दोषाः	1)
	हस्त्रस्नेहमात्राया गुणाः	"	स्नेहस्वेदादीनां क्रमः	50
"	घृतपानाहीः	"	श्रध्यायार्थसंग्रहः	"
	तैलपानाहाः	७५-७६		· interest
	वसापानाहाः		💉 १४ स्वेदाध्यायः	1
७२	मज्जपानाहीः		स्वेदगुणाः	. ⊂0
01	स्नेहनस्य प्रकर्षः	"	स्वेदो यथा कार्यकरः	"
3)	के स्नेह्याः	"	स्वेदस्य मात्रा	. 33
"	के न स्नेह्याः	"	दोषापेक्षिणी स्वेदकल्पना	,,
"	श्रक्षिग्धस्य लक्षणम्	"	अवयवापेक्षिणी ,,	,,
₹ <i>0</i> –3	स्त्रिग्धस्य ,,	"	हृदयवंक्षणादीनां स्वेदे	
1)	श्रतिसिग्धस्य ,,	७६-७७	रक्षणविधिः	. 52
"	स्नेहपाने पूर्वकर्म		सम्यक्सिवन्नस्य लक्षणम्	,,
"	रनेहपीते हिताहितम्	"	श्रतिस्वित्रस्य "	,,
,,	मृदुक्रूरकोष्ठयोर्लक्षणम्	"	श्रतिस्वित्रस्य चिकित्सा	= 2
"	स्तेह्पाने तृष्णोपद्रविचिकित्स	33	श्रस्वेद्याः	,,
"	रनेहाजीणें कर्तव्यम्	بر اا	स्वेदसाध्या विकाराः	= 2
"	रनेहविभ्रमजा दोषाः		पिण्डस्वेदस्य द्रव्याणि	"
**	स्नेहन्यापत्तौ चिकित्सा	"	प्रस्तरस्वेदस्य ,,	
	-2 2	"	नाडीस्वेदस्य ,,	r2-43
₹-0¥	संशोधने रनेहे वृत्तिः	"	श्रवगाहपरिषेकस्वेदयोः "	"
19	संशमने स्नेहे वृत्तिः	"	उपनाहस्वेदस्य ,	
"	स्त्रेमन रनह शृतः स्नेहविचारणाया विषयाः	"	उपनाहस्वेदे वन्धनद्रव्याणि	"
: ,,		"	बन्धमोक्षविधिः	"
37	स्नेहानां प्रविचारणाविधिः))	पन्पनाद्मापायः	"

Digitized by Arya ड्रिक्न्य मिन्द्रिक्षिक्ष के Arya ड्रिक्न्य मिन्द्रिक्ष के Arya ड्रिक्न्य के Arya ट्रिक्न्य के Arya ट्रिक्ट्य के Arya ट्रिक्न्य के Arya ट्रिक्न्य के Arya ट्रिक्ट्य के Arya ट्रिक्ट

पृष्ठाङ्काः	विषयाः
E 3	वमनस्यायोग
"	वमनसम्यग्य
"	वमनातियोग
E\$-E8	वमनायागारि
"	उपद्रवाः
"	वमनस्य यो
48-44	त्कर्तव्यम्
,,,	विरेचनविधि
,,	सम्भारोपकर
"	संशोधनप्र
,,	संशोधनकर
33	श्रध्यायार्थस
"	१६ चिकि
"	विज्ञभिषक
, ,,	गुणाः
	श्रज्ञप्रयुवते
31	विरेचनस्य
"	विरेचनस्य
,,	वमनस्यारि
58-50	संशोधनय
यायः ।	संशोधनस
रो-	संशमनापे
50	ज्यायस्त
55	संशोधनाः
59	संशोधनस
	कार:
	स्नेहादिक
90	विहितेषु
	= ३

पृष्टाङ्काः गलक्षणानि योगलक्षणानि गलक्षणानि तियागजा गे पश्चा-धः ल्पनासमर्थानां प्रकार: रणे गुणाः संग्रह: हत्साप्राभृतीयोऽध्यायः । प्रयुक्ते विरेचने ते विरेचने दोषाः सम्ययोगलक्षणम् यायोगलक्षणम् तियोगलक्षणानि योग्याः पुरुषाः य गुणाः क्षिया संशोधनस्य वे युक्तिः नन्तरं पथ्यम् यातियोगे प्रति-र्म स्वविधिना साधनम्

विप

विवि

आत्रे चिवि

चिवि चिवि 33

20

शस

आत्रे श्चिरो

प्ति

अङ्गे " शिरो

९३ वात

, लक्ष्ण " पित्तः

नि

कफ

,,त्रिदो

, वातज पित्तः

,, 年午

किमि

९२ शिरो

98 ऋध्य

"

९० । धातून

1) 12 अ

ङ्घाः	बिपयाः पृष्टाङ्काः	विषयः पृष्ठाङ्काः
90	थातूनां वैषम्ये साम्ये च हेतुः ९३-९४	सन्निपावजहद्रीगस्य,, ,,
22	विकित्सायाः प्रयोजनविषये	किमिजहद्रोगस्य ,, ,, ,,
_ 1)	ष्ट्रश्रग्निवेशस्य प्रदनाः "	दोषमानविकलपजा रोगाः "
	श्रात्रेयकृतं तत्समाधानम् ",	व्याधीनां द्विषष्टिः ९=
"	चिकित्साया लक्षणम् ९५	दोषाणां वृद्धिक्षये लक्षणानि ९९
	चिकित्सायाः प्रयोजनम् "	श्रष्टादशक्षयाणां गणना ,,
11	चिकित्साप्राभृतस्य फलम् "	रसक्षयस्य लक्षणम् १००
98	अध्यायार्थसंग्रह . ,,	रक्तक्षयस्य ,, ,,
	इति कल्पन।चतुष्कः।	मांसक्षयस्य "
33	10 11 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	मेद:क्षयस्य ,, ,,
"	१० कियन्तः शिरसीयोऽध्यायः।	श्रस्थिक्षयस्य ,,
35	शिरोरोग।दिविषये श्रश्निवे-	मज्जक्षयस्य ,, ,,
यः ।	शस्य प्रश्नाः ९५-९३	शुक्रक्षयस्य ,,
	श्रात्रेयस्य उत्तरम् "	पुरीषक्षयस्य ,,
,,	शिरोरोगाणां निदानं सम्प्रा-	मूत्रक्षयस्य ,, ,,
"	দ্বিश্ব "	सामान्येन मलक्षयलक्षणम् "
,,		श्रोजःक्षयलक्षणम् "
"		श्रोजसो लक्षणम् १००-१०१
93	वातजिशरोरोगस्य निदानं	सामान्येन क्षयाणां हेतवः
91	लक्षणं च ९७	मधुमेइस्य निदानं संप्राप्तिश्च "
,	पित्तजिशरोरोगस्य	मधुमेहस्य रुक्षणम् "
	निदानं लक्षणं च "	मधुमेहस्य उपेक्षणे पिडकानां
,	, कफ जिशरोरोगस्य ,, ,, ,,	समुद्भवः
,	, त्रिदोषजशिरोरो ,, ,, ,,	सप्तपिडकानां नामानि "
	क्रिमिजशिरोरोगस्य ,, ,, ,,	शराविकाया लक्षणम् "
,	, वातजहद्रोगस्य ,, ,, ,,	कच्छपिकाया लक्ष्यां
	पित्तजहद्रोगस्य " " ९८	जालिन्या ,, "
,	, कफजहद्रोगस्य ,, ,, ,,	सर्षंच्या "
	CC-0. In Public Domain. Gur	ukul Kangri Collection, Haridwar

> सा' श्रह कुर्ति रि

> > प्रदेश प

3

		•	*****
विषयाः पृष्ठ	ह्याः		पृष्टाङ्काः
श्रलज्या लक्षणम्	"	१८ त्रिशोथीयोऽध्यार	*
विनताया ,,	१०२	शोधानां भेदाः	808
विद्रध्या ,	27	श्रागन्तो:शोथस्यनिदानम् १०	8-204
बाह्याभ्यन्तरभेदेन विद्रधी द्विविध	١,,	श्रागन्तु शोयस्य प्रतिकारः	n
श्रन्तविंद्रध्या निदानम्	,,,	निजस्य शोथस्य सामान्य-	Con College
विद्रध्याः संप्राप्तिः	"	निदानम्	१०५
विद्रध्याः स्थानानि	"	वातजशोथस्य निदानं लक्षण	वि "
विद्रध्या निरुक्तिः	"	वित्तजशोथस्य ", "	.53
वात जादिमेदेनान्त विद्रधिलक्षणा	न ,,	कफजशोथस्य ,, ,,	31
विदाहं प्राप्ताया विद्रध्या लक्षण		द्वन्द्रशोथानां निदानं लक्षणं	'ব "
विद्रधीनां स्नावलक्षणम्	,,	सान्निपातिकः शोथः	१०६
श्रन्तविद्रधीनां स्थानविशेषकृतं		शोथानां पृथक् पृथक् प्रकारे	ण ,
लक्षणम्	"	भेदाः	3 1
श्रन्तविंद्रधीनां साध्यत्वासाध्यत	व-	वातजादीनां शोथलक्षानां श	डोकेन
निर्देश:	,,	पुनरभिधानम्	1
विद्रथीषु क्रियाक्रमः	१०३	शोथानां स्थानविशेषकृतम	
प्रमेहं विनाऽपि पिडकानां		ध्यत्वम्	१०६-१०
संभवः	"	शोथस्योपद्रवाः	801
कस्य दोषाय प्रकोपे का पिडव	ন	उपजिह्विकाया:-	
जायते	,,,	संप्राप्तिः लक्ष	सण न्न
विडकानां साध्यत्वासाध्यत्वि	नेर्देशः ,,	गलशुण्डिकायाः ,,	,,
उक्ताभ्योऽन्याः पिडकाः	"	गंलगण्डस्य ,,	"
पिडकानामु पद्रवाः	,):		19
दोषाणां त्रिविधा गतिः	2:	, विसर्पस्य ,,	59
विधिभेदेन दोषाणां चयप्रकोष	।प्र-	पिडकायाः ,,	55
शमकालाः १०	3-108	तिलकादीनां ,,	11
दोषाणां प्राकृती वैकृती च ग	तिः ,	, शङ्ककस्य ,,	11
श्रध्यायार्थसंग्रह:	208	कर्णमूलशोधस्य ,,	,, 20

ङ्गाः

204

चरक-विषयसूची । Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

		I	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
ङ्गाः		ङ्घाः	श्रष्टी उदराणि	१११
	स्रीहाभिवृद्धेः संप्राप्तिः, लक्षणञ्च	100	,, मूत्राघाताः	
80	गुल्मस्य ,, ,	97	,, क्षीरदोषाः	"
04	वृद्धेः ,, ,,	37	,, क्षारदायाः	"
	उदरस्य ,, ,,	19	,, रेतोदोषः	"
))		"	सप्त कुष्ठानि	39
	श्रिधमां तार्बुदादी नामपि		" पिडकाः	0)
१०५	711 10 11 11 11	19	" विसर्पाः	11
,	रोहिण्याः संप्राप्तिः	9)	पडतीसारा:	99
.5	रोहिण्याः साध्यत्वासाध्यत्व.		पडुरावर्ताः	"
,	निर्देश:	13	पञ्च मुल्माः	39
	रोगाणां साध्यासाध्यभेदेन		,, कासाः	91
20	द्वैविध्यम्	109	,, दवासाः	3)
	साध्यस्य लक्षणम्	"	,, हिकाः	1)
	श्रप्ताध्यस्य द्वैविध्यम्	"	" तृष्णाः	"
1	क्रिपितस्यैकस्यैव दोषस्य वि-		,, छर्दयः	"
	विधरोगकरते रोगाणामप-		,, भक्तस्यानशनस्थाना	
	रिसंख्येयत्वे च तेषां चि-		श्ररुचय:	
-20	कित्सिते सामान्योपदेश-	"	• शिरोरोगाः	"
20		,,	,, हद्रोगाः	2)
,,	प्रकृतिस्थस्य वातस्य कर्म	"		"
	प्रकृतिस्थस्य पित्तस्य	12		1)
	प्रकृतिस्थस्य कफस्य ,,	3)	,, उन्मादाः	"
	वातादीनां क्षयलक्षणम्	37	चत्वारोऽपस्माराः	13
	वातादीनां वृद्धिलक्षणम्	37	चरवारोऽक्षिरोगाः	33
	श्रध्यायार्थसंग्रहः	220	चःवारः कर्णरोगाः	, ,,
	1 11111111111	113	,, प्रतिद्यायाः	29
1	१९ अष्टादरीयोऽध्यायः	1.	,, मुखरोगाः	"
	उदरादिरोगाणां संख्यानां		,, ग्रहणीदोषाः	1)
	निर्देश:	११०	,, मदाः	१११-११२
2	0			

१४ चरक-विषयसूची । Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Ai ya O	amaj r ound	ation Chemia and ecang	Out	
विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्का	विष
चरवाराः मूच्छीयाः	११२	द्विवधं रोगाणामधिष्ठानम्	281	कुपित
,, शोपाः	,,	रोगाणामपरिसंख्येयत्वम्	10	चिवि
चत्वारि क्लैव्यानि	"	त्रागन्तुविकारस्य कारणानि	,	হ্বা-
त्रयः शोधाः	"	निजविकारस्य ,,	N.	ऋध्य
त्रीणि किलासानि	,,	सर्वेषामपि विकाराणां प्रेर		
त्रिविधं रक्तिपत्तम्	1)	णम् * प्रयोजकनिमित्तम्	* ,	
द्विविधो ज्वरः	,,	सर्वे रोगाः परस्परमनुब-		2
,, त्रण:	, ,-	निधन:	7)	ऋष्टौ
,, श्रायामः	,,	श्रागन्तु निजयोर्लक्षणतो		श्रति
द्विविधा गृध्रसी	,,	भेदः	:	तेषा
,, कामला	1,	शरीरे दोषाणां स्थानविभा		त्र्रात
द्विविधमामम्	"	वातिपत्तद्रलेष्मणां प्रकृति-		श्रति
द्विविधं वातरक्तम्	"	भूतानां विकृतानां च कर्म	1	श्रति
द्विविध श्रशीरोगः	*	सामान्यजा नानात्मजाश्च	1	अति
एक ऊरुस्तम्भः	1,	विकाराः		श्रति
,, सन्त्यासः	,,,	श्रशीतेर्वातविकाराणां		\$£
,, महागदः	"	नणना	288-550	
विंशतिः क्रिमिजातयः	,,	वायोरात्मरूपस्वलक्षणक-		यु
,, प्रमेहा	,,,	मांणि :	११५-११	सम
विंशतियोंनिन्यापदः	११२	कुपितस्य वायोरुपकमः		₹थूर
सर्वेषामेव विकाराणां वात	तादि-	चत्वारिंशतः पित्तविकाराण	İ	य
जरवनिर्देश:	११३	गणना		अदि
निजागन्त्वोः परस्परानुवा	न्धित्वं ,,	पित्तस्यात्मरूपस्वलणकर्मा	णे११६-१	१ अति
श्रध्यायार्थसंग्रहः	91	कुपितस्य पित्तस्योपक्रमः		। संक्षे
२० महारोगाध	यायः।	विंशते: इले॰मविकाराणां		नि
चावारो रोगाः	११३	गणना		॥ निद्र
रुक्सामान्यात्तेषामेकावम्	"	इलेष्मण श्रात्मरूपरवलक्षण		श्रव
श्रागन्तु निजिवभागाद्वि		77260	११७-११	द नि
	1			

चरक-विषयसूची । * १ Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ाङ्गा		विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्टाङ्काः
११४	-	कुपितस्य इलेष्मण उपक्रमः	११८	येषां दिवानिद्रा हिता	.59
,		चिकित्सायां रोगभेषजादि-		श्रीष्मेतरेष्वृतुषु दिवानिद्रायाः	
		ज्ञानस्योपयोगिता	57	प्रतिषेध:	१२३
		श्रध्यायार्थसंग्रहः	"	केषां दिवानिद्रा सर्वदा ऋहि	ता ,
		इति रोगचतुष्कः।		श्रहितदिवानिद्राया दोषाः	"
				रात्रिजागरणदिवास्वप्नासीनः	
	h	२१ अष्टौनिन्दितीयोऽध	व्यायः ।	यितानां गुणाः	19
		श्रष्टौ निन्दिताः पुरुषाः	११९	निद्रानाशे प्रतिकारः	,,,
	71	त्रतिरथूलस्य दोषाः	,,	श्रतिनिद्रायां प्रतिकारः	858
		तेषामेव पुनराख्यानं इलोके		निद्रानाशस्य हेतवः	, ,,
	91	त्रतिस्थूलस्य लक्षणम्	१२०	निद्राया भेदाः	19
	53	श्रतिकार्र्यस्य निदानम्	11	त्रध्यायार्थसंग्रहः	
	-	श्रतिकृशस्य दोषाः	"		
	91	श्रतिकृशस्य लक्षणम्	"	🗶 २२ लङ्घनवृंहणीयोऽध्य	गयः ।
	95	श्रतिस्थूलातिकृशयोश्चिकि-		लङ्गनवृंहणादयः षडुपऋमाः	33
	31	रसाक्रमः	11	लङ्घनादीन्यधिकृत्य अग्निवे	शस्य
_2 8	4	स्थूलकृशयोः कृशस्य प्राधाः		प्रस्ताः	,13
		युक्तिः	12	श्रात्रेयस्योत्तरम्	१२५
- 2 8	R	सममांसप्रमाणस्य प्रशस्तता		लङ्घनस्य लक्षणम्	17
,-,,		स्थूलकृशयोः कर्शनवृंहणे		बृंहणस्य ,,	,,
	1)	यथा कार्ये	"	रूक्षणस्य "	"
320		श्रतिस्थौल्यस्योपक्रमः	97	स्नेहनस्य "	,
,	:1		222-222	स्वेदनस्य ,,	"
Ę-		संक्षेपेण स्थील्यकरा भावाः	"	स्तम्भनस्य ,,	11
	11	निद्रायाः कारणम्	,)	लङ्घनद्रव्याणि	15
		निद्रायाः फलम्	;;	बृंहणद्रज्याणि	"
	31	श्रकालेऽतिप्रसङ्गाच सेविता		रूक्षणद्र व्याणि	"
THE		62	"	स्नेहनद्रव्याणि	>>
9-8	25				

विषयाः	पृष्टाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्वेदनद्रव्याणि	"	तत्र प्रतिकारः	१२५-१२९
स्तम्भनद्रव्याणि	,11	श्रसंतर्पणजा रोगाः	
लङ्घनस्य प्रकारभेदाः	"	तत्र प्रतिकारः	31
लङ्घनीयाः पुरुषाः	१२५	सद्यःक्षीणस्य चिकित्साक्रमः	.,,
भिन्नप्रकारस्य लंबनस्याधि-		चिरदुर्वलस्य चिकित्साक्रमः	
कारिण: १२	५-१२६	केचित्तर्पणयोगाः	१३ 0
बृंहणं मां १म्	- 37	श्रध्यायार्थसंग्रह:	१३०
बृंहणीयाः पुरुषाः बृंहणीया	निच ,	1000	110
रूक्षणीयाः पुरुषाः रूक्षणीया	ने ,,	२४ विधिशोणितीयोध	י ידדי
स्नेहाः स्नेहनीयारच	39	धिधिना जातं शोि्यतं शुद्धं	
स्वेदाः स्वेदनीयाश्च	,,	भवति	232
स्तम्भनस्य लक्षणम्	,,	शुद्धस्य शोणितस्य फलम्	
रतम्भनद्रव्याणि	13	शोणितदुष्टिनिदानम्	"
रतम्भनीयाः पुरुषाः	"	शोणितजानां रोगाणां	"
लंघनस्य कृतातिकृतलः		~ 4	३१-१३२
क्षणम् १२१	६-१२७	श्रनुक्तानां शोणितजानां	41-141
वृंहणस्य "	>9	रोगाणां संग्रहः	•
रूक्षणस्य ,,	,,		31
रतम्भनस्य "	,,,	शोणितरोगेषु क्रियाक्रमः	, ,,
लङ्घनादीनां षण्णामकृतानां		वातादिदुष्टशोणितस्य	
लक्षाणस्य समासेनोपदेशः	,,,	लद्माणम्	11
श्रसंख्येयत्वेऽप्युपक्रमाणां ष ्त्वे		विशुद्धस्य शोणितस्य	
युक्तिः	,,	लद्माणस्	19
श्रध्यायार्थसंग्रहः	१२७	स्रुतरक्तरयान्नपानविधिः	,,
		विशुद्धरक्तस्य पुरुषस्य	
२३ सन्तर्पणीयोऽध्याय	:1	लचाणम्	12
सन्तर्पणवस्तूनि	१२७	मदमूच्छीयसंन्यासानां	
सन्तर्पणजा रोगाः	१२८	सम्प्राप्तिः १	३२-१३३

विपयाः पृष्ठाङ्काः वातजादिभेदेन मदस्य ., १३२-१३३ लक्षणम् शोशितमद्यविषजानाभिष मदा-नां वातादिजेष्वन्तर्भावः वातजादिभेदेन मूच्छीयस्य लक्षणम् संन्यासान्मदम्च्छाययो-भंद: संन्यासस्य सम्प्राप्तिः 238 सन्यासस्य लक्षणम् संन्यासस्योपक्रमः मदमूछीययोरुपक्रमः श्रध्यायार्थसंग्रह: 234 इति योजनाचतुष्कः।

२५ यज्ञः पुरुषीयोऽध्यायः। पुरुषमामयं चाधि कृत्य स-मेतानां महपींणां कथा १३५-१३६ तत्र पुनर्वसुकृतं समाधानम् 230 दिताहिताहरजातस्य श्रन-पवादं लक्षणम् १३७ श्राहारविधिबिद्योपाणां लक्षण-तोऽवयवतइच व्याख्यानम् १३८ प्रकृत्यैव हिततमानामाहार-द्र ज्याणां निर्देशः 19 प्रकृत्यैवाहिततमानामाहार-द्रज्याणां निर्देशः श्रयवाणां संयहः १३९-१४२

विषयाः पृष्ठाङ्काः तेवां चिकित्सायामुपयोगः पथ्यापथ्ययोर्जलणम् द्रव्याणां मात्रादिज्ञानस्यप्रयोजनम् .. धान्यादयो नव त्रासवयोनयः पध्यतमानामासवानां चतुरशी-तिनिर्देश: 23 श्रासवशब्दस्य निरुक्तिः श्रासवानां बहुविधो विकल्पः संस्कारश्च 23 यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृतानामा-सवानां स्वकर्मकरत्वम् श्रासवानां साधारणगुणाः श्रध्यायार्थसंग्रहः ★६ आत्रेयभद्रकाप्यीयोऽध्यायः । महर्षीणां समिवौ रसाहारविनि. श्चये कथा 888 षडेव रसा इति आत्रेयस्य समाघानम् 284 सर्वद्रव्यं पाच्चभौतिकं 388 तचेतनावदचेतनं चेति द्विविधम् द्रव्याणां गुणा ,, द्रव्याणां वमनादि पञ्चविधंकर्म "

पार्थिवादिभेदेन द्रव्याणां

सर्वेषामेव द्रव्याणामौषधत्वेयुक्तिः

द्रव्यकर्मवीर्याधिकरणकालोपायफ-

52

22

"

लक्षणं गुणाश्च

लानां लक्षणम्

"

विषयाः पृष्ठाङ्काः	
द्रव्याणां रसद्वारेण त्रिषष्टिविधो	रसानां विपाकनिदशः १५३
भेदः १४६-१४७	मधुरादीनां विपाकानां कार्यम्
रसानुरसकल्पनया द्रव्याणां	द्रव्यगुणवैशेष्याद्विपाकस्याल्पमध्य-
भेदोऽसंख्येयः "	भूयस्त्वप्रदर्शनं ,,
्रसविकल्पयोगे युक्तिः ,,	वीर्यस्याष्टविधत्वम् ,,
रसविकल्पज्ञानस्य प्रयोजनम् १४७	सर्विक्रियाणां वीर्यकृतत्वम्
रसानुरसयोर्कक्षणम् १४७-१४८	रसवीर्यविपाकानाभेकस्मिम् द्रव्ये
परादीनां गुणानां निर्देशः "	सह वसातां भेदेन ज्ञानलक्षणम्
परादिगुणानां लक्षणम् "	प्रभावस्य लक्षणम् १५३-१५४
द्रन्यगुणानां रसेषूपचारः ",	रसवीयविपाकादिपु प्रभावस्य
रसानां पञ्चभूतप्रभवत्वम् १४९	प्रान्यम् "
यद्भृतगुणातिरेकाद्यस्य रसस्य	पण्णां रसानां विज्ञानाम्
निष्पत्तिस्तन्निदशः "	वैरोधिकानामाहारविकाराणां
रसानां सामान्यतो गुणकर्मनिर्देश: "	संक्षेपेण लक्षणं १५४
तत्र मधुररसस्य गुणकर्माणि तस्या	केषांचिद्वैरोधिकानामाहारविकारा-
तियोगे दोषाश्च १४९-१५०	णामुपदेशः सयुक्तिकः १५५
श्रम्लरसस्य " " " "	श्रहितस्याहारस्य लक्ष० १५६
लवणरसस्य ,, ,, ,, १५०१५१ कडरसस्य ,, ,, , १५०१५१	विरुद्धाहारनिमित्तानां व्याधीनां
तिक्तरसस्य ,,	निर्देश: १५७
कषायरसस्य ,, ,,	कदाचिद्विरूद्धस्य वितथत्वे कारणम् ,
रसानां मात्रामात्राभ्यामुपयुज्यमाः	वैरोधिकनिमित्तनां व्याधीनां प्रति-
नानां गुणदोषौ १५२	घातकरा भावाः १५८
रसवीर्यविपाकप्रभावद्वारेण	श्रध्यायार्थसंग्रहः
द्रव्याणां गुणकर्मनिर्देशः	🗚 २७ अन्नपानविध्यव्यायः।
रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणोपदेशः	विधिविहितस्यान्नपानस्य प्राणिनां
स्यायौक्तिकत्वम्	प्राणत्वस् १५९
रसानां वीर्येणाल्पमध्यवरत्व-	तत्रोदकादीनां केषांचिद्द्रव्याणां
प्रदर्शनम् १५२-१५३	स्वाभाविकगुणकीर्तनम्

	विषयाः पृष्टाङ्काः [विषयाः पृष्टाङ्काः
	रसानां स्वाभाविकगुणानां सव्य-	तत्र मस्रकलायतिलानां विशेषगुणाः,,
	भिचारं निर्देश: १५९	शिम्बिजातीनां गुणाः १६२
	वर्गसंग्रहेण द्रब्याणां तद्गुणानां	शिम्बीगुणाः "
	चोपदेशे प्रतिज्ञा "	श्रादक्या गुणाः
	वर्गाणां संक्षेपेण निदशः १६०	श्रवत्गुजैडगजनिष्पावानां ,, , ,,
	१ शूकधान्यवर्गः ।	काकाण्डोलात्मगुप्तयोः " १६२
	शालीनां सामान्यगुणाः १६०	इति शमीधान्यवर्गः।
	रक्तशाल्यादीनां विशेषगुणाः	The second second
	वरकोद्दालकचीन शरदो ज्व-	३ मांसवर्गः।
	लदर्दुरगन्थलकुरुविन्दानां	प्रसहानां निर्देशः १६२
	गुणाः ,,	भूमिशयानां "
	ब्रीहेर्गुणाः	त्रानूपानां ,,
	पाटलस्य गुणाः ,,	वारिशयानां निर्देशः १६२
	इयामाकादितृणधान्यानां .	वारिचारिणां ", ",
	गुणाः ,,	जाङ्गलानां " १६३
	यवस्य गुणाः १६१	विब्किराणां ,, ,,
	वेणुयवस्य ,, ;,	विष्किरेषु द्विविधो भेदः "
	गोधूमस्य ,, "	प्रतुदानां निर्देशः "
	नान्दीमुखीमधुल्योर्गुणाः	प्रसहादिसंज्ञानां निरुक्तिः
	इति शूक्धान्यवर्गः।	प्रसहभूशयानूपवारिजवारि-
	A THE REPORT OF THE PERSON NAMED IN	चराणां साधारणगुणाः "
	२ शमीधान्यवर्गः	प्रसहानां विशेषगुणाः १६३
	मुद्रस्य गुणाः १६१	लावादिविष्किर-प्रतुद-जाङ्ग-
	माषस्य ", ",	लानां साधारणगुणाः १६४
	राजमाषस्य ,, "	वर्तकादिविध्कराणां " "
	कुलस्थस्य ,, ,,	त्राजमांसस्य गुणाः
1	मकुष्टकस्य ,, ,, ,, चणकमस्रखण्डिकाहरेणूनां साधा-	श्राविकमांसस्य ,,
		त्रजाध्योर्व्यामिश्रगोचरत्वम् ,
	रणगुणाः "	

विषयाः , प्र	: इग्र	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विहेमांसस्य गुणाः	१६४	काकमाच्या गुणाः	१६६
इंसमांसस्य "	2)	राजक्षवकस्य "	"
कुनकुटमांसस्य "	,,	कालशाकस्य "	"
तित्तिरमांसस्य "	"	कलायशाकस्य "	,,
कपिञ्जलमांसस्य "	3)	श्रम्लचाङ्गेर्या ,,	"
लावमांसस्य "	,,	उपोदिकाया गुणाः	"
गृहकपोतमांसस्य "	33	तण्डुलीयकस्य ,,	,,
वनकपोतमांसस्य "	"	मण्डूकपणीं वेत्राय कुचेला-	THE REAL PROPERTY.
शुक्रमांसस्य ,,	3)	वनतिक्तक कर्जीटकावल्गु-	
श्राशमांसस्य "	,,	ज-पटोल शकुलादनी वृष-	
चटकमांसस्य गुणाः	१६५	पुष्प-शार्ङ्गेष्टा-केम्बूककठि-	
पणमांसस्य गुणाः	"	ल्लक-नाडी कलायगोजिह्वा-	
गोधामांसस्य "	,,	वार्ताको तिलपणिका-कुलक-	
शल्लकमांसस्य ;,	,,	कर्कशनिम्ब-पर्पटक-शाकानां-	
मत्स्य मांसस्य साधारणगुणाः	,,	गुणाः	"
रोहिषमांसस्य गुणाः	>>	स्प्यशाक-फञ्जी-चिछीकुतुम्ब-	
वराहमांसस्य "	,,	कालुक-कठिक्षर-शणशालम-	
कूर्ममांसस्य "	"	लीपुष्प-कर्वदार-सुवर्चला—	
गोमांसस्य "	"	निष्पाव-क्रोविदार-पत्तूर-	
माहिषमांसस्य "	23	चुन्चुपणिका-कुमारजीव -	
खिक्कमांसस्य "	"	लोट्टाक-पालङ्कवामारीष-	
हंसादीनामण्डानां,,	,,	व.लम्बी-नालिकाऽऽसुरी-	
शरीरवृंहणे मांसस्य प्राधान्यम्	१६५	कुसुम्भ-वृकधूमकल इमणा-	
इति मांसवर्गः।		प्रपुन्नाड नलिनीकुठेरक-	
-		लोणिका-यवशाककूष्माण्डा-	
४ शाकवर्गः ।		वल्गुज-यातुकशाककल्या-	
पाठाशुषादाटीवास्तुकसुनिषण्ण		णी-त्रिपणी पीलुपणिका-शा-	

कानां गुणाः

१६६

१६६

कानां

गुणाः

22 ,, ;; 27 " .,

१६९

,, >> "

	39.2-2002				d'
•	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः 46	306:	2 पृष्ठाङ्काः
	शण-शाल्मली-कोविदार-		सपुष्पफलकुमु	दोत्पलनाला	ai
9	कर्बुदाराणां पुष्पशाका-	and the same	गुणाः)>
	नां गुणाः	१६७	पुष्करबीजस्य	गुणाः	१६=
	न्य ग्रोधोदुम्बराइवत्थप्लक्षपद्म		मुझातकस्य	,,	"
	दिपल्लवानां गुणाः	,,)	विदारीकन्दर	य गुणाः	"
	वत्सादनीगुणाः	,,	श्रम्लीका कन्द	₹य "	17
	गण्डीर-चित्रकयोर्गुणाः	3)	सार्वपशाकस्य	,,	"
	श्रेयसी विल्पणी-विल्वपत्राणां		पिण्डालुकस्य	"	.,
	गुणाः	,,	छत्रकजातीन	तं गुणाः	"
	भण्डी-शतावरी-वला-		इ	ति शाकवर्गः	1
	जीवन्ती-पर्वणे-पर्वपुष्पीण	i			
	गुणाः	,,		५ फलवर्गः।	
	लाङ्गलिक्युरुवूकयोर्गुणाः	"	मृद्दीकाया	गुणाः	"
1	तिलवेतसपञ्चाङ्गुलशाकानां		खर्जूरस्य	27	,,
	गुणाः	"	फनः	3)	;;
	कौसुम्भशाकस्य गुणाः	"	परूषकमधूव	वाः "	"
	त्रपुषैवारुकयोर्गुणाः	"	त्रात्रातकस्य		,
	श्रलाबुगुणाः	"	पकताल-श	स्यस्य गुणाः	
	चिर्भ टैर्वारुकयोगुंणाः	,,	नारिकेलफ	तस्य "	,
	कूष्माण्डस्य गुणाः))	भन्यस्य	37	१६०
	केलुटकदम्बनदोमाषकैन्दुव			क-द्राक्षा-बदरा	हक-
	गुणाः	,		कुचानां गुणा	
	उत्पलस्य गुणाः	,	परावतस्य	17	
	तालप्रलम्बस्य गुणाः	,	, काइमर्यं फर	हस्य <u>,</u> ,	
	खर्जूरतालशस्ययोगुंणाः	,	, तूदस्य	,,	-militar
1	तरूटविसशालुककी बाद	न- १६५	टहुस्य	"	A AND
P	कसे रुकशृङ्गाटकाङ्कलोड		कपित्थस्य	31 💆	
	गुणाः		, बिल्वस्य	Ferrangella	3 0000
	CC-0. In Public Domai	n. Gurukul	Kangri Collec	ction, Haridy	ar 🖢
					No. Statement

£			
विषयाः	पृष्टाङ्काः	विषयाः	: इंडाउप्
श्राम्रस्य गुणाः	१६९	शमीफलस्य गुणाः	१७१
जम्बोः "	• ,,	करञ्जफलस्य ,,	13
बदरस्य ',,	"	श्राम्रातक-इन्तशठ-कर-	"
सिन्नितिकायाः ,,	,,	मदेरावतकानां गुणाः	
गांगेरुकी-करोर-बिम्बी-तो-		वार्वाकारलस्य	39
दन-यन्वनानां गुणाः	,,	पर्करकीफलस्य	17
सम्पक्षपनस मोच राजादन-		त्राक्षिकीफलस्य ,,	"
फलानां .	,,	श्ररवत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोध-	1)
लवलीफलस्य "		फलानां गुणाः	
नीप,भार्गक-पीलु-तृणशून्य-	"	भूतलातकस्य	"
विकङ्कत-प्राचीनामल-		इति फलवर्गः।	"
कानां गुणाः	910-	रात काल्युन: ।	
इकरीफलस्य	१७०	६ हरितकवर्गः ।	
तिन्दुकस्य	.59	श्राद्रकस्य गुणाः	
श्रामलकस्य	"	जम्बीरस्य	: 9
	,	मूलकस्य गुणाः	१७१
विभीतकस्य गुणाः ,,	"	सुरसस्य "	,,
दाडिभस्य "	2)**	यवान्यर्जकशिमुशालेय-	
वृक्षाग्लस्य गुणाः	1)	भृष्टकानां गुणाः	
श्रम्लीकाफलस्य ,,))	गण्डीर जलपिप्पलीतुम्बरुशृङ्ग-	"
श्रम्लवेतसफलस्य "	>>	वेरिकाणां गुणाः	
मातुलुङ्गस्य "	30	भस्तणस्य	"
कर्चूरस्य ,,	1,	खराइवा (कृष्णजीरकम्)	17
नागरङ्गफलस्य ,,	19	धान्यकाजगन्धासुसुखानां	"
वातामाभिषुकाक्षोडमुकुलनि-		गुणाः	99
कोचोरुमाणानां गुणाः	5)	गृञ्जनस्य	१७२
प्रियालस्य "	"	पलाण्डोः	"
इलेष्मातकस्य "		"	, ,,
श्रङ्कोटस्य ,,	"	लशुनस्य ,,,	91

विषयाः पृष्टाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
७ मद्यवर्गः ।	वार्षिकजलस्य गुणाः १७४
भद्यानां सामान्यगुणाः ३७२	शारदजलस्य "
सुरायाः गुणाः "	हैमन्तिकजलस्य "
मदिरायाः "	शैशिरजलस्य " "
जगलस्य "	वासन्तिकजलस्य "
त्ररिष्टस्य " "	ग्रैष्मिकजलस्य ,, ,,
2.2	श्रकालवृष्टजलस्य निन्दा ;,
9 0 9103	शारदजलस्य प्रशंसा "
वभातकसुरायाः "	विभिन्नपर्वतप्रभवाणां नदीनां
मैरेयस्य ,, ,,	जलगुणाः "
धातकीपुष्ककृतासवस्य ,, ,,	पश्चिमाभिमुखानां ,, ,, ,,
मृद्वीकेश्वरसासवस्य गुणाः १७३	प्राचित्रकार्याः वं
	प्रसिद्धाना ,, ,, ,,
यवकृतसुरायाः ,, ,,	- जेन्द्रं नजनेताः
मधूलिकासुरायाः "	वर्षाजलवहानां नदीनां
सौवीरकतुषोदकयोः "	
श्रम्लकाञ्जिकस्य ,, ,,	वालाखुनाः (००-(०)
श्रभिनवमद्यस्य "	वापीकूपतडागादीनां जलस्य
जीर्णमद्यस्य "	गुणदोषाः १७५
विधिना पीतस्य मद्यस्य गुणाः	सामुद्रजलस्य गुणाः "
इति मद्यवर्गः	इति जलवर्गः।
८ जलवर्गः।	९ दुग्धवर्गः ।
जलस्यैकविधरवेऽपि गुणभेदे हेतुः ,	
द्रिव्यजलस्य गुणाः	9
पात्रभेदे जलस्य गुणभेदः १७३-१७४	
ऐन्द्रस्य जलस्य गुणाः	, रिकशफदुग्धस्य "
दिन्योदकालाभे उपादेयस्य जलस्य	छागदुग्धस्य "
तक्षणम्	" त्राविकदुग्धस्य "

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः प्र	ख़ाहाः
हस्तिनीदुग्धस्य गुणाः	१७५	यासशर्कराया गणाः	१७७
मानुषदुग्धस्य "	9)	मधुशर्करायाः ,,	19
दध्नः साधारणगुणाः	39	शर्करायाः साधारणगुणाः	,,
रोगभेदे दध्नः प्रशस्तता	१७६	मधुनो जातिभेदाः	,,
ऋतुभेदे रोगभेदे च दघ्नो हिल	ता-	मधुनः साधारणगुणाः	,,
हितत्वादि	१७६	उष्णेन सार्धं मधुनो विरोधकथन	ाम् "
मन्दकस्य गुणाः	"	मध्वामस्य कष्टतमत्वे हेतुः	"
दधिसरस्य "	"	मधुनो योगवाहित्वम्	१७५
दिधमस्तुनः "	19	इतीक्षुवर्गः।	100
तकस्य "	"		
घृतस्य "	"	११ कृतान्नवर्गः।	
सद्योनवनीतस्य "	"	पेयाया गुणाः	20=
घृतस्य सर्वस्नेहोत्तमत्वम्		विलेप्याः ,,	,,
जीर्णघृतस्य "	"	मण्डस्य "	37
श्रजावीमहिषीघृतस्य,,	"	लाजमन्डस्य ,,	"
पीयूषमोरटकिलाटानां,,	"	श्रोदनगुणाः	,,
तक्रपिण्डकानां "	१७इ	मांसादिविशिष्टद्र ब्यसंयोगसाधि	वता-
इति दुग्धवर्गः।		नामोदनानां गुणाः	"
		कुल्माषगुणाः	"
१० इक्षुवर्गः।	1.	यूषरसस्पानां यथोत्तरं	
भक्षितस्येक्षेर्गुणाः		गीरवम् "	1)
	१७७	यवसनतुगुणाः "	"
यान्त्रिकस्येश्वरसस्य गुणाः	9)	शालिसक्तुगुणाः ,,	,,
वंशकत् पौण्ड्कस्येक्षोः		लाजसक्तुगुणाः "	,,
श्रेष्ठत्वे हेतुः	"	यवापूपयावकवाट्यानां गुणाः	,,
गुडानां गुणाः	17	धानानां गुणाः	१७९
मस्यण्डिकायाः खण्डस्य		विरूढधानाशष्कुली.	
शर्करायाश्च गुणाः	"	मधुक्रोड-पिण्डक-पूप-	
गुडशर्कराया गुगाः	"	पूपलिकानां गुणाः	208

विपयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्टाङ्काः
फलमांसादिभिः संस्कृतानां	ALCOHOL:	१२ आहारयोगिवर्गः ।
भद्याणां गुणाः	१७९	तैलस्य सामान्यगुणाः १८०
वेसवारस्य "	27	एरण्डतेलस्य गुणाः
क्षीरेक्षरसपूपानां गुणाः	"	सर्घपतैलस्य ,, १८०-१८१
भद्याणां गुडादिभिः		श्रतसीतैलस्य ,,
संस्काराद् गुरुखं		कुसुम्भतैलस्य ,, "
गौधूमिकभद्याणां गुणाः	"	प्रियालतेलस्य ,, ,,
गौधूमपै ष्टिकानां "	"	श्रनुक्ततैलगुणसंग्रहः ,,
पृथुकानां "	,,	मज्जवसयोर्गुणाः
यावचिपिटकानां ,,	"	विश्वभेषजस्य गुणाः
स्पाङ्गविकृतानां भद्याणां		त्रार्द्रपिप्पल्या ,,
गुणाः उक्तानु क्तभद्याणां गुण-	"	शुष्किषिष्पल्या "
संग्रह:		मरिचस्य "
विमर्दकस्य गुणाः ,,	१ =0	हिङ्गुगुणाः ,,
THE STATE		सैन्धवस्य गुणाः
THEIR SET.	"	सौवर्चलस्य ,, ,
m-1-1-1	"	विडस्य "
परूषकादीनां पानकस्य	"	श्रौद्भिदलवणस्य "
पृथक् पृथग् गुणाः	55	काललवणस्य गुणाः
रागषाडवानां गुणाः	"	सामुद्रलवणस्य ,,
त्रात्रामलकलेहस्य ,,	,	पांशुजलवणस्य ,, ,,
उक्तानुक्तलेहानां द्रव्यमा-		लवणानां सामान्यगुणाः ,
नापेक्षिणो गुणाः	,,	यवक्षार गुणाः १८२
शुक्तस्य ,,	"	सर्जिक्षारस्य गुणाः
शुक्तसंधितकन्दानां	"	कारवी-कुञ्चिकाजाजी यवा-
कालाम्लस्य शिण्डकीप्रमृते		नी-धान्य तुम्बुरूणां गुणाः १८२
र्गुणाः	"	इत्याहारयोगिवर्गः।
इति कृतान्नवर्गः।		The state of the s

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
द्वादशवर्गेषूक्तानां हेयोपा-	1 1 1 1	स्त्रीपुंसभेदेन गुरुलाघवम्	"
देयतानिर्देश:	१८२	संस्कारापेक्षं गुरुलाघवं	THE STATE OF
मांसरसस्य गुणाः	,,	गुरुलाववे मात्रायाः प्रभुत्वम्	. ,,
वर्जनीयशाकानां निर्देशः	१=३	मात्रायाश्च श्रश्निवलापेक्षित्वम	
वर्जनीयफलानां ,	"	गुरुलाघवचिन्ता यै: कार्या	isosa
वर्जनीयहरितानां ,,	,,	यश्च न कार्या	१८५
वर्जनीयमद्यान्वुगोरसादीनां		हितान्नपानसेवायाः फतम्	"
निर्देश:	52	श्रध्यायार्थसंग्रहः	, ,
कीदृशमन्त्रानुपानं युक्तं	"		
वातादिप्रकोपेषु युक्तमनुपा		२८ विविधाशितपीतीयोऽ	ध्यायः।
क्षये मांसरसस्यानुपान	39	अशितपीतादीनां फलम्—	१८६
खम्	,,	धातव एव धातूनामाहारः	,,
उपवासादिषु पयसोऽनुपान		त्राहारस्य परिणामः	"
कृशानां सुराऽनुपानम्	: 0	किट्टस्य कार्यम्	, ,,
स्थूलदेहानां मधूदकमनुपा		श्राहाररसस्य कार्यम्	"
मद्यानु पानस्याधिकारिणः	",	रसमलयोः कार्यम्	
श्रनुपानस्य कर्मगुणाः	"	शरीरस्य व्याधीनां च	FAM
येषां जलानुपानं प्रतिषिद्ध		श्रशितलीढादिप्रभवत्वम्	"
द्रव्याणां कारस्त्येन नामनि		श्रहिताहारोपयोगादन्याः	"
दशस्याशक्त्यत्वा-		रोगप्रकृतयः	. ,,
देकदेशेन कथनम्	,,	हिताहारोपयोगिनोऽपि व्या-	
श्रनुक्तानां द्रव्याणां गुणव		धिमत्त्वे हेतुः	
दीनां ज्ञाने उपायाः	39	अहिताहारोपयोगिनोऽपि अ	ारो-
प्राणिनां भद्यविशेषेण गु		ग्यदर्शने हेतु:	१८७
लाघवम्	- ',	श्रन्याधिसहशरीरस्य लक्षण	
शरीरावयवेषु गुरुलाघवम		ब्याधिसहशरीरस्य	11
स्वभावाद्गुरुलाघवम्	, ,,	व्यधीनां मृदुदारुणत्वादी हे	
धातूनां गुरुलाववम्	99	रसप्रदोषजा रोगाः	१८७

विषयाः	वृष्टाङ्काः
रक्तदोषजा रोगाः	57
मांसप्रदोपजा ,,	"
भेदःसंश्रया ,,	१८८
श्रस्थिप्रदोषजा रोगाः	१८८
मञ्जप्रदोषजा ,,	,,
शुक्रदोषजा "	,,
इन्द्रियगतमलजा,,	,,
स्नाय्वादिगतमलजा	"
मलाश्रितदोषजा	,,
हिताशितादीनां गुणाः	11
रसज विकाराणां चिवि	
रक्तजविकाराणां	19 19
मांसजविकाराणां	97 99
मेदोजविकारणां	,, ,,
अस्थिजानां व्याधीनां	,,
मज्जशुक्रसमुत्थानां विकाराण	
इन्द्रियजानां ,,	33 31
स्नाय्वादिजानां "	19 19
मलजानां ,,	,, १८९
कोष्ठाश्रयाणां मलानां शाख	"
हेतुः	
शाखाश्रयाणां मलानां कोष्ट	अगमने "
	-10-10-10
हेतु; स्वस्थातुरहितो विधि:	"
प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषः	37
	M-57 V
श्रपथ्यपरिहारे फलम् श्रध्यायार्थसंग्रहः	900
	१९०
इत्यन्नपानचतुष्कः	

विषयाः पृ	राङ्काः
२९ दशप्राणायतनीयोऽध्या	
दश प्राणायतनानि	१९०
द्विविधा भिषजः	•,
प्राणाभिसरभिषजां	1
लक्षणम्१९०-	-१९२
रोगाभिसरभिषजां ,,	१९२
रोगाभिसरभिषजां वर्जने हेतुः	19
र्क दृशो भिषक प्रशस्तः	
श्रध्यायार्थसंग्रहः	१९३
३० अथेंदशमहामूलीयोऽध्य	ायः ।
हृदयपर्यायाः	१९३
हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतुः	"
द्श महामूला धमन्यः)))
श्रोजसः कर्माण	"
सिराधमनीस्रोतसां निरुक्तिः	१९३
महदादीनि परिरक्षता यत्	,,
परिहार्यं यच सेव्यं	
तस्योपदेशः	१९४
प्रागवर्षनादीनामेकैकस्य उत्कृष्ट-	
तमत्वं	"
त्रायुर्वेदविदो लक्षणम	१९४
तन्त्रस्य वाक्यशो वाक्यार्थशोऽ-	
र्थावयवश्रश्चोक्तिः	१९४
श्रायुरादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः	. ,,
श्रायुर्वेदस्याथर्ववेदेऽन्तर्भावः	,,
श्रायुः शब्दस्य पर्यायाः	,,,
श्रायुर्वेदस्य निरुक्तिः	288

२८ Digitized by Arya Sama मिना कि स्वानित and eGangotri

विषयाः पृष्ठ	।हाः
सुखस्यायुषो लक्षणम्	१९५
श्रसुखस्यायुवी ,,	100
हितस्यायुषो "	59
श्रहितस्यायुषो ,,	,,
प्रमाणमायुव:	:,
त्रायुवोऽप्रमाणम्	33
श्रायुर्वेदस्य प्रयोजनम्	,,
श्रायुर्वेदस्य शाश्वतत्वे प्रमाणम्	299
श्रायुर्वेदस्याष्टी श्रङ्गानि	१९६
श्रायुर्वेदाध्ययनेऽधिकारिणः	"
श्रायुर्वेदस्य त्रिविधपुरुषार्थः	
साधनत्वम्	9;
तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः	17
तन्त्रस्य पर्यायाः	19
तन्त्रस्याष्टी स्थानानि	"
प्रतिस्थानमध्यायानां संख्या	१९७
स्त्रस्थानस्याध्यायसंग्रहः १	90
निदानस्थानस्याध्यायसंग्रहः१९।	9-28=
विमानस्थानस्याध्याय-संग्रहः	१९८
शारीरस्थानस्याध्याय "	"
इन्द्रियस्थानस्याध्याय "	"
चिकित्सास्थानस्याध्याय "	
कल्पस्थानस्य।ध्याय "	299
सिद्धिस्थानस्याध्याय "	"
तन्त्रादीनां निरुक्तिः	
परावरवैद्यपरीक्षा १९९.	-200
शास्त्रस्य ज्ञानाज्ञाने गुणदोषौ	200
श्रध्यायार्थसंग्रहः	
इति स्त्रस्थानस्य विषयस्ची	1
2	-

विषयाः पृष्टाङ्काः २ निदानस्थानम्।

१ ज्वरानदानम् ।	1 1
निदानपदपर्यायाः	२०१
निदानत्रै विध्यं	,,
व्याधे भेंदा:	,,
व्याधेः पर्यायाः	"
रोगाणामुपलब्धिसाधनानि	12
निदानस्य लक्षणम्	
पूर्वरूपस्य ,,	,,
रूपस्य पर्यायाः लक्ष्यां च	"
उपशयस्य लक्षणम्	"
सम्प्राप्तेः	" २०२
सम्प्राप्तेः पन्न भेदाः	
तेषां पृथग्लक्षणानि	"
निदानपञ्चकवर्णनोपसंहारः	"
श्रस्मिन्स्थाने वक्तब्या व्याधयः	"
श्रादी जबरनिर्देशे बारणम्	203
तस्याष्ट्री कारणानि	
वातज्वरस्य हेतुः, सम्प्राप्तिः,	"
लक्षणानि च	
पित्तज्वरस्य हेतुसम्प्राप्तिलक्ष-	"
णानि	२०४
रलेष्मज्वरस्य हेतुसम्प्राप्तिलक्ष-	
णानि	
त्रिदोषज्वरस्य:हेतुसम्प्राप्तिलक्ष-	"
	206
- 408-	-204

श्रागन्तुज्वरस्य चातुर्विध्यम्

	विषयाः पृष्	शङ्काः	विषयाः पृ	शकाः
	श्रागन्तुज्वरे कारणभेदेन दोषा-		रक्तपिक्तस्य प्रागुत्पत्तिः	१०९
	नुबन्धः	204	,, चिकित्सास्त्रं	•,
	श्रागन्तु ज्वरस्य वैशिष्ट्यम्	,,	पूर्व गद्योक्तार्थस्य पुनः पद्ये न	
	ज्वरस्यैकत्वेऽपि कारणभेदाद्भेद-		क्थनं	"
	प्रदर्शनं	79	श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२१०
	ज्वरस्य पूर्वरूपाणि २०५	-२०६		
	ज्वरस्यायुत्पत्तिः	,,	३ गुल्मनिदानम्।	
	ज्वरपदस्य निरुक्तिः	,,	गुल्मसंख्या	222
	सर्वरोगेषु ज्वरस्य दुश्चिकितस्य-		विदानादिविशेषेभ्यो गुलम-	
	तमत्वम्	"	स्यान्येषां च रोगाणां विशेष-	
	सर्वप्राणिनां ज्वरपूर्वकमेव	-	विज्ञानं	"
	जननमरणम्	२०६	वातगुल्मस्य कारणानि २११	- २१२
	श्रवस्थाविशेषेण चिकित्सा		,, सम्प्राप्तिः	19
	विधानं	२०६	,, लक्षणानि	,,
	गद्योक्तविषयस्य पद्यैः पुनः		वायुना सह पित्तप्रकोपे हेतु:	17
	कथने न द्विरुक्तिः	२०७	पित्तगुल्मस्य सम्प्राप्तिः	"
	श्रध्यायोक्तविषयाः	"	,, लक्षणानि	,,
	-		मारुतेन सह इलेष्मप्रकोपे हेतु:	17
	२ रक्तपित्तनिदानम् ।		इलैष्मिकगु रु मस्य सम्प्राप्तिः	,,
	रक्तिपत्तस्य निदानपूर्विका		,, लक्षणानि	,,
	सम्प्राप्ति	२०७	सान्निपातिकगुल्मस्य निदा-	
	यस्मात् पित्तस्य रक्तपित्तमिति		नादि, श्रसाध्यत्वं च	२१३
	संशालाभः	95	शोणितगुल्मस्य स्त्रिया एव	,,
	रक्तिपत्तस्य पूर्वरूपाणि	,,,	सम्भवे हेतुः	,,
	,, उपद्रवाः	२०५	रक्तगुरुमस्य निदानम्	"
	दोषभेदेन रक्तपित्तस्य मार्गभेदः	,,	" सम्प्राप्तिः	1,
P	रक्तिपत्तस्य साध्यासाध्यवि-	THE .	रक्तगुल्मस्य लक्षणानि	"
	निश्चयः २०८-	-209	गुल्मानां पूर्वरूपाणि	२१४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

97

"

3

"

३ Digitized by Arya Sama किया विश्वासिक्त किया and eGangotri

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
सर्वेषु गुल्मेषु वातरयावदय,	प्रमेहचिकित्सासूत्रं २२०
म्भावित्वम् २१४	केषां प्रमेद्दः सहसा भवति २२१
गुल्मस्य चिकित्सास्त्रं ,,	केषां प्रमेहो न भवति ,,
श्रध्यायार्थसंग्रहः ,,	श्रध्यायोक्तविषयाः .,
v mistarra	B
४ प्रमेहनिदानम् ।	५ कुष्टनिदानम्।
प्रमेहसंख्या २१५	कुष्ठानां दोषदूष्यसंग्रहः
निदान-दोष,दूष्यविशेषेभ्यो	समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां
विकारविधातभावाभावप्रति-	दोषांशविकल्पादिभिर्वेदनादि-
विशेषाः २१५-२१६	विशेषाः ,
कफप्रमेहस्य निदानम् २१५	कुष्ठानां बहुत्वेऽपि सप्तस्वेवान्त-
,, दूष्याः ,,	भीवं कृत्वोपदेश: २२२
कफामेहस्य संप्राप्तिः	दोपाधिक्यविशेषेण सप्तविधः
कफजन्यदशप्रमेहनामानि २१६-१७	कुष्टविशेष:
तेषां साध्यत्वे उपपत्तिः	समासेन सर्वेकुष्टनिदानम् ,,
दश्विधरलेष्मप्रमेहाणां लक्ष-	कुष्टानां पूर्वरूपाणि २२३
णानि ,,	कपालकुष्ठस्य लक्षणम् ,,
पित्तप्रमेहस्य निदानम् ११७	उदुम्बरकुष्ठस्य ,, ,,
,, संप्राप्तिः २१८	मण्डलकुष्ठस्य ,, ,,
पित्तप्रमेहनामानि "	ऋष्यजिह्नस्य " २२३-२२४
तेषां याप्यत्वे हेतुः	पुण्डरीककुष्ठस्य ,, ,,
पित्तप्रमेहाणां लक्षणानि २१८-२१९	सिध्मकुष्टस्य ,, ,,
वातमेहानां निदानं संप्राप्तिश्च २१९	काकणककुष्ठस्य ,, २२४
वातमेहानामसाध्यत्वे हेतुः ,,	तेषां साध्यासाध्यत्वम्
वातमेहनामानि २२०	साध्यकुष्ठेष्वप्युपेक्षमाणेषु
तेषां लक्षणानि ,,	कृमिसंभवः "
प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि "	क्रमिकर्तृककुष्ठोपद्रवाः ,,
,, उपद्रवाः ,,	रोगाणां तरुणावस्थायां सुखसाध्यत्वम् "

	विषयाः पृष्टाङ्काः	विषयाः पृष्टाङ्काः
	तेषामेवातिप्रवृद्धानामसाध्यता-	वातोनमादस्य लक्षणम् "
	गमनम् २२५	पितोन्मादस्य " "
7	श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः "	इलेश्मोन्मादस्य ", ",
		सान्निपातिकोन्मादस्य " "
	६ शोषनिदानम्।	सान्निपातिकस्यासाध्यस्यम् "
	च्यारि शोषस्यायतनानि २२५	साध्यानां चिकित्सितम् २३२-२३३
	साहसाद्यथा शोपः संभवति	श्रागन्तूनमादनिदानं ,,
	तद्वर्णनं २२६	त्रागन्तूनमादस्य पूर्वरूपाणि "
	साहसकर्मत्यागो अदेशः २२६	उन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिः
	वेग संधारणाद्यथा शोषः संभवति	ष्यतामारम्भविशेषः २३४
	तद्वर्णनं २२६-२२६	भूतोन्मादस्य रूपाणि ,,
	रसक्षयाद्-शोप:- २२७	श्रागन्तून्मादस्याधातकालाः ",
	शुक्रक्षयाद् शोपः	उन्मादकराणां भूतानामुन्मादने
1	विषमाशनाद्यथा शेषः संजायते	त्रिविधं प्रयोजनम् "
2	तद्वर्णनं २२८	त्रागन्तुकोन्मादानां साध्यासाध्य-
	शोपस्य राजयम्मेति संज्ञायां हेतुः २२९	विभागः "
	शोषस्य पूर्वरूपाणि "	त्रागन्तुको नमादस्य चिकित्सासूत्रं ,,
	,, एकादशरूपाणि २३०	श्रागन्तुनिजौ परस्परमनुबध्नीतः ,,
	,, साध्यासाध्यलक्षणानि ,,	तयोहें तुसंसर्गात्संस्ट ष्ट्रपूर्व रूप-
	श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः २३०	लिङ्गानि "
		भूतोन्मादे देवपितृराक्षसादीन्ना-
	" C MIRCOLD	भिशंसेत् २३५
	७ उन्मादिनदानम्।	श्रात्मानमेव सुबदुःखयोः
	उन्मादसंख्या ;,	कर्तारं मत्वा श्रेयस्करं
	उन्मादस्य निदानपूर्विका	मार्गे प्रवित ,,
	संप्राप्तिः २३१	श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः
F	,, प्रत्यात्मलक्षणम् "	La Talle of Tallet
	,, पूर्वरूपाणि २३१-१३२	The Table of the State of the S

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	प्रहाङ्का
८ अपस्मारनिदान		३ विमानस्थानम्	1
श्रपस्माराणां संख्या	२३५	१ रसविमानम् ।	
श्रपस्मारस्य निदानपूर्विका		रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थ	T-
	३५-२३६	नोपदेश:	२४१
श्रपस्मारस्य प्रत्यात्मिकं लक्ष	णम् "	सम्यगुपयुज्यमानानां षण्णां	
" पूर्वरूपाणि	,,,	रसानां शरीरयापकरवम्	,,,
वातापरमारलक्षणम्	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	तेषामेव मिथ्योपयुज्यमानानां	
पित्तापस्मारस्य लक्षणम्	1)	दोषप्रकोपक्रत्वं	12
इक्रेष्मापस्मारस्य ,,	"	प्रकृतिभूतानां दोपाणां शरीरो-	
सन्त्रिपातापस्मारस्य,, अपस्मारेष्वागन्त्वनु बन्धनि	*****	पकारकरवं	"
तस्य विशेषविज्ञानम्	दश: ूर३७	विकृतिमापन्नानां तेषां शरीरो	
श्रपस्मारस्य चिकित्सास्त्रं	"	घातकत्वम्	11
निदानस्थानोक्ताष्ट्ररोगाणां	"	त्रयस्रयो रसा दोषमेकैकं जन-	
प्रायुक्षत्तिः		यन्ति त्रयस्त्रयश्चोषश्चमयन्ति	
श्रपस्मारस्य चिकित्सासूत्रं	रोगो "	तेषां विवरणम्	. 57
रोगान्तराणां निदानार्थव		रसदोषसन्निपाते व्यवस्था	२४२
भवति	२३८	श्रनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोधा-	
श्रत्रोदाहरणानि	"	स्मकविकारेषु च द्रव्यवि	
श्रशुद्धाशुद्धचिकित्साप्रयोगः		कारप्रभावतत्त्वं कथं व्यवस्ये-	
व्याधीनां हेतुसांकर्यनिर्देश		दिति कथनम्	"
व्याधीनां लिङ्गसांकर्यनिदें		तैलस्य वातशमकत्वं सोप-	
व्याधीनां चिकित्सास्त्रनिव		पत्तिकं	"
व्याधीनां सुखसाध्यस्वादिति		सर्पिषः पित्तशमकत्वं ,,	,,
व्याध्यवस्थाविशेषज्ञानफल	3,	मधुनः इलेष्मशमकत्वं ,	31
व्याधिलिङ्गयोर्विशेष:	, ,,	वातादिभ्यो गुणतो विपरीतं	111111
विकारप्रकृत्योः स्वहेतुवदार		ताञ्जयति	11
निदानस्थानोक्तार्थसंब्रहः	२४०	पिष्पलीक्षारलवणानामतिमात्र-	
इति निदानस्थानविष	यस्ची।	सेवननिषेध:	२४३

-	-
4	-
~	•

	विषयाः पृ	शङ्काः	विषयाः	पृष्टाङ्काः
	विध्वल्या गुणाः, तस्या श्रति-	-	जीर्णे भुक्तवतो गुणाः	२४५
	मात्रसेवने दोपाश्च	२४३	वीर्याविरुद्धम्, "	२४६
7	क्षारस्य गुणाः, तस्यातिमात्र-	FEE	इष्टे देशे ,, ,,	"
	सेवने दोपाश्च	32	नातिद्रुतम् "	59
	लवणस्य गुगाः ,,	,,	नातिविलिम्बतम् "	15
	तत्साम्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः	288	श्रजल्पतोऽइसतस्तन्मनसश्च	
	सारम्यस्यापि क्रमेण त्यागे		भुक्तवतो गुणाः	93
	युक्तिः	,,,	श्रात्मानमभिसमी द्य ,,	"
	सात्म्यस्य लक्षणम्	,,,	रसादिज्ञातुभिषजः प्रशंसा	33
	सात्म्यभेदाः, तेषां प्रवरत्वादि-		श्रध्यायार्थसंग्रह:	" "
	निरूपणं च	,,	No. of Contract of	
	श्रष्टावाहारविधिविशेषाय-			
	तनानि	3,	२ त्रिविधकुक्षीयविमा	नम् ।
of .	प्रकृते: विवरणम्	"	कुक्षौ त्रिविधावकाशांश-	
X	करणस्य ,,	17	विभागः	२४७
	संयोगस्य "	33	श्राहारराशिमधिकृत्य मात्रा	5-
	राज्ञेः ,,	,,	मात्रावत्त्वविचारः	. ,,
	देशस्य ,,	284	मात्रावतो भोजनस्य गुणाः	"
	कालस्य ,,	, ,,	हीनमात्रस्य ,, दोषाः	"
	चपयोगसंस्थायाः,,	"	श्रतिमात्रस्य ,, ,,	२४८
	उपयोक्तुः ,,	1)	श्रतिमात्रभोजनादन्येऽप्याम	· Andrews
	श्राहारविधिविशेषायतन-	the part	प्रकोपस्य हेतवः	19
	ज्ञानफलम्	,,	विस्चिकाया लक्षणम्	13
	द्विततमाहारविधिविधान-	30 GO	श्रलकस्य "	"
	निरूपणम्	13	श्रामविषस्य "	२४९
	उष्णभोजनगुणाः	,,	श्रलसकस्य चिकित्सास्त्रम	,,
A		91		. ,,
	मात्रावतो भोजनस्य गुणाः	,	, श्रामदोषेषु चिकित्साक्रमः	11

CC-0. in Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

"

1)

,,

83

रें gitized by Arya Sam है हिंग विश्वास स्वाधित के बार बार कि कि प्राप्त हो है जो ज

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
भोजनपरिपाकस्थानम्	: २४९	धर्मस्य मनुष्याणामायुषश्च	
श्रध्यायार्थंसंग्रहः	240		48-244
-	100	श्रायुषो नियतःवे श्रनियतःवे	
३ जनपदोद्ध्वंसनीयवि	मानम्।	च युक्तिः	
प्रागेव जनपदोद्ध्वंसनाद्भेष	? -	श्रायुषोऽनियतत्वसाधनम्	,
जोद्धरणोपदेशः २	५०-२५१	कालमृत्योः श्रकालमृत्योश्च	"
श्रसमानप्रकृत्यादीनां जः		विवरणम् २०	10-24=
नानां कथं युगपदेकेन व्य		ज्बरितेभ्य उष्णपानीयदाने	-
धिनोद्ध्वंसनमित्यग्निवेश	₹थ	हेतु:	
प्रदन:	,,	सर्वेषां व्याधीनां निदानविष	,,,
तत्रात्रेयकृतं समाधानम्		रीतमौषधं कार्यं	
जनपदोद्ध्वंसस्य कारणानि	,,	अपतर्पणभेदाः, तेषां प्रयोगावः	"
श्रनारोग्यकरस्य वातस्य			5-249
लक्षणम्	11	स्वभावतः प्रतिकारानद्धाः	
" उदकस्य "	,,	श्रध्यायोक्तविषयाः	"
	११-२५२		"
,, कालस्य ,,	.,	४ त्रिविधरोगविशेषविज्ञ	ानीयं 💮
तत्र सामान्यप्रतीकारः		विमानम्।	
वैगुण्यमापन्नानां देशादीना		त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानम्	. २६०
मुत्तरोत्तरं गरीयस्त्वम्	,,	त्राप्तोपदेशस्य लक्षणम्	
जनपदोद्घ्वंसे साधारणचि-		प्रत्यक्षस्य	19
कित्सा २५	२–२५३	श्रनुमानस्य ,,	"
बाय्वादीनां वैगुण्योत्पत्ती हेतु	,,	आप्तोपदेशादिभिः सर्वे रोगं	
शस्त्रभवस्य जनपदोद्घ्वंस- स्याधर्मं एव हेतुः		परीच्य निर्णयो विधेय:	1)
श्रभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव	२५४	श्राप्तोपदेशाञ्ज्ञानं प्रत्यक्षानुमा	
हेतुः		नाभ्यां तत्परीक्षाः	. 12
कतत्रेताद्वापरकलिषु क्रमेण	37	आप्तोपदेशात् ज्ञातन्या विषयाः	रहर े
टलनताकायरकालपु क्रमण	100	प्रत्यक्षतो पञ्चेन्द्रियै:	

ङ्गाः

49

पं

10

"

	विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
	श्रनुमानज्ञेया विषया: ,, २६१	६ रोगानीकं विमानम्।
	श्राप्तोपदेशादिभिः सर्वेरध्यव-	प्रभावादिभेदेन रोगानीकभेदाः २६७
	सानममोद्यकरं भवति २६२	रोगानीकस्य संख्येयत्वे श्रसंख्ये-
		यत्वे च युक्तिः ,,
	श्रध्यायाक्तावपयाः ,,	रोगशब्दस्य दोषन्याध्युभयवा-
	५ स्रोतोविमानम्।	चकत्वम् "
	स्रोतसां सामान्यवर्णनम् २६३	व्याधीनामगरिसंख्येयत्वं दोषाणां
	स्रोतसां भेदाः	परिसंख्येयखं च २६८
	प्राणवहस्रोतसां मूलं, तद्दु-	मानसदोपौ तज्जा विकाराश्च ,,
	f	शारीरदोषास्तज्जा "
		द्वयानां त्रिविधं प्रकोपकारणम् "
	जदकवस्त्रातसा ,, ,, १, १, १, १, १, १, १, १, १, १, १,	रोगाणां परस्परानुबन्धकत्वम् ,,
	रसशोणितमांसभेदोऽस्थिमञ्ज-	श्रनुबन्ध्यानुबन्धभेदकृतो दोष-
	शुक्रवहस्रोतसां मूलं तदुष्टिल-	भेदः "
1	शुन्नपहस्रातला पूर्व तहाटल	बलभेदेन जाठराग्ने-
	मूत्रबहस्रोतसां ,, ,, ,,	श्रतुर्विधो भेदः २६ - २६९
	पुरीषवइस्रोतसां ,, ,, ,,	प्रकृतिभेदेन ,, ,,
	स्वेदवक्स्रोतसां ,, ,, ,,	वातादिप्रकृतिसंज्ञाविचारः "
	स्रोतसः पर्यायाः	वातादिप्रकृतीनां चलार्यं नु-
	प्रदृष्टस्रोतसां धातुदूषकत्वम् २६५	प्रणिधानानि 🥠
	सर्वेषां प्रदुष्टा वातिपत्तरहे-	वातलादीनामातुरत्वम् "
	प्माणो दूषियतारः ,,	वातलस्य वातप्रकोपे कारणं
	प्राणादिवस्त्रोतसां दुष्टिहेतवः "	तस्यावजयनं च
	सर्वस्रोतसां साधारणं प्रकोपका-	पित्तलस्य पित्तप्रकोपे कारणं
	रणम् २६५-२६६	तस्याव जयनं च
	स्रोतसां सामान्यं दुष्टिलक्षणम् 🕡 ,	, इक्रेब्मलस्य इलेब्मप्रकोपे कारणं
	स्रोतसां स्वरूपम्	तस्यावजयनं च २७१
d		, राजाईवैलद्यलक्षणम्
	श्रध्यायोक्तविषयाः	, ब्रध्यायोक्तविषयाः

३६ Digitized by Arya **इत्राह्म हर्गावसक्या**नी enhai and eGangotri

विषयाः पृष्टाङ्काः	विषयाः पृष्टाङ्काः
।७ व्याधितरूपीयं विमानम् ।	शिष्यं प्रत्याचार्यस्यो-
द्धौ व्याधितरूपौ २७१	पदेशः २८१-१८२
व्याधेर्गुरुलाघवज्ञाने विप्रति-	तद्विद्यसंभाषायाः प्रशंसा "
पन्नाश्चिकित्सायामपि विप्रति-	,, भेदाः २८३
पद्यन्ते ,,	विगृह्य संभाषायां परीक्षाविधिः "
पुरुषसंश्रयकृमिविषयेऽग्निवेशस्य	जलपत्रस्य गुणा दोषाश्च
प्रश्नः २७२-२७३	पग्स्य त्रिविधत्वम् "
कृमीणां भेदोः	परिषद्भेदाः "
मलजानां कृमीणां समुत्था-	परिषद्धिशेषे वादविधिः २८३-२८४
• नादि "	प्रत्यवराणामाशुनियहे
शोणितजानां "	उपायाः "
इलेध्मजानां " "	विगृह्यजलपे उपदेश: ",
पुरीषजानां २७४	वादात्प्रात्रकर्तन्यम् २८५
कृमिजरोगाणां संक्षेपेण चि-	वादमर्यादालक्षणम् "
कित्सा ,	वादमार्गज्ञानर्थमधिगम्यानि
कृमीणामपकर्षणम् "	पटानि
कृमीणां प्रकृतिविधातः	बाटमा लथाणा
निदानवर्जनम्	जल्पम्य
कृमिघ्नो भेषजविधिः २७४-२७=	विवाहरा
श्रध्यायोक्तविषयाः "	द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेविशे-
	म्यानामानां ज्ञामानिकेतः
८ रोगभिषग्जितीयं विमानम् ।	प्रतिज्ञासाः स्वथापा
ग्रन्थपरीक्षा २७९	FAILUSIMI.
श्राचार्यपरीक्षा	पविषापानामा २००
आस्त्रजानोपायाः	हेतो.
श्रध्ययनविधिः २७९-२=०	ZBISZET "
िताक्यामी <u>श्रा</u>	3030Gmn3n).
ादा-अवराष्ता ,	उपगयानगमनयाः,,

"

,,

शिष्योपनयनविधिः २८०-२८१

		विषयाः	पृष्टाङ्काः
विषयाः	पृष्ठाङ्काः		२९२
सिद्धान्तस्य लक्षणम्	२८६-२८७	निग्रहस्थानस्य ,,	
शब्दस्य ः,	"	भिषजाऽऽयुर्वेद एव वादः	कत्वः ,,
प्रत्यक्षस्य ,,	"	वादे कथं वक्तव्यम्	95-
श्रनुमानस्य ,,	,,	भिषजा ज्ञातव्यानि कानि	चि-
ऐतिह्यस्य ,,	, 33	त्प्रकरणानि	२९३
श्रीपम्यस्य ,,	21	कारणस्य लक्षणम्	15
÷ 0.717	रूदद	करणस्य ,,	11
मगोन ा म	"	कार्ययोनेः "	293
	"	कार्यस्य ,,	: 19
fizinini.	"	कार्यफलस्य ,,	19
	"	श्रनुबन्धस्य ,,	. 15
व्यवसायस्य ,,		- PAILIE	33'
श्रर्थप्राप्तेः ,,	" "	ज्यासम्ब	1 1 11
संभवस्य "	, ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,		17
श्रनुयोज्यस्य "	, २८९	amarar.	
श्रननुयोज्यस्य ,,	421		17
अनुयोगस्य "))	भिषजैतसर्वे परीच्य का	
प्रत्यनुयोगस्य "	3)	रम्भः कर्तव्यः	37
वाक्यदोषाणां ,,	"	परीक्षाया विषये भिषज	
वाक्यप्रशंसायाः "	"	तेषामुत्तरम्	२९२−२९३
छलस्य ः,	२८९-२९०	द्विविधा परीक्षा	",
श्रहेतोः ,	,,	दश्विधं परीच्यम्	9)
श्रतीतकालस्य ,,	,,	कारणस्य परीक्षा	19
उपालम्भस्य "	"	कारणस्य (भेषजस्य) परी	क्षा २९३-२९४
परिहारस्य "	"	कार्ययोनेः ,,	97 95
-6	२९१		,, ,,
enoun retails	,,	कार्यफलस्य ")))1
4	797	श्रनुबन्धस्य ,,)) - 11
		देशस्य (भूमेः)	298-299
श्रर्थान्तरस्य ,,	. 11	1 (

Ę ,,

३ = Digitized by Arya Samai Foundation Chennal and eGangotri

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्टाङ्काः
बलदोषप्रमाणज्ञानहेतो-	श्रसंख्येयत्वाद् द्रव्याणां रसत ३०३
रातुरपरीक्षा २९४-२९५	
प्रकृतितः त्रातुरपरीक्षा ,,	श्रास्थापनोपयुक्तः मधुर- स्वन्धः ३०४-३०५
इलेष्मप्रकृतेः लक्षणम् २९६	" श्रास्त्रस्यन्यः
पित्तप्रकृतेः ,, ,,)) लगास्करण
वातप्रकृते: " "	(14-1(41-4. ,9))
संसर्गजप्रकृतेः " २९७	
विकृतितः देहपरीक्षा "	10000
सारतः , २९७-२९=	4141414. ,, ,,
संहननतः , २९९	श्रत्रोक्तपड्वर्गाणां सर्वयौगि- कल्वम् ३०७
त्रमाणतः ,, ,,	
सात्म्यतः ,,	अहापोहसमर्थेन भिषजाS-
सत्त्वतः , ३००	त्रोक्तस्कन्धेष्वपक्षप्रक्षेपा-
ग्राहारशक्तितः	विप कार्यों ,, ,,
€यायामञक्तित•	श्रनुवासनद्रव्याणि "
	शिरोविरेचनद्रव्यागि ३०७-३०८
वयस्तः ,, ३००-२०१	श्रध्यायोक्तविषयाः ,,
वचार्यम्	इति विमानस्थानस्य विषयसूची ।
and make	
ऋतुमेदेन कालविभागः ,,	to de la sensa de
केषु ऋतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिः	४ शारीरस्थानम्।
केषु च निवृत्तिः ३०१-३०२	
श्रातुरावस्थास्वपि काला-	१ कतिधापुरुषीयं शारीरम् ।
कालनिर्देशः ,,	पुरुषमधिकृत्याग्निवेशस्य
प्रवृत्तेः विवरणम् "	कतिपये प्रइनाः ३०९
चपायस्य "	धातुभेदेन पुरुषस्य भेदः ३१०
परीक्षायाः प्रयोजनम् "	मनसो लक्षणम् "
वमनद्रव्याणां निर्देशः ३०३	,, द्रौ गुणौ ,
विरेचनद्रव्याणां ,,	,, श्रर्थाः ,,

विषया:	पृष्टाङ्काः 📑
बुद्धेर्लक्षणम्	\$50
	१०-३११
पन्नमहाभूतानि तेषां गुणाः	a "
भूतानामसाधारणम् लक्षणम्	"
बुद्धे विंवरणम्	३११
चतुर्विशतितत्त्वात्मकस्य	PR-11-2
राशिपुरुषस्य लक्षणम्	79
पुरुषस्य कारणत्वम्	३१२
पुरुषस्य प्रभवः	71
,, ज्ञत्वाज्ञत्वविचारः	51
,, नित्यत्वानित्यत्व-	
विचार:	३१३
व्यक्ताव्यक्तयोनिर्देशः	39
श्रष्टप्रकृतयः	"
षोडशवि काराः	३१४
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः	99
श्रन्यक्तान्महदाद्युत्पत्तिक्रमः	91
उदयप्रलयो केषां भवतः	11
परमात्मनो लिङ्गानि	,,,
निष्क्रियस्य पुरुषस्य क्रिय।	निर्देशः "
स्वतन्त्रस्यापि पुरुषस्यानिः	थ्यो-
निषु जनमग्रहणे हेतुः	३१५
विश्वनोऽपि पुरुषस्यासुखैभ	र्षि-
राक्रमणे कारणम्	""
सर्वगतस्यापि पुरुषस्य सर्व	
वेदनाज्ञानाभावे हेतुः	. ,,
विभोरप्यात्मनः शैलादिति	
रस्कृतस्याज्ञाने हेतुः	" "

E .,

७

"

0

"

l de	विषयाः पृष्ठाङ्काः
	त्रात्मनो विभुत्वसाधनम् ३१५
	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः किंपूर्वमिति
	प्रश्नस्योत्तरम् "
	श्रात्मनः साक्षीभूतत्वसाधनम् ,,
	राशिपुरुषस्यैव वेदनाविशेष
	इति निरूपणम् "
	कथं भिषक् त्रिकालां
	वेदनां चिकित्सित ३१५-३१६
	नैष्ठिकी चिकित्सा ,,
	दु:खद्देतवः "
-	बुद्धिविभ्रंशस्य वर्णनम् "
	धृतिविभ्रंशस्य "
-	स्मृतिविभ्रंशस्य ,,
	प्रज्ञापराधस्य संक्षेपेण वर्णनम् "
-	,, विस्तरेण ,, ३१७
1	व्याधिहेतोः कालस्य वर्णनम् "
1	श्रसात्म्येन्द्रियार्थसं-
	योगस्य वर्णनम् ३१८
	चतुर्विधयोगःयैव सु-
	खदु:खहेतुत्वम् ३१=-३१९
	वेदनानामधिष्ठानम् "
	वेदनानां सर्वथानिवृत्तेरुपायः ,,
	योगस्य लक्षणम् ,,,
	योगिनामष्टविधमैश्वर्यम् ,,
	मोक्षस्य लक्षणम् "
	,, उपायाः ३१९-३२०
	तत्त्वरमृतेहेंतवः "
,	तस्वरमृतेर्मोक्षसाधनत्वम् "

४० Digitized by Arya Sanai Foundation Channai and eGangotri

	ङ्गाः	विषयाः पृ	ष्टाङ्काः
मुक्तात्मनो लक्षणम् ३१९-	३२०	इर्षस्य शोकस्य च निमित्तम्	३२४
श्रध्यायोक्तविषयाः	३२१	प्रशान्तानां विकाराणामपु-	
		नरागमनोपायः	1)
२ अतुल्यगोत्रीयं शारीरम् ।		ऋतुजा विकाराः कथं न	and the same
गर्भस्य कारणम्=प्रभवः	"	भवन्ति	३२५
यो गर्भ: संपूर्णदेहः, समये,		नरः कथमरोगो भवति	,,
सुखं च जायते तस्य कारणम्	,,	श्रध्यायोक्तविषयाः	
श्रवन्ध्याया श्रपि चिराद्गर्भ-	"))
ग्रहणे हेतुः	,,	३ खुड्डिकागभीवकान्तिशार्र	ोरम ।
रक्तगुल्मे गर्भभ्रमः	"	गर्भस्याभिनिर्वृत्तेः, श्रभिवृद्धेः,	
	३२२	सुखप्रसवस्य च कारणम्	३२५
कन्या-पुत्र-यम-बहुसन्तानो-	1000	गर्भो हि मातृजः पितृज श्रा-	and the
त्पत्तौ कारणम्	,,	त्मजो रजसः सात्म्यजश्च,	
सुचिराद्गर्भप्रसवे हेतुः	"	परलोकादेत्य सत्त्वंगर्भम-	
यमे पकस्याभिवृद्धौ कारणम्		वक्रामतं ति श्रात्रेयकृता	
श्रष्टी क्लीबभेदाः, तेवामुल्पत्ती	"	प्रतिज्ञा	
हेतुश्र ३२२-	3 7 3	भरद्वाजकृतं तत्र दूषणम्	"
सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गम्		श्रात्रेयेण कृतं तत्समाधानम्	३२६
पुंगर्भायाः स्त्रीगर्भाया नपुं-	"	गर्भस्य मातृजत्वप्रतिपादनं	३२७
सकगर्भायाश्च रुक्षणानि		मातृजा भावाश्च	
गर्भस्य पित्रोः सदृशत्वे	"	गर्भस्य पितृजत्वप्रतिपादनं	37
कारणम्		पितृजा भावाइच	
गर्भस्य संस्थानवर्णेन्द्रियवै-	"	गर्भस्यात्मजत्वप्रतिपादनं	"
कृतानां हेतुः ३२३-	328		225
श्रात्मा कथं देहाइहान्तरं	410	गर्भस्य सारम्यज्ञत्वप्रतिपादनं	-325
यातीति निरूपणम्	400		
श्रारमनोऽनुबन्धाः	"	सात्म्यजा भावाश्च गर्भस्य रसजत्वप्रतिपादनं	"
रोगाणां हेतुः शमनं च	37	रसजा भावाश्च	
1 13 11.11	99	(त्रणा भावाश्च	-

	विषयाः	पृष्टाङ्काः	1
	सत्त्वस्य मनस उपपादुक्त्व-	-	
	प्रतिपादनम् ३	२९-३३०	
	गर्भस्य सत्त्रजा भावाः	"	
	गर्भस्य समुदायशभवत्वसा-		
	धनोपसंहार:	- 33	1
	श्रात्रेयकृते सिद्धान्ते भरद्धाः		
	जस्य दोषारापः	37	1
	श्रात्रेयकृतं तत्खण्डनम् ३	३०-३३२	
	श्रध्यायोक्तविषयाः	,,,	
	४ महतोगर्भावक्रान्तिश	ारीरम्।	
	श्रस्मिन्नध्याये व्याख्यास्य-		
	माना विषया:	३३२	
	शुक्रशोणितजीवसंयोगस्य		
	्गर्भसंज्ञत्वम्	,,,	
	गर्भे भूतग्रहणक्रमः	३३३	
	गर्भस्य पञ्चभूतविकारचेतना-		
	थिष्ठानभूतत्वसाधनम्	"	
	कुक्षौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः प्रथमे मासि गर्भस्य स्वरूप	,,,	-
		1 ,,	,
	द्वितीये ,, ,, ,, ,, ,, तृतीये मासि गर्भस्य स्वरूप	93	
	गर्भस्य महाभूतप्रभवा भाव	15	
	लोकपुरुषयोस्तुल्यस्वदर्शनम्		
	गर्भस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवादच		,
	यौगपद्ये नोत्पद्यन्ते		
	जातस्योत्तरकालजा भावाः	,	
1	स्त्रीपुंनपुंसकानां वैशेषिका	3	,
	सायाः	-	1
		2 K 15 63 6	

ाः ४

1)

"

1

;; §

,,

5

27

,,

इन्द्रियोत्पत्तिसमकाल्मेव गर्भस्य चेतिसं वेदना- निवन्थः ३३४ तृतीये मासि गर्भे द्वैह्दय्यो- त्पत्तः ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	विषयाः	श्हाङ्काः
गर्भस्य चेतित वेदना- निवन्धः ३३४ नृतीये मासि गर्भे द्वैहृदय्यो- त्पत्तः ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	इन्द्रियोत्पत्तिसमकालमेव	
तृतीये मासि गर्भे द्वेहृदय्यो- त्पत्तिः " तिद्वमानने दोषाः " गर्भोपपत्ते द्वेहृदय्यस्यालि- क्वानि ३३४–३३५ गर्भोपषातकरान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेतत्तस्यै दचात् " गर्भोपषातकरा भावाः ३३५ गर्भोपषातकरा भावाः ३३५ गर्भोण्यास्यास्तीव्रप्रार्थनायामहि- तमिष हेतोपसंहितं दचात् " प्रार्थनासंधारणे दोषाः " चतुथ म.सि गर्भस्य स्वरूपम् " पञ्चमे मासि " षष्ठे मासि " सप्तमे मासि " श्रष्टमे मातृगर्भयोः परस्पर- मोजोग्रहणम् " प्रसवकालः ३३६ कुक्षो गर्भस्य वृद्धहेतुः " गर्भस्याजन्मनि हेतुः " गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६–३३७		
तिह्मानने दोषाः " तिह्मानने दोषाः " गर्भोपपत्ते हें हृदय्यस्यालि- क्नानि ३३४–३३५ गर्भोपवातकरान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेतत्तस्य द्यात् " गर्भोपवातकरा भावाः ३३५ गर्भोपवातकरा भावाः ३३५ गर्भिण्यास्यास्तीव्रप्रार्थनायामिह- तमिष हेतोपसंहितं द्यात् " प्रार्थनासंघारणे दोषाः " चतुथ मासि गर्भस्य स्वरूपम् " पञ्चमे मासि " षष्ठे मासि " सप्तमे मासि " प्रथमे मातृगर्भयोः परस्पर- मोजोय्रहणम् " प्रस्वकालः ३३६ नुक्षौ गर्भस्य वृद्धहेतुः " गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६–३३७	निवन्धः	338
तिहिमानने दोषाः " गर्भोपपत्ते हें हृदय्यस्यालि- कृति ३३४-३३५ गर्भोपवातकरान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेतत्तस्यै दद्यात् " गर्भोपवातकरा भावाः ३३५ गर्भोण्यास्यास्तीव्रप्रार्थनायामहि- तमिष हेतोपसंहितं दद्यात् " प्रार्थनासंधारणे दोषाः " चतुथ म.सि गर्भास्य स्वरूपम् " पक्षमे मासि " सप्तमे मासि " अष्ठमे मातृगर्भयोः परस्पर- मोजोयहणम् " प्रसवकालः ३३६ कुक्षौ गर्भस्य वृद्धहृतुः " गर्भस्याजन्मनि हेतुः " गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६-३३७	तृतीये मासि गर्भे देहदय्यो	A CONTRACT
तिहिमानने दोषाः " गर्भोपपत्ते हें हृदय्यस्यालि- क्कानि ३३४-३३५ गर्भोपवातकरान् विहाय गर्भोणा यदिच्छेतत्तस्ये दयात् " गर्भोपवातकरा भावाः ३३५ गर्भोपवातकरा भावाः ३३५ गर्भोण्यास्यास्तीव्रप्रार्थनायामिह- तमिष हेतोपसंहितं दयात् " प्रार्थनासंधारणे दोषाः " चतुथ म.सि गर्भास्य स्वरूपम् " पञ्चमे मासि " षष्ठे मासि " सप्तमे मासि " श्रष्टमे मातृगर्भयोः परस्पर- मोजोयहणम् " प्रसवकालः ३३६ कुक्षौ गर्भस्य वृद्धहृतुः " गर्भस्याजन्मनि हेतुः " गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६-३३७	त्पत्तिः	"
कानि ३३४-३३५ गर्भोपवातकरान् विहाय गर्भाणी यदिच्छेतत्तस्य दवात् "गर्भोपवातकरा भावाः ३३५ गर्भोपवातकरा भावाः ३३५ गर्भोण्यास्यास्तीव्रप्रार्थनायामहि- तमिष हेतोपसंहितं दवात् " प्रार्थनासंघारणे दोषाः " चतुथ मासि गर्भस्य स्वरूपम् " पञ्चमे मासि " षष्ठे मासि " सप्तमे मासि " प्रार्थनात्मभयोः परस्पर- मोजोग्रहणम् " प्रस्वकालः ३३६ नुक्षी गर्भस्य वृद्धेहतुः " गर्भस्य व्यापत्तेहेतुः " गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६-३३७	तद्विमानने दोषाः	
गर्भोपवातकरान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेत्ततस्यै दयात् " गर्भोपवातकरा भावाः १३५ गर्भिण्यास्यास्तीवृपार्थनायामिह- तमिष हेतोपसंहितं दयात् " प्रार्थनासंधारणे दोषाः " चतुथ म.सि गर्भास्य स्वरूपम् " पञ्चमे मासि " षष्ठे मासि " सप्तमे मासि " अष्टमे मातृगर्भयोः परस्पर- मोजोयहणम् " प्रसवकालः १३६ कुक्षौ गर्भस्य वृद्धेहतुः " गर्भस्य ज्यापत्तेहेतुः " गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः १३६–३३७	गर्भोपपत्ते द्वेंहृदय्यस्यालि-	
गर्भिणी यदिच्छेतत्तस्यै दद्यात्	क्ष ।नि	१३४-३३५
दद्यात् ॥ गर्भोपवातकरा भावाः ३३५ गर्भोणवातकरा भावाः ३३५ गर्भिण्यास्यास्तीव्रप्रार्थनायामहि- तमिष हेतोपसंहितं दद्यात् ॥ प्रार्थनासंघारणे दोषाः ॥ चतुथ मासि गर्भस्य स्वरूपम् ॥ पञ्जमे मासि ॥ ॥ सप्तमे मासि ॥ ॥ सप्तमे मासि ॥ ॥ सप्तमे मात्गर्भयोः परस्पर- मोजोग्रहणम् ॥ प्रसवकालः ३३६ नुक्षो गर्भस्य च्छेहतुः ॥ गर्भस्य जनमिन हेतुः ॥ गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६–३३७	गर्भोपवातकरान् विहाय	19 6 10 14
गर्भोपवातकरा भावाः ३३५ गर्भोण्यास्यास्तीवृपार्थनायामहि- तमिष हेतोपसंहितं दचात् अ प्रार्थनासंधारणे दोषाः अ चतुथ म.सि गर्भास्य स्वरूपम् अ पञ्चमे मासि अ प्रार्थ मासि अ प्रार्थ माति अ प्रार्थ माति अ प्रार्थ माति अ प्रार्थ माति अ प्रार्थ मात्रार्भयोः परस्पर- मोजोग्रहणम् अ प्रसवकालः ३३६ कुक्षौ गर्भस्य बृद्धेहतुः अ गर्भस्य जन्मिन हेतुः अ गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६–३३७	गर्भिणी यदिच्छेतत्तस्यै	0 ST 785
गर्भिण्यास्यास्तीब्रप्रार्थनायामहि- तमिष हेतोपसंहितं दयात् प्रार्थनासंधारणे दोषाः चतुथ म.सि गर्भस्य स्वरूपम् पञ्चमे मासि ,, ,, सप्तमे मासि ,, ,, अष्टमे मातृगर्भयोः परस्पर- मोजोग्रहणम् ,, प्रस्तवकालः ३३६ कुक्षो गर्भस्य वृद्धहेतुः ,, गर्भस्याजन्मनि हेतुः ,, गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६–३३७	दद्यात्	71
तमिष हेतोपसंहितं दद्यात् अप्रार्थनासंघारणे दोषाः अप्रार्थनासंघारणे दोषाः अप्रार्थनासंघारणे दोषाः अप्रार्थनासंघारणे दोषाः अप्रार्थनासंघारणे दोषाः अप्रार्थने मासि अप्रार्थने मासि अप्रार्थने मासि अप्रार्थने मातृगर्भयोः परस्परमोजोग्रहणम् अप्रस्वकालः ३३६ सुक्षो गर्भस्य बद्धेहतुः अप्रसंस्याजन्मनि हेतुः अप्रसंस्याजन्मनि हेतुः अप्रसंस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६ - ३३७	गर्भोपघातकरा भावाः	३३५
प्रार्थनासंधारणे दोषाः चतुथ म.सि गर्भस्य स्वरूपम् पञ्चमे मासि ,, ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	गर्भिण्यास्यास्तीव्रप्रार्थनाया	महि-
चतुथ म.सि गर्भस्य स्वरूपम् पञ्चमे मासि ,, ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	तमपि हेतोपसंहितं दद्यात	3 3
पञ्चमे मासि ", ", ", ", सिमे मासि ", ", ", सिमे मासि ", ", ", सिमे मातृगर्भयोः परस्परमोजोप्रहणम् ", प्रसवकालः ३३६ सुक्षी गर्भस्य बढेहतुः ", गर्भस्याजन्मनि हेतुः ", गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६–३३७	प्रार्थनासंधारणे दोषाः	35
षष्ठे मासि ,, ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	चतुथ मासि गर्भस्य स्वरूप	刊 ,
सप्तमे मासि ,, ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	पञ्चमे मासि "	
श्रष्टमे मातृगर्भयोः परस्पर- मोजोग्रहणम्	षष्टे मासि 🔭 "	23
मोजोयहणम्	सप्तमे मासि "	1 191
प्रसवकालः ३३६ कुक्षी गर्भस्य बृद्धेहतुः ,, गर्भस्याजन्मनि हेतुः ,, गर्भस्य व्यापत्तेहेतुः ,, गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६–३३७	श्रष्टमे मातृगर्भयोः परस्पर-	100001
कुक्षी गर्भस्य दृद्धेहतुः ,, गर्भस्याजन्मनि हेतुः ,, गर्भस्य व्यापत्तेहेतुः ,, गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६-३३७	मोजोयहणम्	" "
गर्भस्याजन्मनि हेतुः ,, गर्भस्य व्यापत्तेहेतुः ,, गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६-३३७	प्रसवकालः	३३६
गर्भस्य व्यापत्ते हेतुः ,, गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६-३३७	कुक्षौ गर्भस्य वृद्धेहतुः	,,,
गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३३६-३३७	गर्भस्याजन्मनि हेतुः	77
विकृतयः ३३६-३३७		
	गर्भस्य वीजदोषादिप्रभवा	
श्रात्मनो निर्विकारत्वनिर्देशः		
	श्रात्मनो निर्विकारस्वनिर्दे	য়: "

४२ Digitized by Arya Santiful किर्मिक्ष विभिन्न का and eGangotri

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्टाङ्काः
शरीरा मानसारच दोषाः ३३६-३३७	उक्तस्यार्थस्य विस्तरेण व्या-
शारीरभेदाः "	ख्यानम् ३४०-३४१
सत्त्वभेदाः ,,	लोकपुरुषयोः सामान्योपदेशस्य
ब्राह्मसत्त्वस्य लक्षणम् ",	प्रयोजनम् "
श्रार्षसत्त्वस्य ,, ,,	ਪੂਰਜੇ ਸੰਲਜ
ऐन्द्रसत्त्वस्य ,,	निवने स्वरूपम
याग्यसत्त्वस्य ,, ३३७ ३३८	मोक्षोपायाः ३४२-३४३
AIRMIDEATH .	
गाःभनेभः=नस्य	शुद्धसत्त्वस्य लक्षणम् "
	शुद्धायाः बुद्धेः फलम्
शुद्धसत्त्वानां मध्ये ब्राह्म-	मुक्तस्य लक्षणम् "
स्यात्यन्तशुद्धस्वम् "	मुक्तेः पर्यायाः "
श्रासुरसत्त्व स्य लक्षणम् "	श्रध्यायोक्तविषयाः ३४४
राक्षससत्त्वस्य लक्षणम् "	
पैशाचसत्त्वस्य "	६ शरीरविचयशारीरम् ।
सार्पसत्त्वस्य ,,	शरीरविचयप्रयोजनम् ३४४
भैतसत्त्रस्य "	शरीरलक्षणम् "
शाकुनसत्त्वस्य ,,	शरीरधातूनां वैषम्यस्य फलं
एषां षड्विधानां राजसत्त्वम्	ਕਬਾਰੰ ਚ
पाशवसत्त्वस्य लक्षणम्	धातनां सामार्थे नर्वनाम
पाशवसत्त्वस्य ,,	भातृनां वृद्धिहासयोहेंतुः
मारस्यसन्बस्य	शरीरधातवो हि समानैर्वर्धन्ते ३४५
वानस्पत्यसत्त्वस्य ,, ३३९	कात्स्न्येंन शरीरवृद्धिकरा
एषां त्रिविधानां तामस्यम	MATERIA
सत्त्वभेदोपसंहारः	
अध्यायोक्तविषयाः	बलवृद्धिकरा भावाः
अव्यायाक्ताववयाः ,,	श्राहारपरिणामकरा भावाः "
	श्ररीरधातूनां मलप्रसादभेदेन
१ पुरुषविचयशारीरम् ।	द्वैविध्यम् "
पुरुषस्य लोकसम्मितत्वम् ३३९	मलप्रसादयोः कार्यम्

T:

2

"

99

19

,,

14

"

	विषयाः '	: इष्टाइ	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
	वातिपत्तकफा एव सर्वधातु-	WIT HERE	श्रस्थनां विवरणम्	३५०
r	दूपका:	३४७	पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि	३५१
	वातादयः प्रकृतिभूता आरोग्य	17.73	पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि	"
	कराः	21	,, कर्मेन्द्रियाणि	;,
	शरीरज्ञानफलम्	,,	एकं हृदयम्	19
	गर्भस्याक्वाभिनिवृत्यादिविषये		दश प्राणायतनानि	"
	श्रग्निवेशस्य कतिपये प्रश्ना		पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि	"
	किमक गर्भस्य कुक्षौ प्रथम-	• "	नवद्वाराणि	5 "
	मुत्पद्यते इत्यत्र महर्षीणां		स्नायु-सिरा धमनी-पेशी-मर्म	"
	मतानि	To all		
	कुक्षौ यथा गर्भस्तिष्ठति	38⊏	सन्धि-केश-इमश्रु-छोम्नां	
	22 24		संख्याकथनम्	३५२
	,, ,, गभाडाभवधत गर्भः कथं प्रस्थते	35	शरीरे अअल्या परिमेयानि	
1	11 mm) mm2	17	द्रव्याणि	22
7	गर्भस्य देवादिप्रकोपनिमित्त-	33	पार्थिवादिभेदेन शरीराङ्ग-	
	विकारोपलब्धी प्रमाणम्		विभागः	33
	विकारापलच्या प्रमाणम् कालाकालमृत्यवीनिर्णयः ३४)) (F 3×0	परमाणुभेदेन शरीरावयवान	[-
		~-584	मसंख्येय:वम्	"
	श्रस्मिन् काले श्रायुषः प्रमा-		शरीरावयवसंख्याज्ञानफलम्	३५३
	णम् १२००	1)		
	सम्पूर्णायुषो निमित्तम्	33	८ जातिसूत्रीयं शारी	रम् ।
	श्रध्यायोक्तविषयाः	,))	स्रीपुरुषयोरभीष्ट्रप्रजानिर्वृत्ति	
			कर्मोपदेशः	३५३
	७ शरीरसंख्याशारीर	म्।	ऋतुकाले स्त्रियाः कर्तव्यम्	1)
	श्रीरावयवसंख्याविषयेऽग्नि	three st	युग्मेषु दिनेषु पुत्रकामी	21
	वेशस्य प्रश्नः	340	श्रयुग्मेषु दुहितृकामी सम्ब	
	श्रात्रेयस्योत्तरम् 	, ,,	सेताम्	79
P	षण्णां श्वचां विवरणम्	,,	स्यु•ज-पार्श्वगतस्त्रीसेवन-	
	शरीरस्याङ्गविभागः	"	निषेध:	"
	A CONTROLLEGE OF	,,,		

ध्य Digitized by Arya Samai Foundation (स्वाप्य क्षा) and eGangotri

		^	
विषयाः पृष्टाङ्काः		विषयाः	प्रष्टाङ्काः
गर्भाग्रहणविधिः ३५३		कुक्षी गर्भमरणे हेतुः	३६०
मैथुने त्रयोग्या स्त्री पुरुषश्च ३५४	1	मृतगर्भाया लक्षणानि	n
कथम्भूतौ स्त्रीपुरुषौ मैथुनमु-		मृतगर्भाहरणविधिः	3)
पेयाताम् ,,	,	व्यपगतगर्भशल्यायाः स्त्रिया	The same
तत्र मन्त्रः		उपचार:	1)
यादृशस्य पुत्रस्येच्छा तादृशः		निर्विकारमाप्यायमानस्य	A STATE OF THE STA
पुत्रीयो विधिः ३५४-३५५	1	गर्भस्य मासे मासे कर्म ३	६१-३६३
शरीरस्य शुक्लादिवर्णवैशेष्ये		स्तिकागारनिर्माणविधिः	, ,,
हेत्वन्तरम् ३५	Ę	तत्रोपहरणीयाः सम्भाराः	,,
	,,	गर्भिण्याः स्तिकागारप्रवेशा	वेधिः "
यथोक्तविधिनोपचरतोरवश्यं		त्रासन्त्रप्रसवाया लिङ्गानि	19
गर्भोधित्तः	;,	श्रावीप्रादुर्भावे कर्तव्यो	
गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः	,,	विधि:	१६३-३६५
वेदोक्तः पुंसवनो विधिः ३५६-३५	1	प्रजाताया श्रपराऽपतने उप	चाराः "
गर्भास्थापनानि	,,	जातमात्रस्य कुमारस्य का-	
गर्भोपघातकरा भावाः ३५७-३५	=	र्याणि कर्माणि	,,
गभिण्याः समासेनोपचार-		बालस्य नाडीकल्पनविधिः	३६६
विधिः ३५८-३५	18	नाड्या श्रसम्यक्छेदे दो-	
द्वितीयतृतीयमासयोः पुष्प-	-	षास्तचिकित्सा च	, ,,
दर्शने गर्भस्रावसम्भवः	53	कुमारस्य जातकर्मविधिः	19
चतुष्प्रभृतिषु पुष्पदर्शने	"	,, रक्षाविधिः	,
चिकित्सा	.2	,, रक्षावाधः स्तिकाया दशदिवसावध्य	
गर्भस्यावृद्धौ हेतुः	37		३६६-६६७
उपविष्टकनागोदरयोर्लक्षणम्	2,3	कुमारस्य नामकरणसंस्कार	
तयोश्चिकित्सितम्	"		
	97	श्रायुष्मतां कुमःराणां लक्षः णानि	350-355
गभोरपन्दने चिकित्सा ३६ गभिण्या उदावर्तविवन्धे।	30		440 41
		धात्रीपरीक्षा	,
सति तचिकित्सा	99	धात्रयाः स्तनसम्पत्	1,

71

"

4 ? ? ? ?

13

ξ 4

,, { **६ ६**

"

"

३६५

,,

	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्टाङ्काः
	,, रतन्यसम्पत्	३६९	शरीरस्य प्राकृता वैकृताइच	90
4	व्यापन्नस्तन्यस्य लिङ्गानि	,,	2	७२–३७३
	,, चिकित्सा	,,	रिष्टरूपा वर्णविकृतयः	,,
	क्षीरजननानि	" "	प्राकृताः स्वराः	,,
	'स्तनपानविधिः	1)	वैकृताः स्वराः	
	कुमारागारविधि: ३	६९-३७०	रिष्टरूपाः स्वरविकृतयः	"
	कुमारस्य शयनादीनि की-		रिष्टरूपवर्णस्वरविकृतीनां	",
	दृशानि स्युः	""	इलोकैः पुनः कथनम्	३७४
	कुमारस्य धारणीया मणिमन्त्रं		श्रध्यायोक्तार्थंसंग्रहः	
	कुमारस्य क्रीडनकानि	,	A SULPHANISH A	"
	,, वित्रासनं न कार्यम्	,,	१३ २ पुष्पितकमिन्द्रिय	म्।
	,, रोगप्रादुर्भावे उपचार		यथा फलारपूर्व पुःपोरपत्तः,	३७५
	श्रध्यायोक्तविषयोपसंद्वारः	"	पवं मरणात्प्रागरिष्टोत्पत्तिः	,,
9	शारीरस्थाननिरुक्तिः	३७१	प्रज्ञापराधादुत्पन्नस्याप्यरिष्टस्य	
	इति शारीरस्थानस्य विषय	सची ।	ज्ञानम्	"
			श्ररिष्टभूतं गन्धविज्ञानम् ३	
	** The Table 1		" रसविज्ञानम्	
	~		श्रातुरशरीरगतरसस्या <u>न</u> ुमाने	"
	५ इन्द्रियस्थानः	म्।	ज्ञानम्	
	१ वर्णस्वरीयमिन्द्रिय	म् ।	श्रध्यायोक्तविषयाः	"
	आयुषः प्रमाणविशेषज्ञा-		21-71-11 411-11-110	"
	नार्थं परीच्या श्रातुर्गता		३ परिमर्शनीयमिन्द्रिय	स ।
		७१–३७२	परिमर्शनिविधिः	300
	परोच्याणां द्विविधो भेदः,	, , , ,	स्पर्शविश्चेया श्रातुरशरीरगता	
	तयोः परीक्षणोपायश्च		विकृतयः	
	प्रकृतेर्भेदाः	"	तासां विस्तरेण च्याख्यानम्	13
-	विकृतेभेंदाः	19	उच्छ्वासाश्रितं रिष्टम्	"
	तेषां स्वरूपम्	"	n-menan	"
	गा (प्रक्रम्	1)	। मन्यात्रतम् "	1 . 39

विषयाः			पृष्टाङ्काः
दन्तगतरिष्टम्			. ३७८
पदमाश्रितम्	"		"
चक्षुगंतम्	,,		,,
केशलोमाश्रितम्	,,		,1
उदरा श्रितम्	39		"
नखाश्रितम्	"	,	39
श्रङ्गल्याश्रितम्	"		"
अध्यायोक्तविषय	11:		:9

४ इन्द्रियानीकिमिन्द्रियम् । इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः ३७९ श्रातुरस्यानिमित्त इन्द्रिय-ज्ञानविपर्यासो मरणलक्षणम् " श्रारिष्टभूताः दर्शनेन्द्रियनि-

कृतयः ३७९-३८०,
" श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः "
" प्राणेन्द्रियविकृतयः "
" रसनेन्द्रियविकृतयः "
" रपर्शनेन्द्रियविकृतयः "
" सर्वेन्द्रियविकृतयः "
" सर्वेन्द्रियविकृतयः "
" सर्वेन्द्रियविकृतयः "

पूर्वरूपीयमिन्द्रियम् ।
 ज्वराणामन्येषां च व्याधीनाममिरिष्टभृतपूर्वरूपाणि ३८१
राजयद्मणः अरिष्टभृतानिपूर्वरूपाणि ,,
 ज्वरस्य ,, ,,

विषयाः		पृष्	ाङ्घाः
रक्तपित्तस्य	,,	,,	३८१
गुल्मस्य	"	. ,,	३८२
कुष्ठस्य	:,	;,	"
प्रमेहस्य रिष्टभू	तानि	पूर्वरूपाणि	"
उन्मादस्य	"	,,	,,,
श्रपस्मारस्य	37	,,	19
वहिरायामस्य	"	19	"
छर्दे:	,,	"	"
श्ररिष्टभूताः स्वप्नाः			
सप्तविधाः स्वप्नाः			२८४
श्रलपफला महाफलाइच स्वप्नाः			17
श्रध्यायोक्तविष	याः		71

६ कतमानिशरीरीयमिन्द्रियम् । यानि व्याधिमन्ति शरीराणि वैद्येरसाध्यत्वात् परिदर्त-व्यानि ३८४-३८६

७ पन्नरूपीयमिन्द्रियम् । श्रिरिष्टभूताः प्रतिच्छायाः ३८६ संस्थान-प्रमाणच्छायानां स्वरूपम् ३८७ खादीनां पञ्चभूतानां विविध-लक्षणाद्दछायाः ३८७-३८८

छायाप्रभयोविशेषः
मुमूर्पूणां कानिचिल्लक्षणानि
पूर्वोक्तान्यरिष्टलिङ्गानि जानन्
आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते

विषयाः पृष्ठाङ्काः ८ अवाक्शिरसीयमिन्द्रियम् । प्रतिच्छायाश्रयमपरमरिष्टम् 359 पदमवरमाश्रयमरिष्टम् ,, केशाश्रयमरिष्टम् " नासिकाश्रयमिरष्टम 390 श्रोष्ठाश्रयमरिष्टम 91 दन्ताश्रयमरिष्टम् ,, जिह्वाश्रयमरिष्टम् ,, श्वासाश्रयमरिष्टम ,, अपराणि कानिचिन्मुमूर्धो-र्रुक्षणानि 390-398 पूर्वोक्तलिङ्गज्ञानफलम्

ङ्घाः

97 52

"

82

3=8

99

९ यस्यश्यावनिमित्तीय-मिन्दियम ।

(मारम् अस् ।	
कतिपयान्यरिष्टानि	३९१
राजयिदमणोऽरिष्टानि	1)
बलमांसक्षये येऽचिकितस्याः	३९२
श्रानाहिनोऽरिष्टम्	"
यः पेयं पातुं न शक्नोति स	
ब्रियते	,,,
- अपराण्यरिष्टलक्षणानि	19
यस्य निष्ठवूतपुरीषरेतांसि	
श्रम्भसि मज्जन्ति स न	
जीवति	79
शङ्ककशिरोरोगिखरात्राद्धन्ति	,,
अपराण्यरिष्टानि	393
श्रध्यायोक्तविषयाः	
	39

विषयाः पृष्टाङ्घाः १० सद्योमरणीयमिन्द्रियम्। सद्योमुमूर्यूणां लक्षणानि ३९३-३९५

११ अणुज्योतीयमिन्द्रियम् । संवत्तरेण मरिष्यतो लिङ्गानि षडभिमांसै: ३९६ मासात् कतिपयान्यरिष्टानि 390 गतायुषो गुणवचतुष्पादेऽपि न गुणोदयः श्रायुः परीक्षायाः प्रशंसा श्ररिष्टस्य लक्षणम्

१२ गोमयचूर्णीयमिन्द्रियम् ।

मासात् मरिष्यतो लिङ्गानि अर्थमासात् ., कतिपयान्यसाध्यलक्षणानि मुमूर्षतामातुराणां, दूताः ३९५-३९९ श्रातुरगृहं गच्छतो वैद्यस्य यात्रायामशुभानि निमि-त्तानि 399-800 मुमूर्वतामातुराणां गृहावस्था द्वादशाध्यायोक्तानामरिष्ट-लक्षणानां संक्षेपतः पर्या-येण कथनम् 808 जानताऽपि वैद्येनातुरस्य मरणं कुत्र च न वक्तव्यम् 803 प्रशस्तदूतलक्षणम् 803

अक्षांgitized by Arya Saलाब मार्गा विकास के प्राप्त के India and eGangotri

प्रशस्तानि शकुनानि ४०२-४०३ श्रारोग्यलक्षणम् श्राराग्यलक्षणम् श्राराग्यलक्षणम् श्राराग्यलक्षणम् श्राराग्यलक्षणम् श्राराग्यलक्षणम् श्राराग्यलक्षणम् श्राराग्यलक्षणम् श्राराग्यलक्षणम् श्राराग्यायोक्तिविषयाः अ

इतीन्द्रियस्थानस्य विषयसूची।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

चरक-विषयसूची।

🛁 विषयाः पृष्टाङ्काः ६ चिकित्सास्थानम्। प्रथमो रसायनाध्यायः। १ रसायनपादः । भेषजस्य पर्यायाः 804 भेषजभेदाः श्रभेषजभेदाः द्विविधभेषजलक्षणम् रसायनसेवनगुणाः रसायनलक्षणम् 804-808 वाजीकरणस्य लक्षणं गुणाश्च 11 चिकित्सितार्थः श्रभेष जलक्षणं 308 द्विविधो रसायनप्रयोगः 31 कटीप्रावेशिकस्य विधिः 31 रसायनप्रयोगात् पूर्वं कोष्ट-शोधनविधिः 808-808 हरीतकीगुणाः 800 हरी अभी सेवनानहीं: 805 आमलक्युणाः " भेषजग्रहणविधिः ब्राह्मसायनं प्रथमं 805-809 द्वितीयं 809-820 880-888 च्यवनप्राशः 888 श्रामलकरसायनं

ङ्घाः

12

31

विषयाः गृष्टाङ्काः हरीतकीयोगः 883 823 अपर: रसायनसेवनगुणाः प्रथम (सायनपादोक्तविषया: 813 २ प्राणकामीयो रसायनपादः। रसायनविधानस्य फलं शरी(दोषनिमित्तानि तानि परिहरन् रसायनम् प्युजीत 883-888 श्रामलक्घतं श्रामलकावलेह: 888-884 श्रामलकचुर्ण विडङ्गावलेह: 884 श्रपर श्रामलकावलेडः नागबलारसायनं 824-824 भछातकक्षीरं भल्लातकक्षीद्रं 888-880 भल्लात सतीलं भल्लातकविधानं भल्लातकगुणाः द्वितीयरसायनपादोक्तविषयाः ३ करप्रचितीयो रसायनपादः । श्रामलकाऽऽयसरमायनं 88 = केवलामलकरसायनं 888 लोहरसायनं ४१९-४२०

पु Digitized by Arya Saना क्रिक्ट विस्तर स्त्रिकी nai and eGangotri

विषयाः	пехіжі.			
	पृष्ठाङ्काः			
ऐन्द्ररसाय नं	४२०			
मेध्यर्सायनानि	99			
पिप्पलीरसाय न	४२१			
पिप्पलीवर्धमानं रसायनं	11			
	828-855			
,, द्वितीयं	४२२			
,, तृतीयं	"			
,, चतुर्थे	,,			
शिलाजतुरसायनं	855-858			
तृतीयरसायनपादोक्तविष	याः ",			
४ आयुर्वेदसमुत्यानी	यो रसा-			
यनपादः ।	THE STREET			
रसायनज्ञानार्थमृषीणामिन	द्र-			
सभीपे गमनं	858-854			
तान् प्रतीनद्रस्योपदेशः	४२५			
इन्द्रोक्तं रसायनं	829			
द्रोणीप्रावेशिकरसायनम्	४३६			
अपरमिन्द्रोक्तरसायनं ४२७-४२८				
केषां कुटीपावेशिकः केषां				
च वातातिपको विधिहिं	त: ",			
रसायनविधिभ्रंशे कर्तव्यं				
श्राचाररसायनं .	825-858			
मनःशरीरशुद्धानामेव रसा				
	829-830			
मत्यैभिषजोऽवद्यं पजनीयाः				
प्राणाचार्यप्रशंसा				
भिषजं प्रत्यातुरस्य कर्तव्यम् ४३०				
वैद्यः स्वसुतानिवातुरान् ।	वाकत्सत् ,,			

विषयाः प्रदुताङ्काः	
विषयाः पृष्ठाङ्काः श्रायुर्वेदोपदेशो महर्षाणां	
-42.2	
जीवितदातुभिषजः प्रशंसा	-
= ward-frame	
चतुवपादाक्तावपयाः ४३१ द्वितीया वाजीकरणाऽध्यायः।	
१ सम्प्रयोगशरमूलीयो वाजी-	-
करणपादः।	
वाजीकरणस्यावश्यकर्तव्यता ४३२	
वाजीकरणेपु स्त्रियाः श्रेष्ठत्वं,	
तत्र हेतुश्च ,,	
गमनाहीं स्त्री ४३२-४३३	
निरपत्यस्य निन्दा ,,	
वहुपजस्य प्रशंसा ,,	
बृंहणी गुटिका ४३३-४३४	-
वाजीकरणं घृतम् ,,	1
वाजीकरणः विण्डरसः ४३४-४३५	
वृष्यो माहिषरसः	
वृध्यरसाः	
वृष्यो मांसयोगः	
,, माषयोगः ,,	
वृध्यं मृष्टमांसं "	
वधा श्राप्टरमाः	
ਪਰੰ ਸੰਗੀਅਰੇ ਸਰ ਲਈਏ	
वृष्ययोगा उपयोक्तव्याः ४३६	
प्रभागारोक्सविष्माः	
२ आसिक्तक्षीरीयो वाजीकरणपादः।	1
श्रपत्यकरा वष्टिकादिः गुटिका ४३६-४३७	1
315111	

38

" " इ स्

U

	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाद्वाः
	वृष्या भद्ययोगाः	४३७	वृष्या मांसगुडिका	.,
	श्रपत्यकरो रसः	,,	वृध्यो माहिपरसः	885-888
•	वृष्यं क्षीरं	830-835	वृष्यो मत्स्ययोगः	19.
	बृ ष्यघृतं	४३८	,, रोहितमस्ययोगंः	19
	वृष्यो दिधसरयोगः	1 .	वृष्यौ पूर्वलिकायोगौ	"
	वृष्यः पष्टिकोदनयोगः	,,,,	वृयाः पूपलिकाः	5,
	वृष्याः पूपलिकाः	83=-8.9	वृष्ययोगः	888-884
	पूर्वीक्ताष्ट्योगानां फलं	, in 1999	अपत्यकरं घृतं	1)
	द्वितीयपादोक्तविषयाः	४३९	वृष्यगुटिकाः	19
	३ माषपर्णभृतीयो	वाजीकर-	वृष्योत्कारिका	,
	णपादः ।	representati	श्रनुक्तवृष्यसंग्रहः	४४५-४४६
	गोक्षीररसायनं	४३९	शुक्रविकाशे दृष्टान्तः	"
	क्षीरयोगः प्रथमः	880	अतिबालवृद्धयोमेथुननि	वेधः "
-	द्वितीयः	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	शुक्रक्षयहेतवः	19.
	तृतीयः	, The state of the	स्त्रीसम्प्रयोगे शुक्रं कथं !	मवर्तते "
	वृष्यः पायसयोगः	. 888	विशुद्धशुक्रलक्षणं	४४६.
	वृष्याः पूपलिकाः	11	वाजीकरणनिरुक्तिः	"
	वृष्यं शतावरीघृतं	"	चतुर्थपादोक्तविषयः	880
	वृष्यो मधुक्रयोगः	"	३ ज्वरचिकिति	सतम् ।
	वाजीकराः केचन भावा		पुनर्वसुसमीपेऽग्निवेशस्य	ज्वर-
	तृतीयपादोक्तविषयाः	,,	विषये प्रश्नाः	880-88=
	४ पुमाञ्चातबलादिः		श्रात्रेयस्योत्तर <u>ं</u>	88=
	रणपादः	7	ज्वरपर्यायाः	33-
	स्त्रीषु विषये न सर्वेऽपि	सम-	ज्बरस्य प्रकृतिः	91
	बलाः, अतः सर्वीपये	गिनां	,, प्रवृत्तिः त्राद्युत्पत्तिः	885-886
	वाजीकरणयोगानामुप		,, प्रभावः	2 23
(श्रावस्यकः	885-885	,, पूर्वरूपं	1)
	वृष्या बस्तयः	"	,, श्रिधिष्ठानं	133

भू Digitized by Arya Same किया विकास स्तारी को and eGangotri

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः
ज्वरस्य प्रत्यात्मिकं लक्षणं	888	क्रोधज्वरलक्षणं
., भेदाः	840	विषज्वरलक्षणं
मनोदेहसन्तापलक्षणं	,,	श्रागन्तु ज्वरलक्षणानामन्ये
श्रन्तर्वेग ज्वर लक्ष्णं	11	ष्वागग्तुरोगेष्वतिदेश:
चहिर्वेग ज्वरलक्षणं	, ,,	श्रागन्तु ज्वरेषु दोषा
प्राकृतवैकृतज्बरयोर्लक्षणं,	४५०-४५१	विचार:
ज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणं	,,	ज्वरसम्प्राप्तिः
सन्ततज्वरलक्षणं	42-842	ज्वरे स्वेदाप्रवृत्तिहेतुः
सततकअवरलक्षणं	. 13	श्रामज्वरलक्ष्यां
श्रन्येद्युष्करज्वरस्य लक्षणं	99	पच्यमानज्वरलसणं
त्त्तीयकचतुर्थकज्वरयोः,,	४५२-४५३	निरामज्बरलक्षणं
चतुर्थकविपर्ययलक्षणं	४५३	नवज्वरे निषिद्धानि
रसादिकसप्तथातुगतज्वराण	i	ज्वरे लङ्घनविचारः
	४५३-४५४	श्रविपकानां दोषाणां तरु
व।तिपत्ति ज्वरत् क्षणं	,,	ज्वरे पाचनानि
वातरलेश्मज्वरलक्षणं	19 19	कस्मिन् जबरे उध्णं जलं वे
इलेष्मिपत्तज्वरलक्षण	,,	" " शृतशीतं"
त्रयोदशविधसंनिपातज्व-	3	पिपासा उवर शान्तये मुस्त
	१५४-४५५	दिज्लं
सन्निपातज्वरस्य सामान्य	Survivo	जबरे वमनं कदा देयं
लक्ष्यां .	" "	श्रनुपरिथतदोषाणां वमन-
,, साध्यासाध्यलक्ष्रा	i ४५६	दाने दोषाः
श्रागन्तु ज्वरभेदाः	,,	ज्वरे यवागूप्रयोगः
श्रिभिघातज्वरलक्षणं	,,,	यवागूगुणाः
श्रभिषङ्गज्वरलक्ष्णं	: , 97	येषां यवागूर्न हिता
श्रमिचाराभिशापजयोर्लक्षणं		तर्पणाही नराः
कामज्वरलक्षणं ;	840	जीर्णतर्पणस्य ज्वरितस्य
सयज्वरलक्षणं	,	भोजनविधानं

40

10

19

15

17

,,

,,

,,

,

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः प्रष्ठाङ्काः
श्रव्नकाले ज्वरिताय दन्तथा-	ज्बरे अनु लोमनाः कषाययोगाः ४६४
वनविधानं ४६०	सन्निपातज्वरे बृहत्यादियोगः "
रे नामविषानं	सन्निपातज्बरे शटयादिगणः ,,
,, क्षपायरसानपयः ,,	र्राष्ट्रिको स्वामोने गरित
,, यूषविधा नं ,,	जाणज्वर घृतप्रवाग युक्तः ,, ,, कतिपयघृतयोगाः ४६४-४६५
,, सिंपविधानं ,,	- वरे संस्थित मीत्रमाहत स्था
,, मांसरसत्रयोगः ,,	
,, पयःप्रयोगः ,,	,, 233
,, विरेचनं ४६१	,, -2>- var see
,, निरूहबस्तिप्रयोगः ,,	,, क्षारयागाः ४६५-६६६ ,, निरूहानुवासन
,, श्रनुवासनप्रयोगः ,,	योगाः ४६६-४६७
,, शिरोविरेचनप्रयोगः ,,	,,शिरोविरेचनाभ्यङ्गयोगातिदेशः४६७
जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादिविधानां	· A · · · · · · · · · · · · · · · · · ·
ज्वरितानां यवाग्वाद्यर्थे ,,	, चन्दनाद्यं तैलं ४६७-४६८
प्रशस्तानि धान्यानि ,,	,, दाहप्रशमना उप-
उबरे यवागूयोगाः ४६१-४६२	चाराः ४६८, ४६९
उवरितानां यूषार्थे हितान्य-	श्रगुर्बादितैलं ४६९, ४७०
न्नानि ,,	ज्वरे शीतप्रशमना उपचाराः
ज्यरितानां हितानि शाकानि ,,	येषां जबरे लड्घनं न हितं ,,
,, ,, मांसानि ,,	ज्वरे लङ्घनादिक्रमकरणे ,,
,, श्रदितानि ,, "	युक्तिः ४७०
जबरे हितं पानं ४६३	ज्वरस्याष्ट्रमेऽहनि निरामत्वे
नवज्वरे श्रपथ्यानि ,,	हेतुः ४७१
ज्वरध्नाः कषायाः	ज्बरे गुरुभोजननिषेधः
पन्नसु विषम ब्वरेषु हिताः-	वातजे ज्वरे श्रादावप्यभ्यङ्गा-
पञ्जकषायाः ,,	दयः कार्याः
जबरे वत्सकादिकषाय: ४६३	सप्ताहेनापि परिपाकमप्राप्ते
" मधूकादिहिमः "	ज्वरे चिकितसा "

पृष्ठ Digitized by Arya Samai Eoundation Channai and eGangotri

विषयाः	पृष्टाङ्काः
ज्बरेषु दोषापेक्षिणी	
चिकित्सा	४७१
कर्णमूलशोथचिकित्सा	४७२
विसर्पाभिधातविस्फोंटक	
ज्वराणां चिकितसा	91
जीर्णं ज्वरे चिंकित्साविशेषः	. ,,
तृतीयकचतुर्थकयोः ,,	33
विषमज्वरे चिकित्साक्रमः	"
विषमज्बरनाशना	
योगाः	४७२,४७३
ज्वरे दैवव्यपाश्रयं कर्म	808
रसादिधातुगतज्वराणां	
चिकित्सा	Hart.
श्रभिषातज्व (चिकित्सा	. 59
कामकोधशोकभयज्वराणां	5
22	808-804
ज्बरप्रमोक्षे लिङ्गानि	
मुक्तज्वर स्थानि	20.27
ज्वरे वर्जनीयानि	४७५
ज्वरमुक्तेनाऽसेव्यानि	
ज्वरस्य पुनिरावर्तने हेतुः	,,
ज्वरितस्य दुनिह्नंता दोषा-	
ज्बरमकुर्वन्तोऽप्यपकारं	
कुर्वन्ति ।	४७६
पुनरावृत्ते ज्वरे चिकित्सा	
भिषक् उवरप्रशमने विशेषते	,,,
यतेत	Section Section
श्रध्यायोक्तविषयाः	808
	304

विषयाः पृष्टाङ्काः
४ रक्तपित्तचिकित्सितम्।
रक्तिविषयेऽियवेशस्यप्रदनः ४७७
रक्तपित्तस्य शीव्रप्रतिकार्यत्वं ,,
हेतः
,, संप्राप्तिः ४ ६=
,, दोषाधिक्यवज्ञाल्जक्षणानि ,
,, साध्यसाध्यतक्षणानि
,, द्विविधा गतिः
,, श्रसाध्यलक्षणानि ४७८-७९
साध्यरक्तपित्तलक्षणानि ४७=
रक्तपित्ते दोषाधिवयवशा-
न्मार्गानुबन्धविशेषः ",
रक्तिपत्ते श्रादौ स्तम्भननिषेधः ४७९
,, मार्गादीनवेद्दय लङ्घनं
तपेणं वा विधेयं
,, पिपोसायां हीवेरादिजलं ४=०
,, तर्पणपेयायोग्याऽवस्था ,,
,, तर्षगयोगाः
,, हितान्यन्नानि ,,
, हितं शाकं "
, ,, मांसं - ,,
,, यवाग्योगाः ४८०-४८१
,, मांसरसयोगाः ,,
,, हितं पानं ,,
,, संशोधनं ४८१-४८२
,, संशमनी चिकित्सा ,,
रक्तिपित्तहराः कतिपय-
योगाः ४८३-४८४

:12

9

"

,,

,

₹,

	विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्टाङ्काः
	मूत्रमार्गप्रवृस्य रक्तपित्तस्य	वातगुलमे त्रयूषणादिघृतं ४९१-४९२
	चिकित्सा ४५४	c _ c - :
	far numamen	- amorai mai
	ि ने -	विकारमध्ये सर्व
	पित्तज्वरचिकिंसाया—	
		पूर्वोक्तघृतयोगेभ्य एव चूर्णानि
		गुटिकाश्च कल्पनीयाः ४९२-४९३
	ग्रिवेत रक्तिपत्ते चिकित्सा ४८४-४८५	वातगुलमें दिङ्ग्वादिचूणें ,,
	रक्तिपत्ते शतावर्यादिघृतं "	शस्यादिचूणं ४९३-४९४
	घ्राणप्रवृत्ते रक्तिपत्ते चिकित्सा ४८५	,, कतिपययोगाः "
	्र, प्रलेपयोगाः ४८५-४८६	वातगुलमे लसुनक्षीरं "
	रक्तिपत्ते शीतोपचाराः "	तेलपञ्चकम् "
	श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः ,,	,, श्रिलाजतुप्रयोगः "
2	५ गुल्मचिकित्सितम् ।	,, स्वेदनं
	गुल्मस्य निदानं संप्राप्तिश्च ४८६	,, बस्तिविधिः ४९५
	,, सामान्यलक्षरां "	,, नीलिन्याद्यं घृतं ,,
	गुरुमस्य स्थानानि "	, भोजनं ,,,,,
	वातगुल्मस्य निदानं लक्षणं च "	वित्तगुलमे रोहिरायाद्यं घृतं ४९६
		,, त्रायमाणाद्यं ,,
	पित्तगुल्मस्य ,, ,, ,,	,, श्रामलकाद्यं ,, ,,
	कफगुल्मस्य " " "	,, द्राक्षाचं ,,
	सन्निपातगुल्मस्य,, ,, ,,	,, वासाघृतं ,, ४९७
	रक्तगुल्मस्य ,, ,, ४८७-४८८	,, विरेचनयोगाः ,,
	वातगुलमे चिकित्साक्रमः	T, बस्तय;
	पित्तगुलमें ,, ४८८	,, श्रन्नपाननि ,,
	गुल्मस्यामप=यमानपक-	गुल्मेऽग्निसंधुक्षणविधानं ,,
	लक्षणानि ४८९-४९०	कफगुल्मे वमनम्
	पक्षगुल्मचिकिरमा ,,	घटयन्त्रम् "
	कफगुल्मे चिकित्साक्रमः ४९०-४९१	,, भेदनविधिः ४९७-४९८

पृह् Digitized by Arya Sकार्याह्म भारतिकार दिनिकार्गवां and eGangotri

	and the same		
विषयाः	हुच्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
कफगुलमे दशमूली घृतं	४९५	संतर्पणोत्थप्रमेहचिकित्सा	404-400
" भछातकाद्यं घृतं	,,	प्रमें इरक्तिवत्तयोर्विशेषनिव	ก์य:
,, पद्मकोलघृतं	899	प्रमेहाणां साध्यासाध्यविः	चार•
,, मिश्रकस्नेह:	४९९	कुलजप्रमेहस्याऽसाध्यत्वं	"
,, विरेचनयोगाः	4. 19	प्रमेह्षिडकाचिकित्सा	.))
,, दन्तीहरीतकी	899-400	1 0	400-405
., आतिदेशिको चिकि	सा ५००	७ कुष्ठचिकित्सि	तम्।
,, श्रज्ञशनं	,,	कुष्ठानां निदानम्	405
गुल्मस्यासाध्यलक्षणं	11	" दोषदूष्यसंग्रहः	7.
रक्तगुलमे चिकित्साक्रमः	५०१	,, पूर्वरूपं	405-408
श्रध्यायोक्तविषयाः	402	श्रष्टादश्र कुष्ठनामानि	408
६ प्रमेहचिकित्सि	तम् ।	कपालकुष्ठस्य लक्षणं	
प्रमेहस्य निदानम्	५०३	उदुम्बरस्य ,,	"
,, संप्राप्तिः	५०३	मण्डलस्य ",	
प्रमेहाणां दोषदूष्यसंग्रहः	19	ऋष्यजिह्नस्य "	"
कफप्रमेहाणां लक्षणानि	,,	पुण्डरीकस्य "	,,
पित्तप्रमेहाणां	,,	सिध्मस्य "	"
वातप्रमेहाणां	"	काकणस्य ,,	"
प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि	१०३-५०४	एककुष्ठस्य ,,	,,
,, चिकिस्साक्रमः	'33	चर्मकुष्ठस्य	"
प्रमेडिणामन्नपानं	A 10	किटिभस्य लक्षणं	408
कफमेहेषु कतिपययोगाः	404	विपादिकायाः ,,	1 10
पित्तमेहेषु "	23	अलसकस्य ,	420
वातमेहचिकिचस्सा	1)	दहो•	
द्रन्द्रजमेहचिकित्सा	"	ਰੁਸੰਟਕਸ਼ਾ	, ,,
सान्निपातिकमेहचिकित्सा ५	०५-५०६	пити.	
लोधासवः	५०६	विस्होक्कानां	"
प्रमेहिणामनुपानानि		ञातारुष•	,,,
	7.5	2,012.10	"

T: 9 " ,, " 99 5

5

, ,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विचर्चिकायाः,,	420	,, कुष्ठादितैलं	4१६
दोषाधिक्यवशात्कुष्ठविशेषो	त्पत्तिः ,,	, श्रेतकरवीराधं तैल	
दोषाधिक्यमवेद्य कुष्ठचि		,, तिक्तालावुकादितैव	
कार्या	,,	,, कनकक्षीरीतैलं	
कुष्ठेषु दोषलिङ्गानि		सिध्मकुष्ठे लेखोगः	79
कुष्ठानां साध्यासाध्यविचा		कुष्ठेषु हितानि तैलानि	
कुष्ठेषु चिकित्साक्रमः	448	विपादिकादौ लेपयोगः	490-495
,, वमनयोगाः	"	मण्डलकुष्ठे लेपी	५१=
, विरेचनयोगाः	"	कु छेपु कतिपयलेपोद्दर्तनस	
,, श्रास्थापनां	,,	योगाः	५१८,५१९
,, श्रनुवासनं	"	,, तिक्तकं घृतं	
ਕ ਼ਸ਼ਾਂ	,,	कुष्ठेषु महातिक्तकं घृतं	
urant-i		,, महाखदिरं घृतं	
	५१२	, कतिपययोगाः	470 479
,, रक्तमाक्षः ,, शस्त्रलेखनं		श्वित्रचिकित्सा	५२१ -५२२
कुष्ठेषु क्षारः	422	श्वित्रस्य नामानि भेदाश्च	
,, बिषप्रलेपः		The second second	
, घर्षणविधानं	19		• 17
	42-423	,, ानदान श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,
कुष्ठे मुस्तादिचूर्णं	५१३		1)
,, सुप्तिनुत् त्रिफतादि		८ राजयक्ष्मचिकिति	सतम्।
चूर्णम्		राजयक्ष्मण आधुत्पत्तिः	५२३
,, गन्धक-सुवर्णमाक्षि	- - ,,	,, कारणचतुष्टयं	428
पारदानां प्रयोगाः		साहसप्रभवस्य राजयदम्	
कुष्ठे मध्वासवः	५१३	नि दानसंप्राप्तिलक्षणा नि	
		बेगसंधारणजस्य राजयद्य	
uennama:		निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	
for depler.	3 69 X 69	धातुक्षयजस्य राजयदमण	
, , ।वावधा लपवागाः	260-264	। गांध्रवानगरन राजनवर्गन	

पूट Digitized by Arya Sarrai Foितासांस्य क्रिनागवां and eGangotri

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
निदानसंप्राप्ति कक्षणानि	५२५	कमीण	459
विषमाहारजस्य राजयदमणो	-	,, रक्तमोक्षः	,, Q
निदानसंप्राप्तिलक्षणानि		राजययद्रमणि प्रलेपाभ्यङ्ग	
राजयद्रमणः पूर्वरूपाणि ध		परिषेका:	429
राजयद्मा कथं प्रवर्तते	,,	, मृदु संशोधनां	५२९.५३०
राजयिदमणो विड्वलं हि ब	- 6	,, शिर:पादवींसज्जूलेषु	
एकादशब्याधीनां संघातो		सिद्धियोगाः	५३०-५३१
हि राजयद्दमा	५२६	,, दुरालभादिघृतं	,,
राजयद्रमणः साध्यासाध्यत्व		,, जीवन्त्यादिघृतं	
विचारः		,, शमनीयोविधिः	,,
प्रतिक्यायाद्राजयस्मा कर्य	"	,, कफप्रसेकचिकित्सा	,,
Ca	५२६ ५२७	" छदंश्चिकित्सा	,,
राजयदमणस्त्रीणि रूपाणि		,, त्रतिसारचिकित्सा	
राजयिदमणः स्वर्भेदलक्षण	,,	शरोजक जिक्तिसा	
,, पार्श्वशूललक्ष्यां),	2	438
,, शिर:शूललक्षणं	11	,, यवानाधाडवचूण राजयदमणि तालीसाद्यं चृ	
राजयिदमणः कण्ठात्सरक्तव	11	क्षौणमांसस्य शोविणः प्रव	
प्रवृत्ती हेतुः		स्तानि मांसानि	
-6	""	राजयदमणि प्रशस्तानि	36.
25	"	मद्यानि	५३६
" अरचलक्षणम् " छर्देर्लक्षणम्	11		
राजयद्दमणस्त्रदोषज्ञत्वं	91 ५२८	,, कतिपयवृं हणयोगा	
राजयद्दमणि आवस्थिकी	444	,, श्रवगाहनम्	91
		,, उत्सादनं	
चिकित्सा कार्या	55	,, स्नानम्	
,, ,, स्वेदविधिः शिक्ताश्रीमञ्जेत	, ,,	,, श्रन्नपानम्	11
,, शिरःपाश्चीसश्लेषु लेपाः		,, प्रशस्तो विद्यारः	"
	. ५२९	,, वैदिकी इष्टिः	17
,, नस्यधूमाभ्यक्रवस्ति		श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः	५३७-५३६

T:

9

1

11

"

"

٤ ,,

17

Ę

	विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
	९ उन्मादचिकित्सतम्।	उनमादे द्वितीयं लघुनाचघृतम् ५४३.४४
	उन्भादस्य सामान्यनिदानं	,, पुराणधृतम् ५४४
	,, सम्प्राप्तिश्च ५३८	,, नस्याञ्जनयोगाः ५४४-५४५
	,, सामन्यलक्षणम्	,, धूमयोगाः
	,, भेदाः	,, दोषापेक्षिणी चिकितेसा ,,
	वातोन्मादस्य निदानलक्षणे५३८-५३९	,, सिरावेध:
	पित्तोन्मादस्य ,, ,,	त्रासनं ५४५-५४६
	कफोन्मादस्य ,,	कामादिजोन्मादचिकित्सा ,,
	त्रिदोषजोन्मादस्य " "	देविषिपितृगन्थवें रुन्मत्ते मृदु
	श्रागन्तूनमादस्य निदानम्	ਬੰਬਰਹਾਂ ਟੋਹਾਂ
	भूतोन्मादस्य सामान्यलिङ्गं "	भनोत्मारे देनव्यामध्याः
	देवादयो यथा पुरुषस्य देहं	भेषजम् ५४६-५४७
	विश्रन्ति ,,	विगतोन्मादलक्षणम् ५४७
2	देवोन्मत्तस्य लक्षणम् "	are made in the same
	पितृभिरुन्मत्तस्य ,, ,,	
	गन्धवीमत्तस्य , ५३९-५४०	१० अपस्मारचिकित्सितम्।
	यक्षोन्मत्तस्य ,, "	श्रपस्मार्गिरुक्तिः ५४७
	मन्मो जनमा	श्रपस्मारनिदानम् ,,
	बह्मराक्षसोनमत्तस्य ,, ,,	,, सम्प्राप्तिः
	family-nam	, सामान्य रूपम्
	यादृशं यस्मिश्च काले देवादय	,, भेदाः
	बारिकार्यमान्त्रि	वातापस्मारस्य लक्षणम् ५४८
		पित्तापस्मारस्य " "
	चन्मादस्यासाध्यलक्षणानि ५४१	इलेब्मापस्मारस्य ,,
	चन्मादस्य चिकित्साक्रमः ५४२	सन्निपातापस्मारस्य ,, ,,
	उन्मादे कल्याणंघृतम्	श्रवस्मारस्यसाध्यलक्षणम् ,,
1	,, महाकल्यागकं घृतं ५४२-५४३	श्रपस्मारस्य वेगकालः ,,
	,, महापैशाचिक्तम् ,, ,,	भपस्मारे चिकित्साक्रमः ,,
	्,, लशुनाद्यं ,,	,, पञ्चगन्यं घृतं ,,,

Ç	
विषयाः पृष्ठाङ्काः	6
प्रपरमारे महापञ्चगव्यं। ५४८-५४९	क्षं
" ब्राह्मीघृतं "	उ
, कतिपयसिद्धघृतानि	
" अभ्यङ्गार्थ सिद्धतैलानि५४९-५५०	
अपस्मारनाशकाः प्रदेहधूपाः ,,	1
श्रपस्मारे उत्सादनं "	3
श्रपस्मारे नस्यानि	
,, त्रक्षनानि ५५०-५५१	f
त्र्यतत्त्वाभिनिवेशस्य निदा-	9
नलिङ्गे ५५१-५५२	1
,, चिकिश्सा ,,	
श्रपस्मारे रसायनयोगाः	
थेभ्यो त्रवस्मारी रस्यः ,,	
श्रध्यायोक्तार्थसंग्रह ५५२-५५३	
११ क्षतक्षीणचिकित्सितम्।	
क्षतक्षीणस्य निदानं ५५३	1
" लक्षणं ५५३–५५४	
क्षतत्त्वीणस्य पूर्वरूपं ५५४	
,, साध्यासाध्यविचारः	,
उर:क्षते लाक्षायोगः	,
,, पलादिगुटिका ५५४-५५६	1
, रक्तातिवृत्तौ कति-	-
पययोगाः ५५५-५५	1
	,,
,, श्वदंष्ट्रादिघृतम् ५५६-५५।	9
	,,
	,,
,। सर्पिगुडयोगाः ४५७-५५	3

60

	1/4 21 1	4
f	वेषयाः	पृष्ठाङ्काः
8	तीणे श्रन्नपानम्	449
7	उर:क्षते सैन्धवादिचूर्णं	4६0
	,, षाडवः	", "
	,, नागवलायोगः	019
	,, पथ्यं	- 11
	त्रध्यायोक्तविषयाः	५६०-५६१
	. ११ खयथुचिकिति	प्रतम् ।
	निजस्य श्वयथोनिंदानम्	५६१
	श्रगन्तु अस्य ,,	५६२
	श्वयथोः सम्प्राप्तिः	57
1	पूर्वरूपं	,,
1	, सामान्यलक्षणम्	,,
	वातजस्य श्वयथोतिङ्गं	, ,,
	पित्तजस्य ,,	,,
-	कफजस्य स्वयथोलिङ्गं	५६२-५६३
-	श्रवथोः साध्यसाध्य-	1000 B
	लक्षणम्	11
	, चिकित्साक्रमः	,11
	इवयथी वर्जनीयानि	4६३
1	" कतिपययोगाः	५६३-५६४
	,, गण्डीराद्यरिष्टः	,
	,, श्रष्टरातोऽरिष्टः	1.77
1000	,, पुनर्नवाद्यरिष्टः	५६४-५६५
	,, फलत्रिकाचरिष्टः	11
)	" कतिपययोगाः	"

शोथे क्षारगुटिका गुडाई कप्रयोगः

शिलाजतुप्रयोगः.

484

99

५६५-५६

1:

"

\$

ξ ? ξ ? ,,

,, Ę ₹

भ १६३ १६४

454 ,,, 454 -45

			64	
	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः	
	दवयथी कंसहरीतकी	५६६	जालगर्दभस्य ,, ५७०	
,	,, पटोलमूलादिघृतं	५५६	अभिघातजे विषजे च शोथे	
	,, चित्रकादिघृतं	,,	चिकित्सा	
	,, श्रन्नपानं	"	श्रध्यायोक्तविषयसंग्रहः	
	., शैलेयादितैलं	,,		
	,, हिता श्रभ्यङ्गप्रदेहा-	71-102	१३ उदरचिकित्सितम् ।	
	दयः ५	६७-५६=	उदरविषयेऽग्निवेशस्यात्रेयं	
	शालुक्लक्षणं	,,	प्रति प्रदनाः ५७१	
	बिडालिकाया लक्षणं	11	उदरस्य संप्राप्तिः ५७१	
	उपजिह्विकाया ,,	9,	,, निदानं ५७०,५७२	
	श्रिधिजिह्निकाया ,,	,,	,, पूर्वरूपं	
	उपकुशस्य लक्षणम्	५६=	,, सामान्यलिङ्गं ५७२	
	दन्तविद्रधेः ,,	,,	.,, भेदाः	
1	गलगण्डगण्डमालयोः ,,	. ,,	वातोदरस्य निदानः	
	पूर्वोक्तरोगाणां सामान्य-		संप्राप्तिलक्षणानि [५७२-५७३	
	चिकित्सा ५६	६५-५६९	पित्तोदरस्य ,,	
	यन्थीनां निदानं चिकित्सा च	1,	कफोदरस्य ,,	
	श्रर्बुदचिकित्सा	4६९	सन्निपावोदरस्य ,,	
	श्रलज्या लक्षणं	37	प्लीहोदरस्य ,, ५७३-५७४	
	श्रक्षतस्य ,,	33	वद्धगुदोदरस्य ,,	
	विदारिकायाः "	,,	छिद्रोदरस्यः ,, ५७४-५७५	
	विस्फोटकानां ,,	,,	जलोदरस्य ,,	
	कक्षायाः "	"	उदराणां साध्यासाध्य-	
	मस्रिकायाः "	,,	विचारः १७५-५७६	
	रोमान्तिकायाः ,,	3,	श्रजातोदकलक्षणम् ,, ,,	
	ब्रध्नस्य ,, ,,	19	वातोदरे चिकित्साविधिः ५७६-५७७	
(भगन्दरस्य लक्षणं ,,	400	पित्तोदरे "	
	इलोपदस्य लक्ष्यं	31	कफोदरे ,,	

६२ Digitized by Arya अग्रका निवायमा स्थापना and eGangotri

विषयाः पृष्ठाङ्काः		द्धाः
सन्निपातोदरे ,, ५७७	उदरे शाकं	4=8
प्लीहोदरे ५७७-५७८	,, क्षारतैलं	1)
,, रोहीतकधृतं ५७८	,, परण्डतेलं	,, 0
,, श्रन्नपानं ,,	,, बस्तयः	19
बद्धगुदोदरे चिकित्साविधिः ५७=	,, विषप्रयोगिबिधिः ५८४-५	
छिद्रोदरे ,, ,,	बद्धक्षतान्त्रयोः शस्त्रकर्म	1)
जलोदरे , ५७९	जलोदरे शस्त्रकर्म	2).
उदरेषु श्रन्नपानं ,,	उदरे क्षीरस्य प्रशस्तत्वं	1)
,, वर्जनीयानि	श्रव्यायोक्तार्थर्सग्रहः	1)
,, तक्रविधानं ,,	2000	
,, क्षीरविधानं ५५०	१४ अर्शिकित्सितम् ।	
,, प्रदेहपरिषेकादि ,,	अशॉविषये त्रात्रेयं प्रश्यग्नि	
,, पन्नकोलघृतं	DATE OF THE	50
,, नागरघृतं ,,	त्रर्शसां द्विविधो भेदः	79
,, चित्रकषृतं : ,,	सहजानामर्शसां निमित्तां	,,
,, यवाद्यं धृतं ,,	त्रर्शसामुत्पत्तिक्षेत्रं	,,
,, पटोलाद्यं चूर्णे ५८०-५८१		55
,, नारायणचूर्ण ,,	सहजानामशीं स्त्याणि	"
,, इनुषायं चूर्ण ५८१-५८२		
,, नीलिन्याद्यं चूर्णं	श्रर्शसामाकृति:	17
,, कतिपययोगाः ५८२-५८३	वातोल्वणानामशीसां रूपाणि	19
,, अभयौद्र-छाग-क्षीरहरी-	ु,, हेतुः	,,
तकीशिलाजनुगुगगुलुशृङ्ग-	पित्तोल्बणानामर्शसां रूपाणि	,,
वेराणां प्रयोगाः ,,	,, हेतुः ५८९-५	२०
बातोदरे तैलानि	इलेष्मोहवणानामर्शसां रूपाणि	,,
,, अरिष्टयोगः		90
इलेभोदरे क्षारयोगाः	द्दन्द्रजानां त्रिदोषजानां	
उदरे यवागूयोगः ५=४	चार्शसां हेतुर्रक्षणं च	"

,

,

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
श्रार्शसां पूर्वरूपाणि ५९१	त्रर्शस: त्रनुवासनं ५९ँ६
", सर्वदोषजत्वं ",	" निरूहवस्तिः ४९९
,, सत्ध्यासाध्यविचारः ,,	,, त्रभयारिष्टः ,,
श्रर्शसामुपेक्षणे वद्धगुदोदर-	,, दन्त्यरिष्टः
सम्भवः	,, फलारिष्टः
त्रर्शसां चतुर्विधं चिकित्सितं	,, शर्करासवः ५९९-६००
शस्त्रक्षाराग्निकर्मणो विभ्रमे	,, कनकारिष्टः ६००-६०१
बह्वोऽनथांः ५९१-५९२	स्नाविणामर्शसां चिकित्सा-
शुष्कप्रस्नाविभेदेनार्शसां	क्रम:
द्विविधो भेदः	रक्तार्शसि वातानुबन्धलक्ष-
शुष्कार्शसां चिकित्साक्रमः ,,	,, णानि ,,
शुष्कार्शःसु स्नेहाभ्यङ्गपूर्वकं	" कफानुबन्धलक्षणं "
स्वेदनम् ,,	"दोषानुबन्धविशेषाच्चि-
,, अवगाहविधानां	कित्साविशेषः ,,
,, धूपनं ५९२–५९३	त्रादौदुष्टरकनिमहे दोषाः
,, प्रलेपनयोगाः ,,	रक्तार्शसां प्रशमना श्रीषध
,, रक्तस्रावः	योगाः ६०२
,, ज्यूषणादिचूर्ण ५९३-५९४	रक्तातिप्रवृत्तौ बाह्योपचाराा ६०४-६०५
,, कतिपययोगाः	रक्तार्शिस पिच्छावस्तिः ६०५
,, तक्रारिष्टः	,, हीवेरघृतं ६०५-६०६
,, तक्रप्रयोगविधानं ५९५	,, सुबिषण्णकचांगरीघृतं ६०६
शुष्कार्श्वसामन्नपानविधान २९६	श्रश्च:सु सामान्य
गाढशकृतामशेंसां चिकित्सा-	विकित्सा ६०६-६०७
क्रमः ५९६-५९७	त्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः
मलवातानुलोमना	
घृतयोगाः ५९७	१९ ग्रहणीचिकित्सितम्।
गाढशकृत्स्वर्शःसु श्रन्नपान	जठराग्ने: कर्म ६०८
विधि: ५९८	श्रत्रपरिपाकक्रमः ६०९

६४ Digitized by Arya आएका म्रीवायका स्विकाशित and eGangotri

विषयाः	पृष्टाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
रसादुत्तरोत्तरं रक्तादिधातु-	e ires	,, त्र्यूषणाद्यं ,,	६१४
पोषणक्रमः	६०९	,, पन्नमूलाद्य ,	"
सप्तधातूनां किट्टानि	719	श्रामपक्वयोर्मः योर्लक्षणं	,, /
रक्तादिधातूरपत्तिविषये अगि	न-	वातग्रहण्यां चित्रकादि-	
वेशस्य कतिपये प्रदनाः	1,9	गुटिका	3,
तत्रात्रेयस्य समाधानम्	६१०	,, श्रामपाचनाः कति-	
रसस्य सर्वदेहव्यापित्वं	33		६१४-६१५
शरीरैकदेझे रोगोत्पत्ती हेतुः	SHIP IN	,, विष्पह्याद्यं चूर्ण	
भौतिकधात्वग्नीनां कर्म	175	" मरिचाद्यं "	,,
जठराऽग्ने: श्रेष्ठत्वं, तत्पाल	नो	,, खाडव:	,,
वदेशश्च	.,,		६१५-६१६
जाठराग्नेर्दुष्टिहेतवः	इश्र	वातग्रहण्यां तकविधानं	६१६
दुष्टाग्नेर्लक्षणं	F 8 ,,	पित्तग्रहण्याञ्चिकितसाक्रमः	,,
श्रन्नविषरय लिङ्गानि	1848 ,	पित्तग्रहण्ययां चन्दनाद्यं	Para and
पित्तादिदोषसंसृष्टस्य तस्य			६१६-६१७
विषमतीदणमन्दाग्नीनां	iniana l	,, नाणाराद्यं चूर्णं	100 cm
ं लक्षणानि	11	,, भूतिम्वाद्यम् ,,	
ग्रहणीगदस्य सामान्यलक्षं		, किराताद्यम्	
, पूर्वरूपं	7 11 11	इलेष्मग्रहण्याश्चिकित्साक्र म	
ग्रहण्याः स्थानं कर्म च		कफग्रहण्यां मधूकासवः	
ग्रहणीरोगस्य भेदाः	,,	,, दुरालभासः । , व	
वातग्रहणीगदस्य निदानत			
पत्तप्रहणीगदस्य "	. 2 . 3	,, पिण्डासवः	
कफग्रहणीगदस्य ,		" मध्वरिष्टः	
सान्निपातिकग्रहणीगदस्य	, ६१२	,, पिप्पलाचं च्र्णे	1 Takes
श्रामग्रहण्याश्चिकित्सा	,,	" क्षारष्ट्रतं	57 A.S. 99
वातग्रहण्याश्चिकित्साक्रमः		,, कतिपयक्षार-	1
वातग्रहण्यां दशमूला ध ं घृत	वंद१३-द१४	योगाः	६२०-६२१

T: × ""

11

" " " "

99

	विषयाः पृष्टाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
	सान्निपातिकग्रहण्याश्चिकित्सा-	कामलाया त्रसाध्यलक्षणं ६२८
	क्रमः ६२२	पाण्डमेते संयोजनं
	ञहण्यामावस्थिकी चिकित्सा ,,	
	हेतुविशेषानमन्देऽग्नौ चिकि-	
	त्साविद्योप: ६२२-६२३	,, दाडिमाच घृतं ६२९
	अत्यग्नेनिदानं, लिड्गं	,, सिद्धघृतयोगाः ६२९-६३०
	0.0	,, संशोबनं ६३०-६३१
		,, नवायसचूर्ण ६३१
	समाग्नेर्गुणाः ६२४	,, मण्डूरवटकाः ६३२
	समविषमाध्यदानानां हुन्य ६२४ ६२४	,, योगराजः ६३२-६३३
	लक्षणम् ६२४-६२५	,, शिलाजतुवटकाः ६३३
	प्रातराज्ञेडजीर्णेडिप सायमा-	" पुनर्नवामण्डूरं
	शस्य न दूषणत्वम् "	कामलायां लोहयोगाः ६३३-६३४
	नैशे श्राहारेऽजीर्णेप्रातभों-	पाण्डुरोगे बाज्यवहेहः ६३४
	जननिषेध:	Engrazar.
	श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः ६२५-६२६	220
	१६ पाण्डुरोगचिकित्सितम् ।	
	पाण्डुरोगस्य मेदाः ६२६	,, बोजकारिष्ट: ६३४-६३५
	,, सम्प्राप्तिपूर्वकं सामा-	,, धान्वरिष्टः ६३५
	न्यलक्षणम् "	,, दोवापेक्षिणी चिकित्सा ,,
	" निदानपूर्विका संप्राप्तिः "	मृज्जपाण्डुरोगस्य
	,, पूर्वरूपम् ६२७	चिकित्सा ६३५-६३६
	वातजपाएटरोगस्य विटानकथले	पाण्डुरोगे आवस्थिकी
	वित्तजपाण्डरोगस्य	, चिकिरसा ६३६
	इमेब्सजपाण्टरोगस्य	हलीमकस्य लक्षणं ६३७
	सान्निपातिकपाण्डुरोगस्य,,	जितिस्मा :
	मृज्जपाण्डुरोगस्य ,, ६२७-६२८	१ हिक्काश्वासिविकित्सितम्।
5	षाण्डुरोगस्यासाध्यम् लक्षणं ,,	
	कामलाया निदानं लक्षणं च	हिकारवासयोः शीव्रं प्राण-
	कुम्भकामलाया लक्षणम्	. हरावं, तत्र हेतुश्च ६३=

६६ Digitized by Arya जातक निर्वासिक स्थाना and eGangotri

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्टाङ्काः
हिकारवासयानिदानं सम्प्रा-	हिकारवासयार्नस्ययोगाः ६४७
प्तिश्च ६३५-६३९	,, बाह्योपचाराः
,, पूर्वरूपाणि ६३९	,, दशमूलाद्यं घृतं ६४६
महाहिकाया लक्षणं ,,	,, तेजोवस्यादि ,,
गम्भीराख्यहिकायाः ,, ६३९-६४०	,, मनःशिलादि,,
व्यपेतायाख्यहिकायाः "६४०	,, चिकित्सासूत्रं ६४६४९
क्षुदाख्यहिकायाः ,, , ,,	ग्रध्योयोक्तविषयाः ६४९
अन्नजाहिकायाः ६४०-६४१	१८ कासचिकित्सतम्।
हिकायाः साध्यासाध्य-	
विचारः ुः पुरुष्टः ५४१	कासस्य भेदाः ६४९
इवासानां संप्राप्तिः	,, पूनरूप ,, सन्प्राप्तिः ६५० वातकासस्य निदानलत्त्रणे ,,
महारवासस्य लच्चणं	वातकासस्य निदानलच्चणे
उध्वेश्वासस्य ,,	पित्तकासस्य ,,
छिन्नश्वासस्य " ः इर्४र ⇒६४२	इलेब्मकासस्य , ६५१
तमकश्वासस्य ,, न्या ६४२	चतकासस्य ,, ६५१–६५२
प्रतमकसन्तमकयोः ,,	चयकासस्य ६५१-६५२
क्षद्रश्वासस्य " ्ि६४२-६४३	कासानां साध्यासाध्यलचाणं ६५२
द्वासानां साध्यासाध्यविचारः ६४३	वातकासे चिकित्साक्रमः
हिकारवासयोः सामान्यश्चि-	,, कण्टकारोघृतम् ,,
कित्साक्रमः इश्व	,, पिप्पल्याद्यं चृतम् ,,
" कतिपयधूमयोगाः ६४३-३४४	,, त्र्यूषणाद्यं ,, ६५२-६५३
त्रस्वेद्या हिक्काश्वासातुराः	,, रास्नाघृतम् ,,
हिक्काइवासयोरावस्थिकीचिकि०	,, कतिपययोगाः
हिनकाइनासयोः शोधन विचारः	" वित्रकादिलेहः ६५४
,, अन्नपानं ६४४-६४५	,, अगस्त्यहरीतकीलेहः
,, कतिपययोगाः ६४५-६४६	,, धूमपानम् १५५
,, शट्याद्यं चूर्णम् ६४६-६४७	,, अन्नपानम् ६५५-६५६
,, मुक्ताद्यं ,,	पित्तकासे चिकित्साक्रमः ६५६

"

11

9

n 2 . n 2 2

3

17

विषयाः पित्तकासे हेहयोगाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
वित्तकासे छेहयोगाः	६ ५६	भयशोकातिसारयो: लक्षणम् ६६७
अन्नपानम्	६५७	श्रामातिसारे संग्रहणौषध-
,, कतिपययोगाः	६५७	निषेध:
कफकासे चिकित्साक्रमः	६५७-६५८	,, स्तम्भनाद्दोषाः
,, कतिपययोगाः	६५८	,, अनुलोमनार्थं इरीतकी-
,, दशमूलादिघृतम्	द्दं=-द्८९	योगः
,, कण्टकारीचृतम्		., प्रमध्याः ६६७-६६=
,, कुलस्थकादिवृतं		श्रतिसारे अन्नपानम् ६६९
दोषजकासेषु दोपापेक्षिणी		गुदभंशे चाङ्गेरीषृतम्
क्षतकासेचिकित्साक्रमः		,, चन्यादिषृतम् ६७०
., धूमयोगाः		वातातिसारे आवस्थिको
क्षयकासे चिकित्साऋभः		चिकित्सा ,६७०
, द्विपञ्चमूल्यादिवृत	4.4	पित्ताविसारे चिकित्साक्रमः६७०-७७१
,, गुडूच्यादिवृतम्	A 100 100 100 100 100 100 100 100 100 10	्,, कतिपययोगाः
,, कतिययघृतयोगाः		,, अन्नपानम् , ,,
,, इरीतकीलेहः	882	,, अनुवासनम् कार्य कि
,, कतिपयलेह्योगाः	882-883	्र, पिच्छ।बस्तिः ६७१-६७२
,, श्रन्नपानम्		रक्तातिसारलक्षणम् . ,,
अध्यायोक्तविषयाः		रक्तातिसारचिकित्सा : ६७२-६७४
१९ अतिसारचिकित	सतम्।	इलेभातिसारे चिकित्साक्रमः ६७४
त्रतिसारस्य प्रागुत्पत्तिः	६६४-६६५	रलेष्मातिसारहाः कतिपय-
वातातिसारस्य निदानपूर्वि	का	योगाः ६७४-६७६
वातातिसारस्य निदानपूर्वि सम्प्राप्तिः	६६५	श्रध्यायोक्तविषयाः ः द्रष्ट्
वातातिसारस्य लक्षणानि		२० छर्दिचिकित्सितम् ।
पित्तातिसारस्य निदान-		छदें: भेदाः विकास स्टब्स
सम्प्राप्तिलक्षणानि		्रा, पूर्वरूपं
इलेभातिसारस्य "	६६४-६६६	वातच्छदेः निदानसम्प्राप्तिः
सन्निपातातिसारस्य ,	६६६	लक्षणानि ६७६-६७७

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
वित्तच्छदें: लक्षणानि ६७७	कर्दमविसर्पस्यनिदानलक्ष० ६ - ३ - ६ - ४
नफच्छर्दैः ,, ,,	ग्रन्थिवसर्पस्य ,, ६८४
सन्निपातच्छर्यैः " "	उपद्रवस्य लक्षणम् ६८४
द्विष्टार्थजायाश्छदेः ,,	,, त्राशुप्रतिकारोपदेशः ,,
छर्चेरसाध्यलक्षणम् ६७७	सान्निपातिकविसर्पलक्षणम् "
छर्चाः सामान्यचिकित्सास्त्रम् "	विसर्पागां साध्यासाध्यविचारः "
वातच्छद्यां चिकित्साक्रमः 💛 ७७८	विसर्पेषु दोषापेक्षिणी
पित्तच्छर्चा "	चिकित्सा ६८५
पित्तच्छदिशाः कतिपययोगाः	विसर्पे वमनन् ,,
फफच्छवीं चिकित्साक्रमः ६७३-६७९	विसर्पद्याः कषाययोगाः ६८५-६८६
कफच्छदिद्याः कतिपययोगाः ,,	विसर्पे विरेचनम् ,,
सन्निपातच्छद्यादिचितित्सा ,,	,, रक्तस्रावः
मनोभिघातजच्छर्घादिचिकतसा ,,	विसर्पे प्रदेह्योगाः ६ ६६ -६८६
श्रध्यायोक्तविषयाः ६७९-६८०	प्रदेपविषये कर्तव्याऽकृर्तव्यो
२१ विसर्पचिकित्सितम्।	पदेशः इयम-६८९
विसपैविषये अग्निवेशस्य	त्रिसर्पे हितानि-
प्रदनाः ६८०	श्रन्नपानानि ६८९-६९०
विसर्पस्य निरुक्तिः	,, बर्ज्यानि ,,
भदाः ६८०-६८१	अग्निविसर्पस्य चिकित्साक्रमः
,, दोषद्ष्यसंग्रहः	कर्दमविसर्पस्य ,, ,,
,, सामान्यनिदानम् ,,	चन्थिवसर्पस्य ,, "
,, सम्प्राप्तिः "	,, उपनाहपरिषेचना-
,, साध्यासाध्यलक्ष-	लेपनानि ६९०-६९१
णम् ६८१-६८२	,, कतिपयप्रयोगाः ,,
वातविसपैस्य निदानलक्षणे 🥕 ६८२	,, दाइ: "
पित्तविसर्पस्य ,,	
कफविसपेंस्य " ६८२-६८३	
श्रश्निविसर्पस्य ,, ६८३	विसर्पे रक्तमोक्षणप्रशंसा , ,

55

59

90

,,

"

विपयाः	गृष्ठाड्डा	विपयाः पृष्ठाङ्काः
श्रध्यायोक्तविषयाः	६९३	वर्षां विषस्य ती दगरवम् ६९७-६९=
्र २२ तृष्णारोगचिकिति		शरदि मन्दवीर्थावं च
तृष्णानां निदानम्	६९३	जहमविष्यम्य भेटाः
,, सम्प्राप्तिः	10000	स्थावरविषस्य
., पूर्वरूपं	,,	गरविषलश्रमम
,, सामान्यलक्षणम्		लह्मास्थानग्रेभगनिमयभानः
वाततृःणायाः लक्षणम्	,,	मनुष्यशरीरे विषस्य श्रष्टवेगानां
वित्ततृष्णायाः ,,		पृथग्लक्षणानि ६९८-६१९
त्रामजतृष्णायाः	1)	पशुशरीरे विषस्य वेगचतुष्टस्य ,,
क्षयजतृष्णायाः	"	-to-mit-1
उपसर्गजतृष्णायाः "	"	पक्षिशरीरेवेगत्रयस्य ,,
असाध्यतृष्णायाः	31	विषस्यदश गुणाः ६९%
गुर्वन्नाजायां तृष्णायां वात) ji	विषं यथा त्रीन् दोषान् प्रको
त्तयोहेंतुत्वं	.,	पयति । ७ ३ वर्षः ,,
मधजायां तृष्णायां पित्तावि		दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्य विषं
योहें तुत्वं		यत् करोति ,,
तृष्णायां शीतं जलं देयं	,,	दूषीविषस्य कार्यं ,,
तृष्णायाः सामान्यचिकित्सा	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	विषं यथा मारयति
वातजतृष्णायाः ,,	Sept he	विषमृतस्य लिङ्गानि
पित्तजतुष्णायाः ,,	100 100	विषस्य चतुर्विशत्युपक्रमाः ७००
क्षजनुष्णायाः ,,	i	विषे वेणिकावन्यः
		, निष्पंडनम्
मद्यजतृष्णायाः	3 2 2 12 33	विषे उत्कर्तनम्
तुष्णायाः हेखपेक्षिणीचि-		ु, चूषणम् 💮 🙀 👯
कित्सा ः व		,, रक्तस्रावणम्
श्रध्यायोक्तसंग्रहः		,, प्रवर्षणम्
🔷 २३ विषचिकित्सित	म्।	,, लेपसेको 💮 🔭
विषस्य प्रागुत्पत्तिः	£ 90	,, दाहः

So Digitized by Arya Santa Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्टाङ्काः
विषे वमनविरेकी	600	सर्पाणां पुंस्तीनपुंसकभेदेन	
" हृदयावरणम्	,,	लक्ष्णानि	000
सप्तविषवेगानां चिकित्सा ७	00-608	गोधेयकलक्षणं	"
विषहरा श्रगदयोगाः	,,	सर्पदंशानामाकृतिभेदेन	141
विषे मन्त्रैर्धमनीवन्धः		मृदुदारुणत्वं	21
दोषस्थानभेदेन विषचिकितः	१००२	सर्पाणामवस्थाभेदेन तीच्ण-	
विषे नस्याञ्जने		विष्वं	.P. 7 7
्, गन्धहस्तीनामागदः ७		सर्पविषं कस्यां दंध्ट्रायां तिष्	उति ु
,, महागन्ध्रस्तीनामा-	1.000	सर्पविण्मूत्रजाः कीटाः	905
,, sगदः ७		दूषीविषकीटदष्टलक्षणम्	- 5
,, धूमागदः		ब्तादष्टल ञ्चणम्	
्रं, धूपाऽगदः	004	मूपिकदष्टलक्षणम्	217. m
,, क्षारोऽगदः		कृतलासकद्दृष्टस्थणम्	
विषप्रदातुर्लक्षणानि	1)	वृश्चिकदष्टलक्षणम्	7,
सविपान्नलक्षणम् । ७		कणभदष्टलक्षणम्	33
सविषध्य दन्तपवनस्य लक्ष	णं ७०६	उच्चिटिङ्गदप्टलक्षणम्	,,
ु, शिरोभ्यक्तस्य ,,	+2 (1) .or	सविषमण्डूकदष्टलक्षणम्	909
सविषस्नानोदकोत्सादन्वस्	मान्यान है ।	सविषमत्स्यदृष्टलक्षणम्	905
लङ्कारवर्णकानां लक्षणम्	POST I	सविषजलीकोदष्टलक्षणम्	
-सविषमाल्यलक्षणम्	" "	गलगोडिकादष्टकक्षगम्	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •
सविषधूमलक्षणम्	ALLA	गृहगोधिकादष्ट लक्षणम्	****
सविषजललक्षणं	1000	मशकदष्टलक्षणम्	"
आमाशयगे विषे वमनम्	PHE 11	मक्षिकादष्टलक्षणमू	
त्वनस्थे "प्रदेहादिः	"	कुत्र कदा दष्टा असाध्या भव	
सर्पभेदाः, तेषां लक्षणानि च	७०६-७०७	सर्पाणां कालादिभेदेन	
दवींकरकृतदंशलक्षणम्	PARTY	तीचणमन्द्विषत्वं	
मण्डलिकृतदंशलक्षणम्	fire in	कीटानां वातोल्बणादित्वं ७	4.63
-राजिलकृतदं शलक्षणम्	9)	वातिकविषलक्षणम्	010

विषयाः	पृ ण्डाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
पैत्तिकविषलक्षणम्	७१०	गृहगोधाविषे चिकित्सा ७१३
इलै ब्मिकविषलक्षणम्	, ,	पञ्चिशिरीषोऽगदः ,,
अवृश्चिकोचिटिङ्गेषु विषेषु	,,	नखदन्तविषलक्षणं तिचिकित्सा च ,,
शीतो विधिहिंत:	. 38,	शङ्काविषलक्षणं ,, ७१३-७१४
वृश्चिकविषचिकित्सा	,,	विषार्तानां हितान्यन्त्रपानानि
उच्चिटिङ्गविषचिकिरसा	,,	,, श्रहितानि ,, ,,
सविषदं शस्य लक्षणम्	, ,,	दष्टानां चतुष्पदानां विषदक्षगानि
निविषदंशस्य "	,,	चिकिरसा च ,,
विषे हृद्धिदाइप्रसेकयोः	and the second	गरलक्षणं, तिचिकितसा ७१४-७१५
चिकिरसा	७११	सर्पविषे वमृतं वृतम् ७१५
,, शिरोगते चिकित्सा) 1 MAN 11 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	सर्पविषे सामान्यचिकित्सा ,,
,, कण्ठगते ,,	2)	श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः ७१६
,, श्रामाश्यगते ,,	, ,,	२४ मदात्ययचिकित्सा ।
,, पकाशयगते ,,		मद्यप्रशंसा ७१६-७१७
विषे रसगते चिकित्सा	655	सुरापानविधिः ७१७-७१८
" रक्तगते "	19	वातिकादिभ्यो हितानि मद्यानि ,,
,, भांसगते "	"	विधिसेवितमचगुणाः ,,
,, कतिपयसिद्धयोगाः ७		त्रविधिपीतमद्यदोषाः
लताविषे सार्वकामिकोऽगदः	,,	मबस्य दशगुणाः, तेवां
,, श्रन्थे सिद्धयोगाः	"	कर्त्राणिच ७१५-७१९
मूषिकविषे श्रगदः	"	हृदयं हि रसादीनां स्थानम् ,,
कुटआद्यो "	91	श्रतिपीतेन मद्येन हृदयं
वृश्चिकविषे ,,	"	विकृति याति ,,
दर्दुरविषे ,,	७१३	मदलक्षर्यं ,
मत्स्यविषे "	. 21	मदस्य त्रयो भेदाः, तेषां
जलौकोविषचिकित्सा 🦠	"	लक्षणानि च ७१९-७२०
विश्वम्भरादिष्वगदः	95	त्रहितातिमात्राऽविधियीतमद्य-
शतपदीविषे चिकित्सा	29	दोषाः ,,

9

विषयाः पृष्ठ	ाङ्काः विषयाः
मद्यस्य स्वभावेनान्नतुल्यस्वं	
युक्तिपीतमचगुणाः	,, मद्यनिवृत्तेर्गुणाः
मद्यस्य प्रकृतिदर्शकत्वं	
सात्त्विकराजसतामसानामा-	२५ द्विवणीयचि
पानकानां लक्षणानि	
मद्यपाने सुखाः सहायाः ७२२-	७२३ त्रागन्तु मणानां हेतुः
के चिरेण के च शीघ्रं माद्यन्ति	चिकित्सा च
वातिकमदाश्ययस्य	निजनणना सम्प्राप्तिः
निदानलक्षणे	७२३ व।तिकत्रणस्य लक्ष्यां
पैत्तिकमदात्ययस्य "	,, चिकित्सा च
रलैबिमकमदात्ययस्य ,,	, पैत्तिकव्रणस्य
सर्वस्यापि मदात्ययस्य त्रिदो-	कफवणस्य
षजत्वं	.~ ~ .
THE THE PROPERTY	" त्रिविधा परी
लक्षणम्	,, दादश व्रणदुष्टयः
मदास्ययचिकित्सास्त्रं	, षष्टी व्रणस्थानानि
समपीतमद्यस्य मदास्ययप्रश-	
मकत्वं	
मदात्यये मधप्रयोगः ७२४	-७२५ षोडश त्रणोपद्रवाः
वातिकमदात्ययस्य	प्रकारान्तरेण चतुर्विः
चिकित्सा ७२५	-७२६ दोषा
पित्तमदात्ययस्य ,, ७२६	-७२९ व्रणानां साध्यासाध्य
कफमदात्ययस्य ,, ७२९	-७३० , पट्त्रिंशदुपक्र
सन्निपातमदात्ययस्य	्र,, व्रणशोधप्रशमनी चि
मदात्यये हितो विहारः	७३१ व्रणशोथपाचना उप
,, क्षीरप्रयोगविधिः	, पक्रवणशोधभेदनो व
मद्योत्थयोध्वसक-विक्षयक-	व्रणे पड्विधं शस्त्रक
रोगयोर्कक्षणम्	७३१ ,, पीडनविधिः

विषयाः पृष्टाङ्काः तयोश्चिकित्सा ७३१ मद्यानिवृत्तेर्गुणाः ,, श्रध्यायोक्तविषयसंघहः ,, २५ द्विवणीयचिकित्सतम् । नगभेदाः ७३२ श्रागन्तुनगानां हेतुः चिकित्सा च ,, विजनणस्य लक्ष्यणं चिकित्सा च ,, पैत्तिकन्नणस्य ,, ७३३
मद्यातिवृत्तेर्गुणाः १, अध्यायोक्तविषयसंग्रहः १, अध्यायोक्तविषयसंग्रहः १, २६ द्विवणीयचिकित्सितम् । व्याप्तेदाः ७३२ आगन्तुव्यानां हेतुः चिकित्सा च १, विजवणनां सम्प्राप्तिः १, वातिकवणस्य लक्ष्यं चिकित्सा च १, विजवणस्य लक्ष्यं चिकित्सा च
श्रध्यायोक्तविषयसंग्रहः २५ द्विवणीयचिकित्सितम् । वणभेदाः ७३२ श्रागन्तुवणानां हेतुः चिकित्सा च निजवणनां सम्प्राप्तिः वातिकवणस्य लक्ष्यं चिकित्सा च गैर्तिकवणस्य
२ ५ द्विवणीयचिकित्सितम् । वणभेदाः ७३२ श्रागनतुवणानां हेतुः चिकित्सा च ,, निजवणनां सम्प्राप्तिः ,, वातिकवणस्य लक्ष्यं चिकित्सा च ,,
वणभेदाः ७३२ श्रागन्तुव्रणानां हेतुः चिकित्सा च ,, निजवणनां सम्प्राप्तिः ,, वातिकव्रणस्य लक्ष्यं चिकित्सा च ,,
श्रागन्तु व्रणानां हेतुः चिकित्सा च निजवणनां सम्प्राप्तिः व।तिकवणस्य लक्ष्यां चिकित्सा च
निजनणनां सम्प्राप्तिः ,, वातिकनणस्य लक्ष्यं चिकित्सा च ,,
निजनणनां सम्प्राप्तिः ,, वातिकनणस्य लक्ष्यां चिकित्सा च ,, पैत्तिकनणस्य ,,
व।तिक्रज्ञणस्य लक्ष्मणं चिकित्सा च ,,
पैत्तिकवणस्य ७३३
पैत्तिकव्रणस्य ,, ७३३
कफवणस्य ", "
नणानां विंशतिभेंदाः ",
,, त्रिविधा परीक्षा ,,
द्वादश त्रणदुष्टयः ७३३-७३४
षष्टौ व्रणस्थानानि ७३४
,, त्रणगन्धाः
चतुर्दश व्रगस्रावाः "
षोडश त्रणोपद्रवाः
प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिर्वण-
दोषाः "
व्रणानां साध्यासाध्य लत्त्रणानि ,,
, पट्तिशदुपक्रमाः ७३५
वणशोधप्रशमनी चिकित्सा ,,
त्रणशोथपाचना उपनादाः,
पक्रवणशोधभेदनो भेषजगणः
वर्णे पड्विधं शस्त्रकर्म ७३६
,, पीडनविधिः

विषयाः	पृष्ठाङ्का	विषयाः पृष्ट	ाञ्चाः
व्रणे निर्वापणविधिः	७३६	उदावर्त्तस्य रुक्षणम्	685
,, सन्धानविधिः	,,,	,, चिकित्सा ७४२-।	988
,, श्रवचूर्णनम्	७३७	मूत्रक्तच्छ्रस्य निदानं	1997
,, बन्धनविधिः	"	,, संप्राप्तिश्च :	880
,, स्वेदनविधिः	७३७-७३=	,, बातजादिभेदेन	19
,, एपणविधिः	, ,,	,, लक्षणानि	"
,, शोधनविधिः	,,	अरमर्या निदानसंप्राति -	White .
,, रोपणविधिः	७३८-७३९	लचणानि ७४४-५	984
,, पत्रदानम्	७३९	अश्मरोजमूत्र कुच्छ्-	
., श्रदितं हितं चान्नपा	तम् , ,	लक्षणम् ७४५-।	985.
,, उत्सादनविधिः	31	रेतोभिघातम् त्रकृच्छ् लक्षणम्	"
,, श्रवसादनविधिः	,,,	क्ष्रज ,	35
,, अम्निक्म विधिः	1)	वातजमूत्रकृच्छ्रय चिकित्सा	17
,, ग्राग्निकर्मनिषेधः	. UYo	पित्तजमूत्रकुच्छ्रस्य ,,	;;;
,, क्षारकर्मविधिः	. 19	कफत्रमूत्रकुच्छ्स्य ,,	"
,, धूपनविधिः	,,	सान्निपातिकमूत्रकुच्छ्रस्य 🐪	3)
,, प्रलेपविधिः	,,	श्रहमरीजम् त्रकुच्छ्—	
,, तर्पणविधिः	,	चिकित्सा ७४६ ७	180
,, अवचूर्णनम्	21	रेतोभिषातजमूत्रकृच्छ्स्य	
,, सवर्णांकरणविधिः	,,	चिकित्सा	
" लोमसजननम्	७४१		. 086
व्रणोपद्रवचिकित्सा	•	हृद्रोगस्य निदानसम्प्राप्ति-	17 17
श्रध्यायोक्तविषयाः	33		1 = 8 E
२६ त्रिमर्मीयचिकिति	सतम्।	वातजहद्रोगस्य चिकित्सा	17
मर्मणां संख्या	085		386
तत्र त्रयाणां प्राधान्यम्		कफजहद्रोगस्य ,,	19
चदावर्तस्य निदानं	1917 200	त्रिदोषजहद्रोगस्य ,, ७४९-।	940
सम्प्राप्तिश्च	685.085	कृमिजहद्रोगस्य ,,	, 29 ,

विषया:	पृष्टाङ्काः
प्रतिश्यायस्य निदानसम	प्राप्ति ।
लक्षणानि ,,	. 640
दुष्टप्रतिस्यायलक्षणानि	19
त्वथोः लक्षण	Ę "
प्रतिनाहस्य "	.,,
नासास्रावस्य ,,	199
श्रपीनसस्य ,,	940-048
ब्राणपाकस्य ,,	,,
नासादवयथोः ,,	
नासाबुर्दस्य ,,	, TV(N),
दीप्तस्य ,,,	OF THE ST
शिरोरोगस्य वातजादिभं	दिन ःः
लक्षणा	ने, व्याप्त्रभाष
Company of the Compan	A THE PARTY
श्रुरोचकस्य ,,	्रा ७५२
कणरोगस्य वातजादिभे	रेन ा ाहीए
लक्षणानि	७५२
नेत्ररोगस्य "	THE STATE OF
खालित्यस्य लक्षणम्	THE PARTY
पीनसरोग चिकिरसा	७५३-७५४
वातिकशिरोरोगचिकिश्	॥ ४५४
शिरोरोगे मायूरघृतं	. ७५५
,, महामायुरघृतं	
पैत्तिकशिरोरोगस्य चि	केत्सा ,,
व.फजिशरोरोगस्य	37 19
सन्निपातजशिरोरोगस्य	ा, ७५६
कृमिजशिरोरोगस्य	,, ७५६-७५७
मुखरोगस्य	,, 646

	प्ठाङ्काः
मुखरोगस्य कालकं चूर्णम्	७५७
,, पीतकं ,,	,,
,, मृद्दीकादि ,,	"
गल रोगे योगाः	"
मुखपाके ,,	,,
मुखरोगे खदिरादिगुरिका	945
श्ररोचकानां चिकित्सा	७५९
कर्णशूलचिकित्सा	649
कर्णशुले गन्धतैलं	७६०
,, क्षारतैलं कि	
नेत्ररोगे विडालकाः ७३	
., श्ररच्योतनानि	
ज्ञास्त्राति वर्जाः	
	७६२
ु,, दृष्टिप्रदा वर्तिः	
memeran D. C.	
्र, अन्यान्यजनानः खालित्यपलितयोश्चिकिस्सा ७३	
खालित्यपलितयोः महानील-	14-040
तैलं	७६४
" अन्ये कतिपययोगाः	
,, स्वरभेदचिकित्सा ७३	V-1056
दोषाणां स्थानसामीप्याद्धरण-	8-045
	1054
मुचितं विरुद्धगुणा श्रपि दोषाः	७६५
	a trigg
श्रध्यायोंक्तार्थसंग्रहः	4515 T. S.
२७ जरुस्तम्भविकित्सि)) = (1)
जरुरतम्भाचाकारस	
जल्लान्स्य विवास तन्त्रात	न्य ज्युष

विषयाः पृष्टाङ्काः	विषयाः पृष्टाङ्काः
करुस्तम्भस्य पूर्वस्ताणि ७६७	अदितस्य लक्षणम् ७७३-७७४
,, लक्षणानि ,,	मन्यास्तम्भस्य "
,, विकित्सास्त्रं ,,	श्रन्तरायामस्य ,,
करुस्तम्भइराः कतिपय-	बहिरायामस्य ,,
योगाः ७६८-७६९	इनुम्हस्य ,,
करस्तम्भे अष्टकट्वरतेलम्	श्राक्षेपकस्य ,,
,, बाह्यचिकित्सा ४६९-७७०	दण्डकस्य ,,
श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः अविवास	एकाङ्गरोगस्य ,, ७७५
२८ वातव्याधिचिकित्सितम् ।	गृधस्याः ,,
वायोः प्रशंसा ७७१	खल्ल्याः ,
,, पन्नभेदाः, तेषां ·	कफिपत्तरक्तैरावृतस्य वायोल-
स्थानानि कर्म च	क्षणानि , ९७५
वातरोगाणां सामान्यनिदा '	श्रोषादयः वित्तरोगाः ७=५-७७७
,, सम्प्राप्तिश्च ७७२	तृष्यादयः कफरोगाः ७७७
कुपितस्य वायोः रूपाणि 💮 🔭	रक्तादिधातुभिरावृतस्य
को॰ठे प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणं ७७२	वायोलेक्षणानि ७७७-७७ 🕏
सर्वाङ्गे , न , ग	श्रन्नावृतस्य ",
रुदे " " " "	मूत्रवितस्य ,,
श्रामाराये ,, ,, ,,	पुरीषावृतस्य ,,
पक्वाशये ,, ,, ,,	वातरोगाणां साध्यासाध्यः
श्रोत्रादीन्द्रियेषु ,, ,, ,, ७७३	विचार: ७७९
त्वचि भूभभूभ भूभ	वातरोगेषु स्नेहविधिः ७७९
मांसभेदसी: ,, ,, ,,	,, स्वेदविधिः ,,
मज्जास्थ्नोः ,, , , , ,	्र, संशोध नं ,,
शुक्तस्थस्य वातस्य लक्षणम् ,,	, सामान्यचिकित्सा ,,
स्नायुगतस्य ,, ,, ,, ,,	कोष्टस्थे वाते चिकित्सा ७=०
सिरागतस्य ,, ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	गुद्पकाशयस्थे " "
सन्धिगतस्य .	मामाशयस्थे

ওই Digitized by Arya ব্যৱস্থান নির্মাধ্যেন তীম্বাদ্যালয় and eGangotri

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विपयाः पृष्ठाङ्काः
सर्वाङ्गकुपिते वाते चिकित्सा ७५०	रसादिधात्त्रावृते चिकित्सा ७८७
लगाश्रिते " " "	अन्नमूत्रपुरीपैरावृते ,,
रक्तस्थे ,, ,, ,,	पञ्चानां मारुतानामन्योन्याः
मांसमेदःस्थे ,, ,, ,,	वरणे लिङ्गानि तेपां
श्रस्थिमञ्जगते ,, ,, ,,	्चिकित्साच ७८८-७११
शुकरथे	श्रध्योयोक्तविषयाः ७९१-७१२
हृदि प्रकुपिते ,, ,, ,,	२५ वातशोणितचिकित्सितम् ।
वायुना गात्रे वेष्ट्यमाने	वातरक्तस्य निदानं संप्राप्तिश्च ७९२
चिकित्सा ७२०	,, स्थानं ,,
,, , संकुचिते ,, ,,	, लक्ष्मणं ७९२-७२३
बाहुशीर्षगते वाते चिकित्सा ७५०	,, भेदाः, तेषां लक्ष-
नाभरधोबाते प्रकुपिते	णानि च ७९३-७२४
चिकित्सा ७५०	वाताधिकस्य वातरक्तस्य
श्रदितस्य चिकित्सा	लिङ्गानि ७९४
पक्षाबातस्य ,,	पित्ताधिकस्य ,,
गृधस्याः "	कफाधिकस्य ,, ,,
खल्ल्याः ,,	वातरक्तस्य साध्यासाव्य
हनुमहस्य ,, ७८२ बातरोगिणां यस्प्रशस्त	नातरक रक्तमोक्षणविधिः ७९५
वातरोगे स्वेदाः ७=१	,, सामान्यचिकित्सा
वातरोगहराः स्नेहाः ७८१-७८२	बाताधिकस्य वातरक्तस्य
वातरोगे सिद्धतैलयोगाः ७८२-७८४	चिकित्सा ,,
,, बलातैलं ७८४	पित्तरक्ताधिकस्य ,,
,, त्रमृताचं तैलं ७६५	कफाधिकस्य ,,
अन्यतैलयोगाः; ७८५-७८६	कफवाताधिकस्य ,,
", तैलप्रशंसा अस्ति । स्टूर्	वातिपत्ताधिकस्य ,,
पित्तावृते वाते चिकित्सा ७६७	वातरवते श्रहितानि
कफावृते ,, ,,	,, हितमन्नपानम् ७९५-७९६
33	M. IGHARMATT CONTRACT

विषया:	पृष्ठाङ्काः	विषयाः प्र	प्ट ाङ्काः
वातरकते घृतयोगाः	७९६	त्रिदोषयोनिव्यापत्तेर्लच्यां	504
,, जीवनीयघृतम्	७९७	सास जाया योनेर्लं ज् णं	
,, कतिपययोगाः		श्ररजस्काया	33
वातरक्ते संशोधनम्	७९५	श्रचरणाया ,,	"
, मधुयष्ट्यादितैलम्	७३९	त्र्रतिचरणाया ,,	
" चुकुभारकं तैलम्	37	प्राक्चरणाया ,,	"
	999-=00	डपप्लुताया ,,	"
,, महापद्मकं तैलम्	mirbs.	परिष्ठुताया ,,	508
", खुड्डाकपद्मकं	500	उदावर्तिन्या ,,	,,,
,, मधुयष्टीतैलम्	12	कर्णिन्या "	. 15
,, मधुपणीं तैलम्	500-508	पुत्रध्या 🥦	"
,, बलातैलम्	"	अन्तर्भुख्या ,,	",
,, पिण्डतैलम्	71	स्चीमुख्या "	,,
,, शूलादिचिकित्सा	· 1	वामिन्या ,,	12
,, दाइचिकित्सा	=0₹-=0₹	पण्ट्या ,,	11
वाताधिकवातरक्त-		महायोनेर्लनणं ,,	500
	07-=03	योनिव्यापत्स दोषाधिक्यनिरूप	qi ,,
कफाधिकवातरक्तचिकित्सा	,,	योनिरोगांणां चिकित्सासूत्रं	. 31
वातकफाधिकवातरक्तचिकित	HT	वातिकयोनिरोगाणां चिकित्सा	509
सान्निपातिकवातरक्तिविक		वातिके योनिरोगे बलाघृतं	505
वातरके श्रावास्थिकीचिकि	त्सा "	,, ,, कारमर्यादिघृतं	59
अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	E08	ा, कतिपययोगाः	"
३० योनिव्यापचिकिति	सतम्।	पैत्तिकयोनिरोगाणां चिकित्सा	508
योनिन्यापद्भेदाः	208	पैत्तिके योनिरोगे शतावरीष्ट्रतं	. ,,
वातजयोनिव्यापत्तेनिद्।नं	. 47 K 79	इलैब्मिकरोगाणां चिकित्सा	19
लक्षणं च	19	अस्रदरचिकिस्सा = =१०	-= 22
कफ जयोनिव्यापत्ते निंदानं	Transpire !	त्रस्रदरे पुष्पानुगं चूर्णं	= 12
लक्षणं च	204	श्रस्यदरे कतिपययोगाः	3 -

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पुष्ठाङ्काः लचणं ८१९
विविधियोनिरोगाणां		वातासुग्दरस्य	लचणं दर्द
चिक्तिसा		<u> वित्तास्यदर</u> स्य	CENTER OF
योनिरोगेष्वादौवातशमनं	कार्यं ,), h.),
पाण्डुरप्रदरचिकिसा	- १ ५१३		दरस्य का विकास
योनिरोगेष्वावस्थिकी	Prin		ध्यासाध्य-
चिकित्सा	583		नर्०
शुकदोषविषये आत्रेयं प्र	य-		क् विस्तित के
ग्निवेशस्य प्रश्नाः	15		ore departs in
दुष्टस्य शुक्रस्याऽशीजत्वं	7,7	क्षीरदोषाणां निव	तिंशकार्य ह
शुक्रदुष्टेंनिदानं	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	सम्प्र	ाप्तिश्च ्रा इंस्० दर्श
सम्प्राप्तिश्च	= 53== 58		शिरदोषस्य ु
शुक्रदोषभेदाः	४१३ -	10 0 0	लिङ्गानि "
वातदूषितशुक्तस्य लक्षणं	, , , , , , , , , , , , , , , , , , ,	वातादिदुष्टं क्षीर	रं पिबतो बाकस्य
पित्तद्धितशुकस्य ,,	1 · 2 · 3,	, यानि लिङ्गानि	भवन्ति ५३२-५२३
इलेष्मद्षितशुक्रस्य ,,	10000	क्षीरदोषे धात्र्या	संशोधनं ला पर्र
रुधिरान्वितशुक्तस्य ,	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	•, •, हितमन	नपानं द२३-द२४
अवसादिनः शुक्रस्य ,,	a,,	स्तन्यशुद्धिकराः	कतिपंय-
शुद्धस्य ,, ,,	1. 1. 1910 P		योगाः ५२४
शुक्रदोषाणां चिकित्सा		वालरोगाणां चि	विस्सा , , , , , , , , , , , , , , , , , , ,
वलैञ्यस्य निदानं		चरकप्रतिसंस्कृत	तस्याग्निवेश-
,, सामान्यलक्षण	** 1,	तन्त्रस्य दृढबल	कृता संपूर्तिः =२५
बीजोपघातजनलै व्यलक्ष	AND REAL PROPERTY.	0.0	ोगाणां का विकास
ध्वजभङ्गकृतक्लैब्यलक्ष			त्रा भागा विश्व है ।
जरासम्भवनलैब्यलक्षणं	= 1 0	तषु तषु शरारा	वयवेष्ववस्थिता-
क्षयजनलैब्यलक्षणं क्लेब्यचिकित्सा	"	ना रागाणा।	चितित्सा १०
			ालविचारः ६२५-६२६
श्रमुग्दरस्य निदानं संप्राप्ति	A C C C C 9	अवने पेयाकवार	हाः प्रक्षीरसर्पिविरे-
त्रभात	ري دري دري	•46 14(4)41	

्विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
चनानां कालाः ८२६	वामयति विरेचयति च = = = = = = = = = = = = = = = = = =
भेषजयहणयोग्यः कालः	अपरिसं ख्येयसंयोगानामपि
ऋत्वाद्यपेक्षः कालविचारः	विरेचनद्रव्याणां षट्सु शते-
कस्मिन् काले कस्य दोषस्य	ष्वन्तर्भावं कृत्वोपदेशः
प्रकोपः	विरेचनद्रव्याणि कथं कियया
,, वयसि,, ,, ,,	समर्थतमानि भवन्ति ।
चिकित्सायां मात्राविचारः	देशभेटाः
,, देशसाथ्यविचारः =२७	जान लदेश लच्चणं
दोषाणां कदाचिद्धिरुद्धाभिम-	श्रनृपदेशस्य ,, ः ः ः =३१
ताडिप क्रिया कार्या भवति.	साधारणदेशस्य "
तां सम्यग्नक्षयेत्	कथंभूते देशे जातानि द्रव्याः
दोषौषधादीनि परीच्यैव चि.	ण्युपादेयानि इत्राह्म = =३१
कित्सा विधेया	त्रौषधद्रव्याहरणविधिः
निवृत्तेऽपि व्याधौ दोषशेषाप-	श्रीषधद्रव्याणि कथं स्थाप्यानि
नुत्त्यर्थमनपायिप्रयोगस्य से	वमनविरेचनद्रव्याणां भाव-
	नार्थमालोडनार्थं च द्र० ८३१-८३२
वन विधय दश्ह	वमनद्रव्याणां मदनफलस्य
द्वेत्यमपि पथ्यं कल्पनाविधिभिः	श्रेष्ठत्वं
प्रियत्वं गमयेत्	मदन्फलानां ग्रहणस्थापनविषिः ",
मनोऽर्थानामानुकूल्यस्य फलं	वमनौषधपानविधिः
अध्यायोक्तविषयाः दर्द-दर्	वमनायोगे कर्तव्यं = = ३३
अव्यावाक्षावववाः दरद=दर्	सर्वेषु वमनयोगेष्वनुक्तमि
THE PROPERTY OF THE REAL PROPERTY OF THE REAL PROPERTY OF THE	मधमेन्यतं देशं
६ कल्पस्थानम्।	छेर्दनयोगयुक्तस्य मधुन
१ मदनकल्पः।	उष्णाऽविरोषित्वं 13
कलपस्थानस्य विषयः ५२९-५३०	मदनफलानामष्टी मात्रायोगाः
श्रीरमलविरेचनभेदाः ,,	मदनफलानां पच्च पयोमुखा
वमनं विरेचनं च द्रव्यं क्यं	सोगा•
	71.110 39

င္စo Digitized by Arya Sဆာမ်န္ ညြောရုံများ ညြောကျခi and eGangotri

विषयाः पृष्टाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
मदनफलानां एको ब्रेययोगः दश्य	इच्चाको: सुरामण्डे एको योग: द३७
manin	गमनी गमी गोगः
	वर्गे ।
,, षट्वर्तियोगाः ,,	करो क्रियोक
,, विंशतिर्लेह्योगा० ५३३-५३४	
,, विश्वतिरुक्तारिकायोगा; =३४	ु,, एकः पजलयोगः 🔻 🤻 ,,
मदनफलानां विश्वतिमेरिकयो० ५३४	,, तैलयोगः
,, षोडरा राष्कुर्लायोगाः ,,	35 19 19
,, ,, पूपयोगाः	ु, च घृतयोगः "
, दश पाडवादियोगाः	39 -31 -31
सदनफलपर्यायाः ,,	इच्वाकुबीजस्यैको वर्धमानयोगः "
त्रध्यायोक्तार्थसंग्रदः ;,	इच्वाकोः कषायेषु पद्धदशयोगाः ,,
- १ जीमृतककलपः।	,, अष्टी वर्तियोगाः ,,
जीमूतकपर्यायाः ८३५	,, पश्च लेहयोगाः "
जीमूतकगुणाः	,, एको मन्थयोगः ,,
जीमनकार्जा पर शीरगोगाः	,, भांसरसयोगः ,,
. एकः समामारगोतः	श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः = =३=
,, एकोनविशतिः क्षायः	४ धामार्गवकल्पः।
योगाः	धामार्गवपर्यायाः दश्द
" " " " " " " " " " " " " " " " " " " "	
,, जावकादिषु चत्वारः स्वरसयोगाः	धामार्गवस्य पल्लवानां
	नवयोगाः "
,, एको घृतयोगः	धामार्गवस्य चत्वारः क्षीरयोगाः ,, एकः सुरासवयोगः ,,
त्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः ,,	
३ इक्ष्वाकुकलपः।	भागार्वस्य एकोदन्तयोगः पर्
इत्त्राकोः पर्यायाः ८३६	market sais water
,, गुणाः	99 244 24 44 44
,, पयोमुखा श्रष्टौ	,, दादश शक्रदसयोगाः
योगाः ८३६-८३७	,, दश लेह्योगाः

1:

20

30

97

,,

11

11

19

11

19 13

19 11

11

=3=

19

91

-3E =35

12

3

1/100 11

			,
विषयाः पृ	ष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्टाः	er:
धामार्गवस्य एकः कल्कयोगः	८३९	f	83
" अन्ये एकादश कपायये	ोगाः ,,	,, गुणाः	"
,, एको घृतयोगः	"	,, भेदाः	,,
श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः	"	येषामरुणा येषां च इयामा हिता	"
५ वत्सककल्पः ।		0 1 00	83
वत्सकस्य पर्यायाः	580	" अम्लादिभिर्नवकलकयोगाः	,,
,, भेदी	"	,, सन्धावादिभिद्धीदश चूर्ण-	
,, गुणाः	23	योगाः	"
, नव कषाययोगाः	"	,, गोमूत्रेण सहाष्टादश यो०	"
,, पद्म चूर्णथोगाः	,,,	,, जीवकादिभिरचतुर्दशयोगाः	
,, त्रयः सलिलयोगाः	, ,,	,, क्षीरादिभिः सप्तयोगाः	
,, एकः कृश्रयोगः	,,,	,, श्रष्टी लेह्योगाः ५४३-५	13 XX
अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	"	स्यामात्रिवृतयोः पानकादिषु	
६ कृतवेधनकल्पः।		पञ्च योगाः =	XX
कृतवेधनस्य पर्यायाः	=88	,, प्रथमस्तर्पणयोगः	
कृतवेधनस्य गुणाः		,, पच्च मोदकयोगाः =४४-=	XE ii
" चत्वारः क्षीरयोगाः		,, षट्सु-ऋतुषु	
,, पकः सुरायोगः	, ,,	षड्योगाः	
कृतवेधनस्य द्वार्विशतिः कषा	, ,,	,, द्वी चूर्णयोगी -४६	***
,, दश पिच्छायोगाः		2 - 2	
s, षट्वर्तियोगाः	"	- 29	"
, एको घृतयोगः	- "	273	,,
,, अष्टौ लेह्योगाः	37	29	"
,, सप्त मांसरसयोगाः	,,	2 24	99
	"	,, ,, काश्चिकयोगौ	:9
ः, एक इक्षुरसयागः श्रध्याध्योक्तविषयाः	585	,, षाडवादिभिर्दशयोगाः	5 7
७ श्यामात्रिवृत्कल्प	A 100 M	विरेचनयोगानां वान्तिनिरा-	
			२४७
विरेचने त्रिवृत्मूलस्य श्रेष्टत्वं	585	श्रध्यायोक्तविषयाः ५४७-	85

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
८ चतुरङ्गलकलपः।	१० सुधाकलपः ।
श्रारम्बधस्य पर्यायाः ५४८	सुधाप्रयोगानहां नराः ५५२
ुणाः ,,	सुधाप्रयोगार्दा नराः
,, ,, उपयोगविधिः ,,	सुधाभेदाः
श्रारग्वधस्य द्राक्षारसेन	सुधायाः उपयोगविधिः "
एको योगः ,,	,, सौवीरकादिभिः सप्तयोगाः ,,
,, सुरामरहेन ,, ,, ,,	सुधायाः सर्विषा एको योगः
,, सीधुना ,, ,, ,,	,, गांसरसेन ,, ,,
,, दिधमण्डेन ,, ,, ५४९	,, एकः पानकयोगः ,,
श्रारग्वधस्य श्रामलकरसेन	,, ,, घ्रेययोगः ,,
एको योगः ,,	,, ,, लेह्योगः ,,
,, सोवीरकेण ,, ,, ,,	,, यूषादिभिस्त्रयो योगाः ,,
, त्रिवृत्कषायेण ,, ,, ,,	,, शुष्कमत्स्थेन एको योगः ,,
,, बिल्वकषायेण ,, ,, ,,	,, मांसेन ,, ,,
,, द्रौ लेहयोगौ "	,, एकः सुरायोगः
" एकोऽरिष्टयोगः "	" द्वौ घृतयोगौ "
श्रध्यायोक्तविषयाः ,,	,, श्रध्यायोक्तविषय-
९ तिल्वककल्पः।	संक्षेपः ८५२–८५३
तिल्वकस्य पर्यायाः ५४९-५५०	११ सप्तलाशङ्खिनीकल्पः।
,, उपयोगविधिः ,,	सप्तलाशिक्षन्योः पर्यायाः ५५३
,, दध्यादिभिः पन्न योगाः ,,	भ, गुणाः
,, एकः सौवीरकयोगः ,,	,, ग्राह्मन ,,
,, ,, सुरायोगः	, षोडश कल्कयोगाः ",
,, ,, श्ररिष्टयोगः ,,	, षट् तैलयोगाः ६५३-६५४
,, कम्पिछकेन एको योगः "	प्राची घतयोगाः "
,, त्रयो हेहयोगाः ५५०	सप्तला शिक्षन्योः त्रयो लेह्योगाः = ५४
" चत्वारो घृतयोगाः "	,, पन्न संधानयोगाः
श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः ५५०-५५१	" किम्पिछकेन एको योगः "

?

"

13

13 ,,

48

-99

विषयाः पृष्ठाङ्काः	विषयाः पृष्ठाङ्काः
अध्यायोक्तविषयाः ५५४	दन्तीद्रवन्त्यीः एकः सुरायोगः ५५७
🔑 🧈 १२ दुन्तीद्रवन्तीकल्पः । 🦠	,, किम्पलकेनैको योगः,,
दन्तीद्रवन्त्योः पर्थाया, ५५५	श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः ८५७-८५८
,, बाह्यमङ्गं ,,	पञ्चदशद्रव्याण्याश्रित्य वमने
,, प्रयोगविधिः ,,	विरेचने च यावन्तो योगा
,, गुणाः ,,	उक्तास्तन्निर्देशः "
,, दध्यादिभिस्त्रयः	योगसंज्ञा कथं भवति ,,
कल्कयोगाः ,,	गुणभूतानां सुरादीनां फला-
वियास्तरिभिः गल	दिप्रधानद्रव्यानुवर्तित्वं "
יייייייייייייייייייייייייייייייייייייי	तेषां विरुद्धवीर्यत्वेऽप्यवाधकारवं "
चनः स्टेन्नोगाः	विश्वतीर्याणां प्रयोगे हेतः
पन नेन्मोगाः	द्रव्याणां बलाधानार्थ
ரகவரிகிரு	स्वरसभावना कार्या
,, इक्षुणयागः ,, इक्षुणा एको योगः ८५६	श्रत्रोक्तवीजेनान्ययोगानामपि
	वल्पना कार्या
, मुद्गादामस्त्रया रसयागाः ,, त्रयो यवाग्वादियोगाः	तीच्णस्य विरेचनस्य लक्षणं
	क्यं भेषजं तीच्यातं मध्यतं
,, एक उत्कारिकायोगः ,,	मन्दत्वं च याति
,, एको मोदकयोगः ,,	
,, ,, मद्ययोगः ,,	तीइणादीनि भेषजानि केषु
,, एकः काथतेलयोगः ,,	योज्यानि ,,
,, पकोऽपरइचूर्णयोगः ,,	श्रापत्तिदर्शनाद्दमनार्थं भेषजं
,, ,, मोदकयोगः ,,	प्रयोज्यं "
दन्तीद्रवन्त्यीः एकः कषाययी० ,,	दोषादिबलमवेद्य "
,, कह्कयोगः ,,	वमने पाकप्रतीक्षा किमर्थं न कार्या ,,
,, चूर्णयोगः ५५७	कदा पुनः संशोधनीषधं देयं = ५९
,, पद्धासवयोगाः ८५७	यो दुर्वलो बहुदोषश्च दोषपाकेन
,, एकः सौबीरकयोगः ,,	स्वयमेव विश्चियते तत्र कर्तव्यं ,,
,, तुषोदकयोगः ,,	दोषशेषशमनोपायः

⊏४ Digitized by Arya Sकार्य स्थितायाम् प्राप्त and eGangotri

विषयाः पृष्ठाङ्काः केषां मृद्रीषधं प्रयोज्पं 549 यस्य विरेचनमूर्ध्वं याति तस्य चिकिस्सा 540 दोषाप्रवृत्तो वर्तव्य " दोषातिप्रवृत्तौ " जीर्यत्यौषधे यदि तृण्मोह-मुच्छी: स्युस्तदा कर्तव्यं 99 कफावृते भेषजे यदा लालादयः स्यस्तदा चिकित्सा 37 येषामविरिच्येव भेषजं जीर्यति तेषां चिकित्सा 1, येषां संशोधनं विनेव कर्मवा-तातपाग्निभिदोंषाः क्षयं यान्ति तेषां कर्तव्यं 91 केषां स्निग्धं केषां च रूक्ष विरेचनं प्रयोज्यं द्र - द्र श्रत्रोक्तमात्राविचारः मानपरिभाषा 561-563 द्रवाणां सद्योद्धतानां च द्रव्याणां द्विगुणं मानं ग्राह्यं रनेइपाकपरिभाषा " व.रपस्थानोक्तार्थसंग्रहः 99

म् सिद्धिस्थानम् ।
१ कल्पनासिद्धिः ।
पञ्चकर्मकल्पनाविषयेऽग्निवेशस्य
कितिपये प्रश्नाः
म्हरू
स्नेह कर्मणः कालाविधः

विषयाः पृष्ठाङ्काः स्नेह गुणाः 482 वमने विरेचने च दोषोत्मलेशनविधिः वमनविरेचनयोः प्रतिलोम-गमने हेतः 11 वमनविरेचनयोः कर्तव्यः क्रमः 19 संशोधनानन्तरं कर्तत्रयोऽन्न-संसर्जनकमः 19 इीनमध्यप्रवरयोर्वमनविरे-चनयोर्लक्षणानि 19 वमनविरेचनयोः सम-हीनातियोगलक्षणानि प्रध-प्रध निरूहानुवासनविधानं बस्तेग्रणाः द्र ५-द्र बस्तेः समहीन।तियोगलक्षण।नि कर्भवस्ति-कालवस्ति-योग-वस्तीनां विवरणं 580 शिरोविरेचनस्य क्रमः 19 , समहीनातियोगलक्षणानि •• तेषु चिकित्सा 12 बस्यादिषु परिहारकालः 11 परिहरणीयानि 19 प्रणीयमानी वस्तियें ईत्भिन याति .. शीव्रं सुचिराच ,, येषु साध्येष्विष रोगेषु कर्म न सिद्धिमेति 19 - E 0_- E E श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः २ पञ्चकर्मीयसिद्धिः। 585 सामान्यतः पञ्चकमीनहीः

विषयाः पृष्ठाङ्काः	1
श्रच्छर्दनीयाः ८६८-८६९	
अच्छर्दनीयानां वमनाया	
न्यापदो मवन्ति	
तत्रापवादः	
वमनार्हाः	-
श्रविरेच्याः	1.
तेषां विरेचनाद्या व्यापदो	
भवन्ति ६६९-६७०	
विरेचनार्हाः	
श्रनास्थाप्याः	
तेषामास्थापनाद्या व्यापदो	
भवन्ति ८७०-८७१	1
श्रास्थापनाहाँ:	
त्रनुवासनानहाः	
तेषामनुवासनाचा व्यापदो भवन्ति "	
श्रनुवासनाही:	1
श्रशिरोविरेचनार्हाः ,,	
तेषां शिरोविरेचनाद्या व्यापदो	1
भवन्ति ५७१-५७२	1
शिरोविरेचनार्हाः	1
, कस्मिन्नुतौ कदा नावनं विधेयं ,,	1
श्रध्यायोक्तविषयाः ८७२-८७३	
उनतेषु विधिनिषेधेषु वैद्येन	
स्वयध्यही विधेयः	
३ बस्तिसूत्रीयासिद्धिः।	1
बस्तिविषयेऽग्निवेशस्य कतिपय-	
प्रदत्ताः ८७३	
किमपेच्य दत्तो वस्तिः सम्यक्	
मिद्रिमेति	
1000000	A

T:

teri

11

,,

19

4

ξĘ,

:9 :9 :9

19

६७

11

विषयाः पृ	ष्टाङ्काः
यैर्द्रव्यैर्वस्तिनेत्रं विधेयं	E03
वयोऽपेक्षि वस्तिनेत्रप्रमाणं	"
वस्तिनेत्राकृतिः	",
वस्तियन्त्रनिर्माणविधिः =७३	-508
त्रास्थापनविधिः	1,
निरूइकल्पना	11
वस्तिप्रयोगविधिः	"
श्रसम्यक्प्रणीते बस्ती	
व्यापदः =७४	-504
वस्तौ द्रव्यनिक्षेपक्रमः	39
सन्यंशयानस्य बस्तिदाने हेतुः	1)
प्रथमद्वितीयतृतीयवस्तीनां फलं	1)
प्रत्यागते बस्तौ पश्चात्कर्म	"
निह्नानन्तरमनुवासनं देयं	13
श्रनुवासनवस्तिप्रयोगविधिः	"
निरूहबस्तेर्मात्राः	1,
बस्तिदानसभये प्रशस्तं शयनं	11
श्रनुवासनानन्तरं देयं भोजनं	. 91
कतिपये निरूहयोगाः ५७३-	-500
दोषापेक्षिणी निरूइकल्पना	505
निरूहे प्रतिभोजनं	",
श्रथ्यायोक्तविषयाः	. 17
४ स्नेहव्यापादिकीसिद्धिः	
कतिपयेऽनुवासनाः स्नेह्योगाः	
स्नेह्बस्तेः षडापदः ८५०	-=={
वातादिभिरावृतः स्नेहोऽभिभ-	
वादधो न याति	== 1
श्रभुक्ते प्रणीतः स्नेह कथ्वे या	त ,,

म्ह Digitized by Arya व्यक्ति मित्रास्य में Diennai and eGangotri

विषयाः पृष्टाङ्काः
वातावृतस्य स्नेहस्य लक्षणं
चिकित्सा च ८८१
पित्तावृतस्नेइस्य ,, ,,
कफावृतस्नेहस्य ,, ,,
श्रायशनावृतस्नेहस्य ,, ,,
विडावृतस्नेदस्य ,, ,,
श्रध्व गच्छतः स्नेहस्य-
लक्षणं चिंकत्सा च ८८१-८८२
रीच्यादनागतः स्नेइ उपेच्यः प्रमः
श्रनुवासनात् पूर्वं कीदृशं
भोजनं देयं ,,
श्रनुवासितायोष्णं जलं देयं, "
तद्युणाश्च ,,
के नित्यमनुवास्याः
श्रनुवासने श्रामस्नेहिन्षेधः ,,
गुदकण्ठाभ्यां युगपत्रनेहदाननिषेधः ,,
श्रनुवासननिरूद्दयोरेकान्ततः
सेवननिषेधः ,,
केषां मात्रावस्तिहितः ,
मात्रावस्तेर्गुणाः
श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः ,,
५ नेत्रबस्तिच्यापदिकी सिद्धिः।
वड्यानि बस्तिनेत्राणि, तेषां
दोषाश्च
वर्ज्या वस्तयः, तेषां दोषाश्च ,,
बस्तिप्रणेतुर्दोषाः
श्रनुच्छास्य दत्ते नि:शेषं वा
दत्ते बस्तौ दोषाः
तत्र चिकित्सा "

विषयाः द्रुतप्रणीतादिवस्तिदोषाः, तेषां चिक्तिसा च	
तैषां चिकित्सा च	
नेत्रस्योध्वंगमने हेतुः, तिचिकित्सा च ,, पीड्यमाने वस्तावन्तरा मुक्ते दोषाः, तिचिकित्सा च ,, श्रातमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तिचिकित्सा च प्रमदं प्रणीते वाद्ये वा स्नेहे दोषः, तिचिकित्सा च प्रमदं प्रणीते वाद्ये वा स्नेहे दोषः, तिचिकित्सा च ,, श्रातप्रपीडनदोषाः, तिचिकित्सा च ,, श्रातप्रपीडनदोषाः, ,, तिचिकित्सा च ,, श्रम्यायोक्तविषयाः ,, स्थ्यायोक्तविषयाः ,, श्रम्यायोक्तविषयाः ,, स्थायोक्तविषयाः ,, स्थायोक्तविषयाः ,, स्थायोक्तविषयाः ,, स्थायोक्तविषयाः ,, स्थायनोपदेशः प्रमुद्धस्तनतेषु संशोधनोपदेशः प्रमुद्धस्तनतेषु संशोधनोपदेशः प्रमुद्धस्त विरेचयेत् ,, स्थायं स्तिकिष्यान् विरेचयेत् ,, स्थापं स्तिकिष्यान् विरेचयेत् ,, श्राणीपत्य संशोधनोषधस्य तिक्षानि ,, मात्रावतः संशोधनोषधस्य गुणाः प्रमुद्धस्य संशोधनोषधस्य गुणाः प्रमुद्धस्य संशोधनोषधस्य गुणाः प्रमुद्धस्य स्थायाः प्रमुद्धस्य तिक्षानि ,, स्थायवित्रस्यपश्चात्कर्मं प्रमुद्धस्य तिक्षानि ,, स्थायवित्रस्यपश्चात्कर्मं ,, स्थाववित्रस्यपश्चात्कर्मं ,, स्थाववित्रस्यपश्चात्वर्भे ,, स्थाववित्रस्यपश्चात्वर्याः ,, स्थाववित्रस्यपश्चात्वर्याः ,, स्थावित्रस्यपश्चात्वर्याः ,, स्थावित्रस्यपश्चात्वर्याः ,, स्थावित्यप्यवित्रस्यप्याप्यवित्यः ,, स्थावित्यप्यवित्यव्यवित्यः ,, स्थावित्यवित्यव्यवित्यवित्यवित्यवित्यवित्यवि	3
पीड्यभाने वस्तावन्तरा मुक्ते दोषाः, तच्चिकित्सा च श्रातमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तच्चिकित्सा च मन्दं प्रणीते वाद्ये वा स्नेहे दोषः, तच्चिकित्सा च श्रातप्रपीडनदोषाः, तच्चिकित्सा च श्रातप्रपीडनदोषाः, तच्चिकित्सा च श्रथ्यायोक्तविषयाः ह वमनविरेचनव्यापित्सिद्धिः । साधारणेषु प्रावृड्शरद्धसन्तेषु संशोधनोपदेशः व्यभ् वमनादीनामादौ श्रन्तरा श्रन्ते च स्नेहस्वेदप्रयोगः कान् नातिस्निग्धान् विरेचयेत् केषां स्नेहिविरेचनं केषां च स्क्ष्य विरेचनं देयं व्यभ् कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते , श्रजीणंस्य संशोधनौषधस्य गुणाः व्यद्ध कथं पीतमीषधं पिवेत् , सम्यग्वमितस्यपश्चास्कर्मं प्रवेत् , सम्यग्वमितस्यपश्चास्कर्मं प्रवेत् , सम्यग्वमितस्यपश्चास्कर्मं प्रवेत्	
दोषाः, तिच्चिकित्सा च ,, श्रुतिमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तिच्चिकित्सा च	नेत्रस्योध्वंगमने हेतुः, तिचिकित्सा च ,,
श्रतिमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तिचिकित्सा च	पीड्यभाने वस्तावन्तरा मुक्ते
तिचिकित्सा च प्रतिष्ठ स्वास्ते वास्ते वास्त	
मन्दं प्रणीते वाह्ये वा स्नेहे दोवः, तिच्चिकित्सा च ,, श्रातिप्रपीडनदोपाः, ,, तिच्चिकित्सा च ,, श्रम्यायोक्तिविषयाः ,, ह वमनिविरेचनच्यापित्सिद्धिः । साधारणेषु प्रावृङ्शरद्धसन्तेषु संशोधनोपदेशः प्रम् वमनादीनामादौ श्रम्तरा श्रम्ते च स्नेहस्वेदप्रयोगः कान् नातिस्विग्धान् विरेचयेत् केषां स्नेहिविरेचनं केषां च रूक्ष विरेचनं देयं प्रम् कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, श्रजीणंस्य संशोधनौषधस्य गुणाः प्रम् कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् ,, सावावतः संशोधनौषधं प्रवेत् ,, स्वो वमनं पाता कि भुज्ञीत ,, सम्यग्विमतस्यपश्चारकमं प्रम्	श्रतिमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः,
दोषः, तिचिकित्सा च श्रातिप्रपीडनदोषाः, तिचिकित्सा च श्रध्यायोक्तिविषयाः ६ वमनविरेचनञ्यापित्सिद्धिः । साथारणेषु प्रावृड्शरद्धसन्तेषु संशोधनोपदेशः वमनादीनामादौ श्रन्तरा श्रन्ते च स्नेहस्वेदप्रयोगः कान् नातिस्तिग्धान् विरेचयेत् केषां स्नेहविरेचनं केषां च स्क्ष विरेचनं देयं कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, श्रजीर्णस्य संशोधनौषधस्य गुणाः व्यद्ध कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् ,, स्वो वमनं पाता कि भुज्ञीत ,, सम्यग्विमतस्यपश्चास्कर्म व्यद्धः	तचिकित्सा च ८५४
श्रतिप्रपीडनदोषाः, तिचिकित्सा च श्रध्यायोक्तिविषयाः ६ वमनविरेचनञ्यापित्सिद्धिः । साधारणेषु प्रावृड्शरद्धसन्तेषु संशोधनोपदेशः वमनादीनामादौ श्रन्तरा श्रन्ते च स्नेह्सवेदप्रयोगः कान् नातिस्तिग्धान् विरेचयेत् केषां स्नेह्विरेचनं केषां च रूक्ष विरेचनं देयं कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते , श्रजीणंस्य संशोधनौषधस्य तुणाः प्रम्ह कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् , स्वो वमनं पाता कि भुज्ञीत , सम्यग्विमतस्यपश्चास्कर्म प्रम्ह	मन्दं प्रणीते बाह्ये वा स्नेहे
तिचिकित्सा च ,, श्रध्यायोक्तिविषयाः ,, ६ वमनविरेचनव्यापित्सिद्धिः । साधारणेषु प्रावृड्शरद्धसन्तेषु संशोधनोपदेशः	दोषः, तचिकित्सा च
सध्यायोक्तिविषयाः ६ वमनविरेचनञ्यापित्सिद्धः । साधारणेषु प्रावृड्शरद्धसन्तेषु संशोधनोपदेशः वमनादीनामादौ अन्तरा अन्ते च स्नेइस्वेदप्रयोगः कान् नातिस्विधान् विरेचयेत् तेषां स्नेइविरेचनं केषां च रूक्ष विरेचनं देयं कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, आजीर्णस्य संशोधनौषधस्य गुणाः प्रम् कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् स्वो वमनं पाता कि भुञ्जीत सम्यग्वमितस्यपश्चास्त्रमं 5-६	श्रतिप्रपीडनदोषाः, ,,
६ वमनविरेचनव्यापित्सिद्धिः । साथारणेषु प्रावृङ्शरद्धसन्तेषु संशोधनोपदेशः == ५ वमनादीनामादौ श्रन्तरा श्रन्ते च स्नेहस्वेदप्रयोगः ,, कान् नातिस्तिग्धान् विरेचयेत् ,, केषां स्नेहिविरेचनं केषां च स्क्ष विरेचनं देयं == ५ कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, प्रजीर्णस्य संशोधनौषधस्य तुणाः == ६ कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् ,, स्वो वमनं पाता कि भुञ्जीत ,, सम्यग्विमतस्यपश्चास्कर्म == ६	तचिकित्सा च ,,
साथारणेषु प्रावृड्शरद्धसन्तेषु संशोधनोपदेशः प्रम् वमनादीनामादौ श्रन्तरा श्रन्ते च स्नेह्स्वेदप्रयोगः ,, कान् नातिक्षिग्धान् विरेचयेत् ,, केषां स्नेह्विरेचनं केषां च रूक्ष विरेचनं देयं प्रम् कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, श्रजीणंस्य संशोधनौषधस्य तुणाः प्रम् स्थम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् ,, स्वो वमनं पाता कि मुझीत ,, सम्यग्वमितस्यपश्चास्कर्म प्रम्	श्रध्यायोक्तविषयाः "
संशोधनोपदेशः प्रम्य वमनादीनामादी अन्तरा अन्ते च स्नेह्स्वेदप्रयोगः कान् नातिस्तिग्धान् विरेचयेत् तेषां स्नेह्दिरेचनं तेषां च स्क्ष्म विरेचनं देयं प्रम्य कथं पीतमोषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, अजीणस्य संशोधनोषधस्य गुणाः प्रम् स्थम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् ,, सन्यक्षमुद्धस्य लिङ्गानि ,, सम्यक्षमुद्धस्य लिङ्गानि ,, सम्यक्षमुद्धस्य लिङ्गानि ,,	६ वमनविरेचनव्यापितसद्धिः।
वमनादीनामादी अन्तरा श्रन्ते च स्नेह्स्वेदप्रयोगः कान् नातिस्तिग्धान् विरेचयेत् केषां स्नेह्दियेचनं केषां च स्क्ष विरेचनं देयं प्रम्थ कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, श्रजीर्णस्य संशोधनीषधस्य लिङ्गानि ,, मात्रावतः संशोधनीषधस्य गुणाः प्रम्थ कथम्मूतमना श्रीषधं पिवेत् ,, स्वो वमनं पाता कि मुङ्गीत ,, सम्यग्वमितस्यपश्चास्कर्म प्रम्थ	साधारणेषु प्रावृड्शरद्वसन्तेषु
श्रन्ते च स्नेह्स्वेदप्रयोगः ,, कान् नातिस्तिग्धान् विरेचयेत् ,, केषां स्नेह्विरेचनं केषां च स्क्ष विरेचनं देयं	संशोधनोपदेशः
कान् नातिक्षिग्धान् विरेचयेत् ,, केषां स्नैहविरेचनं केषां च रूक्ष विरेचनं देयं	वमनादीनामादौ श्रन्तरा
केषा स्नेहिविरेचनं केषां च रूक्ष विरेचनं देयं कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, प्रजीर्णस्य संशोधनोषधस्य तिङ्गानि ,, मात्रावतः संशोधनोषधस्य गुणाः	श्रन्ते च स्नेह्स्वेदप्रयोगः
रूक्ष विरेचनं देयं दन्द कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, अजीर्णस्य संशोधनीषधस्य लिङ्गानि ,, मात्रावतः संशोधनीषधस्य गुणाः दन्द कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् ,, द्वो वमनं पाता कि भुङ्गीत ,, सम्यकशुद्धस्य लिङ्गानि ,, सम्यकशुद्धस्य लिङ्गानि ,,	
कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकल्पते ,, प्रजीर्णस्य संशोधनीषधस्यलिङ्गानि ,, मात्रावतः संशोधनीषधस्य गुणाः प्रव्यः कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् ,, स्वो वमनं पाता कि मुङ्गीत ,, सम्यकशुद्धस्य लिङ्गानि ,, सम्यग्वमितस्यपश्चास्तर्म प्रवृ	केषां स्नेहिवरेचनं केषां च
श्रजीर्णस्य संशोधनौषधस्य तिङ्गानि ,, मात्रावतः संशोधनौषधस्य गुणाः प्रद्र्द् कथम्भूतमना श्रौषधं पिवेत् ,, इवो वमनं पाता कि भुञ्जीत ,, सम्यकशुद्धस्य तिङ्गानि ,, सम्यक्षितस्यपश्चास्तर्भ प्रद्र्	रूक्ष विरेचनं देयं दद्
मात्रावतः संशोधनीषधस्य गुणाः प्रव्ह कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् ,, इवो वमनं पाता कि मुझीत ,, सम्यकशुद्धस्य लिङ्गानि ,, सम्यक्षितस्यपश्चास्त्रमं प्रवृह्	कथं पीतमीषधं सम्यग्योगायकलपते ,,
कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत ,, इवो वमनं पाता कि भुजीत ,, सम्यकशुद्धस्य लिङ्गानि ,, सम्यक्षितस्यपश्चास्त्रमं ५८६	श्रजीर्णस्य संशोधनौषधस्यलिङ्गानि "
द्वो वमनं पाता कि भुजीत ,, सम्यकशुद्धस्य लिङ्गानि ,, सम्यक्तिस्यपश्चास्त्रमं ५८६	मात्रावतः संशोधनीषधस्य गुणाः ८८६
सम्यकशुद्धस्य लिङ्गानि ,, सम्यक्शुद्धस्य लिङ्गानि ,,	कथम्भूतमना श्रीषधं पिवेत् ,,
सम्यग्वमितस्यपश्चास्कर्म	इवो वमनं पाता कि मुझीत ,
सम्यग्नमितस्यपश्चास्तर्म	सम्यकशुद्धस्य लिङ्गानि ,,
पेयादिक्रमाचरणे हेतुः "	सम्यग्वमितस्यपश्चात्कर्मे
	पेयादिकमाचरणे हेतुः "

तर्पणादिक्रमः कुत्र योज्यः
जीणौषधस्य लिङ्गानि ==६===७
श्रजीणाँपधस्य ,,
कथंभूतमीषधं व्यापद्यते "
वमनविरेचनयोर्दश व्यापदः ,
,, योगातियोगायोगानां लक्षणम्,,
पीतेऽप्यीपधेऽशुद्धस्य कर्तव्यम् ,
दुर्बमने वमनं क्रुरके हे विरेचनं
च न देयम् ,
श्रयोगजन्या व्यापदः
तत्र चिकित्सा ,,
श्रतियोग नन्या व्यापदः
तासां चिकित्सा .
श्राध्वानव्यापदः वर्णनं
चिकित्सा च ,,
परिकर्तिकाव्यापदः ,,
परिस्नावव्यापदः ५९०
हृद्ग्रहन्यापदः वर्णनं ,,
श्रद्भग्रहन्यापदः
जीवादानव्यापदः ,, ५९०-५९१
विभ्रंशन्यापदः ", ",
स्तम्भव्यापदः वर्णनं चि-
किरसा च "
उपद्रवाख्यव्यापदः ,,
क्रमाख्यव्यापदः
श्रध्यायोक्तविषयसंग्रहः ८९१-८९२
७ बस्तिव्यापदिकी सिद्धिः।
बस्रययोग जन्यद्वाद शब्यापद i
निर्देशः =९२
श्रयोगन्यापदः वर्णनं
चिकित्सा च

विषयाः पृष्ठा	ভা
	व्ह. -९२
क्रमाख्यव्यापरः ह०३ ह	
आध्यानव्यापरः	
हिक्काव्यापदः	"
हृत्प्राप्तिन्यापदः ,, ८९४-८	
ऊर्ध्वताख्यव्यापदः ,,	,,
प्रवाद्दिकाञ्यापदः ,, ८९५-८	
शिर: शूलव्यापद: ,,	51
श्रङ्गशूत्रव्यापदः	17
परिकर्तिकाञ्यापदः ,, द	90
परिस्नवव्यापदः	"
वस्तेमृ दुत्वं ती इणावं च कथं	
विधेयं ,,	,,
बस्तेः सर्वशरीरमलहरत्वे	
दृष्टान्तद्भयम्	,,
श्रध्यायोक्तार्थसंग्रहः	35
प्रास्तयोगिका सिद्धिः।	
वातभो बलवर्णकुच्च निरुद्धः द	35
वातनु न्निरूहः	,,.
द्वितीयो वातानु निरुद्धः	59
शुक्रकृत्रिरूदः	,,
पञ्चतिक्तो निरूद्दः	,,
क्रिमिनाशनो ,	11
वृषत्वकृत् ,,	"
भेर्नः " ५९८-५	39
मूत्रकृच्छ्हत् "	37
मृदुबस्तौ जडीभूते ती गो	22
निरूद्:	"

Digitized by Arya Sana Fana and eGangotri

विषयाः पृष्ठाङ्काः विषयाः पृष्ठाङ्काः तीक्षणवस्तिविकिषेते प्रत्या-	
חופיין אות אותו אינון - בידות לידור לידור בידי	
रथापनम् द९द-द९९ नगोत्रमणनारोपार्यः	-
अवरावादा प्राचाराच्यातः भ	7
वास्तशुद्धस्य यवागूविधान "	
97 11337777	
तेषां नाशना बस्ति— तयोश्चिकित्सा ,,	
योगाः =९९-९०० मूत्रकृच्छ्स्य निदानलक्षणे	
श्रतिसारोक्तक्रमस्यान्यत्राः मूत्रांसङ्गस्य ,,	
प्यतिदेशः ,, मूत्रसंक्षयस्य ,,	1.
श्रुतिसारहरं घतं मूत्रातीतस्य	
श्रतिसारहरा यवाग्वः ९००-९०१ मूत्राष्ठीलायाः ,,	
श्रध्यायोक्तविषयाः वातवस्तेः ,,	
े जिल्लीकार्तर, उष्णवातस्य	
क्रमणां मंत्रण वातकण्डलिकायाः निदानलक्ष्मो	
तब्र त्रयाणां प्राधान्यं १०३ मनग्रन्थेः	1
प्रशासमामां दरमहिलो दिन्नियात्रम	
बस्ते विशे वर्णवा	
,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	
वरमेटाप्यमे विभोगाना	
अ अ वास्त्रातीव	
बस्तावभिद्दते ,, विशेष: ९०७-९०८	
सर्वाणि मर्माणि वाताद्विशेषतो शङ्कतस्य निदानलक्षणः	
9) Tatistigada	
वातापहतपु ममसु चिकित्सा ९०३ अर्घावभेटकस्य	
ममणा परिपालनं वर्थं कतंब्यं " सर्यावर्तकस्य १०५-१०९	
श्रपतन्त्रकस्य निदानलक्षण- श्रनन्तवातस्य	1
चिकित्सितानि ९०४ शिरःकम्पस्य निदान	

	नग्वस्था।
विषयाः पृष्ठाङ्का	
चिकित्सते ८०५-९०९	Tr-
नस्तः कर्मगुणाः	ा रागसन्सापनाश्चलिए बस्तयः ००
नस्यकर्मभेदाः	शुक्रमासदाश्चरवारो
नस्यकर्म केषु रोगेषु कार्य ९१०	सांग्राहिकाश्चरवारो "
निरेन् : १ १	वरिस्रवे बस्तयः
विरेचनं नस्यं कैर्द्रव्यैः कलप-	दाहे ,,
नीयं	परिकर्ते ,,
तपणम् ,, ,,	श्रितियोगे ,
नस्यदानविधिः ९१०-९११	अवाहण ,
नस्यकर्मानन्तरं कर्तव्यो	जीवादाने ,,
विधि:	रक्तपित्ते "
प्रध्मापनस्य प्रयोगविधिः	अध्यायोन्हित्यमः
नस्यकर्मणो व्यापदः	११ फलमात्रासिद्धिः।
तिचिकित्सा ,,	श्रास्थापने कतमत्प्पक्तं श्रेष्ठमित्यत्र
प्रतिमर्शगुणाः	1
	तत्रात्रेयकृतो निश्चयः
प्रतिमर्शप्रयोगविधिः	गरमने जीन - 5
श्रध्यायोक्तविषयाः	गुदगतो बस्तिः सर्वं शरीरस्थान्
१० बस्तिसिद्धिः।	दोषान् कथमपहरतीत्यमिवेश-
बलादीन् प्रविभज्य दत्तो बस्तिः	प्रश्नः
सर्वरोगान्निवर्तयति ९१२	तत्रात्रेयकृतं समाधानं
विरेचनाद्यपेक्षया बस्ते:	पशूनां बस्तिकर्मविधिः ९१६-९१७
श्रेष्ठत्वप्रदिपादनम	सदातुरा नराः ९१८-९१८
बस्तेभेंदाः	तेषां सदातरत्वे हेतः
कुत्र कीटुशो बस्तियोंज्यः	चिकित्सा
दोषादीन पेद्दय बस्तौ योज्यानि	श्रध्यायोक्तविषयाः
0	१२ उत्तरबस्तिसिद्धिः।
द्रव्याणि ९१३ वातरे गे शरताः त्रयो वस्तयः	
0-22	वमनादिभिः शुद्ध श्रातुरो
77 77 79 19	यथा परिपालनीय: ९१८-९१९
कफरोगे ,, ,, ,,	तस्य ाग्निसन्धुक्षणार्थं पेयादिक्रम : ,

T: पृष्ठाङ्गाः यशोधनाश्चत्वारो वस्तय: ९१३ सदाश्चरवारो 888 **काश्चत्वारो** ,, वस्तयः " ,, क्तविषयाः १ फलमात्रासिद्धिः। ने कतमत्फर्छ श्रेष्ठमित्यत्र मतानि 984-988 कतो निश्चयः बस्तिः सर्वं शरीरस्थान् कथमपहरतीत्यशिवेश-तं समाधानं स्तिकर्मविधिः ९१६-९१७ नराः 925-925 त्रत्वे हेतः " केत्सा ,,

go Digitized by Arya का का निवास स्ति के hannai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	प्रष्टाङ्काः
प्रकृतिमापन्नस्य लक्षणानि	989	कूर्माद्यो ,,	९२३
प्रकृतिमप्राप्तस्य वज्योनि	3	गोवृषाद्यो "	,,
उच्चैर्भाष्यतिभाष्यजा व्या	पदः "	कर्कटकाची ,,	858
1	, ९२०	उच्चटाद्यो ,,	,,
C	,, ,,	दशमूलाची ,,	31
	, ,	मध्वाद्यो ,,	"
2.0	, ,,	द्विशीयो मध्वाद्यो ,,	11
C	, ,	सुराद्यो ,,	51
-	,, ,,	द्विपञ्चमूलाची ,,	11
ENGINEE	19 99	वृष्यतमाः स्नेहबस्तिय	: ९२४–९२५
मूर्वोक्तत्र्यापदां चिकित्सा	९२०-९२१	पृवीक्तवस्तीनां गुणाः	९२६
मुस्ताचो यापनवस्तिः	,,	तत्र वर्ज्यानि	,,
एरण्डमूलाची ,,	, ,		
	928-922	श्रध्यायोक्तविषयाः	57
बलाद्यो यापनबस्तिः	19	यापनावस्तेरतिसेवने	,
इपुषाद्यो "	31	तत्र चिकित्सा	९२७
लघुपञ्चमूलाद्यो बस्तिः	,,	सिद्धिस्थाननिरुक्तिः	240
द्वितीयो बलाद्यो ,,	"	एतत्तन्त्रपठनफलम्	91
चरीगो	,,,	प्रतिसंस्कर्तुः कर्म	९२७
शालिपण्यांची	"	चरकदृढ्बलाभ्यां कृ	तोऽग्तिवेश•
धिपरासी	31	तन्त्रप्रतिसंस्कारः	"
विक्रियांको	973	षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तिनि	1 —
		रूपणम्	९२७-९२=
	,,	तन्त्रयुक्तिज्ञानफलम्	
मयुराचा ,,	"	एतच्छास्त्रज्ञानफलम्	
गायाचा 🤫	"	- 	400

चरकेऽनन्ताविषयाः, संक्षिप्ताः सूरिभिस्त्वेते । दिग्दर्शनमिति विदुषां शाक्षादन्वेष शीलानाम् ॥ ॥ श्रीः ॥

चरकसंहिता।

स्त्रस्थानम्।

(प्रथमोऽध्यायः।

श्रुथातो दीर्वञ्जीवितीयमध्यायं च्याख्यास्यामः॥१॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥ दीर्घं जीवितमन्त्रिच्छन् भरहाज उपागमत्। इन्द्रमुप्रतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम्॥३॥ ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः। जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः॥४॥ अश्विभ्यां भगवाञ्छकः प्रतिपेदे ह केवलम् । ऋषिप्रोक्तो भरहाजस्तेस्माच्छकमुपागमत्॥५॥

अथ चरकटिष्वणी प्रारभ्यते—

लोकेशकाऽश्विशकान् , भारद्वाजं पुनर्वसुं विह्नम् । चरकं दृढवलसिहतं नमामि चरकार्थवोधाय ॥

र अथाऽमोष्टदेवतानमस्कारानन्तरं यतो जगद्रोगैराक्रान्तमतो दार्घजीवितमिषकृत्य कृतमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यन्वयः। दार्घं जीवितमिषकृत्य
कृतो यन्थ इति विम्रहे 'अधिकृत्य कृते यन्थे' इति छः, अथवा दार्घं जीवितशब्दोस्त्यत्र इति विम्रहे 'अध्यायानुवाकयोर्छक् च" इति मत्वर्थीयरछः।
२ इति भगवानात्रेयः=पुनर्वसुराह स्मेत्यन्वयः, इति वक्ष्यमाणं दार्घजीवितमित्यादि। ३ केवलं प्रतिपदे अधीतवान् न तु अध्यापितवान् कमपि
शिष्यम्, एतेन शकस्य शिष्यसाकाङ्कृता दर्शिता। ४ तस्मात्=भरद्वाजस्य
गुरुसापेक्षत्वादिनद्रस्य शिष्यसापेक्षत्वेनोभयाकाङ्क्का सत्वात्।

विद्येभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणास् । तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यवतायुषाम् ॥ ६ ॥ तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृःय महर्षयः। समेताः पुण्यकर्माणः पार्श्वे हिमवतः गुभे॥ ७॥ अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्टः कर्यपो भृगः। आत्रेयो गौतमः सांख्यः पुलस्यो नारदोऽसितः॥ ८॥ अगरःयो वामदेवश्च मार्कण्डेयाञ्चलायनौ । पारिक्षिभिक्षुरात्रेयो भरद्वाजः कपिञ्जलः॥९॥ विश्वामित्राश्वर्थ्यौ च भागवर्च्यवनोऽभिजित्। गार्यः शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ वार्क्षिर्वेवलगालवौ ॥ ५० ॥ सांकृत्यो वैजवापिश्च कुशिको बादरायणः। बडिशः शरलोमा च काप्यकात्यायनावुभौ ॥ ११ ॥ काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचकाइयपौ । शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैक्तिरेव च ॥ १२ ॥ शौनकः शाक्रनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः। वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ १३॥ ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यसस्य नियसस्य च । तपसस्तेजसा दीक्षा हूयमाना इवाझय: ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टास्ते तुत्रै पुण्यां चकुः कथामिमाम्। धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमुम् ॥ १५॥ रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च। प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥ १६ ॥ कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः। (अथ ते शरणं शकं दहशुध्यानचक्षुषा ॥ १७ ॥

१ यदा विष्नभूता रोगाः प्रादुर्भृतास्तदा भृतेषु=प्राणिषु अनुक्रोशं दयां पुरस्कृत्य उद्दिश्य पुण्यकर्माणो महर्षयः शुभे हिमवतः पार्श्वे समेताः समितिं कृतवन्तः । समितौ च एकपञ्चाशद्भयोप्यधिकाः सम्मिलिता इत्याह अङ्गिरा इत्यारभ्य—तथा चान्ये महर्षय इत्यन्तेन । वैखानसाः वानप्रस्थाः, वालखिल्या दिल्याः सूर्यलोकस्थाः स्वल्पकायाः । २ तत्र हिमवतः शुभे पार्श्वे ।

स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः। कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥ १८॥ अहमेथें नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः। भरहाजोऽब्रवीत्तस्माद्दिभिः स नियोजितः॥ १९॥ स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम्। ददर्श बैलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २०॥ सोऽभिगम्य जयाशीभिरभिनन्द्य सुरेश्वरम्। प्रोवाच भगवान् धीमानृषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥ २१ ॥ व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः। तद्रहि मे शमोपायं यथावद्मरप्रभो ॥ २२ ॥ तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतऋतुः। पदैरल्पैर्मितिं बुद्धौं विपुलां परमर्षये ॥ २३॥ हेतुलिङ्गीषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम्। त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः॥ २४॥ सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः। यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ २५॥ तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम्। ऋषिभ्योऽनधिकं तं च शशंसानवशेषयन् ॥ २६॥ ऋषयश्च भरद्वाजाज्ञगृहस्तं प्रजाहितम्। दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः ॥ २०॥ तेर्नेर्षयस्ते दद्युर्यथावज्ज्ञानचक्षा । सामान्यं च विशेषं च गुणान् द्रव्याणि कर्म च॥ २८॥ समवायं च, तज्ज्ञात्वा तत्रोक्तं विधिमास्थिताः। लेभिरे परमं शर्म जीवितं चाप्यनित्वरम् ॥ २९॥

१ अर्थे-कार्य्ये राक अवनगमनरूपे । २ वलस्याऽसुरस्य हन्तारं नाशकं 'वलारातिः श्रचीपति'रित्यमरः । ३ भगवान् शतकतुस्तस्यमहपेविंपुलां यहरणधारणादिगुणवत्तया महतीं मति बुद्ध्वा शात्वा तस्मै परमपेये आयुर्वेदं प्रोवाच—इत्यन्वयः । ४ तेनायुर्वेदशानेन । ५ पति तच्छीलमित्वरं गत्वरः मस्थिरमित्यर्थः 'इण्-गतावित्यसमात्करप् । अनदवरामिति पाठान्तरम् ।

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः। शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ ३० ॥ अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः। हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ ३१ ॥ बुद्देविशेषस्तत्रासीदुपदेशान्तरं मुनेः। तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३२ ॥ अथ भेलादयश्चकुः स्वं स्वं तन्त्रं, कृतानि च। श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः॥ ३३॥ श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणास्। यथावत्स्त्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ३४॥ सर्व एवास्तुवंस्तांश्च सर्वभूतहितैषिणः। साधु भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चेरब्रुवन् समम्॥ ३५॥ तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः। सामराः परमर्षाणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥ ३६ ॥ अहो साध्विति निर्घोषो लोकांस्वीनन्ववादयत् । नभसि स्त्रिग्धगम्भीरो हर्षा दूतैरुदीरितः ॥ ३७॥ शिवो वायुर्ववौ सर्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः। निपेतुः सजलाश्चेव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३८॥ अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः। बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मेधा पृतिः कीर्तिः क्षमा दया ॥ ३९ ॥ तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमार्षिभिः। भावाय भूतसङ्घानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे॥ ४०॥) हिताहितं सुवं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्। मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ४१ ॥ रारीरेन्द्रियसस्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्।

१ सर्वभृतिहितैषिणः सर्व एव ऋषयः, तानिम्नवेशादीन्, अस्तुवंश्च स्तुतः वन्तश्च, किमस्तुवन् इत्याकाङ्कायामाह—साधु भूतेष्वनुक्रोशो (दया) इति, सममुच्चैरनुवन् इत्यन्वयः। सर्वभूतेष्वनुक्रोश इत्यपि पाठान्तरम्। २ आयुर्वेदलक्षणिमदम्। ३ आयुर्वेक्षणिमदम्, आयुषः पर्यायाश्चात्र।

🗸 नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ ४२ ॥ तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः। वक्ष्यते यनमनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ ४३॥ सत्त्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतब्रिदण्डवत्। लोकस्तिष्टति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्टितम् ॥ ४४ ॥ स प्रमांश्चेतनं तच तचाधिकरणं स्मृतम्। वेदेस्यास्य, तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥ ४५॥ सेर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम्। हासहेतुर्विशेषइच, प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ ४६॥ सामान्यमेकत्वकरं, विशेषस्त प्रथक्तकत । त्रल्यार्थता हि सामान्यं, विशेषस्तु विपर्ययः ॥ ४७ ॥ खाँदीन्यातमा मनः कालो दिशरूच ईव्यसंग्रहः। सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं, निशिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४८॥ सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयतान्ताः पैरादयः। गुणाः प्रोक्ताः, प्रयतादि कर्म चेष्टितसुच्यते ॥ ४९॥ समवायोऽपृथंग्भावो भूभ्यादीनां गुणैर्मतः । स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ ५० ॥ यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् । तहब्यं, समवायी तु निइचेष्टः कारणं गुणाः ॥ ५१ ॥

१ एतत्पर्यंन्तमायुर्वेदाधिकरणप्रतिपादको यन्थः। सत्त्वं मनः, पुमान् जीवः, रारीरं पाञ्चभौतिकः पिण्डः। एतत्रयमिथकृत्यायुर्वेदः प्रवर्त्तते इत्यिधिकरणं पुरुषः। २ 'सामान्यञ्च विशेषश्चेत्यादिना पूर्वं पदार्थाः परिगणिताः, अथ तान् लक्षयति—'सर्वदा सर्वभावानामि'त्यदिना, अतएव 'वेदोऽयं संप्रकाशितः' इत्यनन्तरमेव 'सर्वदा' इत्यादिपाठः प्रकरणसङ्गततया समुचितः। ३ 'महाभृतानि खं वायुरिश्वरापिक्षितिरतथा' इति पञ्च खादयः। ४ संश्चेपण्यहो झानं संप्रदः कारणद्रव्याणां नवसंख्यावत्त्त्या संश्चेपः, कार्यं द्रव्याणां विस्तरस्तु हरीतक्यादिवर्गकथनेन भविष्यति। ५ तच्च द्रव्यं द्विविधं वेतनमचेतनञ्चेति, सेन्द्रियं हरिणादि, निरिन्द्रयं हर्रातक्यादि । ६ 'पराः परत्वे युक्तिश्चे'त्यादिना परादय उक्ताः स्त्रस्थाने २६ अथ्याये २७ श्चोके।

: 8

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।
कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यद्पेक्षते ॥ ५२ ॥
इत्युक्तं कारणं, कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।
धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तत्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ ५३ ॥
कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५४ ॥
श्रेरीरं सत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।
तथा सुखानां, योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ ५५ ॥
निर्विकारंः परस्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियः ।
चैतन्ये कारणं नित्यो दृष्टा पश्यित हि क्रियाः ॥ ५६ ॥
वायुः पित्तं कफश्रोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥ ५७ ॥
प्रशास्यत्योषधेः पूर्वो देवयुक्तिव्यपाश्रयः ।

१ पदार्थाः कारणानि चिकित्सायाम्। २ धातूनां वातिपत्तंकफानां, साम्यं समता शरीरधारणयोग्यता-प्रतिपादनं कार्य्यम्।

३ अस्य तन्त्रस्य कार्याचिकित्साशास्त्रस्य धातुसाम्यिक्कयाप्रयोजनम्।

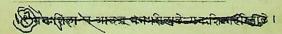
४ 'द्वराश्रयत्वं रागाणा'मित्युक्तमाश्रयद्वयं दर्शयति शरीरं सत्त्वसंज्ञेज्जीत।

५ 'सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतित्रिदण्डवत्' इत्यत्र त्रितयस्यायुर्वेदाधि-करणता उक्ता, अत्र तु शरीरमनसोरेव व्याध्याश्रयत्वमुक्तमतस्तत्परिहरः न्नाह—निविकार इति । आत्मा विकाररिहत्तत्वेन न व्याधीनामाधीनाञ्चा श्रयः किन्तु सत्त्वेन भूतगुणीरिन्द्रियेश्वकरणभूतेश्चैतन्ये व्याधिजन्यदुःखः ज्ञाने कारणं, यतो नित्यो द्रष्टा सन् स सर्वाः क्रियाः पश्यित, अतो दर्शने नेव दुःखीभवति, न तु व्याध्याश्रयत्वेनेति भावः ।

६ ननु शरीरे मनिस च कथं विकार इत्यत आह 'वायुः पित्तमिन्त्यादि'। वातीति वायुः प्राणाऽपानादिः। तपतीति पित्तं पाचकोऽग्निः। के जले फलतीति कफः श्रेष्मा एते त्रयः शरीराश्रिता दोषाः विकारहेतवः, विकृताः शरीरं दूषयन्ति । अविकृतास्तु धारयन्ति अतो धातव इत्युच्यन्ते, यथा एते विकृता न भवेयुः सा धानुसाम्यिक्तया।

७ विकारप्रशमनोपायमाह-प्रशाम्यत्यौपथैरित्यादिना।

मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः॥ ५८॥ रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्रलोऽथ विशदः खरः। विपरीतगुणैई व्यैमीरुतः संप्रशाम्यति ॥ ५९ ॥ सस्तेहमुणं तीक्षणं च द्वमम्लं सरं कट । विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ ६० ॥ गुरुशीतसृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः। इलेप्सणः प्रशमं यानित विपरीतगुणेर्गुणाः ॥ ६९ ॥ विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः। भेषजैविनिवर्तन्ते विकाराः साध्यसंमताः ॥ ६२॥ 💛 साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनासुपदिइयते। भूयइचातो यथाद्रव्यं गुणकर्म प्रवक्ष्यते ॥ ६३ ॥ रसनार्थो रसस्तस्य दृब्यमापः क्षितिस्तथा। निर्वत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्रयः॥ ६४॥ स्वादुरम्लोऽथ लवणः कदुकस्तिक एव च। कषायक्वेति पटकोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ६५ ॥ स्वाद्वम्ललवणा वायुं, कषायस्वाद्वतिक्तकाः। जयन्ति पित्तं, इलेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥ ६६ ॥ कटवम्ललवणाः पित्तं स्वाह्मललवणाः कफ्स्। कट्रतिक्तकषायाञ्च कोपयन्ति समीरणम् ॥ ६७ ॥ 🗸 किंचिद्दोषप्रशसनं किंचिद्धातुप्रदृपणम्। स्वस्थवृत्तौ मतं किचित्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ६८॥ तत्पुनिखविधं प्रोक्तं जाङ्गमं भौममौद्भिदम्। मधीन गोरसाः पित्तं वसा मजसुगामिषम् ॥ ६९॥ विण्मूत्रचर्मरेतोऽस्थिस्रायुश्ङ्गनखाः खुराः। जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केश्चा लोमानि रोचनाः॥ ७०॥ सूवर्ण समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा। मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्चने ॥ ७९ ॥ भौममौषधमुद्दिष्टमौद्धिदं तु चतुर्विधम्।

वनस्पतिस्तथा वीरुद्वानस्पत्यस्तथौपधिः ॥ ७२ ॥ फलैर्वनस्पतिः, पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि। ओषध्यः फलपाकान्ताः, प्रतानैर्वोरुधः स्सृताः ॥ ७३ ॥ मूलत्वक्सारनिर्यासनालस्वरसपछवाः। क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥ ७४ ॥ पत्राणि शुङ्गाः कन्दाइच प्ररोहाइचौद्धिदो गणः॥ मूलिन्यः षोडशैकोनाः फलिन्यो विंशतिः स्मृताः॥ ७५ 🏗 महासेहारच चत्वारः पञ्जेव लवणानि च। अष्टौ मूत्राणि सङ्ख्यातान्यष्टावेव प्यांसि च ॥ ७६ ॥ शोधनार्थास्च षडवृक्षाः पुनर्वस्निदर्शिताः । य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित्॥ ७७॥ हस्तिदन्ती हैमवती इयामा त्रिवृदधोगुडा। सप्तला इवेतनामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि॥ ७८॥ ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका। अजगन्धा द्वनती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ॥ ७९ ॥ शणपुष्पी च विम्बी च छर्दने हैसवत्यपि । श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥ ८० ॥ एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ॥ इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः, फलिनीः श्रुणु ॥ ८१ ॥ शङ्किन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च। धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥ ८२ ॥ आनूपं स्थलजं चैव क्वीतकं द्विविधं स्मृतस् । प्रकीयों चोदकीयों च प्रत्यक्पुष्पी तथाऽभया।। ८३॥ अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपण्याञ्च शारदम्। कम्पिछकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ॥ ८४ ॥ धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम्। मदनं कुटजं चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ॥ ८५॥ एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च। नस्तःप्रच्छर्दने चैव प्रत्यक्पुष्पी विश्वीयते ॥ ८६ ॥

1.

१ क्वीतकं=यष्टीमधु।

दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने। नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः॥ ८०॥ सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्ट्यतुर्विधः। पानाभ्यञ्जनबस्त्यर्थं नस्यार्थं चैव योगतः॥ ८८॥ स्नेहना जीवना वर्ण्या वलोपचयवर्धनाः । स्नेहा ह्येते च विहिता वातपित्तकफापहाः ॥ ८९ ॥ सौवर्चलं सैन्धवं च विडमोद्धिदमेव च। सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥ ९० ॥ स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च। आलेपनार्थे युज्यन्ते स्नेहस्वेद्विधौ तथा ॥ ९३ ॥ अधोभागोर्ध्वभागेषु निरूहेप्वनुवासने । अभ्यञ्जने भोजनार्थे शिरसञ्च विरेचने ॥ ९२ ॥ शस्त्रकर्मणि वर्द्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च। अजीणीनाहयोवींते गुल्मे शुले तथोदरे ॥ ९३॥ उक्तानि लवणान्यूर्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे। मुख्यानि यानि दिष्टानि सर्वाण्यात्रेयशासने ॥ ९४ ॥ अविमूत्रमजासूत्रं गोसूत्रं साहिषं तथा। हस्तिमूत्रमथोष्टस्य हयस्य च खरस्य च॥ ९५॥ उष्णं तीक्ष्णमथी रूक्षं कटुकं लवणान्वितम्। मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च॥ ९६॥ युक्तमास्थापने सूत्रं युक्तं चापि विरेचने। स्वेदेष्विप च तद्युक्तमानाहेष्वगदेषु च ॥ ९७ ॥ उदरेष्वथचार्शःसु गुल्मकुष्टकिलासिषु। तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ॥ ९८ ॥ दीपनीयं विषद्मं च क्रिमिन्नं चोपदिश्यते। पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं शर्म चोच्यते ॥ ९९ ॥ श्वेष्माणं शमयेत्पीतं मारुतं चानुलोमयेत्। कर्षेत्पित्तमधोभागमित्यस्मिन् गुणसङ्ग्रहः ॥ १०० ॥ सामान्येन मयोक्तस्तु, पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते । अविमुत्रं सतिक्तं स्यात्स्निग्धं पित्ताविरोधि च ॥ १०१ ॥

आजं करायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च। गव्यं समधुरं किञ्चिद्दोषघ्नं क्रिमिकुष्टनुत् ॥ १०२ ॥ कण्डं च शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम्। अर्शः शोफोदरमं तु सक्षारं माहिषं सरम् ॥ १०३ ॥ हास्तिकं लवणं मूत्रं हितं तु किमिकप्रिनाम्। प्रशस्तं बद्धविण्मूत्रविषश्चेष्मामयार्शसाम् ॥ १०४ ॥ सितक्तं श्वासकासम्मर्शोमं चौष्ट्रमुच्यते। वाजिनां िक्तकदुकं कुष्टवणविषापहम् ॥ १०५॥ खरमूत्रमपस्मारोन्माद्रप्रहविनाशनम्। इतीहोक्तानि मुत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः॥ १०६॥ अतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाइच ये। अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च यत्॥ १००॥ उष्टीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा। प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ॥ १०८॥ प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम्। जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ॥ १०९ ॥ 🗸 इन्ति शोणितिपत्तं च सन्धानं विहतस्य च। सर्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनं तथा ॥ ११० ॥ तृष्णावं दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च। पाण्डुरोगेऽम्लिपत्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ॥ १११ ॥ अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विशेषतः। योनिशुकप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च॥ ११२॥ पुरीषे प्रथिते पथ्यं वातिपत्तिविकारिणाम् । नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ॥ ११३॥ विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते। यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक्पृथक् ॥ ११४॥ अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः। अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः॥ १९५॥ रनुह्यर्काइमन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक्पृथक्। वमनेऽइमन्तकं विद्यात्स्नुहीक्षीरं विरेचने ॥ ११६॥

) क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने। इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ॥ ११७ ॥ प्तीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरः। विरेचने प्रयोक्तव्यः पृतीकस्तिल्वकस्तथा ॥ ११८ ॥ कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते । दद्विद्धिगण्डेषु कुष्टेष्वप्यलजीषु च॥ ११९॥ पडवृक्षाञ्छोधनानेतानि विद्याद्विचक्षणः। इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाइच लवणानि च ॥ १२० ॥ मूत्रं क्षीराणि वृक्षाइच पड्ये दिष्टाः पयस्त्वचः। औपधीनीमरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ॥ १२१ ॥ अविपाइचैव गोपादव ये चान्ये वनवासिनः। न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञामेन वा पुनः॥ १२२॥ ओषधीनां परां प्राप्तिं किश्चद्वेदितुमहिति। योगविनामरूपज्ञस्तासां तस्वविद्वच्यते ॥ १२३॥ किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक। योगमासां तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम् ॥ १२४॥ पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तमः। यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा॥ १२५॥ तथौषधमविज्ञातं विज्ञातमसृतं यथा। औषधं ह्यनीभज्ञातं नामरूपगुणौस्त्रिभिः॥ १२६॥ विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनथीयोपपद्यते। योगादिप विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत्॥ १२७॥ भेपजं खापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम्। तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ॥ १२८॥ धीमता किंचिदादेयं जीविताराग्यकाङ्किणा। कुर्यान्निपतितो मूर्झि सशेषं वासवाशनिः॥ १२९॥ सरोपमातुरं कुर्यान्न त्वज्ञमतमौपधम्। दुःखिताय शयानाय श्रद्धानाय रोगिणे॥ १३०॥

२ ओषधितत्वज्ञानोपायानाह भिषजः प्रति 'ओषधीर्नामरूषाभ्या'मित्यादिना।

यो भेपजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छित ।
त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ॥ १३१ ॥
नरो नरकपाती स्याक्तस्य संभापणादिष ।
वरमाशीविष्विष् कथितं ताम्रमेव वा ॥ १३२ ॥
पीतमत्यग्निसंत्रसा भक्षिता वाऽप्ययोगुडाः ।
न तु श्रुतवतां वेषं विभ्रता शरणागतात् ॥ १३३ ॥
गृहीतमन्नं पानं वा विक्तं वा रोगणीडितात् ।
भिष्यत्रभूषुर्मतिमानतः स्वगुणसंपदि ॥ १३४ ॥
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ।
तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ॥ १३५ ॥
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ।
सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ॥ १३६ ॥
सिद्धराख्याति सर्वेश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ।
तत्र श्रोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुँरागमस्य प्रवर्तनम् ॥ १३७ ॥
सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निर्णयः ।
संपूर्णं कारणं कार्यमायुर्वेदस्य निर्णयः ।
हेतवरचैव दोषारच भेषजं संग्रहेण च ।
रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ॥ १३९ ॥
सूलिन्यरच फलिन्यरच स्नेहारच लवणानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षारच पद्ध्ये क्षीरत्वगाश्रयाः ॥ १४० ॥
कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ।
वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।
सर्वेमेतत्समाख्यातं पूर्वोध्याये महर्षिणा ॥ १४१ ॥

इलाग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने दीर्घश्चीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥

१ सद्वमुपदिशति-भिषग्तुभृषुरित्यादिना।

२ उक्तमर्थमुपसंहरति सङ्क्षेपेणाऽवधारणाद्यर्थम् ।

द्वितीयोऽध्यायः।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं च्या<mark>स्यास्यासः</mark>॥ ९॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥ अपामार्गस्य बीजानि पिष्पलीमीरिचानि च। विडङ्गान्यथ शिय्रणि सर्पपांस्तुम्बुरूणि च ॥ ३ ॥ अजाजीं चाजगन्धां च पील्न्येलां हरेणुकाम्। पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्जकौ ॥ ४॥ शिरीपवीजं लग्जनं हरिदे लवणद्वयम्। ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीपीविरेचने ॥ ५ ॥ गौरवे शिरसः शुले पीनसेऽर्घावसेदके। किमिन्याधावपस्मारे घाणनाशे प्रमोहके॥ ६॥ मदनं मधुकं निम्बं जीसृतं कृतवेधनम्। पिष्पलीकुटजेक्ष्वाकुँग्येलां धामार्गवाणि च॥०॥ उपस्थिते श्रेष्मिपत्ते व्याधावामाशयाश्रये। वमनार्थं प्रयुक्षीत भिषग्देहमदृषयन् ॥ ८॥ त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम्। काम्पिल्लकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम्॥ ९॥ पील्रन्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च। पकाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥ पाटलां चाशिमन्थं च विल्वं इयोनाकमेव च। काइमर्य शालपणीं च पृश्लिपणीं निदिग्धिकाम ॥ ११ ॥ वलां श्वदंष्टां बृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम्। यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च॥ १२॥ पलाशं कत्तणं चैव स्नेहांश्च लवणानि च। उदावर्तविबन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च॥ १३॥

१ फलवाचित्वान्नपुंसकत्वम् , 'इक्ष्वाकुः कटु तुम्ब्यां स्त्री, स्र्य्यंवंशनृषे पुमानि'तिमेदिनी । एवं सर्वत्र मदनस्य फलं मदनं, पीलोः फलानि पील्यान इत्यादि ।

अत एवौषधगणात् संकल्प्यमनुवासनम्। मारुतव्यमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ १४॥ तान्यपस्थितदोषाणां स्नेहस्वदोषपादनैः। पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १५॥ मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता। तिष्ठव्यपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा॥ १६॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः। विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ १७ ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः। यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलद्गी चोपसाधिता॥ १८॥ द्धित्थविल्वचाङ्गरीतकदाडिमसाधिता। पाचनी याहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १९॥ शालपणीयलाबिल्वैः पृक्षिपण्या च साधिता। दाडिमाञ्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २० ॥ पयस्यधींदके छागे हीवेरोत्पलनागरै:। पेया रक्तातिसारझी पृक्षिपण्यी च साधिता॥ २१॥ दद्यात्सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम्। श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकुच्छ्रे सफाणिताम् ॥ २२ ॥ विडङ्गपिप्पलीमूलाशियुभिमीरेचेन च। तकसिद्धा यवागूः स्यात्किमिन्नी ससुवार्चिका॥ २३॥ मृद्वीकासारिवालाजपिप्पलीमधुनागरै:। पिपासाघ्नी, विषद्मी च सोमराजीविपाचिता ॥ २४ ॥ सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागूर्व्हणी मता। गवेधुकानां भृष्टानां कर्शनीया समाक्षिका॥ २५॥ सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता । कुशामलकनिर्यूहे स्यामाकानां विरूक्षणी॥ २६॥ दशमूलीश्रता कासहिकाश्वासकफापहा। यमके मदिरासिद्धा पक्काशयरुजापहा ॥ २७ ॥ शाकैर्मांसैस्तिलेर्माषेः सिद्धा वचों निरस्यित ।

1

जम्ब्वाम्रास्थिदधिस्थाम्लविल्वैः सांग्राहिकी मता ॥ २८ ॥ क्षारचित्रकहिङ्ग्वम्लवेतसैभैदिनी मता । अभयापिष्पलीमूलविश्वैर्जातानुलोमनी ॥ २९ ॥ तकसिद्धा यवागूः स्यादृतव्यागत्तिनाशिनी । तैलब्यापदि शस्ता स्यात् तकपिण्याकसाविता ॥ २० ॥ गब्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी । कण्ळा यवानां यमके पिष्पल्यामलकैः श्वता ॥ ३१ ॥ ताम्रच्डरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा । समाषाविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ ३२ ॥ उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदिवनाशिनी । क्षुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसैः श्वता ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकाः।

अष्टाविशतिरत्येता यवाग्वः परिकीर्तिताः।
पञ्चकर्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः॥ ३४॥
पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम्।
पञ्चकर्माश्रयज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम्।
पञ्चकर्माश्रयज्ञानहेतोरुक्तं तितं पुनः॥ ३५॥
स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जितात्मा प्रतिपात्तमान्।
भिषगौषधसंयोगैरिचकित्सां कर्तुमहिति॥ ३६॥
इत्यभिवशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थानेऽपामार्गतण्डुलीयो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथात आरग्वेधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥ आरग्वधः सैडगजः करक्षो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।

१ भेपजं द्विविधमन्तःशोधकं बहिःशोधकिमिति, तत्र अपामार्गतण्डुङीये ऽध्याये पञ्चकर्मोपयोगीनि भेषजानि तदुपयोगिन्यो यवाग्वश्चान्तःपरिमार्जन् नार्थमुक्ता, आरग्वधीये तृतीयेऽध्याये तु बहिःशोधनार्थं प्रलेपा उच्यन्ते ।

श्रचाह्नः सुराह्नः खदिरो धवरच निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक ॥३॥ यनियइच भौजों लग्जनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे । फणिज्जको वत्सकसप्तपणौं पील्हिन कुष्टं सुमनःप्रवालाः॥ ४॥ वचा हरेणु छित्रता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकसञ्जनं च । मनःशिलाले गृहधूम एला काशीसलोधार्जनसुस्तसर्जाः॥ ५॥ इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः । सिद्धाः परं सर्पपतैलयुक्तारचूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ ६॥ कुष्टानि कुच्छाणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिभं सदद्गु। भगन्दराशींस्वपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्तास्विचरान्नराणाम् ॥०॥ कुष्टं हरिद्रे सुरसं पटोलं निस्वाश्वगन्धे सुरदारुशिय । संसर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥८॥ तैस्तक्रिपष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तसुद्धतीयतुं यतेत। तेनास्य कण्डूः पिडकाः सकोठाः कुष्टानि शोफारच शसं वजिनताथा कुष्टामृतासङ्गकटङ्कटेरीकाशीसकम्पिल्लक्सुस्तलोधस् । सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ १०॥ तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम्। ददः सकण्डः किटिभानि पामा विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ११॥ मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्टहरः प्रदेहः। तुत्थं विडङ्गं मरिचानि कुष्टं लोधं च तद्वत्समनःशिलं स्यात् ॥१२॥ रसाञ्जनं सप्रपुनाडवीजं युक्तं कापित्थस्य रसेन लेपः। करञ्जदीजैडगजं सकुष्टं गोसूत्रपिष्टं च परः प्रदेह: ॥ १३ ॥ उभे हरिदे कुटजस्य बीजं करञ्जवीनं सुमनःप्रवालान्। त्वचं समध्यां हयमारकस्य छेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात्॥ १४॥ मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्टात् सलोमशः सैडगजः करञ्जः। य्रन्थिञ्च भौजीः करवीरमूलं चूर्णीनि साध्यानि तुषोदकेन ॥१५॥

१ अर्थरूपैरुपजातिछन्दोन्दोंशैविहिताः षडेते चूर्णप्रदेहा गोपित्तपीताः पीतं भावनया शोषितं गोपित्तं गोरोचना यैस्ते इति बहुनीहौ 'वाहिता गन्यादिषु' इति गोपित्तस्य पूर्वनिपातः पीतगोपित्ता इत्यर्थः।

11

311

911

11

1:

पलाशनिर्दाहरसेन वाऽपि कर्पोद्धतान्याढकसम्मितेन। दर्वीप्रछेपं प्रवदानित छेपमेतं परं कुष्टनिसूदनाय ॥ १६॥ पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः। तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्टान्युद्वर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ १७॥ कोलं कुलत्थाः सुरदाहरास्नामापातसीतैलफलानि कुष्टम्। वचा शताह्वा यवचूर्णमम्लमुण्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥१८॥ आनूपमत्स्यामिषवेसवारैरूणैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् । स्नेहैरचतुर्भिर्दशम्लामिश्रेर्गन्धौषधैरचानिलहत् प्रदेहः॥ १९॥ तकेण युक्तं यवचूर्णसुष्णं सक्षारमाति जठरे निहन्यात्। कुष्ठं शताह्नां सबचां यवानां चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते॥२०॥ उभे शताह्वे मधुकं मधूकं वलां प्रियालं च कशेरुकं च। <mark>घृतं विदारीं च सितोपलां च कुर्यात्प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ २१ ॥</mark> रास्ता गुडूची मधुकं वले हे सजीवकं सर्वभकं पयरच । घृतं च सिद्धं मधु<mark>रोषयुक्तं रक्तानिलातिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ २२ ॥</mark> वाते सरक्ते सप्टतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयइच। नतोत्पलं चन्दनकुष्टयुक्तं शिरोर्जायां सपृतः प्रदेहः ॥ २३॥ प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्टं यष्ट्याह्वमेला कमलोत्पले च। शिरोरुजायां समृतः प्रदेहो लोहैरकापद्मक-चोरकैरच॥ २४॥ रास्ना हरिद्रे नलदं शताहे हे देवदारूणि सितोपला च । जीवन्तिमूळं सप्टतं सतैलमालेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥ २५॥ शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्गप्रपौण्डरीकाण्यम्रैणाललोधम् । प्रियङ्ककालेयकचन्दनानि निर्वापणः स्यात्सवृतः प्रदेहः ॥२६॥ सितालतावेतसपद्मकानि यप्ट्याह्नमैन्द्री नलिनानि दूर्वा। यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्वापणः स्याज्जलमेरका च ॥२०॥ शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठे चण्डा नतं त्वनसुरदारु रास्ना। शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहो विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥२८॥ शिरीषलामज्जकहेमलोधैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रवर्षः। पत्राम्बुलोधाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २९ ॥

१ अमृणालम्-उशीरम् , चक्रपाणिः।

तत्र श्लोकः

इहान्निजः सिद्धतमानुवाच द्वान्निशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः । चूर्णप्रदेहान्विविधामयघ्नानारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥३०॥ इत्यग्निवशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थाने आरग्वधीयो नाम वृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अर्थातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

इह खलु पड्डिरेचनशतानि भवन्ति, पड्डिरेचनाश्रयाः, पञ्च कषा-ययोनयः, पञ्चविधं कषायकल्पनं, पञ्चाशन्महाकषायाः, पञ्च कषाय-शतानि, इति सङ्ग्रहः ॥ ३ ॥

षिड्वरेचनशतानीति यदुक्तं, तदिह सङ्ग्रहेणोदाहःय विस्तरेण कैल्पो-

पनिषद्यनुव्याख्यास्यामः॥ ४॥

तत्र त्रयस्त्रिशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु, एकोनचत्वारिशज्जीम् तकेषु योगाः, पञ्चचत्वारिशदिक्ष्वाकुषु, धामार्गयः षष्टिधा भवति योगयुक्तः, कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति, कृतवेधनं षष्टिधा भवति योगयुक्तं, स्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं दशापरे चात्र भवन्ति योगाः, चतुरङ्गलो द्वादशधा योगमेति, लोधं विधो षोडशयोगयुक्तं, महावृक्षो भवति विश्तियोगयुक्तः, एकोनचत्वारिशत्सप्तलाशङ्किन्योयोगाः, अष्टचत्वारिशदन्तीद्ववन्त्योः, इति षड्विरेचनशतानि ॥ ५॥

१ चूर्णपूर्वकाः प्रदेहाः = प्रलेपाः, चूर्णप्रदेहाः । दिह-उपचये, लिप^{.उप} देहे, इति धातुदयस्य समानार्थत्वात्प्रदेह-प्रलेपयोः समानार्थता । कपाय-पूर्वकश्च प्रदेहः सम्भवति तद्वारणाय चूर्णप्रदेहा इत्युक्तम् ।

२ अथ अन्तःपरिमार्जनबहिःपरिमार्जनानन्तरं यतस्तदुभयोपकारकं, विरेचनमतस्तद्भेपजमभिशातुं षड्विरेचनशतानि षड्विरेचनाश्रितानि चाधिकृत्येमं चतुर्थमध्यायं विस्तरेण सर्वतोभावेन प्रकथिष्यामो यथा पूर्वाध्यायोरविश्च भेषजं सुपदिष्टं भवेदित्यर्थः।

३ कलाः कलपस्थानमेव उपनिषद्=रहस्यवेशियका विद्या, तत्रेत्यर्थः।

पङ्चिरेचनाश्रया इति क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीति ॥ ६ ॥ पञ्च कपाययोनय इति मधुरकषायोऽम्लकषायः कटुकपायस्ति-क्तकषायः कपायकषायश्चेति तच्चे संज्ञा ॥ ७ ॥

पञ्चित्रियं कषायकल्पनिमिति तद्यथा—स्वरसः, कल्कः, श्रतः, श्रीतः, फाण्टः, कषाय इति ॥ ८ ॥

यन्त्रीनप्पीडिताहुब्याद्धसः स्वरस उच्यते । यः पिण्डो रसपिष्टानां स करकः परिकीर्तितः ॥ ९ ॥ वह्नौ तु कथितं द्रब्यं श्वतमाहुश्चिकित्सकाः । द्रब्यादापोथितात्तोये तत्पुननिद्धा संस्थितात् ॥ १० ॥ कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः ससुदाहृतः । क्षिप्त्वोप्णतोये सृदितं तत्काण्टं परिकीर्तितम् ॥ ११ ॥

तेपां यथापूर्वं बलाधिक्यम्; अतः कपायकत्पना व्याध्यातुरवला-पेक्षिणीः नत्वेवं खलु सर्वाणि सर्वत्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ १२ ॥

पञ्चाशनमहाकषाया इति यदुक्तं तदनुन्याख्यास्यामः; तद्यथा—
जीवनीयो वृंहणीयो लेखनीयो भेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इतिषट्कः कषायवर्गः; वल्यो वण्यः कण्ट्यो ह्य इति-चतुष्कः कषायवर्गः;
तृंसिन्नोऽशोंन्नः कुष्ट्वनः कण्ट्र्यः किमिन्नो विषय् इति-पट्कः कषायवर्गः;
तृंसिन्नोऽशोंन्नः कुष्ट्वनः कण्ट्र्यः किमिन्नो विषय् इति-पट्कः कषायवर्गः; स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः ग्रुक्तजननः ग्रुक्रशोधन इति-चतुष्कः कषायवर्गः; स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति-सप्तकः कषायवर्गः;
छादीनिप्रहणस्तृष्णानिप्रहणो हिक्कानिप्रहण इति-त्रिकः कषायवर्गः;
प्ररीषसङ्ग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसङ्ग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो
मूत्रविरेचनीय इति-पञ्चकः कषायवर्गः; कासहरः श्वासहरः शोधहरो
ज्वरहरः श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः; दाह्यश्वामनः शीतप्रशमन
उदर्दप्रशमनोऽङ्गमद्व्यश्वामनः ग्रुल्प्रशमनः इति-पञ्चकः कषायवर्गः;

4

T-

4.

१ इदं पद्यत्रयं चक्रपाणिना न व्याख्यातम्।

२ अन्यत्राप्युक्तम्—'अथातः स्वरसः कल्कः काथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेयाः कषायाः पञ्चेते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥'—इति । शृतः=काथः, श्रातः=हिमः। ३ तृप्तिः श्रेष्मविकारः, येनात्मानं तृप्तमिव मन्यते तन्नाशक इत्यर्थः।

शोणितस्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रजास्थापनो वयःस्था-पन इति-पञ्चकः कषायवर्गः; इति-पञ्चाशन्महाकषाया महतां च कषा-यागां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ॥ १३ ॥

तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दश दशावयविकान् कषायाननुज्या-ख्यास्यामः; तान्येव पञ्च कषायशर्तानि भवन्ति ॥ १४ ॥

१ तद्यथा—जीवकर्षभको मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपर्णीमाषपण्या जीवन्ती मधुकमिति दशोमानि जीवनीयानि भवन्ति।

२ क्षीरिणीराजक्षवकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीरकाकोलिवाट्यायनीम-द्रीदनीभारद्वाजीपयस्यर्प्यगन्धा इति दरोमानि बृंहणीयानि भवन्ति।

३ मुस्तकुष्टहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकदुरोहिणीचित्रकचिरवि-लबहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति ।

४ सुवहार्कोरवृकाग्निसुखीचित्राचित्रकचिराबिल्वशाङ्किनीशकुलाद-नीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति ।

५ मधुकमधुपर्णीपृदिनपर्ण्यम्बष्टकीसमङ्गामोचरसधातकीलोधप्रिय-ङ्कुकट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति ।

६ पिप्पलीपिप्पलीमूलचन्याचित्रकश्वक्षक्षेत्रवेराम्लवेतसमारिचाजमोदाः भह्णातकास्थिहिङ्कीनर्यासा इति दशेमानि दीपनीर्यानि भवन्ति । इति षट्कः कषायवर्गः ॥ १५॥

 ण्रेन्व्यृषभ्यतिरसर्प्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिर रिहणीवलाति-वला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति ।

८ चन्दनतुङ्गपद्मकोशिरमधुकमाञ्जिष्ठासारिवापयस्यासितालता इति दशमानि वर्ण्यानि भवन्ति।

९ सारिवेक्षुमूलमधुकापेप्पलिदाक्षाविदारिकैटर्यंहं सपादीबृहती कण्टकारिका इति दशेमानि कण्ट्यानि भवान्ति ।

१० आम्राम्रातकालेकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलवदरदाडि-ममातुलुङ्गानीति दशेमानि हद्यानि भवन्ति । इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १६ ॥

११ नागरचन्यचित्रकविडङ्गमूर्वागुङ्चीवचामुस्तापिष्पलीपटोला नीति दशेमानि तृप्तिम्नानि भवान्ति । १२ कुर्रजबिल्वचित्र कनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रा-वचाचन्यानीति दशेमान्यशेष्नानि भवन्ति ।

१३ खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारग्वधकरवीरविडङ्गजा-तीप्रवाला इति दशेमानि क्रष्टमानि भवन्ति ।

१४ चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्थपमधुकदारुहरि-द्रामुस्तानीति दशेमानि कण्ड्रघ्नानि भवन्ति ।

१५ अक्षीवमरिचगण्डीरकेंबुकविडङ्गनिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रावृषप-र्णिकाखुपर्णिका इति दशेमानि क्रिमिग्नानि भवन्ति ।

१६ हरिद्रामिअष्टासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतकशिरीपसि-न्युवारश्ठेष्मातका इति दशेमानि विषद्नानि भवन्ति । इति षटकः कषायवर्गः॥ १७॥

१७ वीरणशालिपष्टिकेश्चे वालिकादर्भकुशकाशगुन्देत्कटकचूणमूला-नीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति ।

१८ पाठामहोषधसुरदारुमुस्तमूर्वागुङ्कचीवत्सकफलकिराततिक्तक दुरोहिणीसारिवा चेति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति ।

१९ जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृक्ष-रुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि सुक्रजननानि भवान्ति ।

२० कुष्टेलवालुककट्फलसमुद्रफेनकदम्बनिर्यासेक्षुकाण्डेक्ष्विक्षुरक वसुकोशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवान्ति । इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १८॥

२१ मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीरकाकोलीजीव-कजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि स्नेहोपगानि भवन्ति।

२२ शोभाञ्जनकैरण्डार्कवृश्चीरपुनर्नवायवतिलकुलस्थमापबदरा-णीति दशेमानि स्वेदोपगानि भवन्ति ।

२३ मधुमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदापु-ष्पीप्रत्यकपुष्य इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति ।

२४ द्राक्षाकाश्मर्यपरुषकाभयामलकविभीतककुवलबदरकर्कन्धुपी ॡनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भवन्ति ।

२५ त्रिवृद्धिस्विपपलीकुष्टसर्धपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमद-नफलानीति दशेमान्यास्थापनोपगानि भवन्ति । ^{२६} रास्नासुरदारुविल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थ-इयोनाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति ।

२७ ज्योतिष्मतीक्षवकमरिचिषण्ठीविडङ्गशियुसर्षपापामार्गतण्डु-रुश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति । इति सप्तकः कषायवर्गः ॥ १९ ॥

्र २८ जम्ब्यास्रपळ्ळमातुळुङ्गाम्लबदरदाडिमयवषष्टिकोशीरमृळाजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि भवन्ति ।

२९ नागरधन्वयवासकसुस्तपर्पटकचन्दनकिरातिक्कगुङ्चीही-वेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि तृष्णानिमहणानि भवन्ति ।

२० शटीपुष्करमूलबदरबीजकण्टकारिकाबृहतीवृक्षरुहासयापिष्य-लीदुरालभाकुलीरश्वक्षय इति दशेमानि हिक्कानिब्रहणानि सवन्ति । इति त्रिकः कषायवर्गः ॥ २०॥

३१ प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थिकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्प-यद्मापद्मकेशरागीति दशेमानि पुरीषसङ्ग्रहणीयानि भवन्ति ।

३२ जम्बुशलकीत्वक्कच्छुरामधुकशालमलीश्रीवेष्टकसृष्टमृत्पयस्यो-त्पलतिलकणा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति।

३३ जम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वःथभछातकाइमन्तकसोम वल्का इति दशेमानि मूत्रसङ्गहणीयानि भवन्ति ।

३४ पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगान्धिकपुण्डरीकहातपत्रमधुकप्रियङ्क-धातकीपुष्पागीति दहोमानि सूत्रविरजनीयानि भवन्ति ।

३५ वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकविशिषाणागभेददर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटम् लानीति दशेमानि सूत्रविरेचनीयानि भवन्ति ।

इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ २१ ॥

^{३६} द्राक्षाभयामळकपिष्पळीदुराळभाश्वज्ञीकण्टकारिकावृश्चीरपुन-नैवातामळक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति ।

३७ शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैलाहिङ्ग्वगुरुसुरसातामलकीजीवन्ती चण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति ।

३८ पाटलाग्निमन्यदयोनाकविल्वकारमर्थकण्टकारिकावृहतीशालः पर्णीपृहिनपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि श्वयथुहराणि भवन्ति ।

थ-

३९ सारिवादार्करापाठामञ्जिष्टाद्राक्षापीळुपरूपकाभयामळकवि-भीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति ।

४० द्राक्षालर्ज्रप्रियालवद्रदाडिमफलगुपरुषकेक्षुयवषष्टिका इति दशेमानि श्रमहराणि भवन्ति ।

इति पञ्चकः कषायवर्गः॥ २२॥

४१ लाजाचन्द्रनकारमर्थफलमधुकरार्करानीलोललोशीरसारि<mark>वागु</mark>-ङ्मचीहीबेरागीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति ।

४२ तगरागुरुधान्यकश्रङ्गवेरभूतीकवचाकण्टकार्यग्निमन्थइयोनाक-पिष्पल्य इति दरोमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति ।

४३ तिन्दुकप्रियालवदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेद इति दशेमान्युदर्दप्रशमनानि भवन्ति ।

४४ विदारीगन्धापृक्षिपर्णीबृहतीकण्टकारिकैरण्डकाकोलीचन्दनोः इतिरेलामधुकानीति दशेमान्यक्रमर्दप्रशमनानि भवन्ति।

४५ पिष्पलीपिष्पलीमूलचन्यचित्रकशृङ्कवेरमरिचाजमोदाजगन्धाः जाजीगग्डीरागीति दशेमानि श्लप्रशमनानि भवन्ति।

इति पञ्चकः कषायवंगः॥ २३॥

४६ मधुमधुकरुधिरमोचरसमृक्षपाललोध्रगैरिकप्रियङ्कुशर्क<mark>रालाजा</mark> इति दशेमानि शोणितस्थापनानि भवन्ति ।

४७ शालकट्फलकदम्बपद्मकतुम्बमोचरसशिरीषवञ्जुलैलवालुका शोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति ।

४८ हिङ्कुकैटर्यारिमेदाव चाचोरकवयस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशो-करोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ।

४९ ऐन्द्रीबाह्मीशतवीर्यासहस्रवीर्याऽमोघाऽन्यथाशिवाऽरिष्टावा-ट्यपुष्पीविष्वक्सेनकानता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति ।

५० अमृताऽभयाधात्रीयुक्ताश्वेताजीवन्त्यतिरसामण्डूकपर्णीस्थिरा-पुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति ।

इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ २४ ॥

इति पञ्चकषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशनमहाकषाया महतां चः कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ॥ २५ ॥

निह विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चाप्यतिसङ्क्षेपोऽल्पबुद्धानां साम-र्थ्यायोपकल्प्यते, तस्मादनतिसङ्क्षेपेणानतिविस्तरेण चोपदिष्टाः । एता-वन्तो स्रलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च स्वालक्षण्यानुमान-युक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति॥ २६॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—नैतानि भगवन् ! पञ्चकषायशतानि पूर्यन्ते, तानि तानि ह्यवाङ्गान्युपष्ठवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति ॥ २७ ॥

तसुवाच भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमित्रवेश । ए-कोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन् ; तद्यथा—पुरुषो बहुनां कर्मणां करणे समर्थो भवन्ति, स यद्यकर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृकरणकार्यसम्प्रयुक्तं तं गौणं नामविशेषं प्राप्तोति, तद्व-दौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि त्वेकमेव किञ्चिद्रव्यमासाद्यामस्त-थागुणयुक्तं यत्सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात् , कस्ततोऽन्यदिच्छेदुप-धारियतुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

यतो यावान्ति येर्द्वयेविरेचनशतानि षट् ।

उक्तानि सङ्ग्रहेणेह तथैवैषां पडाश्रयाः ॥ २९ ॥
रसा लवणवर्ज्याश्च कषाया इति संज्ञिताः ।
तस्मात् पञ्चिषा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥ ३० ॥
तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महतां च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिता ॥ ३९ ॥
पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
लक्षणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ ३२ ॥
न चालमतिसङ्क्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।
अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥ ३३ ॥
मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिबृद्धये ।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ ३४ ॥

तेषीं कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च । संयोगं च प्रयोगं च यो वेद स भिषग्वरः ॥ ३५ ॥ इलक्षिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थाने भेषजचतुष्के पड्विरेचनशताश्रितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

इति भेषजचतुष्यः ॥ १॥

पञ्चमोऽध्यायः।

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥ मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरप्तिवळापेक्षिणी ॥ ३ ॥ यावद्यस्याशनमाशितमनुपहत्य प्रकृति, यथाकाळं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ ४ ॥

तत्र शालिषष्टिकमुद्गलावकपिञ्जलैणशशशरभशस्वरादीन्याहार-द्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्तिः तथा पिष्टेक्षुक्षीर-विकृतितिलमाषान् पोदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरूण्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ५॥

न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येतः लघूनि हि द्रव्याणि वास्विभिगुणबहुलानि भवन्ति, पृथ्वीसोमगुणबहुलानीतराणिः तस्मात्

१ तेषां कपायाणां बाह्येषु कर्मसु प्रलेपादिषु, आभ्यन्तरेषु वमनविरेकः नग्रदिषु संयोगं मेलनं प्रयोगं देशकालप्रकृत्यपेक्षया विनियोगं यो वेद स भिष्ठजां वरः।

२ धातुसाम्यिकिया आयुर्वेदस्य प्रथमं प्रयोजनम्, तच्चतुर्थाध्यायपर्यन्तं स्त्रितम् । स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणम् , आतुरस्य व्याधिहरणञ्च द्वितीयं प्रयोग् जनम् , तच्च मात्राशितेन भवति । मात्रया प्रमाणेनाऽशितं=भोजनं, मात्राशितं, तदिधिकृत्य कृतमध्यायं व्याख्यास्याम इति पूर्वोध्यायसङ्गतिः ।

अथ पञ्चकर्मानन्तरं यतो मात्राशितमपेक्षितमतो मात्राशितीयं व्या-एयास्याम इति वाक्यार्थः। अन्यथा स्वस्थवृत्तपालनं, व्याधिहरणञ्च न स्यादिति भावः। अशनमिशातं भावे क्तप्रत्ययः।

स्वर्गुणादिपि लघून्यग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्यन्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि, गुरूणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यसामान्यात्, अतश्चातिमात्रं दोषवान्ति सोहित्योपयुक्तान्यन्यत्र व्यायामाग्निवलात्; सेषा भवत्यग्निवलापेक्षिणी मात्रा ॥ ६ ॥

न च नापेक्षते द्रव्यं; द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौहित्यमर्धसौ-हित्यं वा गुरूणामुपदिश्यते, लघूनामिप च नातिसौहित्यमम्नेर्यु-क्त्यर्थम्॥ ७॥

मात्रावद्धयशनमशितमनुपहत्य प्रकृति वलसुवर्णसुखायुषा योः

जयत्युपयोक्तारमवस्यमिति॥ ८॥
भवन्ति चात्र—

गुरु पिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि । न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेदु भुक्षितः॥ ९॥ वल्लरं गुष्कशाकानि शाल्कानि विसानि च। नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥ १० ॥ कृर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमाहिषे। मत्स्यान् दिध च मावांश्च यावकांश्च न शीलयेत् ॥ १९॥ षष्टिकाञ्छालिसुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान्। आन्तरीक्षं पयः सार्विर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥ १२ ॥ तच नित्यं प्रयुक्षीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते । अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत्॥ १३॥ अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्यमक्ष्यञ्जनादिकम्। स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य गुगतः सम्प्रवक्ष्यते ॥ १४ ॥ सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्गोः प्रयोजयेत्। पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्नावणार्थे रसाञ्जनम् ॥ १५ ॥ चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम्। ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ १६ ॥ विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीद्ति। दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ॥ १७ ॥ तेस्मात् स्नाव्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।

१ तस्माच्छ्रान्यमञ्जनं -रसाञ्जनं भुवमवद्यं निशायामिष्यते, न तु दिवा ।

यथा हि कनकादीनां मलिनां विविधाःसनाम्॥ १८॥ धौतानां निर्मला युद्धिस्तैलचेलकचादिभिः। एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्चयोतनादिभिः॥ १९॥ 🎏 दृष्टिनिराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत्। हरेणुकां प्रियङ्कं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ॥ २०॥ हीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम्। ध्यामकं मधुकं मांसीं गुग्गुल्यगुरुशर्करम् ॥ २१ ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्रक्षलोधत्वचः ग्रुभाः। वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥ २२॥ श्रीवेष्टकं शहकों च शुकवईमथापि च। पिष्टा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्ति यवसन्निभाम् ॥ २३ ॥ अङ्ग्रप्टसम्मितां कुर्यादष्टाङ्कलसमां भिषक्। ग्रुष्कां विगर्भां तां वर्ति धमनेत्रार्पितां नरः ॥ २४ ॥ स्तेहाक्तामग्निसंष्ठष्टां पिवेध्यायोगिकीं सुलाम्। वसाघृतमधूच्छिष्टेर्युक्तियुक्तेर्वरौषधेः॥ २५॥ वर्ति मधुरकेः कृःवा स्नैहिकीं ध्ममाचरेत्। श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ॥ २६॥ गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्धविरेचने। गौरवं शिरसः शुलं पीनसार्धावभेदको॥ २०॥ कर्णाक्षिशुलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः। दन्तदौर्बल्यमास्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ॥ २८ ॥ पृतिर्घाणास्यगन्धश्च दन्तश्चलमरोचकः। हनुमन्याग्रहः कण्डूः किमयः पाण्डुता मुखे ॥ २९ ॥ श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलग्रुण्ड्युपनिह्निका। पालित्यं पिक्षरत्वं च केशानां पतनं तथा ॥ ३० ॥ क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता। धूमपानात् प्रशाम्यन्ति वलं भवति चाधिकम् ॥ ३१॥

१ पिलतस्य भावः पालित्यं जराभवं शौक्लयम्।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च। न च वातकफाःमानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजत्रुजाः॥ ३२॥ धूमवक्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः। प्रयोगपाने तस्याष्टी कालाः संपरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥ चातश्चेष्मसमुत्क्वेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते। स्नात्वा भुक्त्वा समुह्लिख्य क्षुत्वा दन्तान्निघृष्य च ॥ ३४ ॥ नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत्। तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वजन्नुजौः ॥ ३५ ॥ रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रस्रयस्त्रयः। परं द्विकालपायी स्यादह्वः कालेषु बुद्धिमान् ॥ ३६॥ प्रयोगे स्नैहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिचतुः पिवेत्। हृत्कण्ठेन्द्रियसंगुद्धिर्रुघुत्वं शिरसः शमः॥ ३०॥ यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम्। र्वाधिर्यमान्ध्यं मुकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ॥ ३८॥ अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्वान्। तत्रेष्टं सर्विषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥ ३९॥ स्तैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि । शीतं तु रक्तिपित्ते स्याच्छ्लेष्मिपत्ते विरूक्षणम् ॥ ४०॥ परं त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगहितः। न विरिक्तः पिवेद्धूमं न कृते वस्तिकर्माण ॥ ४१ ॥

१ धूमः वक्त्रगोमुखगोपानं यस्येति बहुब्रीहो धूमवक्त्रगपानस्तस्य इति झाथुः पाठः।

२ वातात्मानः कफात्मानः, वातकफात्मानः कर्ध्वजञ्जजारोगा न भवन्ति। ३ त्रिः त्रिवारं त्रयः त्रयः आपाना धृमाऽभ्यवहाराः पेयाः पातन्याः स्युरित्यन्ववः। तथा च नवसंख्यका आपानाः भवन्ति त्रिषु त्रिषु आपानेषु विश्रामः कर्त्तन्य इत्यर्थः।

४ अतिपातस्याऽकालपातस्य च धूमस्यापद्रवजनकत्वमाह—वाधिर्यं-मित्यादिना।

न रक्ती न विषेणातीं न शोचन्न च गर्भिणी। न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥ ४२ ॥ न सूच्छांभ्रमतृष्णासु न क्षीणे चापि च क्षते। न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ॥ ४३ ॥ धुमं न भुक्त्वा दध्ना च न रूक्षः ऋदु एव च । न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च॥ ४४॥ न शङ्कके न रोहिण्यां न मेहे न मदास्यये। एषु धूममकालेषु मोहात्पिवति यो नरः॥ ४५॥ रोगास्तस्य प्रजायन्ते दारुणा धूमविश्रमात्। धूमयोग्यः पिवेदोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥ ४६ ॥ घाणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घाणपो वमेत्। आस्येन धूमकवलान् पिवन् घाणेन नोहमेत्॥ ४७॥ प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी। ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टीस्त्रपर्ययम् ॥ ४८॥ पिवेच्छिदं पिधायेकं नासया धूममाःमवान् । चतुर्विशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने ॥ ४९ ॥ द्वात्रिंशदङ्कुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते। ऋजुत्रिकोषा फलितं कोलास्थ्यग्रमाणितम्॥ ५०॥ बस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते। दुराद्विनिर्गतः पर्वाच्छन्नो नाडीतन्कृतः ॥ ५१ ॥ नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः। यदा चोरेश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ॥ ५२ ॥ कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत्। अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत्ं॥ ५३॥-स्तिमितो मस्तकश्चेवमपीतं धममादिशेत्। तालु मूर्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ॥ ५४ ॥ तृष्यते मुह्यते जन्तू रक्तं च स्रवतेऽधिकम्। शिरश्च अमतेऽत्यर्थं मुच्छी चास्योपजायते ॥ ५५ ॥

१ च उरश्च-इति छेदः।

इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते । वैर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिष्ठु ना चरेत् ॥ ५६ ॥ प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले । नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ॥ ५० ॥ न तस्य चक्षुर्न प्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते । न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः इमश्र्णि वा पुनः ॥ ५८ ॥ न केशाः प्रमुच्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः । मन्यास्तम्भः शिरःश्लमदितं हनुसङ्ग्रहः ॥ ५० ॥ पीनसार्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति । सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥ ६० ॥ नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलस् । मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ॥ ६१ ॥ सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं वलं भवति चाधिकस् । न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजयुजाः ॥ ६२ ॥ जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

shug.

जीरंतश्रोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते वलम् ।
चन्दनागुरुणी पत्रं दार्वीत्वद्धायुकं वलाम् ॥ ६३ ॥
प्रपोण्डरीकं सूक्ष्मेलां विडङ्गं बिल्वमुत्पलम् ।
हीवेरमभयं वन्यं त्वद्धास्तं सारिवां स्थिराम् ॥ ६४ ॥
जीवन्तीं पृक्षिपणीं च सुरदारु रातावरीम् ।
हरेणुं बृहतीं व्याघीं सुरभीं पद्मकेरारम् ॥ ६५ ॥
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भासि ।
तेलादशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ॥ ६६ ॥
तेन तेलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ।
अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ॥ ६७ ॥
दद्यादेषोऽणुतेलस्य नावनियस्य संविधिः ।

१ ना वर्षे वर्षे प्रतिवर्ष प्रावृट्शरदूसन्तेषु त्रिषु कालेषु नभस्तले आकाशे गतमेषे मेघरिहिते सित अणु स्वल्पं यथा स्यात्तथा तैलं चरेत् नावनकर्मणा प्रयुक्तितेत्यर्थः, अणु तैलं स्क्ष्म तैलं, स्रोतोहितम्बाऽग्ने वक्ष्यिति ।

0 4

देर

TT

अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्धपलोनिमताम् ॥ ६८॥ स्निग्धस्त्रिन्नोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः। ज्यहान्ज्यहाच सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत ॥ ६९ ॥ निवातोष्णसमाचारी हिताशी नियतेन्द्रियः। तैलमेतत्रिदोषप्तमिन्दियागां वलप्रदम् ॥ ७० ॥ प्रयुक्षानो यथाकालं यथोक्तानरनुते गुणान्। आपोथितायं हो काली कपायकदुतिक्तकम् ॥ ७१ ॥ भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यवाधयन्। निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ॥ ७२ ॥ निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्। करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः॥ ७३॥ शस्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा द्रमाः। सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ॥ ७४ ॥ जिह्नानिर्छेखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनृज्नि च। जिह्वामूलगतं यच मलमुच्छ्वासरोधि च॥ ७५॥ दौर्गन्ध्यं भजते तेन तस्माजिह्यां विनिर्छिखेत्। धार्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता॥ ७६॥ जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च। कक्कोलस्य फलं पत्रं ताम्बलस्य ग्रुभं तथा॥ तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मेलायाः फलानि च॥ ७७॥ हन्वोर्वलं स्वरवलं वदनोपचयः परः। स्यात् परं च रसज्ञानमन्ने च रुचिरुतमा॥ ७८॥ न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नोष्ठयोः स्फुटनाद्भयम्। न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च॥ ७९॥ न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च। परानिप खरान् भक्ष्यांस्तैलगण्डूषधारगात्॥ ८०॥ नित्यं स्नेहाईशिरसः शिरःशूलं च जायते।

१ आ ईपत् पोथितं हतं कृ चींकृतमयं यस्य तद्दन्तपवनं दन्तथावनं अक्षयेदिति।

चरकसंहितायां-Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotr

न खालिसं न पालिसं न केशाः प्रपतन्ति च ॥ ८१ ॥ बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्धते। दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥ ८२ ॥ इन्द्रियाणि प्रसीदनित सुत्वग्भवति चाननम्। निद्रालाभः सुखं च स्यान्सूर्धि तैलनिषेवणात्॥ ८३॥ न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसङ्गहः। नोचैःश्रुतिर्न बाधिर्थं स्यान्नित्यं कर्णतर्पगात्॥ ८४॥ स्नेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्चर्म स्नेहविमर्द्नात्। भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्वेशसहो यथा ॥ ८५ ॥ तथा शरीरमभ्यङ्गादृढं सुत्वक् च जायते । प्रशान्तमारुताबाधं क्वेशब्यायामसंसहम् ॥ ८६ ॥ स्पर्शनेऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम्। त्वच्यश्च परमभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥ ८७ ॥ न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यक्रसेविनः। विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा कचित्॥ ८८॥ सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् वियदर्शनः। भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पजर एव च ॥ ८९ ॥ खरत्वं स्तब्धता रौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः । सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात्॥ ९०॥ जायते सौकुमार्यं च बलं स्थैर्यं च पादयोः। दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति॥ ९१॥ न च स्याद्वध्रसीवातः पादयोः स्फुटनं न च। न सिरास्नायुसङ्कोचः पादाभ्यङ्गेन पादयो: ॥ ९२ ॥ दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्ड्मलमरोचकम्। स्वेदवींभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥ ९३ ॥ पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम्। शरीरवलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ९४ ॥ काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीव्नं प्रहर्षणम्। श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥ ९५ ॥ वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम्।

सौमनस्यमलक्ष्मीव्तं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ९६ ॥ धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्र्यसनसूदनम् । हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९७ ॥ मध्यं पित्रमायुष्यमलक्ष्मीकिलिनाशनम् । पादयोर्मलमार्गणां शोचाधानमभीक्ष्णशः ॥ ९८ ॥ पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपिवराजनम् । केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं सम्प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥ चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् । वल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ १०० ॥ ईतेः प्रशमनं बल्यं गुष्यावरणशङ्करम् । धर्मानिलरजोम्बुब्नं छत्रधारणमुच्यते ॥ १०९ ॥ स्वलतः सम्प्रतिष्ठानं शत्रुणां च निस्दनम् । अवष्टम्मनमायुष्यं भयव्तं दण्डधारणम् ॥ १०२ ॥ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा । स्वश्रीरस्य मेधावी कृत्येष्वविहितो भवेत् ॥ १०३ ॥

भवंति चात्र-

वृत्त्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः। शममध्ययनं चैव सुखमेवं समश्तुते॥ १०४॥

तत्र श्लोकां:-

मात्रा द्रव्याणि मात्रां च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।
द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येपां येपां च शस्यते ॥ १०५ ॥
अञ्जनं धूमवर्तिश्च त्रिविधा वर्तिकल्पना ।
धूमपानगुणाः कालाः पानमानं च यस्य यत् ॥ १०६ ॥
व्यापत्तिचिद्धं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।
पेयो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥ १०७ ॥
नस्यकर्मगुणा नस्तः कार्यं यच्च यथा यदा ।
भक्षयेद्दन्तपवनं यथा यद्यगुणं च यत् ॥ १०८ ॥
यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कवलप्रहे ।
तेलस्य ये गुणा दिष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥ १०९ ॥

चरकसंहितायां-Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्णतेले तथाऽभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽङ्गमार्जने । स्नाने वासिस शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे॥ ११०॥ शौचे संहरणे लोम्नां पादत्रच्छत्रधारणे। गुणा मात्राशितीयेऽसिंमस्तथोक्ता दण्डधारणे ॥ १११ ॥

इत्याभ्रवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थाने स्वस्थवृत्तचतुष्के मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

पष्टोऽध्यायः।

र्भुंथातस्तस्याशितीयमध्यायं न्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥ तस्याशिताचादाहार।इलं वर्णश्च वर्धते । यस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयस् ॥ ३॥

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात्। तन्नादित्यस्योद-गयनमादानं च त्रीनृत् ज्ञिशिरादीन् श्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षा-दीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च॥ ४॥

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरुक्षाः प्रवान्ति, इतरे पुनरादाने; सोम-श्राव्याहतवलः शिशिराभिभाभिरापूरयञ्जगदाप्याययति शहवत्, अतो विसर्गः सौम्यः । आदानं पुनराग्नेयं; तावेतावर्कवायु सोसश्च कालस्वभावमार्गपरिगृहीताः कालर्तुरसदोषदेहवलनिर्वृत्तिप्रत्ययसूर् ताः समुपदिश्यन्ते ॥ ५॥

तत्र रविभाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीवरूक्षाश्चीपशोष-यन्तः शिशिरवसन्तमीष्मेषु यथाक्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसांस्तिककषायकटुकांश्चाभिवर्धयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहान्त ॥ ६॥

वर्षाशरद्वेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽकें कालमार्गमेघवातवर्षा भिहतप्रतापे, शाशिनि चा व्याहतबले, माहेन्द्रसालिलप्रशान्तसन्तापे जगति, अरूक्षा रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र बलमु पचीयते नृणामिति॥ ७॥

१ पूर्वाक्तस्याऽशितपानादेः फलं कालाधीनमिति संवत्सरात्मकं कालं सातम्यज्ञानाय षोढा विभजतेऽस्मित्रध्याये।

र्श-

म-

Ţ,

श्च

J-1

₹-

न्

11

अष्टिं कुरिंद्रे by Arya Samaj म्ह्रानिकारिंग् Chennai and eGangotri

भवन्ति चात्र-

आदावन्ते च दौर्वल्यं विसर्गादानयोर्नुणाम्। मध्ये मध्यं वलं त्वन्ते श्रेष्टमग्रे च निर्दिशेत् ॥ ८॥ शीते शीतानिलस्पर्शसंख्दो वलिनां वली। भाजा द्रव्यची मुक्त पैका भवति हेमन्ते सात्राद्रव्यगुरुक्षमः॥९॥ स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा। रसं हिनस्त्यतो <u>बायुः</u> शीतः शीते प्रकुप्यति ॥ १० ॥ तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाम्ळळवणान् रसान्।

2121

बिलेश्यानां सांसानि प्रसहानां भृतानि च। शेर् क्रिप्रिक मक्षयेनम<u>दिरां शीधुं</u> मधु चानुपिवेन्नरः॥ १२॥ गोरसानिक्षुविकृतीर्वसां तैलं नवौदनम्। हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न हीयते॥ १३॥ अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्झि तैलं जेन्ताकमातपम्। भजेद्गमिगृहं चोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा॥ १४॥ शीतेषु संवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम्। प्रावाराजिनकोषेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् ॥ १५॥ गुरूष्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा। शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥ १६ ॥ आलिङ्गयागुरुदिग्धाङ्गी सुप्यात् समदमन्मथः। प्रकामं च निपेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥ वर्जयेदन्नपानानि वातलानि लघूनि च। प्रवातं प्रमिताहारसुद्रमन्थं हिमागमे ॥ १८॥ हेमन्त्रशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम्। reforage रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥ १९॥

औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत्॥ ११॥

तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते । निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत्॥ २०॥

१ पक्ता जाठराग्निः। २ जेन्ताकः स्वेदसदनम्, १५ शेऽध्याये विधीयते।

कडुतिक्तकंषायाणि वातलानि लघूनि च। वर्जुयेदन्नपानानि ब्रिशिशे शीतलानि च॥ २१॥ वसन्ते निचितः श्रेष्मा दिनकृदाभिरीरितः। कार्यागिन बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून्॥ २२॥ तस्माद्धसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत्। गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वमं च वर्जयेत् ॥ २३॥ च्यायामोद्वर्तनं धुमं कवलग्रहमञ्जनम्। सुखाम्बुना शोचिविधि शीलयेत्कुसुमागमे॥ २४॥ चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधमभोजनः। शारभं शाशमेणेयं मांसं लाव-किपिअलम् ॥ २५॥ मक्षयेत्रिगंदं सीधं पिवेन्माध्वीकमेव वा। वसन्तेऽनुभवेत्स्रीणां काननानां च योवनम् ॥ २६ ॥ मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः। स्वादु शीतं द्रवं सिनग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ २७ ॥ शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलानसृगपक्षिणः। घृतं पयः संशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदित ॥ २८॥ भैद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्। लवणाम्लकदूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत्॥ २९॥ दिवा शीतगृहे निदां निशि चन्द्रां शुशीतले। भजेचन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥ ३० ॥ व्यजनैः पाणिसंस्परींश्चन्दनोदकशीतलैः। सेव्यमानो भजेदौस्यां मुक्तामणिविभूषितः॥ ३१॥ काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च। ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ३२ ॥ आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बल:। स वर्षास्वानिलादीनां दृषणैर्वाध्यते पुनः ॥ ३३ ॥

१ ब्रोब्मे मद्यं न पेयम् इति सामान्यतो निषेधः, वा सात्म्यं चेत् अर्ष पेयम्, अथवा सुशांतळं वहु मद्याधिकमात्रमुदकं निर्मळजळं यस्मिन्तत्ता-दृशं कृत्वा पेयम्। २ आसनमास्या उपवेशनम्, मध्याह्वे भजेत्।

3 01

भ्वाष्पानमेघनिस्यन्दात् पाकादम्लाजलस्य च। वर्षास्वरिनवले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ ३४ ॥ तस्मात् साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते। उदमन्थं दिवास्वममवश्यायं नदीजलम् ॥ ३५॥ व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत्। रीपुर. पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥ ३६ ॥ व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहानि। विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये॥ ३०॥ अग्निसंरक्षणवता यवगोधमशालयः। पुराणा जाङ्गलैर्मांसैभेजिया यूपेश्च संस्कृतैः ॥ ३८॥ पिवेत् क्षोद्रान्वितं चाल्पं माध्वीकारिष्टमम्बु वा । माहेन्द्रं तसेशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥ ३९ ॥ प्रवर्षोद्वर्तनस्नानगन्धमाल्यपरो भवेत्। लघुग्रुद्धाम्बरः स्थानं भजेदक्रेदि वार्षिकम् ॥ ४०॥ वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्कराईमाभिः। तप्तानामाचितं <u>पित्तं प्रायः शरदि कृप्यति</u> ॥ ४१ ॥ तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सितक्तकम्। पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥ ४२ ॥ लावान् कपिञ्जलानेणानुरभ्राञ्छरभाञ्छशान्। शालीन् सयवगोध्मान् सेन्यानाहुर्घनात्यये॥ ४३॥ तिकस्य सार्पिः पानं विरेको रक्तमोक्षणम्। धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥ ४४ ॥ वसां तैलमवश्यायमौद्कानूपमामिषम्। क्षार दिध दिवास्वमं प्राग्वातं चात्र वर्जयेत्॥ ४५॥ दिवा सूर्यां शुसंतप्तं निशि चन्द्रां शुशीतलम्। कालेन पक्कं निर्दोषमगस्येनविषीकृतम्॥ ४६॥

२ पूर्व तप्तं पश्चाच्छीतं तप्तशीतम्, १ माहेन्द्रं=मघावर्षोदकम् । 'दिवास्र्यंकरैस्तप्तं रात्री चन्द्रांशुशीतलम्', अथवा वह्नौतप्तं पुनः शीतलं सत्पेयम्, तच्च कौपं सारसं वा नादेयम्।

हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं ग्रुचि ।
स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद्यथाऽमृतम् ॥ ४० ॥
शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।
शारकाले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरइमयः ॥ ४८ ॥
इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारच्यपाश्रयम् ।
उपशेते यदोचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते ॥ ४९ ॥
देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुगैः ।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ॥ ५० ॥

तत्र इलोकः—

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यससेव्यं यच्च किंचन । तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमत्साक्ष्यमेव च ॥ ५९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्त यतुष्के तस्याशिर्तायो नाम पष्ठोऽध्यायः॥ ६ ॥

ए सप्तमोऽध्यायः।

अथातो न वेगान्धारणीयमध्यार्ये व्याख्यास्यामः॥ १॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥
न वेगान् धारयेद्धीसाञ्जातान् सूत्रपुरीपयोः।
न रेतसो न वातस्य न छर्चाः क्षवथोर्ने च॥ ३॥
नोद्गारस्य न जुम्भाया न वेगान् क्षुतिपासयोः।
न वाष्पस्य न निद्वाया निःश्वासस्य अभेण च॥ ४॥
एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये।
प्रथक् प्रथक् चिकित्सार्थं तान्मे निगदतः श्र्णु॥ ५॥
वस्तिमेहनयोः शूळं सूत्रकुच्छ्रं शिरोरुजा।

१ अथ पञ्चमपष्ठाभ्यामध्यायाभ्यां स्वस्थिहित। SSहारिविहारज्ञानानन्तरं यतः, आहारपाकजिनतमलानां विहिनिस्सरणे स्वास्थ्यं भवति तदभावेS स्वास्थ्यम्, अतो मलिनगमवेगाः तदवरोधजिनतरोगाश्च ज्ञातव्या इत्यतो न वेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। OOF

तरं

वेड• तो विनामो बङ्खणानाहः स्याल्विङ्गं सूत्रनियहे॥६॥ स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्विपश्चावपीडकम्। मूत्रे प्रतिहते कुर्यात्रिविधं वस्तिकर्म च॥०॥ पकाशयशिरःशूलं वातवचेंऽप्रवर्तनम्। पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीचे स्याद्विधारिते ॥ ८॥ स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो वस्तिकर्म च। हितं प्रतिहते वर्चस्यनपानं प्रमाथि च ॥ ९ ॥ भेढे वृषणयोः शूलमङ्गमदी हृदि व्यथा। भवेत् प्रतिहते अक्रे विवदं सूत्रमेव च ॥ १० ॥ तत्राभ्यङ्गोऽवगाहइच मदिरा चरणायुधः। शालिः पयो निरूहश्च शस्तं सेश्वनभेव च ॥ ११ ॥ सङ्गो विण्मूत्रवातानामाध्मानं वेदना क्रमः। जठरे वातजाइचान्ये रोगाः स्युर्वातनिम्रहात् ॥ १२॥ स्तेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च। पानानि बस्तयश्चेय शस्तं वातानुलोमनम् ॥ १३ ॥ कण्डुकोठारु चिव्यक्तशोथपाण्डु मयउवराः। कुष्टह्ळासवीसर्गाइछदिनियहता गदाः॥ १४॥ भुक्ता प्रच्छर्दनं धुमी लङ्घनं रक्तमोक्षणम्। रुक्षान्नपानं व्यायामी विरेकश्चात्र शस्यते ॥ १५॥ मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदकौ। इन्द्रियाणां च दोर्बरुयं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ १६॥ तत्रोध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धमः सनावनः। हितं वातव्रमाद्यं च घृतं चौत्तरभक्तिकम् ॥ १७ ॥ हिक्का श्वासोऽरुचिः कम्पो विवन्धो हृदयोरसोः। उद्गारनिम्रहात्त्रत्र हिक्कायास्तुल्यमौपधम् ॥ ६८॥ विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुक्षिः कम्पः प्रवेपनम्। जुम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातन्नमौपधम्॥ १८॥ कार्यदौर्वलयवैवर्ण्यमङ्गमदौंऽरुचिश्रमः।

१ लिङ्गं चिह्नम् । २ प्रकर्षेण मध्नाति=अनुलोमयति प्रमाथि=अनुलेमकम् ।

श्चद्वेगनिम्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥ २०॥ कण्ठास्यशोषो बाधिर्यं श्रमः सादो हृदि व्यथा। पिपासानियहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ २१ ॥ प्रतिक्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिश्रमः। बाष्पनियहणात्तत्र स्वमो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ २२ ॥ जम्भाऽङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगोऽक्षिगौरवस् । निदाविधारणात्तत्र स्वमः संवाहनानि च॥ २३॥ गुल्महद्रोगसंमोहाः श्रमनिःश्वासधारणात् । जायन्ते तत्र विश्रामो वातव्न्यश्च क्रिया हिता:॥ २४॥ वेगनियहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः। इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान्न धारयेत्॥ २५॥ इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितार्थी प्रेत्य चेह च। साहसानामशस्तानां मनोवाकायकर्मणाम् ॥ २६ ॥ लीभशोकभयकोधमानवेगान् विधारयेत्। नैर्रुज्ज्येर्ष्यातिरागाणामाभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥ २७ ॥ परुषस्यातिमात्रस्य स्चकस्यानृतस्य च। वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुध्थितम् ॥ २८ ॥ देहप्रवृत्तिर्या काचिद्विद्यते परपीडया। स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान्विधारयेत्॥ २९॥ पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् । धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुद्धे चिनोति च ॥ ३०॥ शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था वलवर्धनी। देहन्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत्॥३१॥ स्वेदागमः स्वासवृद्धिगात्राणां लाघवं तथा। हृदयाद्युपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ ३२ ॥* लाघवं कर्मसामर्थं स्थेर्यं क्षेशसहिष्णुता। दोपॅझ्योऽग्निवृद्धिश्च ब्यायामादुपजायते॥ ३३॥ श्रमः क्रमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः।

१ अभिध्यानमभिध्या परकीयवस्तुजिनृक्षा । २ प्रतामकः=श्वासभेदः ।

30 5

23

अतिब्यायामतः कासो ज्वरङ्छदिश्च जायते॥ ३४॥ व्यायामहास्यभाष्याध्वयाम्यधर्मप्रजागरान् । नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया॥ ३५॥ एतानेवंविधांश्चान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते। गजं सिंह इवाकर्षन् सहसा स विनर्यति ॥ ३६॥ अतिब्यवायभाराध्वकर्मभिश्चातिकार्शताः। क्रोधशोकभयायासैः कान्ता ये चापि मानवाः॥ ३०॥ वालवृद्धप्रवाताश्च ये चोच्चेर्वहुभाषकाः। ते वर्जयेयुर्व्यायामं क्षुधितास्तृपिताश्च ये ॥ ३८ ॥ ूर् उचितादहिताद्वीमान् क्रमशो विरमेन्नरः। हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिइयते ॥ ३९॥ पृक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत्। अएकान्तरं ततश्चोध्वं द्व्यन्तरं ज्यन्तरं तथा ॥ ४० ॥ क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः। सन्तो यान्त्यपुनर्भावसप्रकम्प्या भवन्ति च॥४॥ समपित्तानिलक्फाः केचिद्रभादि मानवाः। दृश्यन्ते वातलाः केचित् पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥ ४२ ॥ तेषामनातुराः पूर्वे वातैलाद्याः सदाऽऽतुराः।

१ वातलाचाः कथं सदाऽऽतुराः इत्याकाङ्कायामाह−हि एषां देहस्य प्रकृ∙ तिः दोषं वातादिकं पैतृकमन्वशायि—इति अनुशयिता अनुगता सम्बद्धा औत्पत्तिकदोषसात्म्यवतीत्वर्थः । अतः कुपितदोषवद्वीजजन्वेन सदा कुपितः दोषवत्त्वेन सदाऽऽतुरत्वं तेषाम्, जीवनन्तु भवत्येवातुराणामि ।

अन्यस्तादिहतादपथ्यात् क्रमशो विरमेत् । अन्थ्यस्तं हितं क्रमण सेवेत । प्रक्षेपः स्वीकारः, अपचयस्त्यागः, ताभ्यां हिताऽहितयोः प्रक्षेपापचयाभ्यां कृते क्रमः पादांशिकः पादरूपोंऽशः पादांशः, तत्र भवः पादांशिकः स च क्रमः-एकान्तरमित्यादिरीत्या प्रथमं सदाऽभ्यस्तस्याऽपथ्यः स्य चतुर्थीशत्यागः अनभ्यस्तस्य पथ्यचतुर्थाशग्रहणं भोजनादिमात्रायाः, तस्य परिपाके द्यन्तरं पादद्वयस्य त्र्यन्तरं पादत्रयस्य चतुरन्तरं सर्वस्य पथ्यस्य ग्रहणमपथ्यस्य त्यागः।

दोषानुशयिता होषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४३॥ विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेविधिर्हितः। समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥ द्वे अधः सप्त शिरसि खानि स्वेदमुखानि च। मलायनानि वाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः॥ ४५॥ मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयम् । मलायनानां बुध्येत सङ्गोत्सर्गादतीव च॥ ४६॥ तान् दोपलिङ्गेरादिस्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत्। च्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकाली विचारयन् ॥ ४०॥ विषमस्वस्थवृत्तानासेते रोगास्तथाऽपरे। जायन्तेऽनातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ ४८॥ साधवप्रथमे मासि नसस्यप्रथमे पुनः। सहस्यप्रथमे चैव हारयेद्दोषसंचयम्॥ ४९॥ स्निग्धस्त्रिन्तरारीराणासूध्वं चाधश्च नित्यशः। वस्तिकर्म ततः कुर्यान्नस्यकर्म च बुद्धिमान् ॥ ५०॥ यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत्। र्सायनानि सिद्धानि वृष्ययेगांश्च कालवित् ॥ ५१ ॥ रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु । धातवश्चाभिवर्धन्ते जरा मान्यमुपैति च॥ ५२॥ विधिरेप विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः। निजानामितरेषां तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५३ ॥ ये भूतविषवारविनसंप्रहारादिसंभवाः। नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥ ५४ ॥ ईप्यांशोकभयकोधमानद्वेषादयश्च ये। मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञाऽपराधजाः॥ ५५॥ त्यागः प्रज्ञाऽपराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः। देशकालात्मविज्ञानं सद्गृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५६ ॥ आगन्त्नामनुत्पत्तावेष सागी निदर्शितः। प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्धितं विद्याद्यदात्मनः॥ ५०॥

१ दोषजान् विकारान् निर्दिश्य प्रज्ञाऽपराधजानाह−य इति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

आसोपदेशप्रज्ञानं, प्रतिपत्तिश्च कारणम । विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ५८ ॥ पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः। मर्मोपहासिनो छुट्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥ ५९ ॥ परापवादरतयश्चपला रिपुसेविनः। निर्घुणास्त्यक्तधर्माणः परिवज्यो नराधमाः॥ ६०॥ बुँद्विद्यावयःशालिधैर्यस्मृतिसमाधिभिः। बृद्धोपसेविनो बृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः॥ ६१॥ सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः । सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणद्दीनाः ॥ ६२ ॥ आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह ची परं प्रयतमातिष्टेद्बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६३ ॥ न नक्तं दिध भुक्षीत न चाप्यवृतशर्करम्। नामुद्रयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ६४ ॥ अलक्ष्मीदोषयुक्तःवान्नकं तु दिध वर्जितम्। इलेष्मलं स्यात् संसर्पिष्कं दिध मारुतस्रदनस् ॥ ६५ ॥ न च संधुक्षयेत् पित्तमाहारं च विपाचयेत्। शर्करासंयुतं दद्यात्तृष्णादाहनिवारणस् ॥ ६६ ॥ मुद्गयूषेण संयुक्तं दद्याद्रक्तानिलापहम्। सुरसं चालपदोपं च क्षौद्रयुक्तं भवेद्दि ॥ ६० ॥ उष्णं वित्तासकृद्दोषान् धात्रीयुक्तं तु निर्हरेत्। ज्वरासृक्षिपत्तवीसर्पकुष्टपाण्ड्वामयअमान्। प्राप्तुयात् कामलां चोत्रां विधि हित्वा दिधिप्रयः ॥ ६८॥

१ आप्तानां यथार्थवादिनामुपदेशस्य शिक्षणस्य प्रकर्षेण ज्ञानम् , उपदि-द्यार्थस्य प्रतिपदं स्मरणं प्रतिपत्तिरेतदुभयमागन्तुकरोगनिवारणे कारणम् ।

२ दुष्टसङ्गत्या प्रज्ञाऽपराधो भवतीत्याह-पापवृत्तवचः सत्त्वाः, नराधमा वर्ज्या इति । ३ प्रज्ञाविवृद्धये सतः सेव्या इत्याह-बुद्धिविद्या इत्यारभ्य पुण्य-श्रवणदर्शना इत्यन्तेन ।

तत्र इलोकाः।

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
येषां वेगा विधार्याश्च यदर्थं यद्धिताहितम् ॥ ६९ ॥
उचिते चाहिते वज्यें सेन्ये चानुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ७० ॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।
वज्याः सेन्याश्च पुरुषा धीमताऽऽत्मसुखार्थिना ॥ ७९ ॥
विधिना दिध सेन्यं च येन यस्मात्तदत्रिजः ।
न वेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ७२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तचतुष्के नवेगान्थारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अष्टमोऽध्यायः। रि

अर्थात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्मामः ॥ ६॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २॥

इह खलु पञ्चेनिद्रयाणि, पञ्चेनिद्रयद्गव्याणि, पञ्चोनिद्रयाधि ष्टानानि, पञ्चेनिद्रयार्थाः, पञ्चोनिद्रयनुद्धयो भवनतीत्युक्तामिनिद्रयाधि कारे॥ ३॥

१ अथ वेगावरोधप्रज्ञापराधादिजन्यरोगज्ञानानन्तरं यतः हिताऽऽहाराऽऽ चार चेष्टासिद्धये इन्द्रियाणां विजयोऽपेक्षितः, अतः जेतव्यानामिन्द्रियाणां सुपक्रमणं व्याकरणं (विवरणम्) अधिकृत्य कृतमध्यायं विशिष्य तेपां लक्षणादि विजय सद्वृत्तपालनादिनिरूपणेन व्याख्यास्यामः कथियामः । इन्द्रियशब्देन चात्र ज्ञानेन्द्रियाणि बोध्यानि, अतो न पूर्वापरविरोधः, मनोनिरूपणन्तु तस्योभयेन्द्रियत्वेन तदर्धानत्वेन चान्ये पाम्। २ भगवान् त्रिकालज्ञः अत्रिब्रह्मिष्सुतः पुनर्वसुः, इति वक्ष्यमाणं अन्थमाहस्म इन्द्रियोपक्रमणीये, यदहं व्रवीमीत्यर्थः, एवं सवत्रीहनीयम्। ३ इन्द्रियादीनि स्वयमेव व्याकरिष्यति तत्र चक्ष रित्यादिना।

अतान्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके, तर्देशाःमसंपदा-यत्त्वेष्टं चेष्टाप्रत्ययसूतमिन्द्रियाणाम् ॥ ४ ॥

हैवार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पन्यभिचरणाचानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वं, रजस्तमः सत्त्वगुणयोगाच्चः न चानेक्रवं, नह्यकं ह्यककालमनेकेषु प्रवर्ततेः तस्मान्नेककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

१ मनः पुनः मनस्त इन्द्रियाणि चक्षरादीनि, अतिशयितमन्तः करणत्वेन, पुरःसरत्वेन, चान्येपाम् इति हेतोरतीन्द्रियम् , सत्त्वमिति संज्ञा यस्य सत्त्वसंज्ञकं चेत् इति एके आचार्य्या आहुस्तदपि पर्यायतया शास्त्रव्यवहारसाधकसेव। २ तस्य मनसोऽर्थस्तदर्थो मनोयाह्यो विषयः सुखादिश्चिन्त्यश्च मनसस्तु चिन्त्यमर्थ इति वक्ष्यमाणत्वात् , आत्मा चैतन्यकारणं तयोः सम्पत् विषयेण सन्निकर्पादिस्तदायत्ता तदधीना चेष्टा यस्य तत्, अर्थसम्पत् सन्निकर्पवत्वम् , आत्मसम्पदर्थग्रहणे प्रयत्नवत्त्वम् , इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वस्व-विषयरूपादि यहणं तत्र प्रत्ययभूतं करणभूतं मनः। ३ अथ मनसः प्रतिपुष-मनेकत्वं दृश्यते इत्याह-स्वार्थं इत्यादिना । अत्राऽयं प्रयोगः-सत्वं=मनंः एकः स्मिन्पुरुषेऽनेकं स्वार्थव्याभेचरणात्, संकल्पव्याभिचरणात्, इन्द्रियार्थव्य-भिचरणाच्च, रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च, अनेकं मनः प्रतीयते । स्वार्थव्याभिः चरणञ्च चिन्त्यधर्मार्थकामादिचिन्तनव्यभिचरणं यथा कदाचिद्धमं चिन्तयन्नेव कामं चिन्तयति तत्पारित्यज्यार्थे चिन्तयति । अतो भिन्नं मनो धर्मचिन्तकं भिन्नं कामादिचिन्तकमिति ज्ञायते । एवं यदा रूपं गृह्णाति तदा रूपयाहकं यदा रसं गुलाति तदा रसमाहकमित्यादिभेदेन भिन्नं मनः। एवमनेकावेषयाणां संक ल्पनभेदादेकस्मिन् पुरुपेऽनेकानि मनांसि । एवं पूर्वपक्षरूपेण मनसोऽनेकत्व प्रसाध्य निरस्यति-न चानेकत्वमिति ।

४ पूर्वोक्तेहेंत्वाभासैर्मनसोऽनेकत्वं साध्यते न चाह्ति प्रतिपुरुषं मनसो-ऽनेकत्वं हि यतः अणु=निरवयवं द्रव्यमेकं सत्, एककालमेकास्मिन् क्षणेऽने-केपु रूपादिबुद्धिपु न प्रवर्त्तते, 'अणु च मनः' 'अणुत्वमय चैकत्वं द्वो गुणो मनसः स्मृतो'—इत्युक्तेः।

५ तस्मान्मनसोऽणुत्वात्सर्वेपां चक्षुरादीनां प्रवृत्तिः स्वविषयग्रहणम् , एकः कालः क्षणो यस्याः तादृशी न भवति, यत एककालावच्छेदेन सर्वेन्द्रियव्या-पारो न भवति, अतः प्रतिपुरुषं नाऽनेकं मनः किन्त्वेकमेव, अतश्च यदा येने-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

धि-धि-

0 6

iss-न्द्र-

ाष्य कथ-

न्ये' राणं

नी" नी यद्गुणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं, तत्सत्त्वमेवोपादेशन्ति सुनयो बाहुल्यानुशयात्॥६॥

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थय्रहणसमर्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥ तैत्र चक्षुः श्रोत्रं घाणं रसनं स्पर्शनिमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥ ८ ॥ अञ्चेन्द्रियद्रव्याणि—सं वायुज्योतिरापो भूरिति ॥ ९ ॥ अञ्चिन्द्रियाधिष्ठानानि—अक्षिणी कर्णो नासिके जिह्ना त्वक्

√पञ्चेन्द्रियार्थाः─शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ ११ ॥

र्पञ्चिन्द्रियबुद्धयः—चर्क्षुर्बुद्धादिकाः, ताः पुनिरान्द्रियोन्द्रियार्थः सत्त्वात्मसिक्तिकर्षजाः, क्षणिका, निश्चयात्मिकाश्च। इत्येतत् पञ्चपञ्चः कम् ॥ १२ ॥

न्द्रियेण मनसो योगः तदा तदिन्द्रियस्य विषयग्रहणे प्रवृत्तिः, मनोऽधिष्ठिता-नामेवन्द्रियाणां स्वविषयग्रहणात् ।

१ ननु यदि प्रतिपुरुपमेकमेव सत्त्वं तत्कथं सात्त्विकराजसतामसभेदेन मनोव्यपदेश इत्याह—यद्गुणमित्यादि । 'यदा यद्गुणबहुलानि कार्य्याण दृश्यन्ते तदा तद्वयपदेशं लभते इत्यर्थः ।

२ मनश्रेष्टाप्रत्ययभूतिमिन्द्रियाणामिति यदुक्तं, तिद्विणुते-मनःपुरःसराः णीति । आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं विषयेण, ततः प्रत्यः क्षिमिंशति नियमात् ।

३ प्रत्यक्षप्रमाणजनकेषु चक्षुपः प्रधानत्वात् प्रथमं तस्य महणम् । एते पामिन्द्रियाणामिन्द्रियाधिष्ठानैरक्षिप्रभृतिभिर्यथासङ्ख्यमन्वयः, इन्द्रियद्रव्या दिभिस्तु यथायोग्यमन्वयः।

प्र

मा

त्रें

भ

४ चक्षुर्बुद्धिः=चाक्षुपप्रत्यक्षम् , एवं श्रोत्रवुद्धिः=श्रावणप्रत्यक्षम् , रसन्तुः द्धिः=रासनप्रत्यक्षम् , स्पर्शनवुद्धिः=स्पार्शनप्रत्यक्षम् , एता आदिशब्द्याद्धाः वुद्धयः । ताः पुनः तास्तु-इन्द्रियं चक्षुरादिकम् , इन्द्रियार्थो रूपादिः सस्वं मनः, आत्मा चैतन्यप्रतिसन्धाता, एतेषां सन्निकर्षः सम्बन्धः संयोगसमवायाः दिरूपः तदुत्पन्नाः, तज्जा इत्यर्थः । क्षणिका आशुविनाशिन्यः, निश्चयात्मिकाः वस्तुतत्त्वाऽवधारिण्यः । पन्नपन्नकं, पन्नविश्वातिः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

नित

मेनो मनोऽथीं बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंब्रहः सुभाशुभ-प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः, द्रव्याश्रितं च कर्म यदुच्यते क्रियेति ॥ १३ ॥

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारससुदायात्मकानामिष सत्तामिन्द्रियाणां तेजश्रक्षुषि, खं श्रोत्रे, घाणे क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शनेऽनिलो विशेषेणोपपद्यतेः तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात्त-त्तदात्मकमेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्वभावाद्विभुत्वाच ॥ १४ ॥

तदर्थातियोगायोगिमध्यायोगात् समनस्क्रिमिन्द्रयं विकृतिमाप-द्यमानं यथास्वं बुद्धयुपद्याताय संपद्यते, समयोगात् युनः प्रकृतिमाप-द्यमानं यथास्वं बुद्धिमाप्याययति ॥ १५॥

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः। तत्र मनसो मनोबुद्देश्च त एव समाना-

तिहीनिमथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ १६ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपत्तष्ठानामनुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिहेंनुभिः; तद्यथा—सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्धया सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविप-रीतोपासनेनं चेति ॥ १७ ॥

तरमादात्महितं चिकीर्पता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सङ्घ त्तमनुष्टेयम् । तद्धयनुतिष्टन् युगपत्संपादयत्यर्थद्वयमारोग्यामिन्दिय विजयं चेति॥ १८॥

१ मनः सत्वं, मनोऽथीं चिन्त्यम्, बुद्धिरत्रमानसप्रत्यक्षम्, आत्मान्वतनः एपः, आत्मानमधिकृत्य अध्यात्मं याांन द्रव्याणि ये च गुणास्तेषां संग्रहः सम्यक्-ज्ञानं सदुपयोगश्च, ग्रुमे सुखजनक धर्मादौ प्रवृत्तिहेतुर्भवति । अशुभे दुःखजनकेऽधर्मादौ निवृत्तिहेतूर्भवति ।

र द्रव्यगुणाभ्यामातिरिक्तक्चास्ति हेतुरित्याह्-द्रव्याश्रितक्चेति । कर्म-शब्दवाच्यं किमन्नाऽभिष्टेपतिमत्याह-यदुच्यते क्रियेति, वैशेनिकाभिमतस्तृतीयः पदार्थं इत्यर्थः ।

३ तस्मादिति यस्मात्पूर्वोक्तानामिन्द्रियाणां प्रकृतिभावे हितं विकृति-भावेऽहितम्, तस्मादात्मिहितं कर्त्तुमिच्छता सर्वेण (जनेन) सर्वदा स्मृति-मास्थाय सर्वे सद्वृत्तमनुष्ठेयम्। सद्वृत्ताऽननुष्ठाने च, इन्द्रियाणामजयः, रोषामजये, प्रशाक्षरणं, ततः प्रशापराधः ततः प्रशापराधजाव्याधय आधयश्च भवन्तीत्यनर्थपरम्परा, अतः सद्वृत्तमनुष्ठेयम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

वक्

गर्थ-गञ्च-

ष्ट्रेता-

रेदेन

र्याण सरा-

प्रत्यः

एते-

्व्या-

नन्युः गाह्याः सत्त्वं

गया-मकाः

तत्सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामः । तद्यथा—देवगोत्राह्मणगुरुवृद्ध-सिद्धाचार्यान्च्येत्, अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्वी कालावुपस्पृशेत्, मलायनेष्वभक्षिणं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात्, त्रिः पक्षस्य केशस्मश्रुलोमनखान् संहारयेत्, नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुगान्धः स्यात्; साधुवेशः, प्रसाधितकेशः, सूर्धश्रोत्रघाण-पादतैलिनित्यः, धूमपः, पूर्वाभिभाषी, सुमुखः, दुर्भेष्वभ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कर्ता, वलीनासुपहर्ता, अति-थीनां पूजकः, पितृभ्यः पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, वरयात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्ष्युः, फले नेर्प्युः, निश्चिन्तः, निर्भीकः, हीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आ स्तिकः, विनयबुद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्यागासुपासिताः छत्री दण्डी मौली सोपानको युगमात्रद्याविचरेत्; मङ्गलाचारशीलः, कुचे लास्थिकण्टकामेध्यकेशतुषोत्करभस्मकपालस्नानवालीभूमीनां हर्ता, प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जी च स्यात्; सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्, क्रुद्धानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसंघः, सामप्रधानः, परपरुषवचनसहिष्णुः, अमर्षद्रः, प्रशमगुण दर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता च॥ १९॥

नैतितं ब्र्यात्, नान्यस्वमाददीत, नान्यस्वियमभिरुषेत् नान्यश्रियं, न वेरं रोचयेत्, न कुर्यात् पापं, न पापेऽपि पापी स्यात्, नाः
नयदोषान् ब्र्यात्, नान्यरहस्यमागमयेन्, नाधामिकेनं नरेन्द्रद्विष्टेः
सहासीत, नोन्मत्तेनं पिततेनं भ्रूणहन्तृभिनं कुद्रैनंदुंष्टेः, न दुष्ट्यानाः
नयारोहेत्, नाजानुसमं कठिनमासनमध्यासीत, नानास्तीर्णमनुपिः
तमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविषममस्तकेष्वनुचरेत्,
न दुममारोहेत्, न जलोय्रवेगमवगाहेत्, न कुल्च्छायामुपासीत,
नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत्, नोच्चैहंसेत्, न शब्दवनंतं मारुतं मुद्रोतः,
नाग्नुत्पातमभितश्चरेत्, नोच्चैहंसेत्, न शब्दवनंतं मारुतं मुद्रोतः,
नानावृतमुखो जम्भां क्षवधुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्, न नासिकां कुणी
यात्, न दन्तान् विष्ट्येत्, न नखान् वादयेत्, नास्थीन्यभिः

१ अनुष्टेयान् धर्मान् प्रतिपाद्य वर्जनीयानाह-नाऽनृतं ब्रूयादित्यादिना।

२ न सहाऽऽसीत-इत्यनेनान्वयः।

06

ादु-

त्,

त्,

साः

Tot-

त्ता.

ाति-

दी,

奉:,

आ-

उत्री

कृचे

गीर

मूत:

त्ता,

गुण-

| नय-

, ना[.] द्विष्टेः

ाना-

पहि

ारेत्,

मीत,

चेत्,

उटगी-

भह"

न्यात्, न भूमि विलिखेत्, न छिन्द्यात् तृंग, न लोष्टं मृद्गीयात्, न विगुणमङ्गिश्चेष्टेत्, ज्योतींप्यनिष्टममेध्यमशस्तं च नाभिवीक्षेत्, न हुंकुर्याच्छवं, न चैत्यध्वजगुरुप्ज्याशस्तच्छायामाक्रामेत्, न क्षपास्व-मरसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनदमशानाधातनान्यासेवेत, नैकः श्र-न्यगृहं न चाटवीमनुप्राविशेत्, न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत, नोत्तमैर्विरूध्येत, नावरानुपासीत, न जिह्म राच्येत्, नाऽनार्यमाश्र-येत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसातिस्वप्तप्रजागरस्नानपानाशनान्या-सेवेत, नोध्वजानुश्चिरं तिष्टेत्, न व्यालानुपसर्पेन् दृष्टिगो न विषा-णिनः, पुरोवातातपावद्यायातिप्रवाताञ्जद्यात्, केलि नारभेत, नासु-गिन्यतोऽप्रिमुपासीत, नोच्छिष्टो नाष्ट्रः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगतहः-मो नानाप्लुतवदनो न नम्न उपस्पृश्चेत्, न स्ना द्माद्या स्पृशेदुत्त-माङ्गं, न केशाम्राण्याभिहन्यात्, नोपस्पृद्य ते एव वाससी विभ्यात्, नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्कामेत्, न पूज्यमङ्गला-न्यपसन्यं गच्छेन्नेतराण्यनुदक्षिणम् ॥ २०॥

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपिःवा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नाद्रत्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापिष्यगन्थो नामाळी नाप्रक्षाळितपाणिपादवदनो नाग्रुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमना नाभक्ताशिष्टाग्रुचिक्षुधितपरिचरो न पात्रिव्वमेध्यासु नादेशे नाकाळे नाकीणे नादत्त्वाऽप्रमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्ष्णादेकेनं मन्त्रेरनाभिमन्त्रितं न कुत्सयन्न कुत्सितं न प्रतिकृळोपहित्वमन्त्रमाददीत, न पर्युवितमन्यत्र मांसहारितकग्रुष्कशाकफलभक्ष्यभ्यः, नाशेषभुक् स्यादन्यत्र दिधमधुलवणसक्तुप्तिर्पभ्यः, न नक्तं दिध भुञ्जीत, न सक्त्तेकान्द्रनीयान्न निशि न भुक्ता न बहून्न दिनी-दकान्तरितान्न छित्त्वा द्विजिभक्षयेत्॥ २१॥

नानृजः क्षुयानाद्यान शयीत, न वेगितोऽन्यकार्यः स्यात्, न वाय्वाप्तिसिकेलसोमार्काद्वेजगुरुप्रतिमुखं निष्टीविकावातवचोंमूत्रा-ण्युत्स्जेत्, न पन्थानमवम्त्रयेन जनवति नान्नकाले, न जपहोमा-ध्ययनवालिमङ्गलिकयासु श्लेष्मसिङ्घाणकं मुञ्जेत्॥ २२॥

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न गुह्यमनुश्रावयेत्, नाधिकुर्यात्। न रजस्बलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां नानिष्टरूपाचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

रोपचारां नादक्षां नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्याश्चियं नान्य-योनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनइमशानाघातनसालिलौष-धिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोर्न निषिद्धतिथिषु र्नाज्यभेषजो नाप्रणीतसङ्कल्पो नानुप्रस्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान्नात्यः शितो न विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोपवासक्र-माभिहतो नारहसि व्यवायं गच्छेत्॥ २३॥

न सतो न गुरून् परिवदेत्, नाशुचिभिरभिचारकर्मचैत्यपुज्य-

पूजाध्ययनमभिनिर्वर्तयेत् ॥ २४ ॥ न विद्युत्स्वनार्तवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्निसंष्ठवे न भूमिकस्प न महोत्सवे नोल्कापाते न महाप्रहोपगमने न नष्टचनद्वायां तिथा न सन्ध्ययोर्नामुखाद्गुरोर्नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्वरं नानावस्थितपदं नातिद्रतं न विलम्बितं नातिक्कीवं नात्युच्चैर्नाति-नीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यस्येत् ॥ २५॥

नातिसमयं जह्यात्, न नियमं भिन्द्यात्, न नक्तं नादेशे चरेत्, न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्तसेवी स्यात्, न बालवृद्धलुब्ध-मूर्खिक्ठिष्टक्रीवैः सह सख्यं कुर्यात्, न मद्यद्यतवेदयाप्रसङ्गरुचिः स्यात्, न गुह्यं विवृणुयात्, न कञ्चिदवजानीयात्, नाहंमानी स्यान्नादक्षो नादक्षिणो नासूयकः, न ब्राह्मणान् परिवदेत् , न गवां दण्डमुद्यच्छेत् , न वृद्धान्न गुरून्न गणान्न नृपान् वाऽधिक्षिपेत् , न चातिब्र्यात् , न वान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीयगुह्यज्ञान् बहिष्कु र्यात्॥ २६ ॥

नाधीरो नात्युच्छितसत्त्वः स्यात् , नाभृतभृत्यः नाविश्रवधस्व-जनः, नैकः सुखी, न दुःखशीलाचारोपचारः, न सर्वविश्रम्भी, न सर्वाभिशङ्की न सर्वकालविचारी॥ २०॥

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनिविशेत्, नेन्द्रिय-वशगः स्यात् , न चञ्चलं मनोऽनुभ्रामयेत्, न बुद्धीन्द्रियाणामिति भारमादध्यात् , न चातिदीर्घसूत्री स्यात् , न क्रोधहर्षावनुविदध्यात् , न शोकमनुवसेत्, न सिद्धार्द्धत्सेकं यच्छेन्नासिद्धौ दैन्यं, प्रकृतिम-

१ उत्सेकम्=भौन्नत्यम् , दैन्यप्रतिद्वन्द्वोऽयं शब्दः, स्मय परपर्यायः, औत्सुक्यन्तु नाऽस्यार्थः । CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

0 6

य-

ष-

ਚ-

यः

क्र-

य-

म्प

थौ

वरं

ते-

Ŧ,

ਬ-

चेः

नी

वां

[,

कु-

व-न

य-

ते-

Į,

H-

1:,

भीक्ष्णं स्मरेत् , हेतुप्रभावविनिश्चितः स्याद्धेत्वारम्भनित्यश्च, न कृत-मित्याश्वसेत् , न वीर्यं जह्यात् , नापवादमनुस्मरेत् ॥ २८ ॥

नाशुचिरत्तमाज्याक्षतितळकुशसर्पपैरिष्टं जुहुयादात्मनमाशीभि-राशासानः, अग्निमें नापगच्छेच्छरीराद्वायुमें प्राणानादधातु विष्णुमें बळमादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रविश्वन्त्वाप आपोहिष्ठेत्यपः स्पृशेत्, द्विः परिसृज्योष्टो पादौ चाम्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशे-दक्षिरात्मानं हृदयं शिरश्च॥ २९॥

बैह्मचर्यज्ञानदानमेत्रीकारुण्यहपोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यादिति ॥३०॥ तत्र क्लोकाः ।

पञ्चपञ्चकमुहिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम्।
इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सद्गुत्तमिखलेन च॥ ३१॥
स्वस्थवृत्तं यथोहिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति।
स समाः शतमन्याधिरायुषा न वियुज्यते॥ ३२॥
नृलोकमापूरयते यशसा साधुसम्मतः।
धर्मार्थाविति भ्तानां वन्धुतामुपगच्छति॥ ३३॥
परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्मा प्रपद्यते।
तस्माद्गृत्तमनुष्टेयमिदं सर्वेण सर्वदा॥ ३४॥
यचान्यदिप किञ्चित्स्यादनुक्तमिह पूजितम्।
वृत्तं तदिप चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते॥ ३५॥

इत्याग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रातसंस्कृते स्त्रस्थाने स्वस्थवृत्तेचतुष्के इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाऽष्टमोऽध्यायः॥ ८॥ इति स्वस्थवृत्तचतुष्कः॥२॥

१ हेतुप्रभावयोः शुभाऽशुभहेतूनां शुभाऽशुभफलसम्बन्धयोविनिश्चितः निश्चयवान् स्यात् , न सन्दिहानः स्यात्—इत्यर्थः ।

२ सर्वस्य सद्वृत्तस्य फलिमिन्द्रियवशोकारः, तस्य फलं ब्रह्मचर्थरक्षणं ततः सर्विसिद्धः, अत आह—ब्रह्मचर्यज्ञानदानेति।

३ पञ्चमाध्यायो मात्राशितीयो भोजनित्यमिविषयः, षष्ठः परिपाकवि-षयः, सप्तमो वेगविचारपरः, अष्टम इन्द्रियविजयपर इति स्वस्थवृत्तचतुष्कम्। CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

× नवमोऽध्यायः।

अथातः खुड्डीकचतुष्पादमध्यायं न्याख्यास्यामः ॥ १॥

इति ह सुमुह् भगवानात्रेयः ॥ २॥ भिषेग्द्रव्याण्युपस्थातीं रोगी पादचतुष्टयम्। गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारच्युपशान्तये ॥ ३॥ विकारो घातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरूच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारी दुःखमेव च ॥ ४॥ चॅंतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवेकृते। प्रवृत्तिर्घातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिर्घायते ॥ ५ ॥ श्रुंते पंयवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता। दाक्ष्यं शौचिमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ६॥ बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना। संपच्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ७ ॥ उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तारे। शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ८॥ स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च। ज्ञापकृत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ९ ॥ कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम्। विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु॥ १०॥

१ नवमाध्यायाद।रभ्य निर्देशचतुष्क इत्युच्यते, स्वस्थातुरहितं वैद्यभे

षजादि निर्दिशतीति निर्देशः, तस्य चतुष्कमिति । २ भिषक्=वैद्यः, द्रव्याणि=भेषजानि, उपस्थाता=परिचारकः, रोगी= आतुरः, इति पादचतुष्टयम् । प्रशस्तगुणैर्युक्तञ्चेत् तर्हि विकाराणां रोगाणां विशेषेण शमनाय कारणं ज्ञेयम् इत्यन्वयः ।

३ विकार (रोग) लक्षणिमदम्। ४ चिकित्सालक्षणामिदम्।

५ पूर्व पादचतुष्कस्य गुणवत्—इति विदेषणं दत्तमधुना प्रत्येकं तेर्षा, गुणान् क्रमेण निर्दिशाति — श्वत इत्यादिपद्यचतुष्केण । पर्यवदातत्वं विशु द्धवोधवत्वम् ।

६ अतः प्रभृति कारणसामग्रीं निर्दिशन् चिकित्सायां वैद्यस्य प्राधान्यं

पादत्रयस्य तदधीनत्वञ्च दर्शयति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

५३

पक्तो हि कारणं पक्तर्यथा प्रात्रेन्धनानलाः। विजेतुर्विजये भूमिश्रमुः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥ आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः। वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥ १२ ॥ मृदण्डचकसूत्राद्याः कुम्भकाराद्दते यथा। नावहन्ति गुणं वैद्यादते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥ गन्धर्वपुरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः। काल्या व्यक्तिक यान्ति यचेतरे वृद्धिमाञ्जूपायप्रतीक्षिणः॥ १४॥ सति पादत्रये ज्ञाऽज्ञो भिषजावत्र कारणम्। वरमात्मा हुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ॥ १५ ॥ पाणिचारार्यथाऽचक्षुरज्ञानाद्गीतभीतवत्। नोर्मारुतवशेवाज्ञो भिषक् चरति कर्मसु ॥ १६॥ यदच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम्। भिषञ्जानी निहन्त्याञ्ज शतान्यानियतायुषाम् ॥ १७ ॥ तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तो कर्मदर्शने। भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥ १८॥ हेती लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे। ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाहों भिषक्तमः॥ १९॥ शस्त्रं शास्त्राणि सिळलं गुणदोषप्रवृत्तये। पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ २० 🕪 विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया। यस्येते षड्गुणास्तस्य न साध्यमितवर्तते ॥ २१ ॥ विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः। वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यतः ॥ २२ ॥ यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः ग्रुभाः। स वैद्यशब्दं सद्भूतमहेन् प्राणिसुखप्रदः॥ २३॥ शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः। ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ २४ ॥ चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयाः। तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेद्भिषक् स्वगुणसंपदि ॥ २५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

भि-

3

णां

षां, श्रु

न्यं

मेत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् । प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ २६ ॥ तत्र श्लोकौ ।

58

भिषग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः । भिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥ २७ ॥ ज्ञानानि बुद्धिर्वाह्मी च भिषजां या चतुर्विधा । सर्वमेतच्चतुष्पादे खुडुाके संप्रकाशितम् ॥ २८ ॥

इत्यिभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थाने निर्देशचतुष्के खुड्डीकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

द्शमोऽध्यायः।

अथातो महीचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुष्पादं षोडशैकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते, यदुक्तं पूर्वी-ध्याये षोडशगुणमिति, तद्भेषजं युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् सुनर्वसरात्रेयः ॥ ३॥

नेति मैत्रेयः, किं कारणं ? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्चाःमवन्तश्च कुशलेश्च भिषम्भिरुपकान्ताः समुत्ति ष्टमानाः, तथा-युक्ताश्चापरे म्रियमागाः, तस्माद् भेषजमिकिञ्चाकरं भवः

१ खुड्डाकः स्वल्पः, महच्छब्दप्रतिपक्ष्ययं शब्दः । खुड्डाके पादचतुष्टयः निर्देशः, महाचतुष्पादे तित्तिद्धिः शास्त्रार्थद्वारा इति भेरः ।

२ महत्वञ्चाऽस्याऽध्यायस्य, साध्याऽसाध्यरोगविभागेन पूर्वाऽध्यायो क्तपादचतुष्टयविदिष्टायादिचिकित्सायाः, सार्थक्य−साधनम् ।

र षोडशकलं, पोडश कला गुणाः पूर्वोक्तपादचतुष्टयस्य यस्मिन्तत्।

४ अत्राऽयं प्रयोगः-भेषजमिकिन्नित्करम्, उपकरणादिमतां रोगिणां केषाञ्चित्समुत्तिष्ठमानत्वेऽपि परेषां त्रियमाणत्वात्। अयं भावः—पादचतुः ष्टययुक्ताः सम्यक् चिकित्स्यमाना अपि कचन नीरोगा भवन्ति, केचन त्रियन्ते। अतो भेषजं न आरोग्ये कारणम्, व्यभिचरितत्वात्। तिः तद्यथा—रैवन्ने सरिस वा प्रसिक्तमल्पमुदकं, नद्यां वा स्यन्दमा-नायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति । तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुप-करणाश्चापिरचारकाश्चानात्मवन्तश्चाकुशलेश्च भिषिमसपकान्ताः समु-त्तिष्टमानाः, तथा-युक्ता स्रियमाणाश्चापरे । यतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्वन् स्रियतेः अप्रतिकुर्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्वन् स्रियतेः तत-श्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ॥ ॥॥

मेत्रेय! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः; किं कारणं, ये ह्यातुराः षोडशागुणसमुदितेनानेन भेपजेनोपपद्यमाना म्नियन्त इत्युक्तं तदनुपपन्नं,
न हि भेषजसाध्यानां ज्याधीनां भेषजमकारणं भवतिः, ये पुनरातुराः
केवलाद्रेषजादते समुत्तिष्टन्ते, न तेषां सम्पूर्णभेषजोपपादनाय
समुत्थानिवरोषो नास्तिः, यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो वलमस्योपादध्यात् , स क्षिप्रतरमपरिक्विष्ट एवोत्तिष्टेत् ,
तद्वत् सम्पूर्णभेपजोपलम्भादातुराः; ये चातुराः केवलाद्रेषजादिष
म्नियनते, न च सर्व एव ते भेषजोपपन्नाः समुतिष्टेरन् , न हि सर्वे ज्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः, न चोपायसाध्यानां ज्याधीनामनुपायेन
सिद्धिरस्ति, न चासाध्यानां ज्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति, न
ह्यलं ज्ञानवान् भिषञ्जमूर्षुमातुरमुत्थापयितुं, परीक्ष्यकारिणो हि कुशाला भवन्ति, यथा हि योगज्ञोऽभ्यासिनत्य इष्वासो धनुरादायेषुमस्यन्नातिविप्रकृष्टे महत्ति काये नापराधवान् भवति, सम्पादयति चेष्टकार्यं, तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्मारममाणः

ते-

a-

य•

गेः

तु•

१ इबभ्रेडबटे, 'गर्त्ताडबटी मुवि इबभ्रे' इत्यमरः।

२ पादचतुष्टयवत्सु व्यभिचारं प्रतिपाद्य तदभावत्सु दीनेषु व्यभिचारं दर्शयति—तथाऽरे इति ।

३ भेषजं भेषजप्रयोगः, चिकित्सेत्यर्थः। अभेषजेन चिकित्साऽभावेन अविशिष्टं समानं पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकाभावादित्यर्थः। एवं मैत्रेयस्य पूर्वपक्षः।

४ "साधनं न त्वसाध्यानां व्यायीनामुपदिस्यते" इति दीर्धक्षीविते ६१ क्होंके प्रथममेव प्रतिपादितत्वात् —साध्येषु रोगेषु भेषजं कारणं नत्वसाध्येषु । अतो न व्यभिचार इत्याह्—भिष्या चिन्त्यते इत्यादिना ।

साध्यरोगमनपराधः सम्पादयत्येवातुरमारोग्येणः तैस्मान्न भेषजमभे-षजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५॥

हैदं चेदं च नः प्रत्यक्षं यत् अनात्रेण भेषजेनातुरमुपचरामः, क्षाममक्षामेण, कृशं च दुर्वलमाप्याययामः, स्थूलं मेदस्विनमपतर्ष-यामः, शितोभिभूतमुण्णेन, न्यूनान् धातून् पूर्यामः, न्यतिरिक्तान् हासयामः, न्याधीन् सूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः, तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥६॥

भवैनित चात्र।

साध्यासाध्यविभागञ्जो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।
काले चारभते कर्म यत्तत् साध्यति ध्रुवम् ॥ ७॥
अर्थविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।
प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ८॥
सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।
द्विविधं चाप्यसाध्यं स्याद्याप्यं यज्ञानुपक्रमम् ॥ ९॥
साध्यानां त्रिविधश्चारुपमध्यमोत्कृष्टतां प्रति ।
विकल्पो, न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ १०॥
हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च ।
न च तुल्यगुणो दृष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ११॥
न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरुपक्रमः ।
गतिरेका नवत्वं च रोगस्योपद्वो न च ॥ १२॥

१ सिद्धान्तमुपसंहरति - तस्मादिति ।

२ अस्मिन्विषये स्वानुभवं प्रत्यक्षं प्रमाणयति—इदमिति ।

३ पूर्वोक्ते स्विसद्धान्ते प्राचीनाचार्यसम्मति दर्शयति—भवन्ति चात्र इति । अत्राऽिसम्बिषये भवन्ति सन्ति, प्रमाणवाक्यानीति शेषः ।

४ देशश्चिकित्सास्थानं, भूमिरातुरश्चेत्यर्थः ।

५ रोगस्य नवत्वमेकाऽदितीया गतिः चिकित्सामार्गः, रोगस्योपद्रवराः हित्यञ्जेका गतिरित्यन्वयः ।

À-

न्

ज-

दोषश्चेकः समुत्पत्तौ देहः सर्वोषधक्षमः। चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १३ ॥ निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे वले। कालप्रकृतिदृष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च॥ १४॥ गर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्भवपीडितम्। शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छृदेशजम् ॥ १५॥ विद्यादेकपर्थं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम्। द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ १६॥ शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया। लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम् ॥ १७ ॥ गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम्। नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम्॥ १८॥ विद्याद्विदोपजं तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोपजम्। क्रियापथमतिकान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ १९॥ औत्सुक्यारतिसम्मोहकरमिन्द्रियनाशनम्। दुर्बलस्य सुसंवृद्धं न्याधिं सारिष्टमेव च॥ २०॥ भिषजा प्राक परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम्। पश्चात् कर्मसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ २१॥ साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक्ष्रतिपत्तिमान्। न स मैत्रेय ! तुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

तंत्र श्लोको ।

इहोषघं पादगुणाः प्रभावो भेषजाश्रयः । आत्रेयमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चर्येः ॥ २३ ॥

२ मितद्वैविध्येन पूर्वपक्षोत्तरपक्षानिर्वचनेन निश्चयः सिद्धान्तः ।

१ तत्र=पूर्वोक्तार्थे, इलोको मदीयावुपसंहारार्थकावित्यर्थः । अयमाचार्य्यः स्वकृतोपसंहारे तत्र श्लोको, श्लोका इत्यादि निर्दिशति । पूर्वाचार्यवाक्ये र तु भविन्त चात्र इत्यादि ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennal and eGangotri चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः । उक्ता महाचतुष्पादे येण्यायत्तं भिषाग्जितंम् ॥ २४॥

इत्यक्षिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के महाचतुष्पादा नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

एकादशोऽध्यायः।

अथातस्तिस्तेषेगीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खंळ पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हितमिह चामु दिमश्च लोके समनुपदयता तिस्त एषणौः पर्येष्टन्या भवन्ति । तद्यथा— प्राणैषणा, प्रनेषणा, परलोकैषणेति ॥ ३ ॥

आसां तु खल्वेषणानां प्राणेषणां तावत्पूर्वतरमापद्येत । कस्मात् ? प्राणपित्यागे हि सर्वत्यागः । तस्यानुपाछनं —स्वत्थस्य स्वस्थवृत्ता-नुवृत्तिः, आतुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः, तदुभयभेतदुक्तं वक्ष्यते चः तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्रागानुपाछनाद्दीर्घमायुरवामातीति प्रथमे-षणा व्याख्याता भवति ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयां घनैषणासादधेत; प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनसेव पर्ये-

१ भिषिजतं चिकित्सिम्, भिषजामुत्कर्षप्राप्तिश्चिकित्सासिध्यधीना, अतः चिकित्सासाफल्यं भिषिजतिमित्युच्यते । वाहुलकात्करणे क्तः, भावे वा क्ते पष्ठीसमासः ।

र तिस्त्रेपणाशन्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थायश्चप्रत्ययः । पूर्वाध्याये पादचतुः ष्टयस्याऽऽरोग्यकारकत्वं न्यवस्थापितं, नीरोगेण च एषणा एष्टन्या इति पूर्वा-परसङ्गतिः ।

३ इप इच्छायामित्यस्मात् , 'ण्यासश्रन्थो युच' इति युचि अनादेशे टाप् इच्छाविषयीभूतानि प्राणधनादीनि तत्साधनानि, तत्फलानि चेति—एषणा-शब्देन गृद्यन्ते, कृतो बहुलमिति भाष्यात् । अन्यासामेषणानां तिसपु-अन्तर्भावः । मोक्षेषणाऽपि परलोकेषणेवेति मन्तव्यम् ।

ष्टब्यं भवति, न ह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यद्नुपर्करणस्यदीर्वमायुः, तस्मादुपकरणानि पर्येष्टं यतेत । तत्रोपकरणोपायाननुब्याख्यास्यामः नद्यथा—कृषिपाञ्चपाख्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगहितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुः, तथा कुर्वन् दीर्वजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भवतिः इति द्वितीया धनैषणा ब्याख्याता भवति ॥ ५ ॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येते। संशयश्चात्र—कथं ? भवि-प्याम इतरुच्युता नवेतिः कुतः पुनः संशय इति, उच्यते—सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भविमच्छान्तः श्रुतिभेदार्चं—

'मातरं पितरं चेके मन्यन्ते जन्मकारणम् । स्वभावं परिनर्माणं यदच्छां चापरे जनाः ॥' इति । अतः संशयः—किं नु खल्वास्ति पुनर्भवो न वेति ॥ ६ ॥

तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धि जह्याद्विचिकित्सां च । कस्मात् ? प्र-त्यक्षं ह्यल्पम्; अनल्पमप्रत्यक्षमस्ति, यदागमानुमानयुक्तिभिरूपलः भ्यते; येरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तान्यव सन्ति चाप्रत्य-स्वाणि॥ ७॥

सतां च रूपाणामितसन्निकषीदितिविश्वकषीदावरणात् करणदी-र्वत्यान्मनोनवस्थानात् समानांभिहारादिभिभवादितसीक्ष्म्याच प्रत्य-क्षानुपरुद्धिः; तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते—प्रत्यक्षमेवास्ति नान्यद-क्तीति ॥ ८ ॥

१ अनुपकरणस्य-धनसामग्रीरहितस्य।

२ प्रत्यक्षं परं केवलं प्रमाणत्वेनाऽभिमतं येपामिति प्रत्यक्षप्रमाणपराश्चा-र्वाकादयः। पुनर्भवस्य जन्मान्तरस्य परोक्षत्वादप्रत्यक्षत्वात्, नास्ति परलो-क्रमिति मितर्यस्य स नास्तिकस्तस्य भावो नास्तिक्यम्, परलोको नास्तीति मतम्—तदाश्चिताः क्षन्ति। आगमप्रत्ययादेव ये पुनर्भवमिच्छन्ति तेऽपि सन्ति, अतः संश्चाः।

३ श्रुतिः प्रतिवादिवचनं भातरं पितरम्' इत्यादि चकः । तस्यार्थः— एके मातरं पितरं जन्मकारणं मन्यन्ते, एके स्वभावमेके परिनर्माणमपरे

यदृच्छां मन्यन्ते इति।

400

श्रुतयश्रेता न कारणं, युक्तिविरोधात्;— आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि संचरेत्। द्विविधं संचरेदात्मा सर्वोऽवावयवेन वा॥९॥ सर्वश्रेत् सञ्चरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत्। निर्देन्तरं, नावयवः कश्चित् सूक्ष्मस्य चात्मनः॥ १०॥ वुद्धिमनश्च निर्णाते यथैवात्मा तथैव ते। येषां चेषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा॥ ११॥ विद्यात स्वाभाविकं षण्णां धात्नां यत् स्वलक्षणम्। संयोगे च वियोगे च तेषां कमैंव कारणम्॥ १२॥

१ श्रूयन्ते इति श्रुतय आत्मा, मातुः पितुश्चायमित्यादिभिः खण्ड्यमाना-नि नास्तिकोक्तानि पूर्वोक्तानि चत्वारि मतानि, न तु वेदवचनानि ।

२ मातािपत्रोरात्मनोऽपत्ये सन्नरणपक्षे—पक्षद्वयम् ,सर्वो वा अवयवेन वा इति । तथोराद्यं दूषयति—निरन्तरं मातृिपत्रात्मनोऽपत्ये सन्नरणसमकाः लमेव तथोः शरीरमात्मा त्यजेदित्यर्थः । अवयवतः सन्नारे दोपमाह— स्क्ष्मस्याऽमूर्त्तस्य व्यापकस्याऽऽत्मनः पृथिव्यादेरिव नाऽवयवाऽवयविभावः । अतोऽनावयवोऽपत्ये सञ्चरेत् ।

३ बुद्धिर्मनश्च यथाऽऽत्मा निरवयवो निर्णातः, तथा ते बुद्धिमनसी अपि निरवयवे निर्णाते । अतो निरवयवत्वात् ते अपि अंशतः सञ्चरितुमक्षमे, सर्वोत्मना सञ्चरणे च मातापित्रोधुद्धिराहित्यममनस्कत्वञ्च स्यादित्यर्थः ।

४ जरायुजाऽण्डजस्वेदजोद्भिजाश्चतुर्विधा योनिः संसारे प्रसिद्धा । क्रमः शः—मनुष्यादयः, पक्षिणेः, सर्पाः, मशकाः, गण्डू पर्देशः, एते सर्वे चेतनाः, तत्र मशक—गण्डू पदयोश्चेतनजन्याभावात्कस्याऽऽत्मा सञ्चरेत्। ततस्तः योरचेतनत्वापत्तिर्दृषणान्तरं नास्तिकस्येति संक्षेपः।

५ स्वाभाविकवादिनो भूतचैतन्यपक्षं। नरस्यति - विद्यादित्यादिना। षण्णां पृथिवीजलते जोवाताऽऽकाशाऽऽत्मनां यत् स्वस्य लक्षणमसाधारणो धर्मः, तत् स्वाभाविकं विद्यात्। यथा पृथिव्या गन्धः काठिन्यादि च, जलस्य द्रवः त्वादिकं, तेजस उष्णत्वादि, वातस्य तिर्थ्यगमनप्रभृति, आकाशस्यावकाशः दानादि, आत्मनस्तु चैतन्यं, यत् यस्य स्वलक्षणं तत्तस्य स्वाभाविकं म्, नाऽन्यत्किञ्चनस्वाभाविकं वस्तु कुत्रापि विद्यते। अत आत्मरहितानामेषाः

अनादेश्वेतनाधातों नेष्यते परिनर्मितिः ।

पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टाऽस्तु परिनर्मितिः ॥ १३ ॥

नै परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च ।

न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४ ॥

नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदच्छोपहतात्मनः ।

पातकेभ्यः परं चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥ १५ ॥

तस्मानमिति विमुच्येताममार्गप्रस्तां बुधः ।

सतां बुद्धिप्रदीपेन पद्येत् सर्व यथातथम् ॥ १६ ॥

द्विविधमेव खलु सर्वं सचासचः तस्य चतुर्विधा परीक्षा-आसो

पदेशः, प्रत्यक्षम् , अनुमानं, युक्तिश्चेति ॥ १७ ॥

आप्तास्तावत्—
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानवलेन ये।
येषां त्रिकालममलं ज्ञानमन्याहतं सदा॥ १८॥
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्।
सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः॥ १९॥
आसोन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते। अभ्वा
न्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते॥ २०॥
प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते।
विद्विनिगृदो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात्॥ २९॥
एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात् फल्लमनागतम्।
द्वा बीजात् फलं जातिमहैव सदशं बुधाः॥ २२॥
जलकर्षणबीजर्तुसंयोगात् सस्यसम्भवः।
युक्तिः षड्धातुसंयोगात् संगणां सम्भवस्तथा॥ २३॥

चेतन्यमीप स्वामाविकं नास्तीति, यत्प्रत्येकं भूतानां नास्ति चेचेतन्यं मिलिः तानामि तन्नास्ति। अतः आत्मसम्बन्धादेव चेतन्यं सर्वसिद्धान्तसम्मतम्। तेषां पञ्चभूतानामात्मसंयोगे (जन्मिन) वियोगे (नरणे) च कर्मेव जन्मान्तरकृतं दैवसञ्ज्ञं कारणं=जनकम्, नान्यत्। अतः कर्मस्वीकारे सिर्द्धं जन्मान्तर्भित्यर्थः।

१ परिनिर्मितिपक्षं दूषयित—अनादेरिति, चेतनाधातुरात्मा। २ यदृच्छावादिमतं दूषयिति—न परीक्षेत्यादिना। मध्यमन्थनमन्थानसंयोगादक्षिसम्भवः ।
युक्तियुक्ता चतुष्पादसम्पद्ध्याधिनिबर्हणी ॥ २४ ॥
बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥ २५ ॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चेवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ २६ ॥

तत्राप्तागमस्ताबद्धेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदार्थादविपरीतः परी-क्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्ताः शास्त्रवादः स चाप्तागमः; आप्तागमादुपलभ्यते—दानतपोयज्ञसत्याहिसाबह्यचर्याण्यभ्युदयिनः श्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषेरपुनर्भवो धर्मद्वारेषूपदि-ज्यते ॥ २८ ॥

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेपलोभमोहमानेर्वह्मपरेराप्तैः कर्मविद्धिरनुपहतसन्त्रबुद्धिप्रचारैः पूर्वेः पूर्वतरेर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुभि-

र्द्योपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवम् ॥ २९॥

प्रत्यक्षमिप चोपलभ्यते-मातापित्रोविसहशान्यपत्यानि, तुल्य-सम्भवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यविशेषाः, प्रवरावरकुलजन्म, दास्यैश्वर्यं, सुखासुखमायुः, आयुषो वैषम्यम्, इहाकृतस्यावाप्तिः, अशिक्षितानां च रुदितस्तनपानहासत्रासादीनां प्रवृत्तिः, लक्षणोत्प-त्तिः, कर्मसादृश्ये फलविशेषः, मेधा कचित् कचित् कर्मण्यमेधा, जातिस्मरणम्, इहागमनमितश्च्युतानां च भूतानां, समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् ॥ ३०॥

अत एवानुमीयते—यत् स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म, तस्यैतत् फलम्, इतइचान्यद्वविष्यती ति, फलाङ्गोजमनुमीयते फलं च बीजात्॥ ३१॥

युक्तिरचेपा-षड्धातुसमुदयाद्गभेजन्म, कर्तृकरणसंयोगात् क्रियाः कृतस्य कर्मणः फलं नाकृतस्य, नाङ्करोत्पत्तिरबीजात् ; कर्मसद्द्रां फलंः नान्यस्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिः; इति युक्तिः ॥ ३२ ॥

एवं प्रमाणेश्चतुभिरुपिदष्टे पुनर्भवे धर्महारेष्ववधीयेतः तद्यथा गुरुशुश्रुषायामध्ययने वतचर्यायां दारिकयायामपत्योत्पादने सृत्यभर-CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar णेऽितिथिपूजायां दानेऽनिभध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे क-र्मण्यिक्ष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थेबुद्धात्मपरीक्षायां मनःसमाधावितिः यानि चान्यान्यप्येवंविधानि कर्माणि सतामविगाहितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपु-ष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुः तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रे-त्य च स्वर्गम्; इति तृतीया परलोकेपणा व्याख्याता भवति ॥ ३३ ॥

अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः, त्रिविधं बलं, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा भिषजः, त्रिविधमौषधमिति ॥३४॥

त्रय उपस्तम्भा इत्याहारः स्वमा ब्रह्मचर्यमिति, एभिम्निभिर्यु-त्रियुक्तेरुपस्तम्भः शरीरं ब्रुट्यणीपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुःसंस्कारात् संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य, य इहेवोपदे-क्ष्यते॥ ३५॥

त्रिविधं बलमिति—सहजं, कालजं, युक्तिकृतं च, सहजं यच्छ-रीरसत्त्वयोः प्राकृतं, कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतं च, युक्तिकृतं पुनस्तचदाहारचेष्टायोगजम्,॥ ३६॥

त्रीण्यायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगाऽयोगः
मिथ्यायोगाः। तत्रातिप्रभावतां दश्यानामातिसात्रं दर्शनमतियोगः,
सर्वशोऽदर्शनमयोगः, आतिदिल्पातिविप्रकृष्टरोद्धः भेरवाद् भृतद्विष्टवीभः
सर्वशोऽदर्शनमयोगः, आतिदिल्पातिविप्रकृष्टरोद्धः भेरवाद् भृतद्विष्टवीभः
सर्वशोऽद्वर्शनमयोगः, आतिदिल्पादर्शनं मिथ्यायोगः; तथाऽतिमात्रस्तनितः
पटहोत्कृष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणः
मयोगः, परुषेप्टविनाशोपघातप्रधर्पणभीपणादिशब्दश्रवणं मिथ्याः
योगः; तथाऽतितीक्षणोग्राभिष्यिन्दनां गन्धानामतिमात्रं प्राणमितः
योगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः, प्तिद्विष्टामेध्यक्तिन्नविप्यनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः, तथा रसानामत्यादानमितयोगः, सर्वशोः
ऽनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवज्येष्वाहाराविधिविशेषायतनेप्पदेक्ष्यैते; तथाऽतिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादना-

१ शरीरस्य धारकं प्रारच्धं प्रधानस्तम्भः, तस्य सहायका आहारादय उपस्तम्भाः।

२ घ्राणनं घ्राणं भावे क्तः, 'नुदिविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यामि'ति नत्विविकल्पः । ३ रसविमाने, विमानस्थानस्य प्रथमेऽध्याये—इत्यर्थः । CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

दीनां चात्युपसेवनमातियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनसयोगः, स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामनानुपूर्वापसेवनं विषमस्थानाभिधा-ताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिध्यायोगः॥ ३७॥

तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियच्यापकं, चेतः समवाथि, स्पर्शनन्याप्तेन्यापकमिष च चेतः, तस्मात् सर्वोन्द्रियाणां च्यापकस्प-र्शकृतो यो भावविशेषः सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्स्येन्द्रियार्थसंयोगः, सात्स्यार्थो ह्युपशयार्थः ॥ ३८॥

कर्म-वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरीरातिप्रवृत्तिरितः योगः, सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः; वेगधारणोदीरणविषमस्खलनगमनपत-नाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमर्दनप्राणोपरोधसंक्केशनादिः शारिरो मिध्यायोगः, सूचकानृताकालकलहाप्रियावद्धानु गचारपरुववचना दिवाङ्मिध्यायोगः, भयशोककोधलोभमोहमानेष्यां मिध्यादर्शनादि-मानसो मिध्यायोगः; संग्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म वाङ्मनःश-रीरजमहितमनुपदिष्टं यत्त्वच मिध्यायोगं विद्यात्, इति त्रिविधिवकः इपं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञाऽपराध इति व्यवस्थेत्॥ ३९॥

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनहें मन्तश्रीष्मवर्षाः संवत्सरः, स कालः त त्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः कालातियोगः,हीनस्वलक्षणः कालः काला योगः, यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालः कालामिथ्यायोगः।कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४० ॥

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञाऽपराधः परिणामश्चेति त्रयस्त्रिवि धविकल्पा हेतवो विकाराणां, समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भव-न्ति ॥ ४१ ॥

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगातियोगिम ध्यायोगान् समुपलभ्येतेः, यथास्वयुक्त्यपेक्षिगौ हि भावाभावौ ॥४२॥

त्रयो रोगा इति-निजागन्तुमानसाः; तत्र निजः शारीरदोषसमुःधः आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसमुःथः, मानसः पुनिरष्टस्याला-भालाभाचानिष्टस्योपजायते ॥ ४३ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसन्याधिपरीतेनापि सता बुद्ध्या हिताहितम वेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रकृतित्वनं कृति।ह्मिन्तिरेष्ठीत्रेष्ठीत्र स्रोतेन्द्रात्मानसं किंचिन्निष्पद्यते सुखं

वा दुःखं वाः तस्मादेतच्चानुष्टेयं -तिद्विद्यावृद्धानां चोपसेवने प्रयति-तब्यम्, आःमदेशकालवलशक्तिज्ञाने यथावचेति ॥ ४४ ॥

भवति चात्र।

मानसं प्रति भेषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम्। तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वशः ॥ ४५ ॥

त्रयों रोगमार्गा इति-शाखा, मर्मास्थिसन्धयः, कोष्टश्च । तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्वक च, स बाह्यो रोगमार्गः; मर्माणि पुनर्ब-स्तिहृदयमूर्घादीनि, अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्ना-युकण्डराः, स मध्यमो रोगमार्गः; कोष्टः पुनरुच्यते महास्रोतः श-रीरमध्यं महानिस्नमामपकाशयश्चेति पर्यायशब्देस्तन्त्रे, स रागमा-र्ग आभ्यन्तरः ॥ ४६॥

तत्र, गण्डपिडकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांसमपककु<mark>ष्टच्यङ्गादयो</mark> विकारा बहिर्मागजाश्च विसर्पश्चयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः शालानु सारिणो भवन्ति रोगाः; पक्षवधमहापतानकार्दितशोषराजयक्षमा-स्थिसन्धिशूलगुदभंशादयः शिरोहृद्धस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गा-नुसारिणो भवन्ति रोगाः; ज्वरातीसारच्छर्यलसकविसूचिकाकास-श्वासहिकानाहोदरश्लीहादयोऽन्तुर्मागुजाश्च विसेर्पश्वयथुगुल्माशाँविः द्रध्यादयः कोष्टानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ४७ ॥

5:

À-

a-

मे-

शा

धः' ला-

H-

वने

सुखं

त्रिविधा भिषज इति— भिषक्छग्रचराः सन्ति सन्ध्येके सिद्धसाधिताः। सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि॥ ४८॥ वैद्यभाण्डोपधेः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः। लभनते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥ ४९॥ श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः। वैद्यशब्दं लभनते ये जेयास्ते सिद्धसाधिताः॥ ५०॥ प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः। जीविताभिसरास्ते स्युर्वेद्यत्वं तेष्ववस्थितम्॥ ५१॥

१ विसर्पादयः-अन्तर्मागजा बहिर्मागजाश्च भवन्ति, अत उभयत्र निर्देशः।

२ भिषजां छद्म वैद्याऽऽडम्बरं, वैद्यभाण्डौषधादि, तेन चरन्तीति भिष-३ जीविताऽभिसराः प्राणाऽभिसराः, प्राणाचार्याः । व्छद्मचराः।

त्रिविधमोषधमिति—दैवन्यपाश्रयं युक्तिन्यपाश्रयं, सत्त्वावज्यश्च । तत्र दैवन्यपाश्रयं—मञ्जोषधिमणिमङ्गल्यव्युपहारहोमनियम् प्रायश्चित्तोपवासस्वस्थ्ययनप्रणिपातगमनादि, युक्तिन्यपाश्रयं—पुत-राहारविहारोपधद्गन्याणां योजना, सत्त्वावजयः-पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ५२ ॥

शरीरदोपप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्चित्य प्रायशस्त्रित्य मौषधिम-च्छिन्ति—अन्तःपरिमार्जनं, बिहःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति । तत्रान्तःपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविद्यौषधमाहारजात-व्याधीन् प्रमाष्टिं, यत्पुनविहःस्पर्शमाश्चित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिपेकोन्मर्दनाद्यैरा-मयान् प्रमाष्टिं तद्वहिःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्य-धनदारणलेखनोत्पाटनप्रच्छनसीवनैपणक्षाराग्निजलौकसश्चेति॥५३॥

भवन्ति चात्र।

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा । कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥ ५४ ॥ बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते। उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवावुधः ॥ ५५ ॥ अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते । स जातमूलो मुज्जाति बलमायुश्च दुर्मतेः॥ ५६॥ न मूढो लभते संज्ञां तावद्यावन्न पीड्यते। पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे॥ ५७॥ अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहय भापते। सर्वस्वेनापि मे कश्चिद्धिषगानीयतामिति॥ ५८॥ तथाविधं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम्। कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥ ५२ ॥ स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजीत जीवितम्। गोधा लाङ्गलबद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥ ६० ॥ तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा। भेषजैः प्रतिक्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ६१ ॥

१ बालोऽत्रायुर्वेदतत्त्वाऽनभिज्ञः—वैद्यपक्षे, पूर्वरूपाद्यनभिज्ञ-आतुरपक्षे

ज-

H-

यो

मे-

7-

T-

11

तत्र श्लोको ।

एपणाः समुपस्तम्भा वलं कारणमामयाः । तिस्नेपणीये मार्गाश्च भिपजो भेपजानि च ॥ ६२ ॥ त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता । भावा भावेष्वसक्तेन येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ६३ ॥ इत्यक्षिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्वस्थाने निदेशचतुष्के तिस्रेपणीयो नामैकुद्रशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

र क्वादशोऽध्यायः।

अथोती वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जिज्ञासमानाः समु-पविदय महर्पयः पप्रच्छुरन्योन्यं—िकंगुणो वायुः, किमस्य प्रकोपः णम्, उपशमनानि वाऽस्य कानि, कथं चैनमसङ्घातमनवस्थितम-नासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा, कानि चास्य कुपिताकुपितस्य र्शेरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि वहिः-शरीरेभ्यो वेति॥ ३॥

अत्रोवाच कुशः सांकृत्यायनः रूक्षल<u>घुशीतंदारुणखरविशदाः</u> षडिमे वात्<u>गुणा अवन्ति ॥ ४॥</u>

तच्छ्रत्वा वाक्यं कुमारिशरा भरद्वाज उवाच-एवमेतद्यथा भग-

१ कृष्णात्रिगोत्रोत्पन्नेन पुनर्वसुना, अनेनैव विशेषणेनैतज्ज्ञायते ।

२ वातस्य कलाऽकले गुणदोषाविधकृत्य कृतोऽध्यायो वातकलाकर्लायः । कलागुणः, अकला दोषः, चक्रदत्तः, 'षोडशकलं भेषज'मित्यत्र तथा दर्शनात्।

३ के गुणा अस्य किं गुणः, बहुव्रीहिसमासः, असङ्घातमपिण्डीभूतम् , अनवस्थितं चलम् ।

४ शरीराऽशरीरचरस्येति वायोः स्वरूपकथनम् , अतः शरीरेषु चरत इत्यादिना न पुनरुक्तिः, दत्तः।

५ वातकारका (प्रकोपका) गुणा वातगुणाः, रुक्षादिगुणवतां द्रव्याणां वातप्रकोपकत्वादुपचारात्तद्गुणाः, वातगुणाः, दत्तः। चरकसंहितायां-Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri अ० १२

वानाह, एत एव वातगुणा भवन्तिः, स त्वेवंगुणैर्द्रव्येरेवंप्रभावेश्व कर्मभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते, समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

तच्छुत्वा वाक्यं काङ्कायनो बाह्नीकभिषगुवाच एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपणानि भवन्ति, अतो विपरीतानि वातस्य प्रशमनानि भवन्ति, प्रकोपणविपर्ययो हि धातूनां प्रशमका रणमिति ॥ ६ ॥

तच्छुत्वा वाक्यं बिडिशो धामार्गव उवाच—एवमेतद्यथा भग वानाह, एतान्येव वातप्रकोपणप्रशमनानि भवन्ति । यथा ह्येनमस-इत्यानम्बद्धित मनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशम-यन्ति वा, तथाऽनुच्याख्यास्यामः—वातप्रकोपणानि खलु रूक्षलषु शीतदारुणखरविशदाः ग्रापिरकराणि शरीराणां, तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वाऽऽप्यायमानः प्रकोपमापद्यते; वातप्रशमनानि पुनः स्निन्धगुरूष्णश्रक्षणमृदुपिच्छिलाः वनकराणि शरीराणां, तथाविधेषुं शरीरेषु वायुरसज्यमानश्रसम् प्रशान्तिमापद्यते॥ ७॥

तच्छुःवा वािडशवचनमवितथमृषिगणेरनुमतमुवाच वार्योविदो राजिषिः—एवमेतत् सर्वमनपवादं यथा भगवानाह । यािन तु खलु वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि विहः शरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः—वायुस्तर्व

१ सर्वत्रशरारशब्दः शरीरावयववाची । २ तथाविधेषु=सरन्ध्रेषु ।

३ तथाविधेषु=घनीकृतेषु ।

४ असज्यमान आसक्तिमवस्थितिमरूममानः, सुपिराणां घनीभूतत्वेन स्थानः प्रभावात् क्षीयमाणगतिरिति भावः । अत एव क्षीयमाणाऽवय इति चक्रदत्तः ।

५ तेषां वायुकर्मणामवयवानतिप्रासिद्धान्विभागान् , वायुगतीनामनन्तः त्वात् साकल्येन निरूपणमञ्जवयमित्यर्थः।

६ तनु विस्तारे धातोः ष्टन् प्रत्यये, तन्त्रं विस्तीर्ण ब्रह्माण्डं तस्य य-न्त्राणि सङ्कुचिता अवयवा भूरादयः, तेषां धरः धारणकर्त्ता, जगत्प्राणत्वाः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

वैश्व हि

92

द्यथा तानि सका-

भग-मस-

शम⁻ लघु⁻ शिरेषु

पुनः धेषुां

वेदो खलु मांगि

देशैः स्तर्श्र-

षु । तत्त्रेन

इति

स्य य⁻

णत्वा

यन्त्रधरः प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकचेष्टानामञ्चाव-चानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योजकः, सर्वे-निद्वयार्थानामाभवोदा, सर्वशारीरधातुब्यहकरः, सन्धानकरः शरी रस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्पोत्साहयोयोंनिः, समीरणोऽग्नेः, संशोषणो दोपाणां, क्षेप्ता बहि-र्मलानां, स्थूलाणुसोतसां भेता, कर्ता गर्भाकृतीनां, आयुपोऽनु-वृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यक्पितः। कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाः विधेर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुपासुपर्वाताय, मनो ब्याहर्ष-यति, सर्वेन्द्रियाण्युपहान्ति, विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयस्य तिकालं वा धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाञ्चनयति, प्राणां-श्चोपरुणद्धि । प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य छोके चरतः कर्माणीमानि भवन्तिः; तद्यथा—धरणीधारणं, ज्वलनोज्ज्वालनम्, आदित्यचन्द्र-नक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानं, सृष्टिश्च मेघानाम्, विसर्गः, प्रवर्तनं स्रोतसां, पुष्पफलानां चाभिनिर्वर्तनम्, उद्भेदनं चौद्भिदानाम्, ऋत्नां प्रविभागः, विभागो धात्नां, धातुमानसं-स्थानव्यक्तिः, बीजाभिसंस्कारः, शस्याभिवर्धनमिवह्नेदोपशोषणे, अवैकारिकविकाराश्चेति । प्रकुापितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणी-

त्समीरणत्वाच, एवं प्रतिपदार्थं सङ्गमितव्यम् , प्रकृते तु-तन्त्रं प्रधानं शरीरं, तस्य यन्त्राणि=सङ्कीचकाः सन्धयः तेषां धरः धारकः ।

तित्र धारणे, यित्र सङ्कोचे, चुरादौ पिठतौ। तस्य शरीरस्य करचर-णादिसन्धिसङ्कोचको वायुरेव सन्धिस्थितः।

१ उपघाताय 'उपतपति'-इत्यनेन सम्बन्धः।

२ सन्तानेन सातत्वेन गतेर्गमनस्य विधानं रचनम् , अयं भावः-स्ट्यादयः स्वगत्या पूर्वाऽभिमुखं गच्छन्तोऽपि या पश्चिमाचलसंयोगानुक्ला गतिरुदयलयात्सप्तमे लग्ने दृश्यते तस्य विधानं प्रवहनामा वायुः स्वगत्या करोति-सङ्घेषः (दत्तः)।

३ मेघानां सेचनसमर्थानामभ्राणां सर्जनं सृष्टिः पवनस्य कर्म ।

४ धातूनां सुवर्णादीनां मानज्ञ संस्थानज्ञ, मान्-संस्थाने तयोर्व्यक्तिः विवेकः, गुरुत्वभेदः, सारभेदश्चेत्यर्थः। करणं, चतुर्युगान्तकराणां मेघसूर्यानलानिलानां च विसर्गः; स हि भगवान् प्रभवश्चान्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः, सुखासुखयोर्विधाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वक्रियः, सर्वेतन्त्राणां विधाता, भावानामणुः, विभुः, विष्णुः, क्रान्ता लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥ ८ ॥

तच्छुत्वा वार्योविदवचो मरीचिरवाच - यद्यप्येवमेतत् , किम-र्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषिग्वद्यायाः भिषिवि द्यामधिकृत्येयं कथा प्रवृत्तेति ॥ ९॥

वार्योविद उवाच—भिषक् पवनमितवलमितपरुपमितशीवका रिणमात्यिकं चेन्नानुनिशम्येत्, सहसा प्रकुपितमितप्रयतः कथमा प्रेऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्ययभयात्; वायोर्यथार्थां स्तुति रिप भवत्यारोग्याय बलवर्णविवृद्धये वचिस्वित्वायोपचयाय ज्ञानो पपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति॥ १०॥

मरीचिरुवाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कृपिताकृपितैः ग्रुभाग्रुभानि करोतिः तद्यथा—पिक्तमपिक्तं दर्शनमदर्शनं मात्रामा त्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवणीं शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमि-मित्येवमादीनि चापराणि हन्द्वानीति ॥ ११॥

तच्छुत्वा मरीचिवचः काष्य उवाच—सोम एव शरीरे इलेप्मा न्तर्गतः कुपिताकुपितः सुभाशुभानि करोतिः तद्यथा—दाढर्वं शेथि त्यमुपचयं कार्श्वमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीबतां ज्ञानमज्ञानं बुर्द्धिं मोहमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति॥ १२॥

१ पृथिवांजलतेजसामपेक्षया व्यापकत्वाद्विष्णुः।

२ सप्तस्कन्थवत्तया भूरादीनामाक्रान्ता ।

३ कुपिताऽकुपितः शुभाऽशुभानि, इत्यादौ वैपरीत्येन यथासङ्ख्यम्।

92

नो-

प-गां-

प-

व-हि

र्वि-

ख-गुः,

म-

रेव-

का

ाम-

ति-

नो-

पेतैः

मा-

मा

ाथि-

(डिं

तच्छुत्वा काष्यवचो भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच सर्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रेकान्तिकवचनात् ; सर्व एव खलु वातिष्ति इलेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमन्यापन्नोन्द्रयं बलवर्णसुलोपपन्नमा-युषा महतोपपादयन्ति सम्यगेवाचरिता धर्मार्थकामा इव निःश्रेय-सन महता पुरुषामेह चासुर्षिश्र लोके; विकृतास्थेनं महता विपर्ययेणोपपादयन्ति ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमश्चभेनोप-घातकाल इति ॥ १२ ॥

तद्दपयः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतः, अभिनन-न्दुश्चेति॥ १४॥

भवित चात्र ।
तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।
ऋपयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ ६५ ॥
तत्र इलोको ।
गुणाः षड् द्विविधो हेतुर्विविधं कमं यत् पुनः ।
वायोश्चतुर्विधं कमं पृथक् च कफिपत्तयोः ॥ १६ ॥
महर्षीणां मितयो च पुनर्वसुमितिश्च या ।
कलाकलीये वातस्य तत् सर्व संप्रकाशितम् ॥ ६७ ॥
इत्यिभिवेशकृते तन्त्रे चरकपितसंस्कृते स्त्रस्थाने निर्देशचतुष्के
वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
इति निर्देशचतुष्कस्तृतीयः ॥ ३ ॥

१ एकान्तिकवचनानि वायुरेव, अग्निरेव, सोम एव, नान्य इत्यर्थप्रतिपा-दकानि वचनानि परित्यज्य, अन्यत्सर्वं सर्व एव भवन्तः सम्यगाहुः ब्रुवन्ति इत्यन्वयः। वायुरेवित्याद्यवधारणन्तु न कर्त्तव्यमित्याह, सर्व एव खल्जवात-पित्तरक्षेत्रमाण इत्यादिना।

२ षड् गुणा रूक्षादयः, प्रकोपनशमनभेदेन द्विविधो हेतुः, वायोर्थत्कर्म विविधं सत् पुनः सङ्गलनेन, कुपिताऽकुपित-शरीराऽशरीरचरभेदेन चतुः विधं भवति, तत्सर्वमुक्तमित्यर्थः। (त्रयोदशोऽध्यायः।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥ सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् । जगद्धितार्थं पप्रच्छ वद्धिवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥ कियोनयः कैति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक्। कार्लानुपाने के कस्य कति काइच विचारणाः॥ ४॥ कति मात्राः कथंमानाः का च केपूपदिइयते। कइच केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥ ५॥ स्नेद्याः के के न च स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धलक्षणम्। किं पानात् प्रथमं पीते जीणें किं च हिताहितम् ॥ ६॥ के मृदुक्रकोष्ठाः का न्यापदः सिद्धयश्च काः। अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥ ७ ॥ विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो !। स्नेहस्यामितविज्ञान ! ज्ञानिमच्छामि वेदितुम्॥ ८॥ अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः। स्नेहानां द्विविधां सौम्य योनिः स्थावरजङ्गमा ॥ ९॥

तिलः प्रियालाभिषुकौ विभीतकश्चित्राभैयौरण्डमधूकसर्षपाः।

१ सांख्यैः सम्यग्ज्ञानवद्भिः, सङ्घातसङ्घयेयैः=ज्ञातज्ञातन्यैः, महर्षिः भिः सहासीनम्।

२ का:-योनयो मूलकारणानि येषां ते कियोनयः, स्नेहानामाधारद्रः व्याणि कानि सन्ति-इत्यर्थः ।

३ कतिस्नेहा इति स्नेहत्वन्याप्यजातिविशिष्टानां, कति भेदा इत्यर्थः।

४ कालश्चानुपानञ्च कालानुपाने, इतरेतर द्वन्द्वसमासः।

५ अनुगतधर्माऽविच्छन्नतया,स्थावरजत्वजङ्गमजत्वभेदेनेत्यर्थः, व्यक्तिभे दन्तु प्रतिपादयति-तिलःप्रियाल इत्यादिना । प्रियालो=राजादनम् , चित्रा= लोहितरण्डः।

६ अभया त्वन्यथा पथ्या, अङ्कोटे तु निकोचकः, अक्षोट-कर्पराली द्री, इत्यादावमरः।

कुसुम्भविल्वाऽऽरुकमूलकातसीनिकोचकाक्षोटकरञ्जशियुकोः॥ १०॥ स्नेहीशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः। तेपां दिधिक्षीरपृतामिपं वसा स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते॥ ११॥

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते। बलार्थे स्नेहने चाप्रयमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२॥ कट्टप्णं तैलमेरण्डं वातइलेप्महरं गुरु। कषायस्वादुातिक्तेश्च योजितं पित्तहन्त्रपि॥ १३॥ सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः। एष चैवोत्तमं सपिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १४ ॥ घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम्। निर्वापणं सृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १५॥ मारुतद्वं न च इलेष्मवर्धनं बलवर्धनम्। त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥ १६ ॥ विद्धभग्नाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि। पौरुषोपचये स्नेहे ब्यायामे चेष्यतं वसा॥ १०॥ बल्गुकरसञ्लेष्ममेदोमज्जविवर्धनः। मज्जा विशेषतोऽस्थां च बलकृत् स्नेहने हितः॥ १८॥ सर्पिः शरदि पातब्यं, वसा मज्जा च माधवे। तैलं प्रावृषि, नात्युष्णशीते स्नेहं पिवेन्नरः॥ १९॥ वातिपत्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः। इलेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चामलभास्करे ॥ २०॥

१ शियुरेव शियुकः=शोभाक्षनः, आरुकः 'आड्' इति प्रसिद्धः, सर्वेश-ब्दा वृक्षवाचिनः पुंसि फले क्वीवे।

२ स्नेहाशयाः, स्नेहश्चिक्कणता आशेते-एषां विजेषु-इति स्नेहाशयाः, 'पुंसि सञ्जायां घः प्रायेण' इति घः प्रायेण सञ्ज्ञायामित्यन्वयः सूत्रे ।

एते च स्नेहाशया उदाहता न तु परिगणिताः, तेन निम्बःकलिङ्गःक-कर्टी-त्रपुत-चन्द्रशूर-प्रभृतीनां स्नेहा बोद्धव्या, असङ्घास्नेहयोनयस्था-वराः, परमुपयोगः शास्त्रोक्तानामेव कर्त्तव्यः। एवं जङ्गमा स्नेहा अपि स-ङ्ख-यातीताः, वपावसयोः प्राणिषु विद्यमानत्वात्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

हिपें-

गरद्र-

र्धः ।

क्तिभे⁻ चेत्रा=

ते दो,

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा। मूच्छा पिपासामुनमादं कामलां वा समीरयेत् ॥ २१॥ शीते रात्री पिवन् स्नेहं नरः इलेष्माधिकोऽपि वा। आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥ २२ ॥ जलमुख्णं घृते पेयं यूपस्तैलेऽनु शस्यते । वसामज्ज्ञोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेपूष्णमथाम्बु वा ॥ २३॥ ओदनश्च विलेपी चरसो मांसं पयो दिध। यवागूः सूपशाको च यूषः काम्बलिकः खडः॥ २४॥ सक्तवस्तिलिपष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च। भक्ष्यमभ्यञ्जनं बस्तिस्तथा चोत्तरबस्तयः ॥ २५॥ गण्डुषः कर्णतैलं च नस्तःकर्माऽक्षितपंणम्। चतुर्विशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः॥ २६॥ अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् । स्नेहस्य स भिषािद्धः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ २० ॥ रसैश्रीपहितः स्नेहः समासब्यासयोगिभिः। पड्भिस्त्रिपष्टिधा संख्यां प्राप्नोत्येकश्च केवलः॥ २८॥ एवमेताइचतुःपष्टिः स्नेहानां प्रविचारणाः। ओकर्तुव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥ २९॥ अहोरात्रमहः कृत्स्नमधीहं च प्रतीक्षते। प्रधाना मध्यमा हस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ ३० ॥ इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः। तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ ३१ ॥ प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुतिपपासासहा नराः। पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले॥ ३२॥ गुल्मिनः सर्पद्धाश्च विसर्पोपहताश्च ये। उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३३ ॥ पिवेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणाञ्छ्णु । विकाराञ्छमयत्येषा शीघ्रं सम्यक् प्रयोजिता ॥ ३४ ॥

२ प्रविचारणाः=उपयोगभेदाः ।

दोपानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी । बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ३५॥ अरुष्करफोटपिडकाकण्डपामाभिरार्दिताः। क्रिष्टिनश्च प्रमीढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥ ३६ ॥ नातिबह्वाशिनश्चेव मृदुकोष्टास्त्रथेव च। पिवेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये वले ॥ ३०॥ मात्रेपा मैनद्विश्रंशा न चातिवलहारिणी। सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थे च युज्यते ॥ ३८ ॥ ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः। रिक्तकोष्टत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥ ३९ ॥ ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुध्यिताः। स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते हस्वां ये चावरा बले॥ ४०॥ परिहारे सुखा चेषा मात्रा स्नेहनबृंहणी। वृष्या वल्या निरावाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४१॥ वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः। चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा वालास्तथाऽवलाः ॥ ४२ ॥ आयुःप्रकर्षकामाश्च वलवर्णस्वराधिनः। पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये॥ ४३॥ दीप्योजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियवलार्थिनः। पिवेयुः सर्पिरार्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः॥ ४४॥ प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः। वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४५ ॥ बलं तनुःवं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम्। स्निग्धश्रक्ष्मतनुत्वक्तां ये च काङ्क्षनित देहिनः ॥ ४६ ॥ कृमिकोष्टाः क्रूरकोष्टास्तथा नाडौभिरर्दिताः।

१ प्रपूर्वाद्-मिह सेचने इत्यस्माद् , आदिकर्मणि कर्त्तारे क्तप्रत्यये प्रमीढाः, प्रमेहं कर्त्तुमारच्याः, आरच्यप्रमेहरोगा इत्यर्थः। आरम्भे चिकित्सायाः साफल्यात् ।

२ मन्दं स्वरूपं विश्रंशो न्यूनता यस्यां सा मन्दविश्रंशा=मध्यमा मात्रा ।

पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४७ ॥ वातातपसहा ये च रूक्षा भाराध्वकिशिताः। संग्रुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः॥ ४८॥ अस्थिसन्धिसिरास्नायुमर्मकोष्टमहारुजः। बलवानमारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥ ४९ ॥ महचाग्निबलं येषां वसासातम्याश्च ये नराः। तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ ५० ॥ दीप्ताग्नयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः। वातार्ताः करकोष्टाश्च स्तेह्या मज्जानमाप्नुयुः ॥ ५१ ॥ येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः। स्नेहनस्य प्रकर्षों तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ ५२ ॥ स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रूक्षावातविकारिणः। व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेह्याः स्युर्थे च चिन्तकाः॥ ५३॥ संशोधनादते येषां रूक्षणं सम्प्रवक्ष्यते। न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम्॥ ५४॥ अभिष्यण्णाननगुदा नित्यं मन्दाग्नयश्च ये। तृष्णामूर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥ ५५ ॥ अन्नद्विषद्वर्ध्यन्तो जठरामगरादिताः। दुर्वलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥ ५६ ॥ न स्नेह्या, वर्तमानेषु न नैस्तोवस्तिकर्मसु। स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ ५७ ॥ पुरीषं प्रथितं रूक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः। पक्ता खरत्वं रोक्ष्यं च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ ५८ ॥ वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम्। मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ५९॥

१ मज्जन्-प्रातिपदिकं राजन् प्रातिपदिकवन्नान्तं पुँछिङ्गम्-मज्जा मः ज्जानौ इत्यादि ।

२ प्रकार्पेण तान्तो ग्लानः प्रतान्तः, तमु ग्लानौ इत्यस्मात् के दीर्घेऽतुनाः सिकलोपः ।

३ नस्तोवस्तिकर्मसु वर्तमानेषु-क्रियमाणेषु च न स्नेह्या इत्यर्थः।

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्कता। तन्द्रीररुचिरुत्क्रेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ६० ॥ द्ववोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः। नातिस्निग्धमसङ्कीणै स्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥ ६१ ॥ पिबेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकांक्षितः। ञुद्धर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः॥ ६२॥ स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च। ँ उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ ६३ ॥ अकुन्मूत्रानिलोद्गारानुदीणाँश्च न धारयेत्। व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ॥ ६४ ॥ वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम्। स्तेहमिध्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ६५ ॥ मृदुकोष्टिखरात्रेण स्निद्यत्यच्छोपसेवया । स्निद्धति क्रकोष्टस्तु सप्तरात्रेण मानवः॥ ६६॥ गुडिमक्षुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोडितं द्धि। पायसं कृशरां सिपः काइमर्यत्रिफलारसम्॥ ६७॥ द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा। मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्टो विरिच्यते ॥ ६८ ॥ विरेचयन्ति नैतानि करकोष्टं कदाचन । भवति कूरकोष्ठस्य ग्रहण्यत्युरुवणानिला॥ ६९॥ उदीर्णपित्ताऽल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता। मृदुकोष्टस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः॥ ७०॥ उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत्। भस्मीभवति तस्याञ्च स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥ ७१ ॥ स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् बली। स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥ ७२ ॥ नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायात्रं सुगुर्वेषि । स चेत् सुशीतं सिललं नासादयति दद्यते॥ ७३॥ यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः स्वविषागिनना ।

अजीर्णे यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयोद्भिषक् ॥ ७४ ॥ शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रूक्षान्नमुहिखेत्। न सिंप: केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषत:॥ ७५॥ सर्वं ह्यनुरंजेदेहं हत्वा संज्ञां च मारयेत्। तन्द्रा सोव्ह्रेश आनाही ज्वरः स्तम्भी विसंज्ञता॥ ७६॥ कुष्टानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफाशाँस्यरुचिस्तृषा । जठरं ग्रहणीदोषः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः॥ ७७॥ शूलमामैपदोषाश्च जायन्ते स्नेहँविभ्रमात्। तत्राप्युक्ठेखनं रास्तं स्वेदः कालप्रतक्षिणम् ॥ ७८ ॥ प्रति प्रति व्याधिवलं बुद्धा स्ंसनमेव च। तकारिष्टप्रयोगश्च रूक्षपानान्नसेवनम् ॥ ७९ ॥ मूत्राणां त्रिफलायाइच स्नेहब्यापत्तिभेषजम्। अकाले चाहितरचैय मात्रया न च योजितः॥ ८०॥ स्नेहो मिथ्योपचाराच्च ब्यापद्येतातिसेवितः। स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ॥ ८१ ॥ स्नेहवद्रवमुख्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम्। एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ॥ ८२ ॥ स्यात्त्वसंशोधनाथींये वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत्। स्नेहद्विषः स्नेहानित्या मृदुकोष्टाश्च ये नराः॥ ८३॥ क्केशासहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणाः। लावतैत्तिरमायूरहांसवाराहकौक्कुटाः॥ ८४॥ गव्याजीरश्रमात्स्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः। यवकोलकुलस्थाइच स्नेहाः सगुडइ।र्कराः ॥ ८५॥ दाडिमं दधि सब्योषं रससंयोगसंग्रहः।

१ सामे पित्ते सपिर्धृतं न पेयम् , केवलमसंस्कृतन्तु विशेषतो न पेयम्। २ अनुरजेत्=पित्तवर्णं कुर्यात् , रक्षनं पित्तस्य स्वभावः कर्म च।

३ आमप्रदोषाः=अलसक-विष्विका-प्रभृतयः।

४ स्नेहस्य दुरुपयोगाद्, विशिष्टो भ्रमोऽन्यवस्था विभ्रमस्तस्मात्=मि

अ o Digitized by Arya Samaj मिर्गारी thennai and eGangotri

13

यम्।

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ॥ ८६ ॥ कुर राइच बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा। फाणितं शक्तवेरं च तैलं च सुरया सह ॥ ८७ ॥ पिवेद्क्षो भृतैर्मासैर्जीणेऽश्रीयाच भोजनम्। तैलं सुराया मण्डेन वसां मजानमेव वा॥ ८८॥ पिवन् सफाणितं क्षीरं नरः स्निद्यति वातिकः। धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सद्यर्करं पयः॥ ८९॥ नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम्। पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो मापमिश्रकः॥ ९०॥ क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम्। सर्पिस्तैलवसाम्ज्जातण्डुलप्रसृतैः श्रुता ॥ ९१ ॥ पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता । "शोकरो वा रसः स्निग्धः सर्पिर्छवणसंयुतः। पीतो द्विवासरे यत्नात् स्नेहयेदचिरात्रसम्।" ग्राम्यानूपोदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ॥ ९२ ॥ कुछी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेद्। स्नेहेर्यथास्वं तान् सिद्धेः स्नेहयेदविकारिभिः॥ ९३॥ पिष्पलीभिईरीतक्या सिद्धेस्त्रिफलयाऽपि वा । द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत् ॥ ९४॥ ब्योपगर्भ भिष्क स्नेहं, पीत्वा स्निह्मति तं नरः। यवकोलकुलत्थानां रसाः क्षारः सुरा दिघ ॥ ९५ ॥ क्षीरं सर्पिश्च तिसद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम्। तैलमज्जावसासर्पिर्वदरत्रिफलारसैः॥ ९६॥ योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत्। गृह्णात्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्रवत्यधिकं यथा॥ ९७॥ यथाग्नि जीर्यति स्नेहस्तथा सवति चाधिकः।

१ भिषक् द्राक्षा-इत्यादिविधिना, व्योषगर्भ-त्रिकटुकषायसाधितं स्नेहं साधयेत् , तं स्नेहं पीत्वा नरः स्निह्मति ।

२ यथाऽग्नि-अग्निमनतिकस्य यथापदार्थाऽनतिवृत्तावव्ययीभावः, जा-ठरानलाऽनुसारमित्यर्थः ।

यथा चाक्रेच मृत्पिण्डमासिकं त्वरया जलम् ॥ ९८ ॥ स्वित संस्ते स्नेहस्तथा त्वरितसेवितः । लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ॥ ९९ ॥ तद्धयभिष्यन्यरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च । स्नेहमग्रे प्रयुक्षीत ततः स्वेदमनन्तरम् । स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमधेतरत् ॥ १०० ॥ तत्र इलोकः ।

स्नेहाः स्नेहिविधिः कृत्स्नो व्यापत् सिद्धिः सभेषजा । यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥ १०१ ॥ इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रातिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः।

अधातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥
अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते येथ्थावत्प्रयोजितैः ।
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः॥ ३॥
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः॥ ३॥
स्वेदपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनाऽवजितेऽनिले ।
पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथंचन॥ ४॥
शुष्काग्यपि हि काष्टानि स्वेहस्वेदोपपादनः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जावतो नरान्॥ ५॥
रोगर्जुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुने च।
इव्यवान् किष्पतो देशे स्वदः कार्यकरो मतः॥ ६॥
व्याधो शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः॥ ७॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते।
स्वामाशयगते वाते कफे पक्षाशयाश्रिते ।

24

१ इतरद्=ब्यापत्तिशमनाऽऽदिकम्।

रूक्षपूर्वी हितः स्वेदः स्तेहपूर्वस्तथैव च॥९॥ बृषणी हृदयं देष्टी स्वेदयेनमृदु नैव वा । मध्यमं बङ्घणौ शेषमङ्गावयविमष्टतः॥ १०॥ सुशुद्धैर्नक्तकः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा। पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥ ११ ॥ मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलेभाजनैरिप । जलाद्वेंर्जलजेईस्तेः स्विद्यतो हृद्यं स्पृशेत् ॥ १२ ॥ शीतशूलब्युपरमे स्तरभगौरवनिग्रहे। सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ १३ ॥ पित्तप्रकोपो मुच्छी च शरीरसदनं तृषा। दाहः स्वदाङ्गदार्बल्यमतिस्वित्रस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥ उक्तस्तस्याशितीये यो प्रेष्मिकः सर्वशो विधिः। साऽतिस्वित्रस्य कर्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः॥ १५॥ (कपायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम्। पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥ १६॥ विद्राधभ्रष्टवध्नानां विषमद्यविकारिणाम्। श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥ १७॥ तृष्यतां क्षुधितानां च कुद्धानां शोचतामपि। कामर्खुंदरिणां चेव क्षतानामार्ढ्यरोगिणाम् ॥ १८॥ दुर्बलातिविद्युष्काणामुपक्षीणोजसां तथा। भिषक् तैमिरिकाणां च न स्वेदमवतार्थेत्॥ १९॥)

१ दृष्टी इति द्वितीया द्विचचनान्तम्। २ नक्तकैः पटाऽवयवैः ।

३ विदग्धं=पक्षं, भ्रष्टं=बिहिनिगतं ब्रधो=गुदं येषाम् । गुदन्त्वपानं पा-युर्ना-इत्यमरः, वधातिशरीरं चर्मवेष्टनग्रन्थ्या-इति, वन्धेर्नक्-प्रत्यये धातो-ब्रधदिशे ब्रध्न शब्द-सिद्धिः। उ० ३।५। ४ कामलिनश्चोदिरणश्च तेपाम्। ५ आद्योरक्तविकारयुक्तो रोगो वातरोगो येषां तेपाम्=वातरिक्तना-

५ आढ्योरक्तविकारयुक्तो रोगो वातरोगो येषां तेषाम्=वातरिक्तना-मित्यर्थः।

६ अतिविद्युष्काः=शोषेणाऽतिपीडिताः। अतिविद्युद्धानामिति पाठे वम-नादिनाऽतिद्युद्धानामित्यर्थः।

(प्रातिस्याये च कासे च हिकास्वासेष्वलाघवे। कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे ॥ २०॥ अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके। कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विज्रम्भके॥ २१॥ पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृधसीषु च। मूत्रकुच्छ्रे महत्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके॥ २२॥ पादोरुजानुजङ्घातिसंप्रहे श्वयथावपि। खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथी वातकण्टके॥ २३॥ संकोचायामञ्ज्लेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु। सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हित्सुच्यते ॥ २४ ॥) तिलमाषकुलस्थाम्लघु ततेलामिषोदनै:। पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ गोखरोष्टवराहाश्वशकृद्धिः सतुषैर्यवैः। सिकैतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः ॥ २६॥ श्लेष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वेर्वातिकान् समुपाचरेत्। द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं 'प्रस्तरेष्विप ॥ २० ॥ भूगृहेषु च जेन्ताकेपूष्णगर्भगृहेषु च'। विध्माङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ २८ ॥ याम्यानुपौदकं मांसं पयो बस्ताशिरस्तथा। र्वेराहमध्यपित्तासक् स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥ इत्येतानि समुत्काथ्य 'नाडीस्वेदं प्रयोजयेत्। देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो' भिषक्तमः॥ ३०॥ वरुणामृतकैरण्डशियुमूलकसर्षपैः।

१ ज्वरादिषु सर्वाङ्गव्यापकेषु वातिकश्चेष्मिकादिषु ।

२ स्वेदद्रव्याण्याह-तिलेखादिना । तत्राऽपि तिलेखारभ्य-वाते, गोखः रोष्ट्रेखारभ्य-कफे, इति दत्तः ।

पोटिक का निर्माणयोग्यैलों हचू गेरिति-दत्ता Sिमप्रायः ।

४ 'वराह मेदः पित्ताऽस्रक्, स्नेहवद्याजतण्डुलाः' इत्यपि पाठः प्रतीयते दीकाभ्यः ।

63

8

वासा-वंश-करञ्जार्कपत्रैरइमन्तकस्य च ॥ ३१ ॥ शोभाञ्जनक-सेरेयेमालतीसुरसार्जकैः। पत्रैरुत्काथ्य सिललं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥ भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दिधमस्तुना। मृत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥ एत एव च निर्यृहाः प्रयोज्या 'जलकोष्ठके'। स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्टांश्च कारयेत् ॥ ३४ ॥ गोधूमशकलैश्चुर्णेर्थवानामम्लसंयुतैः। सस्तेहिकण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३५॥ गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया। उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत्॥ ३६॥ चर्मभिश्चोपनदृब्यः सलोमभिरपूर्तिभिः। उष्णवीर्थेरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः॥ ३०॥ रात्रौ वद्धं दिवा मुखेन्मुखेदात्रौ दिवाकृतम्। विदाहपरिहारार्थ, स्यात् प्रकर्पस्तु शीतले ॥ ३८॥ "संकरः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् । जेन्ताकोऽइमधनः कर्पूः कुटी भूः कुम्भिकेव च॥ ३९॥ कूपो होलाक इत्थेते स्वेदयन्ति त्रयोदश। तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः॥ ४०॥" तत्र बस्नान्तरितैरवस्नान्तरितैर्वा पिण्डेर्यथोक्तेरुपस्त्रेदनं सङ्करस्त्रे-

द इति विद्यात् ॥ ४१ ॥ शूक-शमी धान्यपुलाकानां वेसवारायसकृशरोकारिकारीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्जौङ्गुलोरुव्कार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्य-क्तसर्वगात्रस्य शयानस्युगिरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् ॥ ४२ ॥

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रसुङ्गादीनां मृगशकुनिपिशितशिर-स्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथाईमम्ललवणस्त्रेहोपसंहितानां

१ सेरेयकस्तु झिण्टीस्यादित्यमरः। सच-नीलपुष्पः, पीतपुष्पः, रक्तपुष्पश्च

२ जलकोष्ठकः जलाऽवगाहार्थं रिचतं बृहत्पात्रम्। एवं तैलकोष्ठक-वृत-कोष्ठकाविप (२प्)। ३ पञ्चाङ्गल-एरण्डभेद-इति दत्तः।

11,

मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमनःयामुक्तवर्थितानां नाड्या शरेपीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्या-मदीर्वया व्यामार्धदीर्धया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाह-स्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतिच्छिद्या द्विस्त्रिर्वा विनामितया वा-तहरासिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो वाष्पमुपहरेत्; वाष्पो ह्यन्थ्वगामी विह-तचण्डवेगस्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः॥ ४३॥

वातिकीत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुक्तवाथैः सुखोण्णैः कुम्भी-वर्षणिकाः प्रनाडीर्वा पूरियत्वा यथाईसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्नाव-

च्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ॥ ४४ ॥

वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्टकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ ४५ ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्पुर्भूमिं परीक्षेत—तत्र पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवित प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कृले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे, सप्ताष्टी वाऽरलीः सूपक्रम्योदकात् प्राञ्ज्यखमुदञ्ज्यलं वाऽभिमुखतीर्थं कृटागारं कारये-दुत्सेधविस्तारतः परमर्जीः पोडश समन्तात्सुवृत्तं मृत्कर्मसम्पन्न मनेकवातायनम्, अस्य कृटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरिविक्तारेत्येथां पिण्डिकां कारयेदाकपाटात्, मध्ये चास्य कृटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं वहुस्क्षमच्छिद्र-मङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सिप्धानं कारयेत्, तं च खादिराणामाञ्चकर्णा-दीनां वा केष्ठानां पूरियेत्वा प्रदीपयेत्; स यदा जानीयात् साधुः

१ 'व्यामो वाह्रोः सकरयोस्ततयोक्तिर्थ्यगन्तरम्' इत्यमरः।

२ वातिकानि=वातहराणि, उत्तरवातिकानि=वातदलेष्महितानि, तेषा-मित्युत्तरेणाऽन्वयः।

३ वार्षुलिकाः स्वल्पघटोः-इति दत्तटीकातः । वार्षुलिका इति पाठः । वायुलिका इति कचित् ।

४ काष्टानामिति पूलिकाभिरिति देषः। नाग्निस्तृप्यति काष्टानाः मितिवत्करणे वा षष्टी।

दाधानि काष्टानि विगतभूमान्यवतसं च केवलमासेना तदिसगृहं स्वेदयोग्येन चोप्मणा युक्तमिति, तत्रेनं पुरुपं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्नावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयेश्वेनमनुशिष्यात्—सौम्य ! प्रविश्व कल्याणायाऽऽरोग्याय चेति, प्रविश्य चेनां पिण्डिकामधिरुद्ध पार्श्वाप्तपार्श्वभ्यां यथासुखं शयीथाः, न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकेषा विमोक्तत्र्या, आप्राणोच्छ्वासात्, अश्यमानो द्यतः पिण्डिकावकाशाद्धारमैनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीतत्त्र्या सद्यः प्राणान् जह्याः, तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मुञ्जेथाः, त्वं यदा जानीया विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्नुतस्वेदिपच्छ्नं सर्वस्योतोविमुक्तं लघुभूतमपगतिववनधस्तम्भसुप्तिवेदनागोरविमिति, तत्तस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः, निष्कम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापक्कमस्तु मुहूर्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयाः, इति जेन्ताकस्वेदः॥ ४६॥

श्यानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापियत्वा मारुतःनेदारिभः सम्प्रदीपितैः ॥ ४० ॥
व्यपोद्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कोशेयाविकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥
तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ।
कौरवाजिनकोशेयप्रावाराद्येः सुसंदृतः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽइमघनस्वेदः, कर्पूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।
खानयेच्छयनस्याधः कर्पू स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥
दीप्तेरधूमेरङ्गारेस्तां कर्पू पूरयेत्ततः ।
तस्यामुपिर शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥ ५१ ॥
अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्टाद्यैः सम्प्रलेपयेत् ॥ ५२ ॥
कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णामुपकल्पयेत् ।
प्रावाराजिनकोशेयकुःथकम्बलगोलकैः ॥ ५३ ॥

१ अनिधगच्छन्=अप्राप्नुवन् सन्।

15

हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः। परिवार्थान्तरारोहेद्भ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ ५४ ॥ य एवाइमघनस्वेदविधिर्भूमों स एवं तु। प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिइयते ॥ ५५ ॥ कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमो निखानयेत्। अर्धसागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि॥ ५६॥ स्थापयेदासनं वाऽपि नातिसान्द्रपरिच्छदम्। अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥ ५७ ॥ पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम्। सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः ॥ ५८॥ कृपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः। देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तः सुमार्जितम् ॥ ५९ ॥ हस्त्यस्वगोखरोष्ट्राणां करीपेर्दरधपूरिते। स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्॥ ६०॥ धीतिकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्। शयनान्तः प्रमागेन शय्यामुपरि तत्र च॥ ६९॥ सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तासुवकल्पयेत्। स्ववच्छन्नः स्वपंस्तन्नाभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ ६२ ॥ होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा। इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ ६३ ॥ व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधी। बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाऽऽहवाऽऽतपाः ॥ ६४ ॥ स्वेदयन्ति दशैतानि नरमाम्गगुणादते। इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६५ ॥ एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथेव च । इत्येतित्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥ स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः खिन्नः पथ्याशनो भवेत् । तदहः स्विन्नगात्रस्तु ब्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥ तत्र श्लोकाः। स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

यत्र देशे यथा योग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा॥ ६८॥ स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथाऽतिस्विन्नभेषजम्। अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥ ६९ ॥ त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना। संग्रहेण च पट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः॥ ७०॥ स्वेद्धिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा । शिष्येस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुः॥ ७१॥ इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

पञ्चदशोऽध्यायः।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं न्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलदृब्यं सम्भृतसम्भारं वसनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवीपधपानात् सम्भारा उपकल्पनीया भवन्ति, सम्यक्चैव हि गच्छत्यौपधे प्रतिभोगार्थाः, च्यापन्ने चौषधे च्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थाः; न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापीद सत्यपि क्रयाक्रये सुकरमाशु सम्भरणमौप-धानां यथावदिति ॥ ३॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच-ननु, भगवन्नादाः वेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवीपध-मेकान्तेन, सम्यक्ष्रयोगानमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा, ब्याप-चासम्यक्प्रयोगनिमित्ताः अथ सम्यगसम्यक् च समारव्धं कर्म सिध्यति व्यापद्यते वाऽनियमेन, तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

तसुवाच भगवानात्रेयः चान्यं तथा प्रतिविधातुमस्मौभिरसम

१ त्रयोदराविधः स्वेदः। आग्नना विना दराविधः । तत्रापि— उष्णसदनाऽऽतपौ वह्निस्यंजन्यत्वेन द्विथौ सम्भवतः।

२ अस्माभिमननशीलेरन्येश्च तथा प्रतिविधातुं शक्यं यथा सिद्ध्येद-वेत्यादि ।

द्विधैर्वाऽप्यग्निवेश! यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवीपधमेकान्तेन, तच प्रयोगसौष्टवसुपदेष्टुं यथावत्, न हि कश्चिदस्ति य एतदेवसुपदिष्ट-मुपधारियतुमुत्सहेत, उपधार्थ वा तथा प्रतिपत्तं प्रयोक्तुं वाः सूक्ष्मा-णि हि दोषभेपजदेशकालवलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसाम-वस्थान्तराणि, यान्यनुचिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धि-माकुलीकुर्युः किं पुनरस्पबुद्धेः; तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदेक्ष्यामः--सम्यक्ष्रयोगं चौषधानां व्यापन्नानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिपू त्तरकालम् ॥ ५॥

इदानीं तावत्सम्भारान्विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः। तद्यथा-दढं निवातं प्रवातेकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं धूमातपजलरजसा मनभिगमनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां, सोदपानो-ल्खल-मुसल-वर्चःस्थान-स्नानभूमि-महानसं वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुपकल्पयेत् ॥ ६॥

ततः शीलशौचाचाराऽनुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नानुपचारकुश-लान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान् स्पीदनपाचकस्नापकसंवाहकोत्थाप-कसंवेशकोपधपेषकांश्च परिचारकान् सर्वकर्मस्वप्रतिकृलात् , गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुराणकुशलानभिप्राय-ज्ञाननुमतांश्च देशकालविदः पारिपद्यांश्च, तथा लावकपिञ्जलशशह-रिणैणकालपुच्छकसृगमातृकोरभ्रान् , गां दोर्गेष्ठीं शीलवतीमनातुरां जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयां, पात्र्याचमनीयोदकोष्टम-णिकघटपिठरपर्योगकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदर्वीकटोदञ्चनपरिपचनम-न्थानचर्मचेलस्त्रकार्पासोर्णादीनि च, शयनासनादीनि चोपन्यस्त मुङ्गारप्रतिप्रहाणि सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि स्वापाश्र याणि संवेशनोपवेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरे-चनास्थापनानुवासनिशरोविरेचनम्त्रोचारकर्मणामुपचारसुखानि, सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुश्चक्षणखरमध्यमा दपदः, रास्त्राणि चोपकरः

१ प्रयोगसौष्ठवञ्च यथावदुपदेष्टुं शक्यमित्यन्वयः।

२ दोग्धि ददाति स्वान्तस्थ पय इति दोग्धी=पयस्विनी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

णार्थानि, धूमनेत्रं च, वस्तिनेत्रं च, उत्तरबस्तिकं च, कुशहस्तकं च, तुलां च, मानभाण्डं च, वृततेलवसामज्जक्षोद्दभाणितलवणेन्धनोदः कमधुसीधुसुरासौवीरकतुपोदकमेरेयमेदकदिधमण्डोदिश्वद्धान्याम्ल-मूत्राणि च, तथा शालिपष्टिकसुद्धमापयवतिलकुल्य्यवरसृद्धीकाका-सर्वपरूषकाभयामलकविभीतकानि, नानाविधानि च स्नेहस्वेदोप-करणानि द्वन्याणि, तथेवोध्वेहरानुलोमिकोभयभागिकसङ्ग्रहणीय-दीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहराणि समाख्यातानि चौषधानिः यचान्यदिप किञ्चिद्ध्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थसुपकरणं विद्यात्, यच प्रतिभोगार्थ, तत्तदुपकलपयेत् ॥ ७ ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथाईसुपपादयेत्। तं चेदिसमन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्तोवतरः सहसाऽ भ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यतेत। ततस्तसुपावर्यं ताव-न्तमेवैनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपाचरेत्॥८॥

ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमनसमिसमिश्य सुखो पितं प्रजीणभक्तं शिरःस्नातमनुलिसगात्रं स्विणमनुपहतवस्रसंवीतं देवताऽग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानचितवन्तं, इष्टे नक्षत्रतिथिकरणमुहूते— कारियत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचन-प्रयुक्ताभिराशीभिरभिमन्त्रितां, मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितां, मदनफलक्ष्यायमात्रां पाययेत्॥॥

मद्नफलकषायमात्राप्रमाणं तु खलु सर्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्तिः याविद्ध यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदेषहरणायोपपद्यते न चातियोगायोगायः, तावदस्य मात्रा-प्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ १० ॥

पीतवन्तं तु खल्वेनं सुहूर्तमनुकाङ्क्षेत् । तस्य यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेण दोषं प्रविलयनमापद्यमानं, लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं, कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षिमनुगतं, हृङ्खासास्यस्वणा-भ्यामिप चोध्वेसुखीभूतं, अथास्मै जानुसममसम्बाधं सुप्रयुक्तास्त-रणोत्तरप्रच्छदोपधानं सोपाश्रयमासनसुपवेष्टुं प्रयच्छेत्॥ ११॥

१ कोभयभाञ्जि-पाठः।

प्रैतिग्रहांश्चोपचारयेत्—ललाटप्रतिग्रहे पार्श्वोपश्रहणे नाभिप्रपी-डने पृष्टोन्मर्दने च अनपैत्रपणीयाः सुहृदोऽनुमताश्च प्रयतेरन् ॥१२॥

अथैनमनुशिष्यात्—विवृतौष्ठतालुकण्ठो नातिमहता व्यायामेन वेगानुर्दाणांनुर्दारयन् किंचिदवनम्य प्रीवामूर्ध्वशरीरं चोपवेगमप्रवृ-त्तान् प्रवर्तयन् सुपरिलिखितनखाभ्यामञ्जलभ्यासुत्पलकुसुदसौगन्धि-कनालेवी कण्ठमनभिस्पृशन् सुखं प्रवर्तयस्वेति स्तत्या कुर्यात्॥१३॥

ततोऽस्य वेगान् प्रतिप्रहगतानवेक्षेत वैद्यः वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगातियोगविशेषानुपलभते, वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथाईमवबुध्येत लक्षणेनः तस्माद्वेगानवेक्षेतावहितः॥ १४॥

तत्रामून्ययोगयोगातियोगिवशेषज्ञानानि भवन्तिः तद्यथा—अप्र-वृत्तिः कुतश्चित् , केवलस्य वाऽप्योषधस्य विश्रंशो, विवन्धो वा वेगानामयोगलक्षणानि भवन्तिः, काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथाः यथाकमं दोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तिक्ष्णमृदुमध्यविभागो ज्ञेयःः योगा-धिक्येन तु फेनिलरक्तचन्दिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति ।

तत्रातियोगायोगिनिमित्तान्-इमानुपद्रवान्-विद्यात्—आध्मानं, परिकर्तिका, परिसूत्रो हृदयोपसरणमङ्गग्रहो, जीवादानं, विश्रंशः, स्तम्भः, क्कम, इति उपद्रवाः ॥ १५॥

योगेन तु खल्वेनं छिदितवन्तमिसमिक्ष्य सुप्रक्षालितपाणिपा-दास्यं मुहूर्तमाइवास्य, स्नैहिकवेरेचानिकोपशमनीयानां धूमानाम-न्यतमं सामर्थ्यतः पायित्वाः पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत्। उपसृष्टो-दकं चेनं निवातमागारमनुप्रवेदय संवदय चानुशिष्यात्—सोम्य! उच्चर्भाष्यमत्यासनमितस्थानमितचङ्कमणं कोधशोकहिमातपावद्या यातिप्रवातान् यानयानं, प्राम्यधर्ममस्वपनं निशि, दिवा स्वप्नं, विरु द्वाजीणीसात्म्याकालप्रमितातिहीनगुरुविषमभोजनं वेगसंधारणोदी-रणमिति भावानेतान् मनसाऽप्यसेवमानः सर्वमहो गमयस्वेति। स तथा कुर्यात्॥ १६॥

१ प्रति प्रत्यक्तं गृह्णन्ति ते प्रतियहाः प्रत्यक्षधारकाः सुह्रदोऽनुमताश्च ।

२ ललाटाऽऽदि-प्रतियहेऽनपत्रपणीयाः, लज्जाराहिताः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अंथेनं सायाह्ने परे वाऽह्निं सुलोदकपिषिक्तं पुराणानां लोहित-शालितण्डलानां स्विवित्वल्यानां मण्डपूर्वां सुलोध्णां यवागूं पायये-दिग्ने वलम्भिसमीक्ष्य, एवं द्वितीये तृतीये चात्रकाले; चतुर्थे त्वत्यक्षः काले तथाविधानामेव शालितण्डलामामुस्वित्यां विलेपीमुष्णोदक-द्वितीयामस्त्रेहलवणामल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत्, एवं पञ्चमे पष्टे चात्रकाले; सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विपसृतं सुस्वि-त्रमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्तेहलवणोपपन्नेन मुद्रयूषेण भोजयेत्, एवमप्टमे नवमे चान्नकाले; दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्ज-लादीनामन्यतमस्य मांसरसेनोदकलाविणकेन नातिसारवता भोज-येदुष्णोदकानुपानं, एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले; अत अर्थ्वमन्नगु-णान् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत्॥ १७॥

अथेनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमनसमिससमिक्ष्य-सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमविष्टमङ्गळजपप्रायश्चित्तमिष्टे तिथिन नक्षत्रकरणमुहूर्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचिष्यं त्रिष्टुक्क्टकमक्षमात्रं यथाहाँ छोडनप्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीक्ष्य दोपभेपजदेशकाळ-वळशरीराहारासात्म्यसन्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च। सम्यिग्विरिक्तं चेनं वमनान्तरोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोपपादयेदाव-ळवर्णप्रतिलाभात्। बळवर्णोपपन्नं चेनमनुपहतमनसमिससमिक्ष्य सुखोपितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिसगात्रं स्विग्वणमनुपहतव-स्वसंवीतमनु स्पाळङ्काराळङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेत्, अथेनं कामेप्ववस्रजेत्॥ १८॥

भवन्ति चात्र।

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः। यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमहित ॥ १९ ॥ दरिद्रस्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विरेचनम्। पिवेत् काममसंभृत्य सम्भारानापि दुर्लभान् ॥ २० ॥ न हि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वे परिच्छदाः। न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानिप दारुणाः॥ २९ ॥ यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापिद । तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् । पीरवा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते विरम् ॥ २३ ॥ तत्र इलोकाः ।

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सिवरेचनम् ।
सम्भारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २४ ॥
यथा प्रयोज्या या मात्रा यदयोगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोर्यच दोषा ये चाप्युपद्वाः ॥ २५ ॥
यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।
तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ २६ ॥
इत्यिश्वश्चितं तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सुत्रस्थाने उपकल्पनीयो

इत्यिभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतं सूत्रस्थानं उपकल्पनाया नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(षोडशोऽध्यायः।

अथातश्चिकित्साप्राभृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
चिकित्साप्राभृतो धीमाञ्छास्त्रवान् कर्मतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥ ३ ॥
यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।
सोऽतियोगादयोगाद्वा मानवो दुःखमश्नुते ॥ ४ ॥
दौर्बट्यं छाघवं ग्लानिव्योधीनामणुता-स्विः ।
हद्वर्णशुद्धिः श्चुन्ष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥ ५ ॥
बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मास्तस्य।नुलोमता ।
सम्यविरिक्तिलङ्गानि कायाग्नेश्चानुवर्तनम् ॥ ६ ॥
श्वीवनं हदयाग्रुद्धिरुक्तेशः श्लेष्मिपत्तयोः ।
आध्मानमस्विश्लुदिरदौर्बत्यमलाघवम् ॥ ७ ॥
जङ्कोस्यदनं तन्द्रास्तीमत्यं पीनसागमः ।
लक्षणान्यविरिक्तानां मास्तस्य च निग्रहः ॥ ८ ॥

१ अल्पता इति पाठान्तरम् । २ अनुवृत्तिरनुवर्त्तनं क्रमशो वर्द्धनिमत्यर्थः। CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

विटपित्तइलेप्सवातानामागतानां यथाक्रमस्। परं सवति यद्कं मेदोमांसोदकोपमम् ॥ ९॥ निःइलेप्सपित्तसुदकं शोणितं कृष्णमेव वा। तृष्यतो मारुतार्तस्य सोऽतियोगः प्रमुद्धतः॥ १०॥ वमनेऽतिकृते लिङ्गान्येतान्येव भवानित हि। ऊर्ध्वमा वातरोगाश्च वाग्यहश्चाधिको भवेत् ॥ ११ ॥ चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः। युञ्ज्याद्य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ १२ ॥ अविपाकोऽरुचिः स्थील्यं पाण्डुता गौरवं क्रमः। पिडकाकोठकण्डूनां सम्भवोऽरतिरेव च ॥ १३ ॥ आलस्यश्रमदौर्वेष्यं दोर्गन्ध्यमवसादकः। इलेप्मपित्तसमुत्क्वेशो निदानाशोऽतिनिद्ता॥ १४॥ तन्द्रा क्षेत्र्यमबुद्धित्वमशस्त्रस्वमदर्शनम्। वलवर्णप्रणाशश्च तृष्यतो बृंहणैरपि॥ १५॥ ब हुदोषस्य लिङ्गानि, तस्मै संशोधनं हितम्। जध्व चैवानुलोम्यं च यथादोषं यथावलम् ॥ १६॥ एवं विशुद्धकोष्टस्य कायाग्निरभिवर्धते। च्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिइचानुवर्तते॥ १७॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदित । वलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते॥ १८॥ जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः। तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिवेन्नरः ॥ १९ ॥ "दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्कनपाचनैः। जिताः संशोधनैये तु न तेषां पुनरुद्भवः॥ २०॥ दोषाणां च द्माणां च मूलेऽनुपहते सति।

१ चिकित्सार्थ प्रकृष्टसंभरण(नामग्री)संपन्नं, विद्यिष्ट-चिकित्सकमिल्यर्थः। २ दोषाणां वार्तापत्तकफानां विकृतानां मूले विकारहेतौ विकारे वाऽनुः पहते विकृतिविषर्यस्तौषधान्नविहारैरनााशिते सित समूलघातमनुपहते सिती-त्यर्थः।

रोगाणां प्रसवानां च गतानामागतिर्ध्वा ॥ २१ ॥ भेषजक्षपिते पथ्यमाहारेरेव बृंहणम्। घृतमांसरसञ्चीरहृद्ययूषोपसंहितै: ॥ २२ ॥ अभ्यङ्गोत्साद्नैः स्नानैर्निरूहैः सानुवासनैः। तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम्॥ २३॥ अतियोगानुबद्धानां सपिःपानं प्रशस्यते। तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाऽप्यनुवासनम् ॥ २४॥ यस्य त्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम्। मात्राकालवलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमस् ॥ २५॥ स्नेहने त्वेदने शुद्धी रोगाः संसर्जने च ये। जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ २६ ॥ े जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः । हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोषरमः सदा ॥ २७॥ प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम्। के वित्तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥ २८॥ एवमकार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत । स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥ २९ ॥ भेषजैर्विषमान् धात्न् कान् समीकुरुते भिषक्। का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ ३०॥ तिच्छिष्यवचनं अत्वा व्याजहार पुनर्वसः। श्रूयतामत्र या सौम्य युक्तिदृष्टा महिषिभि: ॥ ३१ ॥ न नाशकारणाऽभावाद्वावानां नाशकारणम् । ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥ ३२ ॥ इीद्रिगत्वाद्यथाभूतस्तथा भावो विपद्यते। निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाकिया॥ ३३॥ याभिः कियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः। सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां स्मृतम् ॥ ३४ ॥

१ गतानामापाततस्तिरोहितानां रोगाणामागितरागमनं ध्रुवा निश्चिता। अत्र दृष्टान्तः—द्रुमाणां महीरुहाणां मूले बुध्नेऽनुपहतेऽनुत्पाटिते प्रस्वाना मङ्कराणामागितिर्थवा, गतानां छिन्नानाम्।

कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति । समानां चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ ३५ ॥ त्यागाद्विपमहेत्नां समानां चोपसेवनात्। विषमा नानुवध्ननित जायन्ते धातवः समाः ॥ ३६ ॥ समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्धातून् सञ्जनयेत् समान् । चिकित्साप्रासृतस्तस्माद्दाता देहसुखायुषाम् ॥ ३० ॥ धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च। दाता सम्पद्यते वैद्यो दानाद्देहसुखायुपाम् ॥ ३८ ॥

तत्र श्लोकाः।

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः। योगायोगातियोगानां लक्षणं ग्रुद्धिसंश्रयम् ॥ ३९॥ बहुदोपस्य लिङ्गानि संशोधनगुगाश्च ये। चिकित्सासुत्रमात्रं च सिद्धिच्यापत्तिसंश्रयम्॥ ४०॥ या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चार्थं कुरुते भिषक। चिकित्साप्रासृतेऽध्याये तत् सर्वमवदन्सुनिः ॥ ४१ ॥

इत्याग्नेवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थाने चिकित्साप्राभृतीयो नाम पोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

इति कल्पनाचतुष्कश्चतुर्थः ॥ ४॥

सप्तद्शोऽध्यायः।

अर्थ रोगचतुष्कः।

अथातः कियन्तःशिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः।

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ॥ ३॥

१ पूर्वचतुष्कचतुष्टयेन भेषजमभिहितम्, तस्य चोषयोगो रोगेष-अतो॰ रोगचतुष्कोऽभिधीयते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

धता। वाना कित चाप्यैनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः । क्षयाः कित समाख्याताः पिडकाः कित चानव ॥ ४ ॥ गितः कितविधा चोक्ता दोषागां दोषसूदन ! । हुताशवेशस्य वचस्तच्छुत्वा गुरुरव्रवीत् ॥ ५ ॥ पृष्टवानसि यत् सौम्य तन्मे श्रणु सुविस्तरस् । दिष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चव हृदयामयाः ॥ ६ ॥ व्याधीनां द्व्यधिका षष्टिदोषमानविकल्पजाः । दशाष्टी च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ॥ ७ ॥ दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गितिर्विस्तरतः श्रणु ।

श्विभाष्यादवास्वमादात्रौ जागरणान्मदात् ॥ ८ ॥ उच्चेभाष्यादवश्यौयात् प्राग्वातादित्मेथुनात् । गन्धादसात्म्यादाघाताद्वजोधूमहिमातपात् ॥ ९ ॥ गुर्वम्ळहरितादानादितशीताम्बुसेवनात् । शिशोभितापाद्दुष्टामाद्रोदनाद्वाष्पनिम्रहात् ॥ ५० ॥ मेघागमान्मनस्तापादेशकाळविपर्ययात् । वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यसं च दुष्यति ॥ ५६ ॥ ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधळक्षणाः ।

"प्राणाः प्राणप्टतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ १२ ॥ यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदिभिधीयते ।" अर्धावभेदको वा स्यात् सर्वं वा रुज्यते शिरः ॥ १३ ॥ प्रतिक्यासुखनासाक्षिकणरोगशिरोश्रमाः । अर्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ॥ १४ ॥ विविधाश्रापरे रोगा वातादिक्रिमिसम्भवाः । पृथगिदष्टास्तु ये पञ्च सङ्गहे परमर्षिभिः ॥ १५ ॥ शिरोगदांस्ताञ्छुणु मे यथास्वेहें तुलक्षणेः । उच्चर्भाप्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ॥ १६ ॥ शीतमारुतसंस्पर्शाद्यवायादेगनिग्रहात् ।

१ अनिलादीनां वातिपत्तर्केर्फानां, मानविकल्पजाः वृद्धिश्चयविकल्पजा रोगाः कति १ इति प्रदनः । २ अवश्यायस्तु पीनस इत्यमरः । ३ अस्रं रुधिरं, शिरोरोगाणां रुधिरविकारजन्यत्वं दर्शितमिति दत्तः ।

()(4) (11)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

वलि

उपवासादभीघाताद्विरेकाद्वमनाद्ति ॥ १७ ॥ बाष्पद्योकभयत्रासाद्धारमार्गातिकद्यानात्। शिरोगताः सिरा बृद्धो वायुराविइय कुप्यति ॥ १८ ॥ ततः शुलं महत्तस्य वातात् समुपजायते । निस्तुचेते भुशं शङ्को घाटा सम्भिचते तथा॥ १९॥ सञ्चमध्यं ठॅलाटं च तपतीवातिवेदनम्। वध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ॥ २० ॥ चूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव सुच्यते । स्फुरत्यतिसिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ॥ २१ ॥ हिनग्धोपग्रमुपरोते च शिरोरोगेऽनिलात्मके। कट्वम्ळळवणक्षारमद्यक्रोधातपान्छैः ॥ २२ ॥ पित्तं शिरासि सन्दुष्टं शिरोरोगाय कल्पते । दहाते रुज्यते तेन शिरः शीतं सुपूयते ॥ २३ ॥ द्ह्येते चक्षुषी तृष्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते। आस्यासुक्षेः स्वमसुक्षेर्गुरुस्निग्धातिभोजनेः॥ २४॥ इलेप्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते। शिरो मन्द्रजं तेन सुप्तस्तिमितभारिकम् ॥ २५॥ भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः। वाताच्छलं भ्रमः कम्पः पित्ताहाहो मदस्त्रवा ॥ २३ ॥ कफाद गुरुवं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे। तिलक्षीरगुडाजीर्णपृतिसंकीर्णभोजनात् ॥ २७॥ क्टेदोऽसुक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते। ततः शिरसि संक्वेदात् क्रिमयः पापकर्मणः ॥ २८ ॥ जनयन्ति शिरोरोगं जाता वीभत्सलक्षणम्। व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गनध्यदुःखितम् ॥ २९ ॥ किमिरोगातुरं विद्यात् किमणिं लक्षणेन च। शोकोपवासव्यायामञ्जद्धालपभोजनैः॥ ३०॥ वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम्। वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता दरः॥ ३१॥ हृदि वातातुरे रूपं जीणे चात्यर्थवेदना।

ल्पजा

: 1

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः॥ ३२॥ मद्यकोधातपैश्चाग्र हृदि पित्तं प्रकृप्यति। हृद्दाहस्तिकता वक्रे तिकाम्लोद्गिरणं क्रमः॥ ३३॥ तृष्णा मूर्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहद्दोगलक्षणम्। अत्यादानं गुरु स्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ॥ ३४॥ निद्रासुखं चाप्यधिकं कफहद्रोगकारणस्। हृदयं कफहंद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम् ॥ ३५॥ तन्द्राऽरुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा। हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः॥ ३६॥ हृद्रोगः कष्टदः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः। त्रिदोषजे तु हृद्दोगे यो दुरात्मा निपेवते ॥ ३०॥ तिलक्षीरगुडादीनि य्रन्थिस्तस्योपजायते। मर्मेंकदेशे संक्षेदं रसश्चास्योपगच्छति ॥ ३८॥ संक्रेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः। ममेंकदेशे संजाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥ ३९ ॥ तुद्यमानं स हृदयं सूचीभिरिव मृन्यते। छिद्यमानं यथा शस्त्रेजीतकण्डं महारुजम् ॥ ४० ॥ हद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैर्लिङ्गेर्बुद्धा सुदारुणम्। त्वरेत जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ४९ ॥ व्यल्बणैकोल्बणैः पट् स्युर्हीनमध्याधिकेश्च पट्। समैश्रेको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥ ४२ ॥ संसर्गे नव षट तेभ्य एकवृद्धा समैस्रयः। पृथक त्रयश्च तैर्वृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ४३ ॥ यथा वृद्धेस्तथा क्षीणैदींषैः स्युः पञ्चविंशतिः। वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विकल्प उपदेक्षते ॥ ४४ ॥ वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः। द्वन्द्वनुद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्धयोः क्षयः ॥ ४५॥ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये। स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ ४६ ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः।

90

गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च॥ ४०॥ साम्ये स्थितं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली। कर्षेत् कुर्यात्तदा ग्रुलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥ ४८ ॥ यदाऽनिलं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिक्षये। संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ ४९॥ इलेप्साणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये। निपीडयेत्तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ ५० ॥ प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम्। रुन्ध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं रुजम् ॥ ५१॥ समीरणे परिक्षीणे कफं पित्तं समत्वगम्। कुर्वीत सन्निरुन्धानो सृहाग्नित्वं शिरोप्रहम् ॥ ५२ ॥ निद्रां तन्द्रां प्रलापं च हृद्रोगं गात्रगौरवम्। नखादीनां च पीतत्वं ष्टीवनं कफपित्तयोः॥ ५३॥ हीनवातस्य तु इलेप्मा पित्तेन सहितश्चरन्। करोत्यरोचकापाको सदन गौरवं तथा॥ ५४॥ हल्लासमास्यस्वणं दूयनं पाण्डुतां मदम्। विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च॥ ५५॥ क्षीणितस्य तु इलेष्मा मारुतेनोपसंहितः। स्तम्भं शैत्यं च तोदं च जनयत्यनवस्थितम्॥ ५६॥ गौरवं मृदुतामग्नेभंक्ताश्रद्धां च वेपनम्। नखादीनां च ग्रुक्कत्वं गात्रपारुष्यमेव च॥ ५०॥ मारुतस्तु कफे हीने पित्तं च कुपितं द्वयम्। करोति यानि लिङ्गानि श्रणु तानि समासतः॥ ५८॥ भ्रममुद्देष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने। अङ्गमर्दं परीशोपं दूयनं धूपनं तथा॥ ५९॥ वातिपत्तक्षये रेलष्मा स्रोतांस्यपिद्धद्भृशम्। चेष्टाप्रणाशं मूर्च्धां च वाक्सङ्गं च करोति हि ॥ ६० ॥ वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः स्रंसयेचरत्। ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ ६१ ॥ पित्तरलेष्मक्षये वायुर्मर्माण्यभिनिपीडयन्।

प्रणाशयति संज्ञां च वेपयत्यथवा नरम् ॥ ६२ ॥ दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् । क्षीणा जहित लिङ्गं स्वं, समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ६३ ॥ वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा। क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥ ६४ ॥ घटते सहते शब्दं नोचेईवित द्यते। हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६५ ॥ र परुषा स्फुटिता म्लाना त्वय्रक्षा रक्तसंक्षये। मांसक्षये विशेषेण स्फिग्ग्रीवीदरशुष्कता॥ ६६॥ संधीनां स्फुटनं ग्लानिरक्ष्णोरायास एव च। लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥ ६७॥ केशलोमनखरमश्रृहिजप्रपतनं श्रमः। ज्ञेयमस्थिक्षये रूपं संधिशैथिल्यमेव च ॥ ६८॥ शीर्यन्त इव चास्थीनि दुवैलानि लघूनि च। प्रततं वातरोगीणि क्षीणे मजानि देहिनाम् ॥ ६९॥ दौर्बल्यं मुखशोपश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः। क्लैट्यं सुक्राविसर्गश्च क्षीणसुक्रस्य लक्षणम् ॥ ७० ॥ क्षीणे शकृति चात्राणि पीडयन्निव मारुतः। रूक्षस्योन्नमयन् कुक्षिं तिर्यगृर्ध्वं च गच्छति ॥ ७९ ॥ म्त्रक्षये मृत्रकृच्छ्ं मृत्रवेवण्यमेव च। पिपासा बाधते चास्य मुखं च परिशुप्यति ॥ ७२ ॥ मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च। विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्वं मलसंक्षये ॥ ७३ ॥ विभेति दुर्वलोऽभीक्षणं ध्यायति ब्याधितोन्द्रयः। दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामश्चेवोजसः क्षये ॥ ७४ ॥ ह्रीद तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ ७५ ॥ प्रथमे जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिञ्छरीरिणाम्। सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥ ७६ ॥ अमरैः फलंपुष्पेभ्यो यथा संभ्रियते मधु।

एवमोजः स्वकर्मभ्यो गुणैः संभ्रियते नृणाम् ॥ ७७ ॥ व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रामिताशनम्। वातातपा भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः॥ ७८॥ कफशोणितशुकाणां मलानां चातिवर्तनम्। कालो भूतोपघातश्च ज्ञातब्याः क्षयहेतवः ॥ ७९ ॥ गुरुस्निग्धाम्ललवणं भजतामतिमात्रशः। नवमन्नं च पानं च निदामास्यासुखानि च ॥ ८० ॥ त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् । इलेप्सा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥ ८१ ॥ तैरावृतगातिर्वायुरोजे आदाय गच्छति । यदा बस्ति तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥ ८२ ॥ समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहर्मुहः। दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः ॥ ८३ ॥ उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः। मांसलेप्ववकाशेषु मर्मस्विप च संधिषु॥ ८४॥ शराविका कच्छिपका जालिनी सर्पपी तथा। अलजी विनताख्या च विद्वधी चेति सप्तमी ॥ ८५॥ अन्तोन्नता मध्यनिम्ना इयावा क्षेदरुगन्विता । शराविका स्यात् पिडका शरावाकृतिसंस्थिता ॥ ८६ ॥ अवगाढार्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा। श्रक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता॥ ८० ॥ स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धसावा महाशया। रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मिच्छिदा च जालिनी॥ ८८॥ पिडका नातिमहता क्षिप्रपाका महारुजा। सर्षपी सर्षपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवेत्॥ ८९॥ दहति त्वचमुत्थाने तृष्णामोहज्वरप्रदा। विसर्पत्यिनशं दुःखाद्दहत्याग्नीरिवालजी ॥ ९०॥

१ ओजोऽष्टमो धातुरयञ्च जातमात्रस्याऽि बालकस्य भविति मासत्रयस्य बालस्य पतन्साक्षाद् दृष्टोऽस्माभिः (चर्मसारः) । २ सिराशब्दः शकारादिरिपि ।

अवगाढरुजाक़ेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा। महती विनता नीला पिडका विनता मता॥ ९१॥ विद्रधिं द्विविधामाहुर्बाह्यामाभ्यन्तरीं तथा। बाह्या त्वक्स्नायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा॥ ९२॥ शीतकान्नविदाह्यण्णरूक्षशुष्कातिभोजनात्। विरुद्धाजीर्णसंक्षिष्टविषमाऽसात्म्यभोजनात् ॥ ९३॥ च्यापन्नबहुमद्यत्वाद्वेगस्धारणाच्छ्मात्। जिह्यव्यायामशयनादातिभाराध्वसैथुनात् ॥ ९४ ॥ अन्तःशरीरे मांसासृग प्रविशान्ते यदा मलाः। तदा संजायते प्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥ ९५ ॥ हृदये क्रोमिन यकृति प्रीह्नि कुक्षी च वृक्कयोः। नाभ्यां बङ्खणयोर्वाऽपि बस्तौ वा तीव्रवेदनः ॥ ९६ ॥ दुष्टरकातिमात्रवात् स वै शीघं विदद्यते। ततः शीव्रविदाहित्वाद्विद्धधीत्यभिधीयते ॥ ९७ ॥ व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणेः। वातिकीं, पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमदज्वरै: ॥ ९८ ॥ जम्भोत्केशारुचिस्तमभशीतकैः श्केष्मिकीं विदुः। सर्वास्वासु महच्छूलं विद्धीपूपजायते॥ ९९॥ शस्त्रास्त्रीभेंद्यत इव चोल्मुकैरिव दह्यते। विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकेरिव दश्यते॥ १००॥ तन रूक्षारणं स्यावं फोनिलं वातविद्वधी। तिलमापकुलत्थोदसंनिभं पित्तविद्धी॥ १०१॥ श्लेष्मिकी सवित स्वेतं बहलं पिच्छिलं बह । लक्षणं सर्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी ॥ १०२ ॥

अथासां विद्वधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—तत्र प्रधानमम्जायां विद्वध्यां हृद्धदृनतः मकप्रमोहकासाः, क्रोमजायां पिपासामुखशोषगलप्रहाः, यकृजायां श्वासः, श्रीहजायामुङ्कासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूळं,

१ विशेषण दह्यते रोगी-अनया-इति 'विद्रधी' पृषे।दरा।दित्वात् साधुः

वृक्कजायां पार्श्वपृष्टकटिग्रहः, नाभिजायां हिक्का, वङ्क्षणजायां सर्विथसादः, वस्तिजायां कृच्छ्रपूतिसृत्रवर्चस्वं चेति ॥ १०३ ॥

पक्कप्रभिन्नासूर्ध्वजासु सुखात् सावः स्वति, अधोजासु गुदात्,

उभयतस्तु नाभिजासु ॥ १०४॥

आसां हन्नाभिवस्तिजाः परिपकाः सान्निपातिकी च मरणाय, शेषाः पुनः कुशलमाग्रुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्तिः तस्मादचिरोत्थितां विद्वाधं शस्त्रसपीवद्युदाग्नितुल्यां स्नेहस्वेदविरेच-नेराक्ष्वेवोपक्रमेत सर्वशो गुल्मवचिति ॥ १०५॥

भवन्ति चात्र ।

विना प्रमेहसप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः। तावच्चेता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः॥ १०६॥ शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः। जायन्ते ता ह्यतिवलाः प्रभूतइलेष्ममेदसाम्॥ १०७॥ सर्पपी चालजी चेव विनता विद्धी च याः। साध्याः पित्तोल्बणस्ता हि सम्भवन्त्यल्पमेदसाम् ॥ १०८॥ मर्मस्वंसे गुदे पाण्योः स्तने संधिषु पादयोः। जायन्ते यस्य पिडकाः स प्रमेही न जीवीत ॥ १०९ ॥ तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः। पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभामेचकप्रभाः॥ १९०॥ सृद्वयश्च काठेनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः । सन्द्वेगा महावेगाः स्वल्पञ्चला महारुजाः॥ १९१॥ ता बुद्धा मारुतादीनां यथास्त्रेहेंतुलक्षणेः। ब्यादुपाचरेच्चाशु प्रागुपद्रवदर्शनाद् ॥ ११२ ॥ तृट्उवासमांससंकोथमोहहिक्कामद्ज्वराः। वीसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥ १९३ ॥ क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः । ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक् च विज्ञेया त्रिविधाऽपरा॥ ११४॥ त्रिविधा चापरा कोष्ट्रशाखाममास्थिसंधिषु। इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः॥ १९५॥ चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम्।

कृतं

नत

नायां

शूलं,

ाधः।

90

भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वश्रागमादिषु ॥ ११६ ॥
गतिः कालकृता चैषा चयाद्या पुनरुच्यते ।
गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥ ११७ ॥
पित्तादेवोष्मणः पिक्तर्नराणासुपजायते ।
तच्च पित्तं प्रकृपितं विकारान् कुरुते बहून् ॥ ११८ ॥
प्राकृतस्तु वलं रलेष्मा विकृतो मल उच्यते ।
स चैवीजः स्मृतः काये स च पाष्मोपदिश्यते ॥ ११९ ॥
सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥ १२० ॥
नित्यं संनिहिताऽमित्रं समीक्ष्याऽऽःमानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥ १२१ ॥
तत्र श्लोको ।

शिरोरोगाः सहद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः । क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥ १२२ ॥ कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना । ज्ञानार्थं भिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥ १२३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्वस्थाने कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः।

अथातास्त्रिशोथीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥ त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते पुनर्द्विविधा निजागन्तुभेदेन ॥ ३ ॥

तत्राऽऽगन्तवः -छेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहा रवधवन्धनन्यधनपीडनादिभिर्वा, भछातकपुष्पफलरसात्मगुसाञ्चक-क्रिमिश्चकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा, स्वेदनपरिसर्पणावमूत्रणेर्वा विषिणां, सविषाविषप्राणिदंष्ट्रादन्तविषाणनखनिपातैर्वा, सागर-विषवातहिमदहनसंस्पर्शनैर्वा, शोथाः समुपजायन्ते। ते पुनर्यथा- स्वं हेतुजैर्व्यक्षनेरादावुपलभ्यन्ते निजन्यक्षनैकदेशविपरीतैः, बन्धम-न्त्रागदम्रेष्ठपप्रतापनिर्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्ति-माद्यपन्ते ॥ ४ ॥

निजाः पुनः स्नेहस्वेदनवमनविरेचनास्थापनानुवासनिशिरो विरेचनानामयथावत्प्रयोगानिमथ्यासंसर्जनाद्वा छर्धलसकविस् चि-काश्वासकासातीसारशोषपाण्डुरोगोदरज्वरप्रदरभगन्दराशोविकारा-तिकर्शनैर्वा कुष्टकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिश्ववथूद्वारग्रुकवातम्-त्रपुरीषवेगविधारणेर्वा कर्मरोगोपवासातिकर्शितस्य वा सहसाऽतिगु र्वम्ललवणपिष्टान्नफलशाकरागदिधहरीतिकमद्यमन्दकविरूढनवश्क-शमीधान्यान्पौदकपिशितोपयोगान्मृत्पङ्कलोष्टभक्षणाव्लवणातिम-क्षणाद्वर्भसंपीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानां च मिथ्यो-पचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोथाः प्रादुर्भवन्तिः इत्युक्तः सामा-न्यो हेतुः ॥ ५॥

अयं त्वत्र विशेष:-शीतरूक्षलघुविशदश्रमोपवासातिकर्शनक्ष-पणादिभिर्वायुः प्रकृपितस्त्वज्ञांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनय-ति। स क्षिप्रोत्थापनप्रशमो भवति, तथा इयावारुणवर्णः प्रकृतिव-णों वा, चलः स्पन्दनः खरपरुपभिन्नत्वग्लोमा छिद्यत इव भिद्यत इव पीड्यत इव सूचिभिरिव तुद्यते पिपीलिकाभिरिव संस्पृप्यते स्र र्षपकल्कावलिप्त इव चिमिचिमायते संकुच्यत आयम्यत इति यातशोथः॥६॥

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाम्लाजीर्णभोजनैरग्न्यातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकृपितं त्वज्ञांसशोणितान्यभिभूय शोथं जनयति । स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास उष्णो मृदुः किपल्ल ताम्रलोमा, स उष्यते दह्यते दूयते धूष्यते ऊष्मायते सिवद्यति क्रिद्यते, न च स्पर्शमुष्णं वा सुषूयत इति पित्तशोथः॥ ७॥

गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगैरतिस्वमा (२० यायामादिभिश्च ३ छेष्मा प्रकुपितस्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति । स कृच्छो व्यानप्रश्चमो भवति, पाण्डुश्वेतावभासो गुरुः स्निग्धः ३ छक्षणः स्थिरः स्यानः शुक्कायरोमा स्पर्शोष्णसहइचेति ३ छेष्मशोथः ॥ ८ ॥

यथास्वकारणाऽऽकृतिसंसर्गाद्विदोषजास्त्रयः शोथा भवन्ति ॥९॥

यथास्वकारणाऽऽकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एकः ॥ १०॥ एवं भेदप्रकृतिभिस्ताभिस्ताभिर्भेद्यमानो द्विविधिखिविधरच तुर्विधः सप्तविधरच शोथ उपलभ्यतेः पुनश्चेक एव, उत्सेधसामान्यादिति॥ ११॥

भवन्ति चात्र।

श्यन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च । पीडितान्युन्नमन्त्याञ्च वातशोथं तमादिशेत् ॥ १२ ॥ यश्वाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति । स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥ १३ ॥ यः पिपासाज्वरार्तस्य दूयतेऽथ विदद्यते । हिश्चिति स्विद्यते गन्धो स पैतः श्वयथुः स्मृतः ॥ १४ ॥ यः पीतनेत्रवऋत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रसूयते । तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥ १५ ॥ यः शीतलः सक्तगतिः कण्डुमान् पाण्डुरेव च । निपीडितो नोन्नैमिति श्वयथुः स कफात्मकः ॥ ६६ ॥ यस्य शस्त्रकुशच्छेदाच्छोणितं न प्रवर्तते । कृच्छ्रेण पिर्च्छा स्वति स चापि कफसम्भवः ॥ १७ ॥ निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद् द्विदोषजः । सर्वाकृतिः सक्तिपाताच्छोथो च्यामिश्रहेतुजः ॥ १८ ॥ यस्तु पादाभिनिवृत्तः शोथः सर्वाङ्गगो भवेत् ।

१ पीडिताांन-कराग्रेण पिचितानि ।

२ आर्षमात्मनेपदम् , ब्विदा, क्विट्ः, दि० प०।

३ अयं भावः —वातशोधः पीडितमात्र उन्नमति, श्रेष्मिकस्तु नोन्नमिति, किन्तु-चिरमुन्नमिति । अतिपत्तस्तु शनैरुन्नमिति मध्यवृत्तित्वात् ।

४ शाल्मालानियांस-सटुशो लसीकाविकारः पिच्छा।

५ सन्निपातात्-व्यामिश्रहेतु जः सर्वाकृतिः शोथ इत्यन्वयः।

६ यस्तु-शांथः, जन्तोः पुंसः पादाभ्यामभिनिवृत्तं उत्पन्नः सन् सर्वेषु अङ्गेषु गच्छताति सर्वाङ्गगः ऊर्छ्यप्रसारी भवेत् , स तु अति कष्टसाध्यः, यश्च स्त्रियाः मुखादारभ्य उत्पन्नः सर्वाङ्गगो भवेत्स च कष्टसाध्यः, अयं भावः-

जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः ॥ १९ ॥ यश्चापि गुह्मप्रभवः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा। सं च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः॥२०॥ छिदः इवासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च। सप्तकोऽयं सदीर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः॥ २१॥ यस्य रेलप्मा प्रकृपितो जिह्नामूलेऽवतिष्ठते। आञ्ज सञ्जनयेच्छोथं जायतेSस्योपजिह्विका ॥ २२ ॥ यस्य इलेप्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते। आञ्च सञ्जनयेच्छोथं करोति गलञ्जणिडकाम् ॥ २३ ॥ यस्य इलेप्सा प्रकुपिती गलबाह्येऽविष्ठते। शनैः सञ्जनयेच्छोथं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ २४॥ यस्य इलेप्मा प्रकुपितास्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थितः। आञ्च सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २५॥ यस्य पित्तं प्रकुपितं सरकं त्वचि सपिति। शोथं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥ २६॥ यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते । शोथं सरागं जनयेत पिडका तस्य जायते ॥ २०॥ यस्य पित्तं प्रकुपितं शाणितं प्राप्य शुप्यति। तिलकाः पिप्रवा व्यङ्गा नीलिका चास्य जायते ॥ २८॥ यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते। इवयथुः शङ्कको नाम दारुणस्तस्य जायते॥ २९॥

पुरुषाणामृद्ध्वभागो गुरुः, स्त्रीणान्तु अधो भागो गुरुः, तत्र दुश्चिकित्स्यस्य गर्भाशयस्य सत्त्वात् ।तदुक्तम्-'अधो भागो गुरुः स्त्रीणामूर्द्धः पुसां गुरु-मैतः' इति ।

१ यस्य शोणितं (कर्नु) प्रकुषितं पित्तं प्राप्य शुष्यिति, तस्य तिलकादयो जायन्ते, नीलिका चाऽस्य जायते इत्यन्वयः । 'जटुलः कालकः पिष्लुस्तिल-कस्तिलकाऽलकः' इत्यमरः।

२ साध्या अपि ये रोगा अनुपक्रान्ताः सन्तः प्राणहरास्ते दारुणा इत्युच्यन्ते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

र्गात,

96

वर्षेषु यश्च

वः-

यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमुलेऽत्रतिष्ठते। ज्वरानैते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥ ३० ॥ वातः श्लीहानमुद्ध्य कुपितो यस्य तिष्ठति। शनैः परितुदन् पाँउर्व श्लीहा तस्याभिवर्धते ॥ ३१ ॥ यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते। शोथं सशूळं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते॥ ३२॥ यस्य वायुः प्रकुपितः शोथश्लकरश्चरन् । वंक्षणाद्वपणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ ३३ ॥ यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः । शोथं सञ्जनयेत् कुक्षाबुदरं तस्य जायते ॥ ३४ ॥ यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति । नाधो वजित नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥ ३५ ॥ रागाश्चारेसेधसामान्यादाधमांसार्जुदादयः। विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देश्याः शोथसङ्गहे ॥ ३६ ॥ वातिपत्तकफा यस्य युगपत्कापितास्त्रयः। जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छिताः॥ ३०॥ जनयन्ति भशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः। तं शीव्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्दिशेत ॥ ३८॥ त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम्। कुरालने त्वनुकान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ३९ ॥ सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसम्मताः। ये हन्युरनुपकान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः ॥ ४० ॥ साध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो मृदुसंमताः। यतायतकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ४१ ॥ असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः। सुसाध्विप कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ४२ ॥ सन्ति चाप्यपरे रोगाः कर्म येषु न सिध्यति ।

१ 'सिन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोधः सञ्जायते तेन कश्चि॰ देव प्रमुच्यते' इत्यन्यत्र ।

अपि यतकृतं बालेर्न तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ४३ ॥ साध्याश्चेवाप्यसाध्याश्च ब्याधयो द्विविधाः स्मृताः। सृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः॥ ४४॥ त एवापारिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि । निदानवेदनावर्णस्थानसंस्थाननामाभिः॥ ४५॥ व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संग्रहः। तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेपूपदिस्यते ॥ ४६ ॥ विकारनामाकुशलो न जिहीयात् कदाचन। न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रवा स्थितिः॥ ४७॥ स एव कुपितो दोपः समुःथानविशेपतः। स्थानान्तरगतश्चेत्र जनयत्यामयान् बहून् ॥ ४८॥ तस्माद्विकारप्रकृतीरिधष्ठानान्तराणि च। समुत्थानविशेषांश्च बुद्धा कर्म समाचरेत्॥ ४९॥ यो ह्यतित्रिविधं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक्। ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुद्धाति ॥ ५० ॥ नित्याः प्राणभृतां देहे वातिपत्तकफास्त्रयः। विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुसुत्सेत पण्डितः॥ ५१॥ उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा। समा मोक्षो गातिमतां वायोः कर्माविकारजम्॥ ५२॥ दर्शनं पक्तिरूप्मा च क्षुत्र्णा देहमार्दवम्। प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम्॥ ५३॥ स्तेहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम्। क्षमा प्रतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्॥ ५४॥

१ विकाराणां रोगाणां नामसु संज्ञासु, अकुशलोऽनिभिज्ञश्चिकित्सकः कदाचन न जिह्नीयात्, अहमस्य रोगस्य नाम न जानामीति न लज्जेत, हि यस्मात्सर्वविकाराणां नामतो ध्रुवा निश्चिता स्थितिर्व्यवस्था नास्ति अनन्तत्वाद्रोगाणाम्, किन्तु, दोषानुगमात्। तथा चाष्टोदरीये— 'सर्वेविकारा वातिपत्तकफान्नातिवर्त्तन्ते, इति । तथा च वैद्यः—वातरोगोयम्, पित्तरोगोऽयम्, कफरोगोऽयमिति ज्ञात्वां चिकित्सां कुर्यादनादिष्टनामसु रोगेषु। CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

कर्मणः प्राकृताद्धानिर्वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनास्। वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ॥ ५५॥ दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम्। दोपाणां प्रकृतिर्हानिर्वृद्धिश्चेवं परीक्ष्यते ॥ ५६ ॥ तत्र इलोकाः।

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यतां न च। तेषां तेषां विकाराणां शोफांस्तांस्तांश्च पूर्वजान् ॥ ५० ॥ विधिभेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहस् । प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृद्धिषु ॥ ५८ ॥ वीतरागरजोदोषलोभमानमदस्पृहः। व्याख्यातवांस्त्रिशोफीये रोगाध्याये पुनर्वसुः॥ ५९॥

> इत्याभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने त्रिशोफीयो नामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

ऊनविशोऽध्यायः।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

इह खल्वष्टावुदराणि, अष्टी मूत्राघाताः, ऋष्टी क्षीरदोषाः, अष्टी रेतोदोषाः; सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त वीसर्पाः; षडतीसाराः, पद्धदावर्ताः; पञ्च गुल्माः, पञ्च प्लीहदीषाः, पञ्च कासाः, पञ्च स्वा-साः, पञ्च हिकाः, पञ्च तृष्णाः, पञ्च छर्दयः, पञ्च भक्तस्यानशन-स्थानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्गोगाः, पञ्चपाण्डुरोगाः, पञ्चो न्मादाः; चत्वारोऽपस्माराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो प्रहणीदीषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छायाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लैंड्या नि; त्रयः शोथाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं लोहितपित्तं, द्वौ ज्वरी, हैं। वणी, द्वावायामी, द्वे गृधस्यी, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधानयशांसिः एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको

१ महाकुष्टानि सप्तेत्यर्थः, क्षद्रकुष्टान्येकादशेह न गणितानि । CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

महागदःः विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतियौनिज्या पदःः इत्यष्टचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संप्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३॥

(१) एतानि यथोद्देशमिशनिर्देक्ष्यामः अष्टाबुदराणीति वात-पित्तकफसन्निपातप्लीहबद्धच्छिदोदकोदराणि, अष्टो मूत्राघाता इति वातिपत्तकफसन्निपाताइमरीझर्कराग्रुकझोणितजाः, अष्टो क्षीरदोषा इति वैवर्ण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पेच्छित्यं फेनसङ्घातो रोक्ष्यं गौरवमित-स्नेहइच, अष्टो रेतोदोषा इति तनु ग्रुष्कं फेनिलमझ्वेतं पूत्यतिपिच्छि-लमन्यधात्पहितमवसादि च।

(२) सप्त कुष्टांनीति कपालोदुम्बरमण्डलप्यंजिह्नपुण्डरीकसि ध्मकाकणकानि, सप्त पिडका इति हाराविका कच्छिपका जालिनी सर्षप्यलजी विनता विद्विश्विस्त, सप्त वीसपी इति वातपित्तकफाग्नि

कदमग्रन्थिसन्निपाताख्या।

न-

Ù.

۲:,

r:,

ıı-

ाधं को (३) षडतीसारा इति वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः, षडु-

दावर्ता इति वातमूत्रपुरीपशुक्रच्छर्दिक्षवथुजाः।

(४) पञ्च गुल्मा इति वातिपत्तकफसिन्निपातरक्तजाः, पञ्च प्लीहदोषा इति गुल्मेन्योख्याताः, पञ्च कासा इति वातिपत्तकफक्षतः क्षयजाः, पञ्च श्वासा इति महोध्वंच्छिन्ततमकक्षुद्राः, पञ्च हिक्का इति महती गर्म्भीरा न्यपेता क्षुद्राऽन्नजा च, पञ्च तृष्णा इति वातिपत्ताः मक्षयोपसर्गात्मिकाः, पञ्च छदय इति द्विष्टार्थसंयोगजा वातिपत्तकफ्रसिन्निपातद्वेषाः, पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशिमीभसमस्य वातिपत्तकफ्रसिन्निपातिक्रिमिजाः, पञ्च हद्दोगा इति शिरोरोगेन्यांख्याताः, पञ्च पाण्डुरोगा इति वातिपत्तकफ्रसिन्निपातक्रिमिजाः, पञ्च हद्दोगा इति शिरोरोगेन्यांख्याताः, पञ्च पाण्डुरोगा इति वातिपत्तकफ्रसिन्निपातम्द्रक्षणजाः, पञ्चोन्मादा इति वातिपत्तकफ्रसिन्निपातागन्तुनिमित्ताः।

(५) चत्वारोऽपस्मारा इति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्तजाः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिक्यायाः, चत्वारो

१ द्विष्टोऽरुचिकरो योऽर्थस्तस्य संयोगो दर्शन-भक्षणादिस्तज्जा। २ पूर्वोदेशं कियन्तः शिरसी योक्तं परिगणनमपि समस्य संक्षिप्य, पञ्चेत्वर्थः।

मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूच्छीया इत्यपस्मारेव्यांख्याताः; चत्वारः शोषा इति साहससंधारणक्षयाविष-माशनजाः, चत्वारि क्लेब्यानीति बीजोपघाताद्ध्यजभङ्गाज्जरायाः शुक्रक्षयाच ।

(६) त्रयः शोथा इति वातिपत्तश्लेष्मिनीमत्ताः, त्राणि किला सानीति रक्तताम्रद्यक्लानि, त्रिविधं लोहितिपत्तिमित्यूर्ध्वभागमधो

भागमुभयभागं च।

(७) हो ज्वराविति उष्णाभित्रायः शीतसमुःथश्च शोताभित्रा यश्चोष्णसमुत्थः, हो वर्णाविति निजश्चागन्तुजश्च, हावायामाविति बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च, हे गृश्चस्याविति वाताहातकफाच्च, हे कामले इति कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च, हिविधमामभित्यलसको विसूचिका च, हिविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च, हिविधान्यशाँसीति शुष्का प्याद्याणि च।

- (८) एक ऊरुतम्भ इति आमित्रदोषसमुत्थानः, एकः संन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः, एको महागद इति अतत्त्वा भिनिवेदाः।
- (९) विंशतिः किमिजातय इति यूकाः पिपीलिकाश्चेति द्विविधा विहर्मलजाः, केशादा लोमादा लोमाँद्वीपाः सोरसा औदुम्बरा जन्तु- मातरश्चेति पट् शोणितजाः, अन्त्रादा उदरादा हृदयादाश्चरवो दर्भपुः प्पाः सोगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः, ककेरका मकेरका लेलिहाः सञ्चलकाः सोसुरादाश्चेति पञ्च पुरीपजाः; विंशतिः प्रमेहा इति उदकमहश्चेश्चवालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमे हश्च शुक्तमेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्रमेहश्च शातमेहश्च सान्द्रप्रसादमे हश्च शुक्तमेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्रमेहश्च शातमेहश्च शारमेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मानिश्चाः, क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमे हश्च लोहितमेहश्च मिलामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति पट् पित्तानिमित्ताः, वसामेहश्च मज्जमेहश्च हरिद्रामेहश्चेति पट् पित्तानिमित्ताः, वसामेहश्च मजजमेहश्च हरिद्रामेहश्चेति पत्तारो वातः निमित्ताः, विंशतियोनिश्चापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लेष्मिकी सानिनपातिकी चेति चतसो दोषजाः, दोषदूष्यसंसर्गप्रकृतिनिर्देशेर विशिष्टाः घोडश निर्दिश्यन्ते, तद्यथा-रक्तयोनिश्चारजस्का चाचरणा

अ o Digitized by Arya Samaj म राम्यानाका Chennai and eGangotri ११३

चातिचरणा च प्राकचरणा चोपप्लता चोदावर्तिनी च कणिनी च पुत्रक्ती चान्तर्मुखी च सचीमुखी च शुक्ता च वामिनी च षण्डयो निश्च महायोनिश्चेति।

केवलश्चायमहेशो यथोहेशमाभीनिर्दिष्टो भवति॥ ४॥ सर्वं एव विकास निजा नान्यत्र वातिपत्तक्षेभ्यो निर्वर्तन्ते; यथा हि शक्तिः सर्वा दिशोऽपि परिपतन् स्वां छायां नातिवर्तते, तथा स्वधात्वेषम्यानिमित्ताः सर्वे विकारा वातिपत्तकफान्नातिवर्तन्ते; वात-पित्तइलेप्मणां पुनः स्थान-संस्थान-प्रकृति-विद्योपानाभिसमीक्ष्य तदा रमकानपि च सर्वविकारांस्तानेबोपदिशन्ति बुद्धिमन्त इति ॥ ५॥

भवतश्चात्र।

स्वधातवैषम्यानामित्राजा ये, विकारसंघा वहवः शरीरे। न ते पृथक् पित्तकफानिल्लेभ्य, आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ ६ ॥ आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः। तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ७ ॥

तत्र इलोका। विश्वकाश्चेककाश्चेव त्रिकाश्चोक्तास्वयस्वयः। दिकाश्राष्ट्री, चतुष्काश्च दश, द्वादश पञ्चकाः ॥ ८॥ चत्वारश्चाष्टका वर्गाः, पटको हो, सप्तकास्त्रयः। अष्टोदरीये रोगाणासध्याये संप्रकाशिताः॥ ९॥ इत्यक्षिवेशकते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थाने अष्टोदर्ययो नामैकोनावेंशोऽध्यायः॥ १९॥

विशोऽध्यायः।

अथाता महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

चत्वारो रोगा भवन्ति आगन्तवातिपश्छेष्मनिमिशाः। तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं भवति, रुक्सामान्यात् । द्वि-विधा पुनः प्रकृतिरेपाम्, आगन्तुनिजविभागात् । द्विविधं चैपामधि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ला धो

99

या

प-

याः

ाप्रा वात डात च,

यास त्वा-

ष्का-

वेधा नन्त-र्भपु-

हरूका महा ादमे-

मेहश्र ोलमें मेत्ताः,

वात देमकी

देंशेर चरणा

ष्टानं, मनःशरीरविशेषात् । विकाराः पुनरेषामपरिसंख्ययोः प्रकृत्य धिष्टानलिङ्गायतनवेदनाविकल्पविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ३॥

मुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतनाभिघाताभिचाराभिशापा भिषङ्गवधव्यधवन्धनपीडनरज्जुदहनमन्त्राशनिभूतोपसर्गादीनिः नि जस्य तु मुखं वातपित्तक्षेष्मणां वैषम्यम् ॥ ४॥

ह्योस्तु खल्वागन्तुनिजयोः प्रेरणमसात्स्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञाः

पराधः, परिणामइचेति ॥ ५॥

सर्वेऽपि खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाश्रत्वारो रोगाः परस्परमनुबध्नन्ति,

न चान्योन्यसन्देहमापद्यन्ते ॥ ६ ॥ आगन्तुर्हि व्यथापूर्वसमुख्यत्रो जघन्यं वातपित्तइलेष्मणां वैप म्यमापादयतिः निजे तु वातपित्तक्षेष्माणः पूर्वं वेषम्यमापद्यन्ते, जघन्यं व्यथामभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ७ ॥

तेषां त्रयाणामिष दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते, तद्यः था-बिस्तः पुरीषाधानं किटः सिन्धनी पादावस्थीनि पकाशयश्च वातस्थानािन, तत्रापि पक्काशयो विशेषेण वातस्थानाः, स्वेदो रसो रूँसीका रुधिरमामाशयश्च पित्तस्थानािन, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानं; उरः शिरो ग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्रेष्मणः स्थानािन, तत्राप्यारो विशेषेण श्रेष्मस्थानम् ॥ ८॥

सर्वशरीरचरास्तु वातिषेत्तश्चेष्माणः सर्वस्मिन्छरीरे कृषिताकृषि ताः ग्रुभाग्रुभानि कुर्वन्ति—प्रकृतिभूताः ग्रुभान्युपचयबलवर्णप्रसा दादीनि, अग्रुभानि प्रनर्विकृतिमापन्ना विकारसंज्ञकानि ॥ ९ ॥

तत्र विकाराः-सामान्यजा, नानात्मजाइच । तत्र सामान्यजाः पूर्वमष्टोदरीये व्याख्याताः, नानात्मजांस्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्याः स्यामः; तद्यथाः—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिशत्पित्तविकाराः, विश्वातिः श्रेष्मविकाराः ॥ १० ॥

तत्रादौ वातविकाराननुव्याख्यास्यामः; तद्यथा-नखभेदइच १,

१ मुखशब्दः कारणवाची, रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानामिति, मुख मुपोय प्रारम्भे श्रेष्ठे निस्सारणास्पयोः'इति हैमः। २ प्रेरणमादिकारणम् । ३ जघन्यं=चरमं पश्चादित्यर्थः। 'अन्तो जघन्यं चरमन्त्यपाश्चात्यपश्चिम्'

इत्यमरः। ४ लसीका शरीरस्थजलस्य पिच्छिलो भागः।

त्य 11 पा निः जा न्त, वैप-न्ते, त द्य

20

प्रच रसो चिण मणः

किप-प्रसा-

पजाः ख्या-ाराः,

मुख-णम् । श्चिम्'

¥ 9,

विपादिका च २, पादञ्जूलं च ३, पादअंशश्च ४, पादसुप्तता च ५, *वःतखुडुता च ६, गुल्फग्रहइच ७, पिण्डिकोद्देष्टनं च ८, गृधसी च ९, जानुभेदइच १०, जानुविङ्लेपइच ११, ऊरुस्तम्भइच १२, ऊरु सादइच १३, पाङ्गुल्यं च १४, गुदभ्रंशइच १५, गुदार्तिइच १६, बृष-णोत्क्षेपरुच १७, शेफःस्तम्भरुच १८, बङ्क्षणानाहरुच १९, श्रोणिभे-दइच २०, विडुभेदइच २१, उदावर्तइच २२, खक्तत्वं च २३, कुब्जत्वं च , वामनत्वं च २४, त्रिकप्रहर्च , पृष्ठप्रहर्च २५, पार्श्वावमर्दर्च २६, उदरावेष्टरच २०, हन्मोहरच २८, हद्द्वरच २९, वक्षउद्ध-र्षर्च ३०, वक्षउपरोधरच ३१, वक्षस्तोदरच ३२, बाहुशोपरच ३३, श्रीवास्तम्भरुच २४, मन्यास्तम्भरुच २५, कण्ठोर्ख्नुसरुच २६, हनुस्त-म्भइच ३७, ओष्टभेदइच ३८, अक्षिभेदइच ३९, दन्तभेदइच ४०, दन्त-शैथित्यं च ४१, सूकत्वं च ४२, गद्गदत्वं च ४३, वाक्सङ्गर्च ४४ कषायास्यता च ४५, मुखशोषइच ४६, अरसज्ञता च ४७, घ्राणना-शहच ४८, कर्णशूलं च ४९, अशब्दश्रवणं च ५०, उच्चै:श्रुतिइच ५१, बाधिर्यं च ५२, वर्त्मस्तम्भइच ५३, वर्त्मसङ्कोचइच ५४, तिमिरं च ५५, अक्षिशूलं च ५६, अक्षिब्युदासइच ५७, भ्रृब्युदासइच ५८, शङ्क्षभे-दइच ५९, ललाटभेदरच ६०, शिरोस्क् च ६१, केशभूमिस्फुटनं च ६२, अर्दितं च ६३, एकाङ्गरोगइच ६४, सर्वाङ्गरोगइच ६५, पक्ष-वधर्च*, आक्षेपकर्च ६६, दण्डकर्च ६७, श्रमरच ६८, भ्रमरच ६९, वेपथुरुच ७०, जम्भा च ७३, विषादरुच ७२, हिक्का च ७३, अति-प्रलापरच ७४, रलानिरच ७५, रौक्ष्यं च ७६, पारुष्यं च ७७, स्या-वारणावभासता च ७८, अस्वव्नरूच ७९, अनवस्थितत्वं च ८०, वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृत-इत्यशीतिर्वातविकारा तमा व्याख्याता भवन्ति ॥ ११ ॥

सर्वेष्विप खहवेतेषु वातविकारेपूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु वायोरिद-मात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तद्वयवं वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुंशलाः; तद्यथा—रौक्ष्यं ुलाघवं वैशद्यं शेत्यं गतिरमूर्तत्वं चेति वायोरात्मक्ष्पाणि, एवं विध-

१ आत्मनो रूपाणि निजा गुणा इत्यर्थः। प्रथमाध्याये उक्ता-'रूक्द' इत्यादिना। * वातखुडुका चालुक इति प्रसिद्धः इति दत्तः।

स्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवः माविशतः, तद्यथा—स्रंसभ्रंशव्यासभेदसादहर्पतर्पवर्तकम्पावमर्द्चाः लतोदव्यथाचेष्टादीनि, तथा खरपरुपविशदसुपिरारुणकषायविरसः मुख्यवशोपशूलसुप्तिसंकोचनस्तम्भनखञ्जतादीनि च वायोः कर्माणि, तरिन्वतं वातविकारभेवाध्यवस्येत्॥ १२॥

तं मधुराम्ळळवणस्तिरधोष्णैरुपक्रमेरुपक्रमेत स्नेहस्वेदास्थाप् नानुवासननस्तःकर्मभोजनाभ्यङ्गोत्सादनपरिपेकादिभिर्वातहरेमात्रां काळं च प्रमाणीकृत्यः आस्थापनानुवासनं तु खळु सर्वोपक्रमे-भ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिपजः, तङ्गादित एव पक्वाराय-मनुप्रविद्य केवळं वैकारिकं वातमूळं छिनत्ति, तत्राविते वातेऽपि शरीरान्तर्गता वातविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा वनस्पतेर्मूळे छिन्ने स्कन्धशाखाप्ररोहकुसुमफळपळाशादीनां नियतो विनाशस्तहत् ॥ १३॥

पित्तविकारांश्रव्वारिंशदत ऊर्ध्वमनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा-ओषश्र १, छोषश्च २, दाहश्च ३, दवश्चश्च ४, धृमकश्च ५, अम्लकरच ६, विदान्द्रश्च ७, अन्तर्दाहश्च ८, अंसदाहश्च ९, ऊष्माधिक्यं च १०, अतिस्वे दश्च ११, अङ्गसदेद्रश्च , अङ्गगन्ध्रश्च १२, अङ्गावदरणं च १३, शोणितक्के दश्च १४, मांसक्रेद्रश्च १५, त्वग्दाहश्च १६, मांसदाहश्च त्वगवदरणं च १७, चर्मावदरणं च १८, रक्तकोटाश्च १९, रक्तविस्फोटाश्च २०, रक्तिपत्तं च २१, रक्तमण्डलानि च २२, हरितत्वं च २३, हारिद्रत्वं च २४, नीलिका च २५, कक्षा च २६, कामला च २७, तिक्तास्यता च २५, लोहितगन्धास्यता च २९, पूतिमुखता च ३०, तृष्णाधिक्यं च ३१, अनृप्तिश्च ३२, आस्यपाकश्च ३३, गलपाकश्च ३४, अक्षिपाकश्च ३५, गुदपाकश्च ३६, मेद्रपाकश्च ३०, जीवादानं च ३८, तमःप्रवेशश्च ३९, हरितहारिद्रमूत्रनेत्रवर्चस्वं च ४०, इति चत्वारिंशिपत्तविकाराः पित्तिकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥१४॥

सर्वेष्विप खल्वेतेषु पित्तविकारेपूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु पित्तस्येद्व मात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—औष्ण्यं यवः चा रस-णि,

20

गप-त्रां रुमे-शय-जिते

पथा यतो

षश्च वदा-स्वे-तक्रे-गं च

रक्त-28. 26.

39. 34, 39,

पेत्त-1881 येद•

व वा दण्यं

तैक्ष्ण्यं सरस्वं द्रवस्वमनौतिस्नेहो वर्णश्च शुक्कारुणवर्जी गन्धरच विस्रो-रसौ च कटबम्छौ पित्तस्यात्मरूपाणि, एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः स्बलक्षणिमदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः, तद्यथा-दाहौष्ण्यपाकस्वेदक्केदकोश्रस्रावरागा यथास्वं गन्धवर्णरसाभिनिर्व-र्तनं च पित्तस्य कर्माणि, तैरन्वितं पित्ताविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १५ ॥

तं मधुरातिक्तकषायशीतैरुपक्रमेरुपक्रमेत स्नेहविरेचनप्रदेहपरिषे-काभ्यङ्गावगाहादिभिः पित्तहरेर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य, विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः; तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्राविक्य केवलं वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति, तत्राव[.] जिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाः Sसो व्यपोढे केवलमग्निगृहं शीतीभवति तहुंत्॥ १६॥

इलेप्मविकारांइच विंशातिमत ऊर्ध्व व्याख्यास्यामः; तद्यथा-तृप्तिइच १, तन्द्रा च २, निद्राधिक्यं च २, स्तैमित्यं च ४, गुरु-गात्रता च ५, आलस्यं च ६, मुखमाधुर्यं च ७, मुखस्रावश्च च ८, इलेप्मोद्गिरणं च ९, मलस्याधिक्यं च १०, कण्डोपलेपरुव ११, बला-सकर्च १२, हृद्योपलेपरच १३, धमनीप्रतिचयर्च १४, गलगण्डर्च १५, अतिस्थौल्यं च १६, शीताझिता च १७, उदर्दइच १८, श्वेताव-भासता च १९, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च २०, इति विंशतिः इलेप्मवि-कारौः इलेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवानित ॥ १७॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु इलेष्मविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु इलेष्मण इदामात्मरूपमपरिणामि कर्मणस्च स्वलक्षणं यद्पलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः इलेप्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा-श्वेत्यशैत्यस्नेहगौरवमाधुर्यस्थेर्यपैच्छिल्यमात्सर्यानि इलेप्मण आत्मै-रूपाणि, एवाविधत्वाच इलेष्मणः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति

१ अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत्पित्तविकाराः, विंशतिः कफविका-रा इति चत्वारिंशदधिकं शतमेते विकाराः, केचन स्वतन्त्राः, केचन रोगा-न्तरेषूपद्रवरूपाः, केचनोभयरूपा वोध्याः, स्वनामप्रसिद्धाः पर्व्यायशब्दाः श्रके द्रष्टव्याः।

तं तं शरीरावयवमाविशतः, तद्यथा—श्वेत्यशैत्यकण्ड्स्थेर्यगौर वस्नेह-स्तम्भसुप्तिक्केदोपदेहबन्धमाधुर्याचिरकारित्वानि इलेप्मणः कर्माणि, तिरन्वितं इलेप्मविकारमेवाऽध्यवस्येत्॥ १८॥

तं कटुकितक्तकषायतिक्ष्णोष्णरूक्षेरुपक्रमेरपक्रमेत स्वेदनवमनि शिरोविरेचनव्यायामादिभिः इलेप्महर्रमात्रां कालं च प्रमाणीकृत्यः वमनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः इलेप्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं इलेप्ममूलमूर्धः मुश्थितमपक्षीते, तत्राविजते इलेप्मण्यीप शरीरान्तर्गताः इलेप्मिव काराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा-भिन्ने केदारसेतो शालियवपष्टिकादी न्यभिष्यन्दमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तहदिति ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमोषधम् । ततः कर्म भिषक् पद्माज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २० ॥ यस्तु रोगमाविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् । अप्योषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदच्छया ॥ २१ ॥ यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेषज्यकोविदः । देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २२ ॥

तत्र इलोकाः।

सङ्गहः प्रकृतिर्देशो विकारा मुखमीरणम् । असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥ २३ ॥ दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये । रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥ २४ ॥ पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः । सम्यङमहति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थाने महा रोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः॥ २०॥ इति रोगश्चतुष्कः पञ्चमः॥ ५॥

िएकविंशोऽध्यायः।

अर्थातो ऽष्टोनिन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्ट्री पुरुषा निन्दिता भवन्ति; तद्यथा अतिदीर्घश्चातिहस्बश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्मश्चातिगौरश्चाति-

स्थूलश्चातिकृशश्चेति ॥ ३॥

20

नेह-

णि.

नन-

त्यः जः.

ध्वं-

ाव-

दी-

तत्रोतिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निनिदतिवशेषा भवन्ति; अति स्थूलस्य तावदायुषो हासो जवोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदावाधः क्षुद्रतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्ध्यष्टो दोषाः । तद्विस्थौल्यमतिसंपूरणाद्गुरुमधुरशीतिस्वरधोपयोगाद्वयाः यामाद्व्यवायादिवास्वमादुर्पनित्यत्वादाचिन्तनाद्वीजस्वभावाचोपजा-यते। तस्यातिमात्रं मेदस्विनो मेद एवोपचीयते न तथेतरे धातवः, तस्मादस्यायुषो हासः; शैथिल्यात् सोकुमार्याद्गुरुत्वाच मेदसो ज-वोपरोधः, शुक्राल्पत्वान्मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाच क्रच्छ्रव्यवायता, दौ र्वस्यमसमस्वाद्वात्नां; देश्निन्ध्यं मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात् स्वेदल त्याच, मेदसः इलेप्मसंसर्गाद्विप्यन्दित्वाद्वहुत्वाद्व्यायामासहत्वाच स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाभित्वात् प्रभूतकोष्टवायुत्वाच क्षुदातिमात्रं पिपा-सातियोगश्चेति॥ ४॥

भवान्त चात्र। मेदसाऽऽवृतमार्गःवाहायुः कोष्टे विशेषतः। चरन् संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५॥ तस्मात् स शीव्रं जरयत्याहारं चातिकाङ्कृति। विकारांत्रचार्नुते घोरान् कांहिचत् काळव्यतिक्रमात् ॥ ६ ॥

१ अथ भेषजचतुष्कादारभ्य रोगचतुष्कान्तनिरूपणानन्तरम्—यतः शरीराऽऽश्रितरोगभेषजाधीनो योजनाचतुष्कोऽभिधातव्यः,अतश्चिकित्स्यत्वेन निन्दितशरीरप्रतिपादकमष्टौ निन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यन्वयः।

२ तत्र तेषु निन्दितेषु मध्ये अतिस्थ्लाऽतिकृशयोर्भ्य एव पुनरिप अपरेऽष्टो निन्दितविशेषाः दोषाः भवन्तीत्यन्वयः। तान् विवृणुते-तद्यथेति । ३ पैतृकात्, 'कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते'इत्यर्थः।

एतावुपद्रवकरौ विशेषाद्भिमारुतौ। एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा॥०॥ मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलाद्यः। विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ८॥ मेदोमांसातिवृद्धत्वाचलस्फिगुदरस्तनः। अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते॥ ९॥ इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च। निर्दिष्टं, वक्ष्यते वाच्यमतिकाइर्ये त्वतः परम् ॥ १० ॥ सेवा रूक्षान्नपानानां लङ्कनं प्रमिताशनम्। क्रियाऽतियोगः शोकर्च निद्रावेगविनिग्रहः॥ ११॥ रूक्षस्योद्वर्तनस्नानस्याऽभ्यासः प्रकृतिर्जरा । विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यातिकृशं नरम् ॥ १२ ॥ व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम्। क्रशो न सहते तद्वदतिशीतीष्णमेथुनम् ॥ १३॥ श्रीहा कासः क्षयः स्वासा गुल्मोऽर्शास्युदराणि च। कुशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाइच प्रहणीगताः॥ १४॥ गुष्कस्फिगुदरश्रीवो धमनीजालसंततः। त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः॥ १५॥ सततं व्याधितावेतावातिस्थूलकृशौ नरी। सततं चोपचयों हि कर्शनैवृहणेरिप ॥ १६ ॥ रेथौल्यकाइयें वरं काइयें समोपकरणी हि तो। यद्यभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ १७ ॥ सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः। द्देन्द्रियत्वाद्वाधीनां न बलेनाभिभूयते ॥ १८॥ श्चितपासातपसहः शीतब्यायामसंसहः।

१ प्लीहन् शब्दो नान्तः, प्लीहा प्लीहानौ प्लीहान-इत्यादिरूपाणि।
२ समोपकरणयोरिप स्थूलकृशयोर्मध्ये कृशो वरं स्थूलापेक्षया किञ्चि दिष्टः, यदि तातुभौ ब्याधिरागच्छेत्स्थूलमेवाऽतिपीडयेत्, कृशन्तु किञ्चि त्पीडयेद्-इति भावः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

29

TI

্যন্ত্রি-নিন্ত্র समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः॥ १९॥ गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति। कुशानां बृंहणार्थं तु लघु संतर्पणं च यत्॥ २०॥ वातझान्यन्नपानानि इलेप्ममेदोहराणि च। रूक्षोण्णा बस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्धर्तनानि च ॥ २१ ॥ गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रेफलस्तथा। तकारिष्टप्रयोगस्तु प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ २२ ॥ विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु। यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥ बिल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षोद्रसंयुतः। शिलाजतुप्रयोगस्तु साग्निमन्थरसः परः ॥ २४॥ प्रशातिका प्रियङ्करच स्यामाका यवका यवाः। जुर्णाह्याः कोद्रवा सुद्राः कुलस्थारचक्रमर्दकाः ॥ २५ ॥ आढकीनां च बीजानि पटोलामलकैः सह। भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधूँदकम् ॥ २६ ॥ अरिष्टांश्चानुपानार्थे मेदीमांसकफापहान् । अतिस्थील्यविनाशाय संविभन्य प्रयोजयेत्॥ २०॥ प्रजागरं व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च। स्थोल्यमिच्छन् परित्यक्तं क्रमेणाभि प्रवर्धयेत् ॥ २८ ॥ स्वप्नो हर्पः सुखा शरया मनसो निर्वृतिः शमः। चिन्ताब्यवायब्यायामविरामः प्रियदर्शनम्॥ २९॥ नवान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यान्योदका रसाः। संस्कृतानि च मांसानि दिध सिप: प्यांसि च॥ ३०॥ इक्षवः शालयो मापा गोधूमा गुडवैकृतम्। बस्तयः स्निग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥ ३१॥ स्निग्धमुद्रतेनं स्नानं गन्धमाल्यनिपेवणम्।

१ प्रशातिका=उडिकेति प्रसिद्धा, यवकाः=स्वल्पयवाः, चक्रसुद्भकः-ऋषि-सुद्भक इति प्र॰, चक्रमर्दका इति पाठे, 'चक्रवड' इति प्रसिद्धः, जूर्णोहाः, योर्णक इति दक्षिणापथे प्रसिद्धा इति दत्तः। २ मधुसहितसुदकम्।

गुक्कं वासी यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥ ३२ ॥ रसायनानां वृष्याणां योगानां चोपसेवनम् । हत्वाऽतिकाइर्यमाधत्ते नृणामुपचयं परम् ॥ ३३ ॥ अचिन्तनाच कार्याणां ध्रवं सन्तर्पणेन च। स्वप्नप्रसङ्गाच नरो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥ येदा तु मनसि क्वान्ते कर्मात्मानः क्रमान्विताः। विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्विपिति मानवः॥ ३५॥ निदायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः का३र्यं बलावलम्। बृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं ने च ॥ ३६ ॥ अकालेऽतिप्रसङ्गाच न च निद्रा निषेविता। सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥ ३७ ॥ सेवं युक्ता पुनर्युक्के निद्रा देहं सुखायुपा। पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥ ३८ ॥ गीता-ध्ययन-मद्य-स्त्री-कर्म-भाराऽध्वकर्षिताः। अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा बृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥ ३९ ॥ तृष्णाऽतीसार्-श्ला-र्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः। पतिताऽभिहतोन्मत्ताः क्वान्ता यानप्रजागरैः ॥ ४० ॥ क्रोध-शोक-भयक्कान्ता दिवास्वमोचिताश्च ये। सर्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥ ४५ ॥ धातुसाम्यं तथा होषां बलं चाप्युपजायते। इलेप्मा पुष्णाति चाङ्गानि स्थैर्थं भवति चायुषः॥ ४२॥ यीप्मे चादान रूक्षाणां वर्धमाने च मारुते। रात्रीणां चातिसङ्क्षेपादिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

१ स्थौल्यहेतुकां निद्रां लक्षयति-यदेति ।

२ न चेत्यस्य-अजीवितमित्यर्थः ।

३ सैव निद्रा अयोगाऽतियोगिमध्यायोगराहित्यं यथा स्यात्तथा, युक्ता= सेविता तु देहं सुखसहितेनाऽऽयुषा युङते अत्र दृष्टान्तमाह—आगता=योगाः भ्यासेन प्राप्ता, सत्या वृद्धिस्तत्त्वज्ञानं, योगिनं पुरुषं यथा सिद्धाऽणिमाः दिकया युक्तया च युङक्ते, तथेत्यर्थः।

म्रीप्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः । इलेप्मपित्ते, दिवास्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्यते ॥ ४४ ॥ मेदस्विनः स्नेहनित्याः इलेप्मलाः इलेप्मरोगिणः । दपीविपार्ताइच दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ ४५ ॥ हलीमकः शिरःशुलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता। अङ्गमदीं ऽिननाशरच प्रलेपो हृदयस्य च ॥ ४६ ॥ शोथारोचकह्छासपीनसार्धावभेदकाः। कोठोऽरैः पिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः॥ ४७॥ स्मृतिबुद्धिप्रमोहइच संरोधः स्रोतसां ज्वरः। इन्द्रियाणाससामध्यं विषवेगप्रवर्तनम् ॥ ४८ ॥ भवेन्नुणां दिवास्वमस्याहितस्य निषेवणात्। तस्माद्धिताहितं स्वमं बुद्धा स्वप्यात् सुखं बुधः॥ ४९॥ रात्री जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा। अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितेम् ॥ ५० ॥ देहवृत्ती यथाऽऽ शरस्तथा स्वप्नः सुखो मतः। स्वप्ताहारसमुत्थे च स्थोल्यकाइर्थे विशेषतः ॥ ५१ ॥ अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं य्राम्यानृपौदका रसाः। शाल्यकं संद्धि क्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥ ५२ ॥ मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च। चक्षपस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च॥ ५३॥ स्वास्तीण शयनं वेश्म सुखं कालस्तथोचितः। आनयन्त्यचिरान्निद्धां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥ कायस्य शिरसइचैव विरेक्इछर्दनं भयम्। चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ॥ ५५ ॥

१ अरु:=व्रणः।

1

1=

11-

II-

२ आसीनस्योपविशतः सतः, प्रचलायितं अमणम्, न रूक्षं न च रिनम्धम्, आसनप्रचलायितमिति पाठो युक्तः। जागरणं, प्रस्वपनम्, आस-नप्रचलाथितमिति त्रयाणां भाववाचकतया सामानाधिकरण्यात्, रिनग्धम् , अरूक्षमनभिष्यन्दि इति त्रिभिर्यथासंख्याच्च ।

उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजयः । निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुध्यितम् ॥ ५६ ॥ एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः । कार्यं कालो विकारस्य प्रकृतिर्वायुरेव च ॥ ५० ॥ तमोभवा इलेष्मसमुद्भवा च, मनःशरीरश्रमसम्भवा च । आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च, रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥ ५८॥ रात्रिस्वभावप्रभवा मता या, तां भूतधात्रीं प्रवदन्ति निद्राम् । तमोभवामाहुरघस्य मूलं, शेपाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ५९ ॥ तत्र इलोकाः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यो विशेषेण निन्दितो ।
निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दित भेषजम् ॥ ६० ॥
येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यज्ञ्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्राऽनिद्रयोर् भेषजं यद्भवा च सा ॥ ६१ ॥
या या यथाप्रभावा च निद्रा तत् सर्वमन्निजः ।
अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ६२ ॥
इत्यप्तिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्वस्थाने योजनाचतु के
अष्टौनिन्दितीयो नामैकविश्वतितमोऽध्यायः॥ २१ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः।

अथातो लङ्कनबृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानान्नेयः॥ २॥ तपःस्वाध्यायनिरतानान्नेयः शिष्यसत्तमान्। षडिनवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन्॥ २॥ लङ्कनं बृहणं काले रूक्षणं स्नेहनं तथा। स्वेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै भिषक्॥ ४॥ तमुक्तवन्तमान्नेयमिनवेश उवाच ह। भगवंलङ्कनं किस्वलङ्कनीयाश्च कीदशाः॥ ५॥ बृंहणं बृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम्। स्नेहनं स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेदाश्च के मताः॥ ६॥ te li

13

स्तम्भनं स्तम्भनीयाद्य बक्तमहीस तह्रो। लङ्घनप्रभृतीनां च पण्णामेषां समासतः ॥ ७॥ कृताकृतातिरिक्तानां लक्षणं वक्तमईसि । वचस्तदक्षिवेशस्य निशम्य गुरुरव्रवीत् ॥ ८॥ यत्किञ्चिलाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम्। बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच बृंहणम्॥९॥ रोक्ष्यं खरत्वं वैदाद्यं यत् कुर्यात्तद्धि रूक्षणम्। स्तेहनं स्तेहविष्यन्दमार्दवक्केदकारकम्॥ १०॥ स्तम्भगौरवशीतव्नं स्वेदनं स्वेदकारकम्। स्तम्भनं स्तम्भयति यद्गतिमन्तं चलं द्वम्॥ ११॥ लघुष्णं तीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम्। कठिनं चैव यद्रव्यं प्रायस्तल्लञ्चनं स्मृतम् ॥ १२ ॥ गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्थूलपिच्छिलम्। प्रायो मन्दं स्थिरं इलक्ष्णं द्रव्यं बृंहणसुच्यते॥ १३॥ रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम्। प्रायशः कठिनं चैव यद्रव्यं तिह रूक्षणम् ॥ १४ ॥ द्रवं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिच्छिलं गुरु शीतलम्। प्रायो मनदं मृदु च यद्रव्यं तत् स्नेहनं मतम् ॥ १५॥ उष्णं तीक्षणं सरं सिग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्ववं स्थिरम्। द्रव्यं गुरु च यत् प्रायसाद्धि स्वेदनमुच्यते॥ १६॥ शीतं मन्दं मृदु इलक्ष्णं सूक्ष्मं रूक्षं द्ववं स्थिरम्। यह व्यं लघु चौदिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १७॥ चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासरच ब्यायामरचेति लङ्घनम् ॥ १८॥ प्रभूतलेष्मिपत्तास्त्रमलाः संस्पृष्टमारुताः। वृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विद्यद्धिमि:॥ १९॥ येषां मध्यवला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः। वस्यतीसारहङ्गोगविसूच्यलसक्जवराः॥ २०॥ विवन्धगौरवोद्गारहस्रासारोचकादयः। पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादाबुपाचरेत् ॥ २१ ॥

एत एव यथोदिष्टा येषामल्पवला गदाः। पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैइच ताझयेत् ॥ २२ ॥ रोगाञ्जयेन्मध्यबलान् ब्यायामातपमारुतैः। बिलनां कि पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २३ ॥ त्वग्दोषिणां प्रमुढानां स्निग्धाभिष्यन्दिवृहिणाम्। शिशिरे लङ्कनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २४ ॥ अदिग्धविद्धमक्तिष्टं वयःस्थं सात्म्यचारिणाम् । मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं बृहणमुच्यते ॥ २५॥ क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्बला नित्यमध्वगाः । स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च वृहणीया नराः स्मृताः ॥ २६ ॥ शोषाशौँग्रहणीदोषैव्याधिभिः कशिताइच ये। तेषां ऋग्यादमांसानां बृंहणा लघवो रसाः॥ २०॥ स्नानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहबस्तयः। शर्कराक्षीरसपींपि सर्वेषां विद्धि बृंहणम् ॥ २८॥ कटुतिक्तकषायाणां सेवनं स्वीध्वसंयमः। खिलिपण्याकतकाणां मध्वादीनां च रूक्षणम् ॥ २९ ॥ अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयक्च ये। ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निद्रशिताः ॥ ३०॥ स्नेहाः स्नेहयितव्याइच स्वेदाः स्वेदााइच ये नराः। स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥ ३१ ॥ द्वं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमीषधम्। स्वादु तिक्तं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत्॥ ३२॥ पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वस्यतीसारपीडिताः। विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीयास्तथाविधाः ॥ ३३ ॥ वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे। हृदयोद्वारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्कमे गते ॥ ३४ ॥ . स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोद्ये। कृतं लंघनमादेश्यं निर्बयेथे चान्तरात्मनि ॥ ३५॥ पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च। क्षत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दोर्बल्यं श्रोतनेत्रयो: ॥ ३६ ॥

çç

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमो हृदि । देहाप्तिवलनाशस्य लंघनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३४ ॥ वलं पुष्टयुपलम्भस्य कार्श्यदोषिववर्जनम् । लक्षणं वृहिते, स्थौल्यमित चात्यर्थवृहिते ॥ ३८ ॥ कृताकृतस्य लिङ्गं यल्लंघिते तिह्न रूक्षिते । स्तम्भितः स्याद्वले लव्धे यथोक्तेश्वामयेजितैः ॥ ३९ ॥ स्यावता स्तव्धगात्रस्वमुद्वेगो हनुसङ्ग्रहः । हृद्वचैतिग्रहश्च स्यादतिस्ताम्भितलक्षणम् ॥ ४० ॥ लक्षणं चाकृतानां स्यात् पण्णामेषां समासतः । तदौषधानां व्याधीनामशमो वृद्धिरेव च । इति षट् सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।

साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥ ४२ ॥ भवति चात्र ।

.दोषाणां बहुसंसर्गात् संकीर्यन्तेऽप्युपक्रमाः । षट्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥ ४३ ॥

तत्र इलोकः।

हत्यस्मिछंघनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः । यथाप्रक्तं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥ इत्यिभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने योजनाचतुष्के छंघनबृंहणीयो नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशतिमोऽध्यायः।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥ सन्तर्पयति यः स्निग्धेर्मधुरैर्गुरुपिच्छिछेः । नवान्नेन्यमुद्यस्य मासैश्चानुपवारिजैः ॥ ३ ॥

१ दोषाणां वातादीनां वहुसंसर्गाद् द्वन्द्वसन्निषातादिभेदादेतोः उपक्रमा अपि संकीर्यन्ते, क्वचिल्लङ्गनस्थेदने, कचिद्बृहणस्वेदने-इत्यादि।

गोरसेगाँ डिकेश्चाक्षेः पेष्टिकेश्चातिमात्रशः ।
चेष्टाँहेषी दिवास्वप्नशस्याशनसुखे रतः ॥ ४ ॥
रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणानामित्तजाः ।
प्रेमेहकण्डूपिडकाः कोठपाण्डवामयज्वराः ॥ ५ ॥
कुष्टान्यामप्रदोषाश्च सूत्रक्रच्छ्मरोचकः ।
तन्द्रा क्रेट्यमतिस्थौद्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥ ६ ॥
इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेमाँहः प्रमीलकः ।
शोफाश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ७ ॥
शस्तमुक्षेर्खेनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥ ८ ॥

सक्षोद्धश्चाभयाप्राशः प्रायो रूक्षान्नसेवनम् ।
चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोठिवनाशनाः ॥ ९ ॥
त्रिर्फलारग्वधं पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
मुस्तं निम्बं समदनं जलेनोत्कथितं पिवेत् ॥ १० ॥
तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो श्रुवम् ।
मान्नाकालप्रयुक्तेन सन्तर्पणसमुत्थिताः ॥ १३ ॥
मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
श्वदंष्ट्रा खिरो निम्बां हरिद्रे त्वक्च वर्स्कात् ॥ १२ ॥
र समेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पिवेन्नरः ।
सन्तर्पणकृतैः सर्वेव्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥
एभिश्चोद्वर्तनोद्धर्पस्नानयोगोपयोजितैः ।
स्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ १४ ॥

१ चेष्टाद्वेषी व्यायामादिपरिश्रममकुर्वन् यः, स्निग्धादिविशेषणविशिष्टे र्द्रब्यैः- (शरीरं) सन्तर्पयति । दिवास्वापादिनिरतस्य तस्य चेष्टाद्वेषिणः सन्तर्पणनिमित्तजा रोगा जायन्ते इत्यन्वयः ।

२ आमप्रदोषाः-विषुचिकादयः।

३ प्रमीलेव प्रमीलकः, सततं प्रध्यानम्, तन्द्री प्रमीलेखमरः।

४ उल्लेखनं वमनम्।

५ तृतीयेऽध्याये। ६ त्रिफलासहितमाख्यधं, चतुरङ्गलम्, ७वत्सकः=कुटजः।

कुष्टं गोसिदको हिन्जु क्रोज्जास्थि च्यूपण वचा।

गृपकेले श्वदंष्ट्रा च खराह्वा चाइमभेदकः ॥ १५ ॥

तक्रेण दिधमण्डेन वदराम्लरसेन वा।

मूत्रकृच्ल्लं प्रमेहं च पीतमेतद्वश्योद्दति ॥ १६ ॥

सूत्रकृच्ल्लं प्रमेहं च पीतमेतद्वश्योद्दति ॥ १६ ॥

सत्रक्षभयाप्रयोगैश्च व्राप्त्ति सहादयः शमम् ॥ १७ ॥

च्यूपणं त्रिफला क्षोदं क्रिमिन्नं साजमोदकः ।

मन्थोऽयं सक्तवः सिपिहितो लोहोदकाण्लुतः ॥ १८ ॥

च्योपं विडक्नं शित्रपूणि त्रिफलां करुरोहिणीम् ।

गृहत्यौ द्वे हरिद्वे दे पाठां सातिविषां स्थिराम् ॥ १९ ॥

हिज्जकेव्कम्मूलानि यवानीधान्यिचत्रकान् ।

सोवर्चलमजाजीं च हपुषां चेति चूर्णयेत् ॥ २० ॥

चूर्णतेलघतक्षोद्वभागाः स्युमीनतः समाः ।

सक्तूनां पोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥ २१ ॥

प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।

प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ २२ ॥
प्लीहा पाण्ड्वामयः शोफो मूत्रकृष्ट्रमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥ २३ ॥
किमयो ग्रहणीदोषाः श्वेत्र्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ २४ ॥
व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभो जनः ।
सन्तर्पणकृतेदीषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ २५ ॥
उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपत्पणमोपधम् ।
वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोध्वंमपत्पणजा गदाः ॥ २६ ॥
देहागिनबलवर्णोजःशुक्रमांसवलक्षयः ।
जवरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २७ ॥
श्रोत्रदीर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृद्यब्यथा ।
विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्गोरुगित्रकसंश्चयम् ॥ २८ ॥

शिष्टे-(षिणः

=क्रटजः।

2

53

१ खराहा=अजमोदा।

२ लोहोदकाष्ट्रतः=अगुरूदकाप्लुतः।

पर्वास्थिसंन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः। ऊर्ध्ववार्तादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २९ ॥ तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञेः पुनराख्यातमौपधम्। यत्तदात्वे समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥ ३० ॥ सद्यः क्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते। नर्ते सन्तर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ ३१ ॥ देहाग्निदोषभेषज्यमात्राकालानुवार्तिना । कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्वले ॥ ३२ ॥ हिता मांसरसास्तरमे पयांसि च घृतानि च। स्नानानि बस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३३ ॥ ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृष्टिष्टणाम् । तृष्यतामूर्ध्ववातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ ३४ ॥ शर्करापिप्पलीमूलघृतक्षोद्धैः समांशकैः। सक्तद्विगुणितो वृष्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥ सक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम्। पिबेन्मारुतविण्मुत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ ३६॥ फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम्। तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्रमुदावर्तहरं पिबेत् ॥ ३७ ॥ मन्थः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः। परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ ३८॥ स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा। सद्यः संतर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णवलप्रदः ॥ ३९ ॥ तत्र इलोकः।

संतर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् । संतर्पणीये तेऽध्याये सौपधाः परिकीतिताः ॥ ४० ॥

इलिग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्वस्थाने योजनाचतुष्के संतर्पणीयो नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः॥ २३॥

र 'अधः प्रतिहतो वायुः श्रेष्मणा कुषितेन च । करोत्यानिशसुद्रारमूर्ध्व बातः स उच्यते ॥' इति तन्त्रान्तरे।

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः।

अथातो विधिशोणितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥ विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम्। देशकालीकसात्म्यानां विधिर्यः सम्प्रकाशितः ॥ ३॥ तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुपा। युनिक्त प्राणिनां प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥ ४॥ पदुष्टबहुतीक्ष्णोप्णैर्भदौरन्यैश्च तद्विधैः। तथाऽतिलवणक्षारैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ ५॥ कुलस्थमापनिष्पावतिलतेलनिषेवणैः। पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वशः ॥ ६॥ जलजानुपबेलानां प्रसहानां च सेवनात्। दध्यम्लमस्तुसक्त्नां सुरासौवीरकस्य च ॥ ७॥ विरुद्धानामुपक्तिनपूर्तीनां भक्षणेन च। भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवस्तिग्धगुरूणि च॥ ८॥ अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानली। छर्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात्॥ ९॥ श्रमाभिघातसन्तापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा । शरत्कालस्वभावाच शोणितं सम्प्रदुष्यति ॥ १०॥ ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः। मुखपाकोऽक्षिरागश्च पूतिब्राणास्यगन्धता ॥ ११ ॥ गुल्मोपकुशवीसपैरक्तपित्तप्रमीलकाः। वीदधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥ १२ ॥ वैवर्ण्यमग्निसादश्च पिपासा गुरुगात्रता। सन्तापश्चातिदौर्वल्यमरुचिः शिरसश्च रुक् ॥ १३ ॥ विदाहश्चान्नपानस्य तिक्ताम्लोद्धिरणं क्रमः। कोधप्रचुरता बुद्धः संमोहो लवणास्यता॥ १४॥ स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः। तन्द्रा निद्राऽतियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १५ ॥

कण्ड्वरःकोटपिडकाकुष्ठचर्मदलादयः। विकाराः सर्व एवेते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ १६ ॥ शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्येरुपुक्रान्ताश्च ये गदाः। सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान्विभावयेत् ॥ १७॥ कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम्। विरेकमपवासं च सावणं शोणितस्य वा ॥ १८॥ बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्धा रुधिरस्य वा। रुधिरं सावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा॥ १९॥ अरुणाभं भवेद्वाताद्विशदं फोनिलं तन्। पित्तात् पीतासितं रक्तं स्थायस्यीष्ण्याचिवरेण च ॥ २०॥ ईषत्पाण्ड कफाद दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्धनम् द्विदोषिक संसर्गात्रिकि सानिपातिकम् ॥ २१॥ तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसंनिभम्। गुञ्जाफलसवर्णं च विद्युद्धं विद्धि शोणितम् ॥ २२ ॥ नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम्। तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निविशेषेण च राक्षितव्यः ॥ २३ ॥ प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम् । सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विद्युद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २४ ॥ यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च। पृथक् पृथक् समस्ता वा सोतांसि कृपिता मलाः॥ २५॥ मिलनाहारशीलस्य रंजोमोहावृतात्मनः। प्रतिहत्यावातिष्ठनते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥ २६ ॥ मद-मृच्छीय-संन्यास स्तेपां विद्याद्विचक्षणः। यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु॥ २७॥ दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते। मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा॥ २८॥ पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन्नृणाम् । संज्ञां नयत्याकुरुतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ २९ ॥ सक्तानल्पद्रताभाषं चलस्खलितचेष्टितम्। विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षरयावारुणाकृतिम् ॥ ३० ॥

सकोधं परुषाभाषं संप्रहारकलिप्रियम्। विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥ ३१॥ स्त्रहपसंबन्धवचनं तन्द्राऽऽलस्यसमन्वितम्। विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥ ३२ ॥ संबंग्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे। जायते शास्यति त्वाश मदो मद्यमदाकृतिः ॥ ३३ ॥ यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः। सर्व एते मदा नर्ते वातिपत्तकफत्रयात् ॥३४॥ नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरूणम्। प्रयंस्तमः प्रविशति शीव्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ३५ ॥ वेपथश्चाङ्गमर्देश्च प्रवीडा हृदयस्य च। कार्स्य रयावाऽरुणा छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ३६ ॥ रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा। पत्रयंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रवध्यते ॥ ३० ॥ सपिपासः ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः। संभिन्नवर्चाः पीताभी मुर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ ३८॥ मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः। पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच प्रतिबुध्यते ॥ ३९॥ गुरुभिः प्रावृतैरङ्गेर्थयेवाद्गेण चर्मणा। सप्रसेकः सहल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे॥ ४०॥ सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः। स जन्तुं पातयत्याशु विना ^१वीभत्सचेष्टितैः ॥ ४१ ॥ दोषेषु मदमृर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम्। स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ ४२ ॥ वाग्देहमनसां देष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः।

१ बीभत्सचेष्टितानि-दन्तक्षतादीनि ।

र दोषेषु वातादिषु कृतवेगेषु सत्सु स्वकीयं वेगं दर्शयित्वोपक्षीणेषु देहिनां मदाश्च मूर्च्छायाश्च स्वयमेवोपशाम्यन्ति, संन्यासस्त्वोपवैर्विना न शाम्यति, बहुवचनं प्रभेदाऽभिप्रायेण।

संन्यस्यन्त्यब लं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥ ४३ ॥ स ना संन्याससंन्यस्तः काष्टीभूतो मृतोपमः। प्राणिर्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ॥ ४४ ॥ दुर्गेऽम्मसि यथा मजदाजनं त्वरया बुधः। गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥ ४५ ॥ अञ्जनान्यवपीडाइच धूमः प्रधमनानि च। सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ४६ ॥ लुञ्चनं केशलोम्नां च दन्तेर्दशनमेव च। आत्मगुप्तावघर्षेश्च हितास्तस्यावबोधने ॥ ४७ ॥ समुच्छितानि तीक्ष्णानि मदानि विविधानि च । प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्सुहः॥ ४८॥ मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम्। तद्भत् सीवर्चलं दद्याद्युक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैः ॥ ४९ ॥ हिङ्गषणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम्। प्रबुद्धसंज्ञमनेश्व लघुभिस्तमुपाचरेत्॥ ५०॥ विस्मापनैः स्मारणैइच प्रियश्रुतिभिरेव च। पदुभिर्गीतवादित्रशब्दौईचत्रैइच दर्शनैः ॥ ५१ ॥ संसनोल्लेखनेधुमेरञ्जनैः कवलप्रहैः। शोणितस्यावसेकेश्च व्यायामोद्धर्पणेस्तथा ॥ ५२ ॥ प्रबुद्धसंज्ञं मितमाननुबन्धमुपक्रमेत्। तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः॥ ५३॥ स्नेहस्वेदोपपन्नस्य यथादोषं यथावलम् । पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूच्छीयेषु मदेषु च॥ ५४॥ अष्टाविंशत्यीपधस्य तथा तिक्तस्य सर्विषः। प्रयोगः शस्यते तद्वनमहतः षट्पलस्य च ॥ ५५ ॥ त्रिफलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः। शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः प्रयसोऽपि वा । ५६॥ पिप्पर्लीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा। रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते॥ ५०॥ रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि।

सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशास्यान्ति शरीरिणाम् ॥ ५८ ॥ तत्र इलोकौ ।

विशुद्धं चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः। रक्तप्रदोपजा रोगास्तेषु रोगेषु चोपधम् ॥ ५९ ॥ मदमूर्च्छायसंन्यासहेतुलक्षणभेषजम्। विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ६० ॥

इत्यक्षिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्वस्थाने योजनाचतुष्के विधिशोणितीयो नाम चतुर्विशतितमोऽध्यायः॥ २४॥

योजनाचतुष्कः— पञ्जविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो यज्जे:पुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥
पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् ।
समेतानां महर्पीणां प्रादुरासीदियं कथा॥ ३॥
आत्मेन्द्रियमनोर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः।
राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये॥ ४॥
अथ कशिपतिर्वाक्यं वामकोऽर्थवदन्तरा।
व्याजहारार्षसमितिमभिस्त्याभिवाद्य च॥ ५॥
किं नु स्यात् पुरुषो यज्जस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः।
न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षान् पुनर्वसुः॥ ६॥
सर्व प्वामितज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः।
भवन्तद्रछेतुमहीन्त काशिराजस्य संशयम्॥ ७॥

१ यस्माज्जातो यज्जः पञ्चम्यामजाताविति डप्रत्ययः, अत्रेथं सङ्गतिः-कस्माद्रोगः प्रजायते इति प्रदनस्योत्तरम्-यज्जः पुरुषस्तज्जा रोगा इति । अतोऽयमध्यायो यज्जः पुरुषीयशब्देनोच्यते ।

२ वामकप्रदनानन्तरं क्रमश आत्मजा रोगा इत्यादिपक्षसमाश्रयणं शिष्यबुद्धिप्रवेशार्थम् ।

पारीक्षिस्तत् परीक्ष्याग्रे मौद्गल्यो वाक्यमत्रवीत्। आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः॥८॥ स चिनोत्युपभुद्धे च कर्म कर्मफलांनि च। न हाते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः॥९॥ शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्माऽऽत्मानमात्मना। योजयेद्वयाधिभिर्दुःखेर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥ १०॥ रजस्तमोभ्यां तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम्। शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥ ११ ॥ वार्योविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः। नर्ते शरीरं शारीरा रोगा न मनसः स्थितिः॥ १२॥ रसजानि तु भूतानि च्याधयश्च पृथग्विधाः। आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥ १३ ॥ हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः। नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥ १४ ॥ षडधातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा । राशिः षड्धातुजो होष साङ्क्ष यैराद्यैः प्रकातितः॥ १५॥ तथा ब्रवाणं कुशिकमाह तन्नेति शौनकः। कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना पड्धातुजो भवेत्॥ १६॥ पुरुष: पुरुषाद्वीगीरश्चादश्व: प्रजायते। पैत्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ १७ ॥ भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात प्रजायते। मातापित्रोरिप च ते प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते ॥ १८॥ कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः। न ह्यते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा॥ १९॥ भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्व हि कर्मणः। दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥ २०॥ भावहेतुः स्वभावस्तु ब्याधीनां पुरुषस्य च। खरद्रवचलोष्णस्वं तेजोऽन्तानां यथैव हि ॥ २१ ॥ काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत्। भवेत् स्वभावादावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥ २२ ॥

स्ष्टा त्वमितिसंकल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापितः ।
चेतनाचेतनस्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥ २३ ॥
तन्नेति भिक्षुरात्रेयो न ह्यपत्यं प्रजापितः ।
प्रजाहितेषी सततं दुःखेर्युआदसाधुवत् ॥ २४ ॥
कालजस्त्वेव पुरुपः कालजास्तस्य चामयाः ।
जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ २५ ॥
तथर्षीणां विवदतासुवाचेदं पुनर्वसुः ।
मैवं वोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥ २६ ॥
वादान् सप्रातिवादान् हि वदन्तो निश्चितानिव ।
पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतो ॥ २७ ॥
सुक्त्वेवं वादसंघद्टमध्यात्ममनुविन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ २८ ॥
येषोमव हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम् ।
तेपामेव विपद्व्याधीन् विविधान् समुदीरयेत् ॥२९ ॥

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशस्य पुनरेव वामकः काशि पतिस्वाच भगवन्तमात्रेयं—भगवन् ! संपन्निमित्तजस्य पुरुषस्य विपन्निमित्तजानां च रोगाणां किमाभिवृद्धिकारणं भवतीति॥ ३०॥ तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोग एक एव पुरुषस्या-भिवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुनर्ब्याधीनामिति॥ ३१॥ एववादिनं भगवन्तमात्रेयमान्नवेश उवाच—कथमिह भगवन् !

१ तथपींणामित्यारभ्य पुनर्वसुः सिद्धान्तयति—पूर्वोक्तानां पदार्थानां समुदायः पुरुषं रोगञ्च प्रति कारणमिति ।

२ येपामेव पूर्वोक्तानामात्माऽऽदि कालान्तानां भावानां समवाय्यसमवा-येनिमित्तकारणरूपाणां सम्पत् सामग्री साद्गुण्यं नरं चिकित्स्यं पुरुपं जन-येत्तेपामेव भावानां व्यापद् विग्रुण्यं विविधान् व्यार्थान् समुदीरयेत् सजन-येत्। मुनिभिः प्रत्येकमात्मादिभावस्य पुरुपजनकत्वं रोगजनकत्वन्न पूर्व-पक्षसमाश्रयेणोक्तम्। पुनर्वसुना तु भावानामिति वहुवचनेन, साद्गुण्येन समुदितानां सर्वेषां यथायथं निमित्तोषादानकारणत्वं प्रतिपादितम्, तेषा-मेव वैगुण्यं रोगजनकमिति सिद्धान्तितम्।

हिताऽहितानामाहारजातानां रुक्षणमनपवादमभिजानीमहे, हितस-माख्यातानामाहारजातानामहितसमाख्यातानां च मात्रा—कारू-क्रिया-भूमिऽदेह-दोष-पुरुषाऽवस्थाऽन्तरेषु विपरतिकारित्वमुपरु-भामहे इति ॥ ३२ ॥

तसुवाच भगवानात्रेयः —यदाहारजातमग्निवेश! समाश्चेव शरी-रधात्न् प्रकृतो स्थापयित विषमांश्च समीकरोतीत्येतिद्धितं विद्धि, विपरीतमहितमितिः, एतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति॥ ३३॥

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच-भगवन् ! न त्वे तदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यान्ति ॥ ३४ ॥

तसुवाच भगवानात्रेयः—येषां हि विदितमाहारतत्त्रमग्निवेश ! गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवशश्च मात्रादयो भावाः, त एतदेवः सुपिदष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् । यथा तु खल्वेतदुपिदष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति, तथैतदुपदेक्ष्यामो मात्रादीन् भावानुदाः हरन्तः; तेषां हि बहुविध-विकल्पा भवन्ति; आहारविधिविशेषांस्तु खळु लक्षणतश्चावयवतश्चानुज्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधम्, अर्थाभेदात्; स पुनिहैं योनिः, स्थावर-जङ्गमात्मकत्वात् ; द्विविधमभावः, द्वितादितोदकिवि शेषात् ; चतुर्विधोपयोगः, पानाऽशनभक्ष्यलेखोपयोगात् ; षडास्वादः, रसभेदतः षड्विधत्वात् ; विश्वातिगुणः, गुरुलघुशीतोष्णास्निग्धरूक्ष-मन्दतीक्ष्णास्थरसरमृदुकठिनविशादापि च्छिलरुलस्णखरस्यूक्ष्मस्थूलसा-न्द्रववातुगमनात् ; अपरिसंख्येयविकल्पः, द्रच्यसंयोग-करणबाहुः ल्यात् ॥ ३६ ॥

(१) तस्य तु खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्टमुपयुज्यन्ते, भूयिष्टकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्येव हिततमाश्चाऽहिततमाश्च, तां स्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः।

(२) तद्यथा-लोहितशालयः श्रूकधान्यानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्टतः मा भवन्ति, मुद्गाः शमीधान्यानाम्, आन्तरीक्षमुदकानां, सैन्धवं ल वणानां, जीवन्तीशाकं शाकानाम्; ऐणेयं मृगमांसानां, लावःपक्षिणां, गोधा विलेशयानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं सर्पिः सर्पिपां, गोक्षीरं क्षीराणां, तिलतेलं स्थावरजातानां स्नेहानां, वराहवसा आन्एमृगव सानां, चुळुकीवसा मस्यवसानां, पाकहंसवसा जलचरावेहङ्गवसानां, कुक्कुटवसा विष्किरशकुनिवसानाम् , अजमेदः शाखादमेदसां, श्रङ्ग- वेरं कन्दानां, मृद्रीका फलानां, शर्करा इक्षाविकाराणामिति-प्रकृत्येव हिततमानामाहारावेकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति॥

अत ऊर्ध्वमहितान्ष्युपदेक्ष्यामः-यवकाः युक्धान्यानामपथ्य-त्वेन प्रकृष्टतमा भवन्ति, मापाः शमीधान्यानां, वर्षानादेयमुदकानां, ओषरं लवणानां, सर्पपशाकं शाकानां, गोमांसं मृगमांसानां, काण-कपोतः पक्षिणां, भेको विलेशयानां, चिलिचिमो मृत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिषाम्, अविक्षीरं क्षीराणां, कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानां, महिषैवसा आन्पमृगवसानां, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां, काकम-द्रगुवसा जलचरविहङ्गवसानां, चटकवसा विष्करशकुनिवसानां, हस्तिमेदः शाखादमेदसां, लिर्कुचं फलानाम्, आलुकं कन्दानां, फा-णितमिक्षुविकाराणाम्; इति प्रकृत्यवाऽहिततमानामाहाराविकाराणां प्रकृष्टतमानि दृश्याणि व्याख्यातानि भवन्ति । इति हिताहितावयवो व्याख्यात आहारविकाराणाम्॥ ३०॥

अतो भ्यः कमोंपधानां च प्राधान्यतः सानुबन्धानि च द्रव्याः दीन्यनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्टम्, उदकमाः श्वासकराणां, सुरा श्रमहराणां, क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृंहणीयानां, रसस्तर्पणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणां, अम्लं हृद्यानां, कुक्कुटो बल्यानां, नकरेतो वृष्याणां, मधु इलेष्मपित्तप्रशमनानां, सार्पिवांत-

१ वर्षासु नादेयं नदीजलम् , सप्तमीसमासः।

२ वनेऽपि गावो भवन्ति, वन्याश्चतुष्पदा मृगाः, ब्राम्याः पश्व इत्युच्यन्ते ।

३ महिषाः-वन्याः।

४ लकुचो लिकुचो डहुरित्यमरः। 'बडहर' इति प्रसिद्धः।

५ मूलकिमिति पाठस्तु न सङ्गतः, तस्य दीपनपाचनरुच्यवात**द्यादिगुण**-च्वेन पथ्यत्वनिश्चयात् । पिण्डाऽऽलुकिमिति पाठान्तरम् । अष्टावप्या<mark>ल्नि</mark> वातगतिविकारकत्वेनापथ्यानीति श्रीमन्तस्त्र्यम्वकशास्त्रिचरणाः ।

६ आदिशब्देन वेगसन्धारणादिकाः क्रियाः गृह्यन्ते ।

पित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, बस्तिर्वातहराणां, स्वेदो मार्दवकराणां, ज्या-यामः स्थैर्यकराणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां, तिन्दुकमनन्नद्रव्यरुचिक-राणाम्, आमं कपित्थमकण्ठचानाम्, आविकं सार्परहद्यानाम्, अजा क्षीरं शोषप्रस्तन्यसात्म्यसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अविक्षीरं इलेप्सपित्तजननानां, महिषीक्षीरं स्वप्तजननानां, मन्दकं दध्यभि-प्यन्दकराणां, गवेधुकान्नं कर्शनीयानाम्, उदालकान्नं विरुक्षणीया-नाम्, इक्षुर्मूत्रजननानां, यवाः पुरीषजननानां, जाम्बवं वातजननानां. शष्कुल्यः इलेष्मपित्तजननानां, कुल्रत्था अम्लपित्तजननानां, मापाः इलेप्मपित्तजननानां, मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत् सुखिवरेचनानां, चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां, स्नुक्पयस्तीक्ष्णः विरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पां शिरोविरेचनानां, विडङ्गं क्रिमिझानां, शिरीषो विषञ्चानां, खदिरः कुष्ठञ्चानां, रास्ना वातहराणां, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्यानाम्, एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीपनी यपाचनीयगुदश्लक्षोथाशोंहराणां, पुष्करमूर्लं हिक्काश्वासकासपा र्श्वेञ्चलहराणां, मुस्तं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीच्यं निर्वा पणीयदीपनीयपाचनीयच्छर्धतीसारहराणां, कट्वङ्गं संग्राहकदीपनीय पाचनीयानाम्, अनन्ता सांग्राहिकदीपनीयरकापित्तप्रशमनानाम्, अमृता सांग्राहिकवातहरदीपनीयश्लेष्मशोणितविवन्धप्रशमनानां, विरुवं सांग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविषा दीपनीयः पाचनीयसांग्राहिकसर्वदोषहराणाम् , उत्पल कुमुद पद्म किञ्जलकः सां याहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरालभा पित्तइलेष्मप्रशमनानां, गन्धपि यङ्गः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां, कुटजत्वक् इलेप्मापित्तरक्तसां ब्राहिकोपशोपणानां, कार्स्मर्यफलं रक्तसांब्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, पृक्षिपणीं सांब्राहिकवातहरदीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्य सर्वदोपहराणां, बला सांग्राहिकबल्यवातहराणां, गोक्षुरको बल्य मूत्रकृ च्छ्रानिलहराणां, हिर्द्भनिर्यासङ्छेदनीयदीपनीयभेदनीयानुली

₹

q

प

मु

वि

१ हिङ्गोर्नियासो दुग्धं हींग्-इति प्रसिद्धः।

T.

7-

T-

r:

η-

Ť.

कं

i,

fi-

1

य-

Į,

ιi,

य-

ıi.

व्र-

ŧi.

ri,

य

या

मिकवातकफप्रशमनानाम्, अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुहो-मिकवातक्लेष्महराणां, यावश्कः संसनीयपाचनीयाशीधानां, तकाः 😽 भ्यासो बहणीदोषशोफाशों घृतव्यापत्प्रशमनानां, कव्यादमांसरसा-भ्यासो प्रहणीदोपशोपाशोवानां, श्लीरवृताभ्यासो रसायनानां, सम-ष्टुतसक्तुप्राशाभ्यासो बृष्योदावर्तहराणां, तेलगण्डूपाभ्यासो दन्त-बलरुचिकराणां, चन्दनोदुम्बरे दाहनिर्वापणालेपनानां, रास्नाऽगु-रुणी शीताऽपनयनप्रलेपनानां, लामुजकोशीरे दाहस्वरदोषस्वेदा-पनयनप्रलेपनानां, कुष्टं वातहराभ्यङ्गोपनाहयोगिनां, मधुकं चक्षुष्य बृष्यकेश्यकण्ड्यवण्यवल्यविरजनीयरोपणीयानां, वायुः प्राणसंज्ञा-प्रदानहेत्नाम्, अग्निरामस्तम्भशीतश्रूलोद्देपनप्रशमनानां, स्तम्भनीयानां, सृद्भृष्टलोष्टानेर्वापितसुदकं तृष्णाच्छद्यतियोगप्रशम-नानाम्, अतिमात्राशनमामप्रदोपहेत्नां, यथाऽग्न्यभ्यवहारोऽग्नि-सन्युक्षणानां, यथासात्म्यं चेष्टाऽभ्यवहारी उपसेव्यानां, कालभोजन-मारोग्यकराणां, तृक्षिराहारगुणानां, वेगसन्धारणमनारोग्यकराणां, मद्यं सौमनस्यजननानां, मद्यक्षेपो धीधितस्मृतिहराणां, गुरुभोजनं दुर्विपाककराणां, एककालभोजनं सुखपरिणामकराणां, स्वीप्वतिप्रस ङ्गः शोपकराणां, शुक्रवेगनियहः पाण्ड्यकराणां, पराघीतनमन्नाश्रद्धाः जननानाम्, अनशनमायुषो हासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूवणानां, विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां, विरु द्ववीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां, प्रशमः पथ्यानां, आयासः सर्वा-पथ्यानां, मिथ्यायोगो व्याधिमुखानां, रजस्वलाऽभिगमनमलक्ष्मी-मुखानां, ब्रह्मचर्यमायुष्याणां, परदारगमनमनायुष्याणां, सङ्कल्पा बृष्याणां, दोर्मनस्यमबृष्याणाम्, अयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्धनानां, स्नानं श्रमहराणां, हर्षः प्रीणनानां, शोकः शोषणानां, निवृत्तिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वमकराणां, अतिस्वमस्त-न्द्राकराणां, सर्वरसाभ्यासो वलकराणाम्, एकरसाभ्यासो दौर्वल्य-करागां, गर्भशस्यमनाहार्याणाम्,अजीर्णसुद्धार्याणां, बालो सृदु भेषजी-

१ पराघातनं वध्यस्थानं, वीभत्सत्वादरुचिजनकमिति दत्तः। पराय-तनमिति स्वयंपाकिनः पठन्ति।

यानां, वृद्धो याप्यानां, गिभेणी तीक्ष्णापधव्यवायव्यायामवर्जनी-यानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सिन्नपातो दुश्चिक्तिस्यानाम्, आमो विषमचिकित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां, कुष्टं दीर्घरोगाणां, राजयक्षम रोगसमूहानां, प्रमेहाऽनुषिक्षिणां, जलौकसोऽनुशस्त्राणां, विस्तस्तन्त्राणां, हिमवानौषिधभूमीनां, सोम ओपधीनां, मरुभूरारोग्यदेशानाम्, अनूपोऽहितदेशानां, निर्देशकारित्वमातुरगुणानां, भिषक् चिकित्साक्षानां, नास्तिको वर्ज्यानां, लौह्यं क्लेशकराणाम्, अनिर्देशकारित्वमित्रानाम्, अन्यवसायः कालातिपत्तिः स्वतिपत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानाम्, अस्मर्थता भयकराणां, तिह्यस्माषा बुद्धिवर्धनानाम्, आचार्यः शास्त्राधिगमहेत्नाम्, आयुर्वेदो प्रमाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आचार्यः शास्त्राधिगमहेत्नाम्, आयुर्वेदो प्रमाषा स्वत्वनमनुष्टेयानाम्, असम्बद्धवचनमसंग्रहणसर्वाहितानाः, सर्वसंन्यासः सुखकराणामिति॥ ३८॥

भवन्ति चात्र।

2

₹

Ŧ

मे

अग्न्याणां शतमुहिष्टं यद्विपञ्चाशदुत्तरम् ।
अलमेतद्विकाराणां विचातायोपिद्द्यते ॥ ३९ ॥
समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्टस्य लक्षणम् ।
ज्यायस्त्रं कार्यकारित्वेऽवरत्वं चाऽत्युदाहृतम् ॥ ४० ॥
वातिपत्तकफानां च यद्यत् प्रशमने हितम् ।
प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्ध्याधिहरमुत्तमम् ॥ ४१ ॥
एतन्निशम्य निपुणश्चिकित्सां सम्प्रयोजयेत् ।
एवं कुर्वन् सदा वद्यो धर्मकामा समश्चते ॥ ४२ ॥
पथ्यं पथोऽनपेतं यद्यचोक्तं मनसः श्रियम् ।
यचाप्रियमपथ्यं च नियतं तन्न लक्ष्यते ॥ ४३ ॥
मात्राकालिक्याभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।
प्राप्य तत्तद्धि दृह्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥ ४४ ॥
तस्मान् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः।

१ पथ्यमपथ्यञ्च मात्राकालिक्रयादिभिभि<mark>यते, इ</mark>त्यत आह-तन्न[ं]लंक्ष्यते इति।

तद्पेक्ष्योभयं कर्म् प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ४५ ॥

T

17-

Ι,

T

H.

ή,

i.

È.

द्य-

ो-

11

इति

तदात्रेयस्य भगवतो वचनं निशम्य पुनरिप भगवन्तमात्रेयमः गिनवेश उवाच—यथोदेशमाभीनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो भगवता श्रुतः श्रास्माभिः । आसेवद्रव्याणामिदानीमनपवादं लक्षणमनितसंक्षेपेणो-पदिश्यमानं ग्रुश्रूपामह इति ॥ ४६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—धान्य-फल-मूल-सार-पुष्प-काण्ड-पत्र त्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेश संग्रहेणाष्ट्री शर्करा नवसी। तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्यतमानामास-वानां चतुरशीतिं निवोधः तद्यथा-सुरा-सौवीर-तुपोदकःमैरेय-मेदक-धान्याऽम्लाः षड धान्यासवा भवान्ति, सृद्वीका खर्जूर-काइमर्य-धन्वन-राजादन-तृणशून्य परूपकाऽभयाऽऽमलकः मृगालिण्डिका जाम्बव-क-पित्य-कुवल-बदर-कर्कन्धु-पीलु-प्रियाल-पनस-न्यम्रोधाऽश्वत्थ-प्रक्ष-क-पीतनोदुम्बरा जमोद शङ्काटक शङ्किनीति फलासवाः पिंद्वेशितर्भे वन्ति, विदारिगन्धाऽश्वगन्धा कृष्णगन्धा शतावरी-इयामा-त्रिवृ-दन्ती द्रवन्ती विल्वोरुवृक चित्रक मुलैरेकादशा मूलासवा भवन्ति, शाल-प्रियकाऽइवकर्ण चन्दन-स्यन्दन-खदिर-कदरसप्तपर्णा-र्जुना-ऽसना-रिमे-द-तिन्दुक-किणिही-शमी-शुक्तिपत्र-शिंशपा-शिरीषवञ्जुल-धन्वनम-धृकै: सारासवा विंशतिभवन्ति, पद्मोत्पल-निलन-कुसुद-सौगान्धिक पुण्डरीक शतपत्र-मधूक प्रियङ्ग-धातकी-पुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति, इक्षुकाण्डोक्ष्विश्ववालिका पुण्डुकचतुर्थाः काण्डासवा भवन्ति, पटाल-ताडक-पत्रासवी द्वी भवतः, तिल्वक-लोधेलवालुक-क्रमुकचतुर्था-स्वगासवा भवन्ति, शर्करासव एक एवेतिः एवमेषामासवानां चतुः रशीतिः परस्परेणासंसृष्टानामासवद्गन्याणासुपादेष्टा भवन्ति । एषा-मासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा। द्रव्यसंयोगविभागाविस्तरस्त्वेषां बह्विधविकल्पः संस्कारश्चः यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं स्वं कर्म कुर्वान्तः संयोगसंस्कारदेशकालमात्रादयश्च भावास्तेषां

१ आसवप्रकृतिभूतानि द्रव्याणि लक्षीकावन्ति, तानि चासङ्घर्यान्यिष भेध्यान्यायुर्वर्द्धकानि चतुरशीतिः परिगणितानि ।

२ आसुतत्वात् कृतसन्धानत्वात् , पुञ् अभिषवे क्तः, ततो मावे क्तप्रस्यः।

तेपामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४७ ॥ भवति चात्र ।

मनीःशरीराग्निवलप्रदानामस्वप्रशोकारुचिनाशनानाम् । संहर्षणानां प्रवरासवानामशाितरुक्ताः चतुरुक्तरेषा ॥ ४८ ॥ तत्र हेलाकः ।

शरीररोगप्रकृतो मर्तानि तस्वेन चाऽऽहारविानिश्चयं च । उवाचयजः पुरुषादिकेऽस्मिन्मुनिस्तथाऽग्न्याणि वरासवांश्च॥४९॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रीतसंस्कृते स्त्रस्थाने अन्नपानचतुष्के यङजःषुरुषीयोऽध्यायः पत्रविंशतितमः॥ २५॥

िपड्विंशोऽध्यायः।

अथात आत्रेयमद्रकाण्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥
आत्रेयो भद्रकाण्यश्च शाकुन्तेयस्तथेव च।
पूर्णाक्षश्चेव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कोशिकः॥ ३॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः।
श्रीमान् वार्योविदश्चेव राजा मितमतां वरः॥ ४॥
निमिश्च राजा वेदेहो विडिशश्च महामितः।
काङ्कायनश्च बाह्वीको बाह्वीकाभिषजां वरः॥ ५॥
एते श्रुतवयोवृद्धा जिताःमानो महर्षयः।
वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः॥ ६॥
तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा।
वभूवार्थविदां सम्यप्रसाहारविनिश्चये॥ ७॥
एक एव रस इत्युवाच भद्रकाण्यो यं पञ्चानामिन्द्रयार्थानामः

₹

१ अयुक्तियुक्तं रोगाय, युक्तियुक्तं रसायनम्, इत्यादिनियमेन पातस्याऽऽसवस्य गुणकथनमिद्म ।

२ मतानि पारीक्ष्यादिनां पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्तानि, तत्त्वेन पुनर्वसोर्मत्व ३ अत्र प्वदाब्दः सर्वेषु रसेषूदकमनुवृत्तं सूचयन् रसस्याऽऽप्यत्वं साथयति ।

न्यतमं जिह्नावैपयिकं भावमाचक्षते कुरालाः, स पुनरुदकादनन्य इतिः हो रसाविति न्याकुन्तेयो बाह्मगङ्ग्डेदनीय उपशमनीयश्चतिः, त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मोद्रल्यङ्ग्डेदनीयोपशमनीयसाधारणा इतिः च-त्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कोशिकः स्वादुर्हितश्च स्वादुरहितश्चाऽः स्वादुर्हितश्चास्वादुरहितश्चेतिः पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाजो भोमोदकाग्नेयवायव्यान्तरिक्षाःः पद्रसा इति वार्योविद्रो राजर्षिः गुरु लघु शीतो प्ण-स्निग्ध-रूक्षाःः सस रसा इति निर्मिवेदेहो मधुरा-ऽम्ल-लघण कदुक-तिक्त-कपाय-क्षाराः अष्टे। रसा इति विद्यो पामा-गवो मधुराम्ललवणकदुतिक्तकपायक्षाराव्यक्ताः अगरसंख्येया रसा इति काङ्कायनो बाह्नीकभिषगाश्चयगुणकर्मसंस्वाद्विशेषाणामपीर-मेयस्वात्॥ ८॥

पडेवें रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुतर्वसुः मथुराम्ळळवणकटुकतिक्तकषायाः । तेषां पण्णां रसानां योनिस्द्रकं, छेदनोपशमने द्वे
कर्मणी, तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्वं, स्वाद्वस्वाद्वता भक्तिद्वेषाे,
हिताहितो च प्रभावो, पञ्चमहाभृतविकारास्त्वाश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारदेशकाळवशाः, तेष्वाश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुळघुशीतोष्णिस्तिग्धरूक्षाद्याः; क्षरणात्क्षारो नासौ रसः, द्रव्यं हि तदनेकरससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकळवणभृत्यष्टमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाभिनिर्वृत्तम्; अव्यक्तीभावस्तु खळु रसानां प्रकृतो भवत्यनुरसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये; अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाश्रयादीनां
भावानां विशेषापरिसंख्येयत्वाज्ञ युक्तम्, एकेकोऽपि द्येषामाश्रयादीनां
भावानां विशेषापरिसंख्येयत्वाज्ञ युक्तम्, एकेकोऽपि द्येषामाश्रयादीनां भावानां विशेषानाश्रयते, न च तस्माद्वन्यत्वमुपपद्यते; परस्परसंस्रष्टभूषिद्वाज्ञ चेषामभिनिर्वृत्तेर्गुणप्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं
भवति, तस्मान्न संसृष्टानां रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धिर्मन्तः। तच्चेवं

11

प्रशा

TH'

मेन

तित्र

१ जिह्नाया वैपयिकं विषयं, विनयादित्वास्त्वार्थं ठक, रसनाम्राह्ममिति फलितम्। अन्यतमत्वन्न भेदकुटाऽवच्छिन्नप्रातियोगिताकधर्मवत्वम्।

२ अत्र एवशब्दः पक्षान्तरं व्यावर्त्तयति — नान्यैः संख्याता नाऽप्यसं-ख्याता इति ।

३ तेपामित्यादिना पक्षान्तराणि सङ्गमयति-द्वेकमणीत्यादिरीत्या ।

४ बुद्धिमन्त इत्यन्तेन प्रकरणेन क्षारस्य द्रव्यत्वं प्रसाध्य, अन्यक्तीमा-

कारणमवेक्षमाणाः षण्णां रसानां परस्परेणासंसृष्टानां लक्षणपृथक्त्व-

मुपदेक्ष्यामः॥ ९॥

अप्रे तु तावद्रव्यभेदमिभिग्रेय किञ्चिदिभिधास्यामः । सर्व द्रव्यं पाञ्चभौतिकमास्मिन्नथे । तच्चेतनावद्चतेनं च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ताः, कर्म पञ्चिवधमुक्तं वमनादि। तत्र द्रव्याणि—गुरुखरकठिनमन्दास्थरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुण- बहुलानि पार्थवानि, तान्युपचयसंघातगौरवस्थर्यकराणि, द्रविन्यधशीतमन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि, तान्युपच्छेदस्नेहवनधविष्यन्दमार्दवप्रह्णादकराणिः उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुः स्क्षिवशदरूपगुणबहुलान्याभ्यानि, तानि दाहपाकप्रभाप्रकाश- वर्णकराणिः लघुशीतरूक्षसरिवशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वाय- वर्णानि, तानि रोक्ष्यग्लानिविचारवैशद्यलाघवकराणिः मृदुलघुसूक्ष्म- श्रह्णशब्दगुणबहुलान्याकाशाः सकानि, तानि मार्दवसौषिर्यलाघव- कराणि॥ १०॥

अनेनोपदेशेन नानोषधभूतं जगित किञ्चिद्रव्यमुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमिभेदेयः न च खलु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कार्मुकाणि भवन्तिः द्रव्याणि हि-द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावाद्रव्यगुणः प्रभावाच तस्मिस्तिस्मन् काले तत्तद्धिकरणमासाद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमिभेप्रत्य यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन कुर्वन्ति तद्दिष्करणं, यदा कुर्वन्ति स कालः, यथा कुर्वन्ति स उपायः, यत् साध्यन्ति तत् फलम्॥ ११॥

भेदश्चेषां त्रिषष्टिविधाविकल्पो दृब्यदेशकालप्रभावाद्मवति, तमु पदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

स्वादुरम्लादिाभियोंगं शेषरम्लादयः पृथक् । यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि हि ॥ १३ ॥

वस्य रसप्रकृतो जले स्थितिमत्त्वं संसाध्य, अपरिसंख्येयत्वस्य च आश्रयः भेदस्य षट्विनविधटकत्वेऽप्रयोजकत्वात् पडेव रसा इति स्थापितम्।

१ तत्र द्रव्याणि-इत्यादिना प्रकरणेन पृथिव्यादीनां पञ्चभूतानां गुणाः कर्माणि च दर्शितानि । वः

T:

1

ण-

व

ना

घु-

श

यः

ਜ∙

व•

तां

गि

ज.

च

नेत

था

म्

यय'

पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथगभवेत् । मधुरस्य तथाऽम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥ १४॥ त्रिरसानि यथासंख्यं दृष्याण्युक्तानि विंशति:। वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च॥ १५॥ स्वाहम्लौ सहितौ युक्तौ लवणाद्यैः पृथगगतैः। योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करससंख्यया ॥ १६॥ सहितौ स्वादुलवणौ तहत् कट्वादिभिः पृथक्। युक्ती शेषे पृथग्योगं यातः स्वाद्वणौ तथा॥ १७॥ कट्वाद्यैरम्ललवणी संयुक्ती सहिती पृथक्। यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकट्ट तथा ॥ १८॥ युज्येते तु कपायेण सतिक्तौ लवणोषणौ। षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥ १९॥ पट् चैवेकरसानि स्युरेकं पड्समेव तु। इति त्रिषष्टिर्द्व्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया॥ २०॥ त्रिपष्टिः स्यादसंख्येया रसानुरसकल्पनात्। रसीस्तरतमाभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २१ ॥ संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना त त्रिषष्टिधौ । रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ २२ ॥ कचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः कचित्। दोषोपधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता॥ २३॥ द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्र रसान् बुधाः। रसानेकैकशो वाऽपि कल्पयान्ति गदान् प्रति॥ २४॥ यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच दोषविकल्पवित्। न स मुद्येद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २५॥ व्यक्तः अष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।

१ मधुरः, मधुरतरः, मधुरतमः, पुनश्च-मधुराम्छः, मधुराम्छतरः, मधराम्हतम इत्यादिभेदैरसंख्यतां व्रजन्त्येव रसाः। २ त्रिषाष्ट्रिधा-रसबोधकचक्रं यन्थान्ते दर्शयिष्यामः।

विपर्थयेणानुरसो रसी नास्तीह सप्तमः॥ २६॥ परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोगं एव च। विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च॥ २७॥ संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः। सिद्ध्यपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रवक्ष्महे ॥ २८॥ देश-काल-वयो-मान-पाक-वीर्य-रसादिपु। परापरत्वे, युक्तिस्तु योजना या च युज्यते ॥ २९ ॥ संख्या स्याद्गणितं, योगः सह संयोग उच्यते। द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वेककर्मजोऽनित्य एव च ॥ ३० ॥ विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः। पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥३१॥ परिमाणं पुनर्मानं, संस्कारः करणं मतम्। भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सतत्रिया॥ ३२॥ इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः। चिकित्सा येरविदितैर्न यथावत् प्रवर्तते ॥ ३३ ॥ गुँणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्मादसगुणान् भिषक् । विद्याद्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥ ३४ ॥ अतश्च प्रकृतं बुद्धा देशकालान्तराणि च। तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत्॥ ३५॥

१ व्यवकलनेन रसानां भेदान् प्रस्तार्थ्य सङ्कलनेन नियमयति∽नास्तीह सप्तम इति ।इह—आयुर्वेदेऽपि वैशपिक इव पडेव रसा इति सिद्धान्तः ।

२ संयोगं लक्ष्यति—'द्रव्याणां सह योगः संयोग' इति, स च त्रिविधः द्वन्द्वकर्मजः, सर्वकर्मजः, एककर्मजश्चेति कर्म-क्रिया। स च संयोगोऽनित्यः, क्रियाजन्यत्वात्। अवयवाऽवयविसम्बन्धे अतिव्याप्तिवारणाय सह पदम्, तथा च द्रव्याणां साहित्यरूपः सम्बन्धः संयोग इति फलितम्।

३ 'गुणे गुणानङ्गाकार' इति न्यायवेशिषिकज्ञानां सिद्धान्तः । अत्र तु रसेसु गुणा वर्ण्यन्ते, तस्माद् भिषक् तान् तद्रसाश्रय द्रव्यगुणान् विचात्, अयमेव तन्त्रकर्त्त्रभिद्रायः ।

पड् विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् । पट् पञ्चभूतप्रभावाः संख्याताइच यथा रसाः॥ ३६॥

सौम्याः खल्वापोऽन्तारक्षप्रभवाः प्रकृतिशाता लब्ब्यश्चाव्यक्तर-साइचः तास्त्वन्तरिक्षाद्श्रस्यमाना श्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतविकारगुण-समन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तीरभित्रीणयान्ति, तासु मृतिषु पडभिमूर्च्छन्ति रसाः॥ ३७॥

तेषां पण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः, भूम्याग्नगुणभूयिष्टत्वादम्लः, सिललाग्निगुणभूयिष्टत्वाल्लवणः, वाय्वग्निगुणभूयिप्रत्वात्कदुकः, वाय्वाकाशगुणातिरेकात्तिकः, पवनपृथ्वीगुणातिरेकात्
कषाय इति । एवमेषां रसानां पटत्वमुत्पन्नं न्यूनातिरेकविशेषाः
नमहाभूतानां भूतानामिव स्थावरजङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषाः
पड्नुकत्वाच कालस्योपपन्नो सहाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः॥३८॥

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोध्वभाजः, लाघवादुत्प्लवनः त्वाच वायोरूर्ध्वज्वलनत्वाच वद्धेः; सलिलपृथिव्यात्मकास्तु प्राये-णाधोभागभाजः, पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाचोदकस्यः व्यामिश्रा-

त्मकाः पुनरुभयतो भागभाजः ॥ ३९ ॥

हि

धः यः,

τ,

मत्र

页,

तेपां पण्णां रसानामेकैकस्य यथाँद्रव्यं गुणकर्माण्यनुव्याख्याः

स्यामः—
(१) तत्र मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्वसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जोजःग्रुकाभिवर्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो बालवर्णकरः पित्तविषमारुतव्नस्तृष्णाप्रशमनस्त्वच्यः केश्यः कण्ठयो बल्यः प्रीणनो
जीवनस्तर्पणो बृंहणः स्थेर्यकरः क्षीणक्षतसंधानकरो प्राणमुखकण्ठौष्ठिजह्वाप्रह्लादनो दाहमूच्छाप्रशमनः षट्पदिपपीलिकानामिष्टतमः
स्निग्धः शीतो गुरुश्चः स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान

१ पड विभक्तीमधुरादिषड् विभागान् । २ सोमशब्देन पृथिवीजले ।

३ द्रव्यमनातिक्रम्य यथाद्रव्यम्, रसिधवरणद्रव्यगुणानुसारिमत्यर्थः । ततश्च रसेषु कथं गुणाः कर्माणि च वत्तन्ते इति शङ्कैव नोदेति, आधार-समवेतानां गुणानामाधेयेषूपचिरतत्वात् । स्थोल्यं मार्ववमालस्यमतिस्वप्तं गौरवमनन्नाभिलाषमग्निदीर्बल्यमा-स्यकण्ठयोमासाभिवृद्धिं, तथा द्वासकासप्रतिद्वयायालसकविसूचिका-द्वीतज्वरानाहास्यमाधुर्यवमथुसंज्ञास्वरप्रगाशगलगण्डगण्डमालाश्ची-पदगलशोफबस्तिधमनीगलोपलेपाक्ष्यामयानाभिष्यन्दानित्येवंप्रभृ-तीन् कफजान् व्याधीनापादयति ।

(२) अम्लो रसो भक्तं राचयति, आँग दीपयति, देहं वृंहयति, अर्जयित च, मनो बोधयिति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, वलं वर्धयिति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयिति, आस्यमास्नावयति, भुक्तमपकर्पयति, हेद्दयति, वर्णयति, ल्रह्यस्थान्ति स्वालयित्, प्रवालयित्, प्रवालयित्, प्रवालयित्, प्रवालयित्, प्रवालयित्, प्रवालयित्, प्रवालयित्, प्रवालयित्, स्वालयत्विष्ठणी, संवजयति लोमानि, ककं विलाययितिः, पित्तमभिवर्धयिति, रक्तं दूष्यिति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीगक्षतकुशदुर्वलानां स्वयथुमापादयित, अपि च क्षताभिहतदृष्टद्रयभग्नश्चनप्रवालम् वित्रपरिसापितिन्छन्नभिन्नविश्विष्टिविद्वोतिपृष्टादीन् पाचयत्याग्नेयस्व भावात् परिदृहति कण्ठमरो हृदयं च।

(३) लवणो रसः पाचनः क्षेदनो दीपनश्च्यावनश्छेदनो भेदन स्तीक्ष्णः सरो विकास्यधः संस्यवकाशकरो वातहरः स्तम्भवन्धसं घातिवधमनः सर्वरस्तप्रस्यनीकभूतः, आस्यमास्रावयति, कफं विष्यः न्द्रयति, मार्गान् विशोधयति, सर्वशरीरावयवान्मृद्धु करोति, रोच्यत्याहारमाहारयोगी, नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उप्णश्चः, स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं द्वयति, तप्यति, मूर्च्छयति, मोहयति, तापयति, दारयति, कुणाति मांसानि, प्रगाल्यति कुष्टानि, विषं वर्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्तांश्च्यावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपरुणिद्धि, वर्ळीपाळितखाळित्यमापादयति, अपि च लोहितिपित्ताम्लपित्तवीसर्पवात्रकाविचर्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन् विकारानुपजनयति।

(४) क्टुको रसो वक्रं शोधयति, अग्नि दीप्यति, भुक्तं शोषयति, घाणमास्रावयति, चक्षुविरेचयति, स्फुरीकरोतीन्द्रियाणि, अलस

१ भक्तं रोचयति=अन्नाभिरुचि जनयति।

Ę

न

Į

कश्वयथूपचयोदर्शिभ्यन्दस्नेहस्वेदक्केदमलानुपहिन्त, रोचयत्यशनं, कण्डूर्विनाशयित, वणानवसादयित, िकमीन् हिनस्ति, मांसं वििष्ठ-खित, शोणितसंघातं भिनत्ति, वन्धांदिछनत्ति, मार्गान् विवृणोति, इलेप्माणं शमयित, लघुरूप्णो रूक्षश्चः स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमु-पयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पुंस्त्वमुपहान्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोह-यित, ग्लपयित, सादयित, कर्षयित, मूर्च्छयित, नमयित, तमयित, अमयित, कण्डं परिदहति, शरीरतापमुपजनयित, वलं क्षिणोति, तृष्णां चोपजनयित, अपि च वाय्विगन्गुणवाहुल्याद्श्रममददवधुकम्प-तोदभेदेश्वरणभुजपीलुपाइवेपृष्टप्रसृतिषु मारुतजान् विकारानुपजन-यित।

(५) तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरप्यरोचकन्नो कृमिन्नो मूर्च्छान्दाहकण्डूकुष्टतृष्णाप्रशमनस्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरन्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्षेद्रमेदीवसामज्जलसीकापूयस्वेदमूत्रप्रीषिपत्तक्षेप्मोपशोषणो रूक्षः शीतो लघुश्चः स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात् खरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमां समेदोऽस्थिमज्ज्ञुकाण्युपशोषयित, स्रोतसां खरत्वमुपपादयित, बल्मादत्ते, कर्पयित, ग्लपयित, मोहयित, भ्रमयित, वदनमुपशोपयित, अपरांश्च वातविकारानुपजनयित ।

(६) कषायो रसः संशमनः संयाही संधानकरः पाँडनो रोपणः शोपणः स्तम्भनः इलेप्मिपत्तरक्तप्रशमनः, शरीरक्केदस्योपयोक्ता, रूक्षः शीतो गुरुश्च, स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थसुपयुज्यमान आस्यं शोषयित, हृदयं पीडयित, उदरमाध्मापयित, वाचं निगृह्णाति, स्रोतांस्यवध्नाति, श्यावत्वमापादयित, पुंस्त्वसुपहन्ति, विष्टभ्यजरां गच्छति, वातमूत्ररेतःपुरीपाण्यवगृह्णाति, कर्षयिति, म्लापयिति, तर्ष-

१ पील हस्ततलमिति टीकाऽन्तरम्, बहुपु पुस्तकेषु नास्त्येव पीलुशब्दः, करतलबाच्यपि न दृश्यते नानार्थेषु ।

२ सन्धानकरत्वं कटफलजम्बूप्रभृतिषु प्रसिद्धम् ।

३ पीडनो व्रणक्केदस्याऽऽचूपकः ।

यति, स्तम्भयति, खरविशदरूक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्दितप्रभृ-तींश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ४० ॥

एवमेते षड्साः पृथकःवेनैकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकारकरा भवन्त्यध्यात्मेलोकस्य, अपकारकराः पुनरतोऽन्यथा भवन्त्युपयुज्यमानाः, तान् विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयो जयेदिति ॥ ४१ ॥

भवन्ति चात्र।

शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः। तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयो: ॥ ४२ ॥ तेषां रसोपदेशेन निर्देशयो गुणसङ्ग्रहः । वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४३ ॥ यथा पयो यथा सर्पियंथा वा चन्यचित्रको । एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेदसतो भिषक्॥ ४४॥ मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च। यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽब्जानृपमामिषम् ॥ ४५ ॥ लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा। अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामुष्णमुच्यते ॥ ४६ ॥ किञ्चिदम्लं हि सङ्ग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च। यथा कपित्थं सङ्गाहि भेदि चामलकं यथा॥ ४०॥ पिष्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते। कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा॥ ४८॥ तस्माद्रसोपदेशेन ने सर्वं द्रव्यमादिशेत्। दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रन्ये द्रन्ये गुणान्तरम् ॥ ४९ ॥ रौक्ष्यात् कषायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः। तिक्तोऽवरस्तथोष्णानामुष्णत्वाल्ळवणः परः ॥ ५० ॥ मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः; स्निग्धानां मधुरः परः। मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्निरुच्यते ॥ ५१ ॥ मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात् कषायस्वादुतिक्तकाः।

१ अध्यात्मलोकस्य=प्राणिनः।

Ę.

स्वादुर्भुरुत्वादधिकः कपायाछवणोऽवरः॥ ५२॥ अम्लात् कटुस्ततिस्तक्तो लघुत्वादुत्तमो मतः। केचिल्लयनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम्॥ ५३॥ गौरवे लांघवे चैव सोऽवरस्तूभयोरिप । परं चातो विपाकानां लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ॥ ५४ ॥ कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः। अम्लोऽम्लं पच्यते, स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५५ ॥ मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावात्रयो रसाः॥ वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मतः ॥ ५६ ॥ कटुतिक्तकषायास्तु रूक्षभावात्रयो रसाः। दुःखाय मोक्षे दश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ५० ॥ गुक्रहा बद्धविण्मुत्रो विपाके वातलः कदः। मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफ्झुकलः॥ ५८॥ पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः ग्रुक्रनाशनः। तेषां गुरुः स्यानमधुरः कटुकाम्लवतोऽन्यथा॥ ५९॥ विपाकलक्षणस्याल्पम स्यभूयिष्टतां प्रति। द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६० ॥ तीक्ष्णं रूक्षं मृदु स्निग्धं लघुष्णं गुरु शीतलम्। वीर्यमष्टविधं केचित् केचिद्विविधमास्थिताः ॥ ६१॥ शीतोष्णमिति, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया। नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृताः क्रियाः ॥ ६२ ॥ रसो निपाते द्रव्याणां, विपाकः कर्मनिष्ट्या। वीर्यं यावदधीवासान्निपाताचोपलभ्यते ॥ ६३ ॥ रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते। विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥ ६४ ॥ कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः। तद्वद्दन्ती प्रभावात् विरेचयति मानवम् ॥ ६५ ॥

१ जाठरेणाभिना योगाद यदुदेति रसान्तरम्। रसानां परिणामान्ते स विपाक इति समृतः॥

विषं विषष्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम्। ऊर्ध्वानुलोमिकं यच तत् प्रभावप्रभावितम्॥ ६६॥ मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विविधात्मकम्। तत् प्रभावकृतं तेपां, प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ६० ॥ किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम्। द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्जन ॥ ६८ ॥ रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति । वलसाम्ये रसादीनामिति नैसार्गिकं वलम् ॥ ६९ ॥ सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहतः। षण्णां रसानां विज्ञानसुपदेक्ष्याम्यतः परस् ॥ ७० ॥ स्नेहनशीणनाह्नादमार्दवैरुपलभ्यते। मुखस्थो मधुरश्चास्यं ब्याप्नुवंहिलम्पतीव च ॥ ७९ ॥ दन्तहर्षान्मुखस्रावात्स्वेदनान्मुखबोधनात्। प्राह्यैवाम्लं रसं विद्याद् विदाहाचास्यकण्ठयोः ॥ ७२ ॥ प्रलीयन् क्लेदविष्यन्दमार्दवं कुरुते मुखे। यः शीघ्रं छवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥ ७३ ॥ संवेजयेंद्यो रसनां निपाते तुदतीव च। विदहन्मुखनासाक्षिसंस्नावी स कटुः स्मृतः ॥ ७४ ॥ प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वद्ते न च। स तिक्तो मुखवैशद्यशोषप्रहादकारकः ॥ ७५ ॥ वैशद्यस्तम्भजाडवैयों रसनं योजयेद्रसः। बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥ ७६ ॥

बध्नाताव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥ ७६ ॥
एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयं पुनरग्निवेश उवाच—भगवन् !
श्रुतमेतद्वितथमर्थसम्पद्युक्तं भगवतो यथावद्द्व्यगुणकर्माधिकारे वचः, परं त्वाहारविकाराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपः दिश्यमानं ग्रुश्रूषामह इति ॥ ७७ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—देहधातुप्रत्यनीकभूतानि दृष्याणि देह धातुभिविरोधमापद्यन्ते परस्परगुणविरुद्धानि कानिचित्, कानि

१ अतः परं षण्णां रसानां विज्ञानं=लक्षणमुपदेक्ष्यामि, इत्यधिकारः।

चित् संयोगात् , संस्कारादपराणि, देशकालमात्रादिभिश्चापराणि, तथा स्वभावादपराणि ॥ ७८ ॥

तत्र यानि द्रव्याण्याहारमधिकृत्य भूयिष्ट्रमुपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं वेरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः न मत्स्यान प्रयसा सहाभ्यवहरेत्, उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्विरुद्ध-वीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रद्यणाय महाभिष्यन्दित्वानमार्गोपरो-धाय चेति ॥ ७९ ॥

तदात्रेयवचनमनुनिशस्य भद्रकाप्योऽग्निवेशमुवाच-सर्वानेव मस्यान् पयसा सहाभ्यवहरेदन्यत्रेकस्माच्चिलिविमातः स प्रनः शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजी रोहिताकारः प्रायो भूमो चरति, ते चेत् पयसा सहाभ्यवहरेन्निःसंशयं शोणितजानां विवन्ध-जानां च व्याधीनामन्यतममथवा मरणमवाष्नुयादिति॥ ८०॥

नेति भगवानात्रेयः । सर्वानेव मत्स्यान् , न पयसा सहाभ्यवहरे-द्विशेषतस्तु चिलिचिमं, स हि महाभिष्मन्दित्वात् स्थूललक्षणतमाने-तान् व्याधीनुपजनयत्यामाविषमुदीरयति च। ग्राम्यान्पौदकपिशि-तानि मधुगुडातिलपयोमाषमूलकाविसैविंदधान्येवा नैकध्यमद्यात्, तन्मूलं हि बाधिर्यान्ध्यवेपशुजाड्यवैकल्यमूकतामेनिमण्यमथवा मरणमवाष्नोतिः "न पौष्करं रोहिणीशाकं कपोतान् वा सार्षपतैल-भृष्टानमञ्जूपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत्, तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्द-धमनोप्रविचयापस्मारशङ्खकगलगण्डरोहिणीनामन्यतमं प्राप्नोत्यः थवा मरणं; "न मूलकल्कुनकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुरसादीनि भक्ष-यित्वा पयः सेव्यं" कृष्टाबाधभयातः "न जातुकशाकं न च लकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम्"एताद्धि मरणायाथवा बलवर्णतेजोवी-र्योपरोधायालघुन्याधये षाण्ड्याय चेतिः तदेव लकुचं पक्वं न माप-सूपगुडसपिंभिः सहोपयोज्यं, वैरोधिकत्वात्; तथाऽऽम्राम्रातकमा-तुलुङ्गलकुचकरमर्दमोचदन्तशठबद्रकोशाम्रभव्यजाम्बवकापित्थति-न्तिडीकपारावताक्षोटपनसनारिकेलदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चा-न्यानि द्रव्याणि सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं च पयसा सह विरुद्धं; तथा कङ्गवरकमक्रष्टककुरुत्थमापनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः; पद्मी-त्तरिकाशाकं शार्करो मेरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चातिको-

प-

पयितः हारिद्रकः सर्पपतैलुभृष्टो विरुद्धः पित्तं चातिकोपयितः पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः इलेष्माणं चातिकोपयितः उपोदिका तिलकः कासिद्धा हेतुरतीसारस्यः बलाका वारुण्या सह कुल्माणरिपि विरुद्धा, स्व सूकरवसापिरिभृष्टा सद्यो व्यापादयितः मयूरमांसमेरण्डसीसकावसक्तमेरण्डागिन्ष्लुष्टमेरण्डतेलयुक्तं सद्यो व्यापादयितः हारीतकासं हारिद्रसीसकावसक्तं हारिद्धागिन्ष्लुष्टं सद्यो व्यापादयितः तदेव भस्मपांसुपरिध्वस्तं सक्षौद्धं सद्यो मरणाय मत्स्यानिस्तलन् सिद्धाः पिष्पल्यस्तथा काकमाची मधु च मरणायः मधु चोष्णसुष्णात्स्य च मधु मरणायः मधुसपिषी समध्ते, मधु चारि चान्तिरक्षं समध्तं, मधुप्ष्करवीजं, मधु पीरवोष्णोदकं, भल्लातकोष्णोदकं, तकासिद्धः किप्सुकः पर्युषिता काकमाची, अङ्गारग्रुल्यो भासश्चेति विरुद्धानि । इत्येतद्यथाप्रक्रनमिनिर्दिष्टं भवित ॥ ८१॥

भवान्ति चात्र।

यत् किञ्चिद्दोषमुत्क्रेश्य न निर्हरति कायतः।
आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते॥ ८२॥
यच्चिपि देश-कालाऽग्नि-मात्रा-सात्म्याऽनिलाऽऽदिभिः।
संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरिप ॥ ८३॥
परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च।
विरुद्धं तच्च न हितं हत्सम्पद्घिधिभिश्च यत्॥ ८४॥
विरुद्धं देशतस्तावद्र्भतीक्षणादि धन्वनि।
आन्पे स्निग्धशीतादि भेपजं यन्निषेच्यते॥ ८५॥
कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरूक्षादिसेवनम्।
शति काले, तथोष्णे च कदुकोष्णादिसेवनम्॥ ८६॥
विरुद्धमनले तद्वन्नानुरूपं चतुर्विधे।
मधुसपिः समधतं मात्रया तद्विरुध्यते॥ ८०॥
करकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुर्शातादिसेवनम्।
यत्तत् सात्म्यविरुद्धं तु, विरुद्धं त्वनिलादिभिः॥ ८८॥

१ मधु च पुष्करबीजञ्जेति द्वन्दे 'येपाञ्च विरोधः शाश्वतिक' इत्ये कवद्भावः।

या समानगुणाभ्यासविरुद्धान्नोषधाकिया। संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्धाज्यं विषवद्वजेत् ॥ ८९ ॥ ऐरण्डसीसकासक्तं शिखिमांसं यथेव हि। विरुद्धं वीर्यतो ज्ञेयं वीर्यतः शीतलात्मकम् ॥ ९० ॥ तत संयोज्योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते। करकोष्टस्य चात्यव्पं मन्दवीर्यमभेदनम् ॥ ९१ ॥ मृदुकोष्टस्य गुरु च भेदनीयं तथा वह । एतत् कोष्टविरुद्धं तु, विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ ९२ ॥ श्रमब्यवायब्यायामसक्तस्यानिलकोपनम्। निद्रालसस्यालसस्य भोजनं इलेप्सकोपनम् ॥ ९३ ॥ यच्चानुःसज्य विण्मूत्रं भुक्ते यश्चावुभुक्षितः। तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यच्चातिश्चद्वशानुगः॥ ९४॥ परिहारविरुद्धं तु वराहादीन्निपेच्य यत्। सेवेतोष्णं वृतादक्षि पीत्वा शीतं निषेवते ॥ ९५ ॥ विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्दारुसाधितम्। अपक्वतण्डुलात्यर्थपक्वदरधं च यद्भवेत ॥ ९६॥ संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽम्लं पयसा सह। अमनोरुचितं यच्च हृद्धिरुद्धं तदुच्यते॥ ९७॥ सम्पद्धिरुद्धं तद्विद्यादसंजातरसं त यत । अतिक्रान्तरसं वाऽपि विपन्नरसमेव वा॥ ९८॥ ज्ञेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निभृते न यत्। तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ ९९ ॥

पाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां, विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् । म्च्छामदाध्मानगलामयानां, पाण्ड्वामयस्यामविषस्यचैव ॥१००॥ किलासकुष्ट्यहणीगदानां शोफास्त्रपित्तज्वरपीनसानाम् । सन्तानदोषस्य तथेव मृक्ष्योविरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ १०१ ॥

एषां खल्वपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे भावाः प्रतीकारा भवन्ति । तद्यथा-वमनं, विरेचनं, तद्विरोधिनां चद्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगः, तथाविषेश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरीर-स्येति ॥ १०२ ॥

इत्ये

१६

गे.

₽.

Π,

त

तेः

न

गा-

क्षं

कं,

वित

स- । ==

भवतश्चात्र । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहान्ति विरेचनम् । वमनं शमनं चैव पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ १०३ ॥ सात्म्यतोऽल्पतया वाऽपि दीसाग्नेस्तरुणस्य च । स्नेहब्यायामवलिनां विरुद्धं वितेथं भवेत् ॥ १०४ ॥

तत्र इलोकाः।

मितरासीन्महर्षीणां या या रसिविनिश्चये ।
द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥ १०५ ॥
कारणं रससंख्याया रसानुरसळक्षणम् ।
परादीनां गुणानां च ळक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १०६ ॥
पञ्चात्मकानां षट्वं च रसानां येन हेतुना ।
ऊर्ध्वानुळोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद्रसाः ॥ १०० ॥
पण्णां रसानां षट्वे च सातिभुक्ता विभक्तयः ।
उदेशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्माणि ॥ १०८ ॥
प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
पाकप्रभावयोर्छिङ्गं वीर्यं संख्याविनिश्चयः ॥ १०९ ॥
पण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वळक्षणम् ।
यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥ ११० ॥
वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौष्यं च यत् ।
आत्रेयभद्दकाप्यीये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ ११९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थानेऽन्नपानचतुष्के आत्रेयभद्रकाष्यीयो नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

१ पूर्वमुत्सर्गतो विरुद्धभोजनीयमुपवर्ण्य, तत्प्रतीकारमाह—विरुद्धाशनः जानिति ।

२ अपवादमाह—सात्म्यत-इत्यारम्य, वितथं भवेदित्यन्तेन।

सप्तविंशोऽध्यायः।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानीं प्राणमाचक्षते कुशलाः, प्रत्यक्षफलदर्शनात्ः तदिन्यना ह्यन्तरग्नेः स्थितिःः, तत् सत्त्वमूर्जयित, तच्छरीरधातुन्यूहवलवर्णोन्द्रयप्रसादकरं यथोक्तमुपसेन्यमानं, विपरीतमहिताय सम्पवतेः तस्माद्धिताहितान्वशेषनार्थमन्नपानविधिमस्लिलेनापदेश्यामोऽग्निवेश !॥ ३॥

तैत्स्वभावादुदकं क्केद्रयति, छवणं विष्यन्दयति, क्षारः पाचयति,
मधु संद्रधाति, सिर्पः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं बृंहयति,
रसः प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, सीधुरवधमयति, द्राक्षासवो
दीपयति, फाणितमाचिनोति, दिध शोफं जनयति, पिण्याकशाकं
ग्रूणयति, प्रभूतान्तर्मलो मापसूपः, दृष्टिशुक्रवः क्षारः, प्रायः
पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्, प्रायो मधुरं छेष्मलमन्यत्र मधुनः पुराणाच शालिपष्टिकयवगोधूमात्, प्रायास्तिक्तं
वातलमवृष्यं चान्यत्र वेत्राप्रास्तापटोलपत्रात्, प्रायः कदुकं वातलमवृष्यं चान्यत्र पिष्पलीविश्वभेषजात्, प्रायः कपायं वातलमवृष्यं
स्तम्भनं शीतं चान्यत्र हरीतक्याः, प्रायो लवणं छेष्मलमवृष्यं
चान्यत्र सैन्धवात्॥ ४॥

परमतो वर्गसङ्गहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः॥ ५॥

४ अतः परम्=अन्नपानाविधिप्रदर्शनान्तरम्।

श्न-

35

१ प्राणिनामित्यनेनैव सिद्धे प्राणिसंज्ञकानामिति विशेषणं स्थावरस-न्ज्ञकन्यानृत्त्यर्थम्, तेषामपि प्राणित्वमध्यात्मवायुसत्वात्।

२ अखिलेनक्टिदनादि-ग्लपनपर्यन्तेन प्रकारणात्रपानविधिमुपदेश्याम-इत्यर्थः। अत एव-अखिलमिति नोक्तम्, ततश्च न न्यूनता।

३ तद् इतिकर्मपदं पूर्वोक्तं विधिविहितमन्नपानं कर्मभूतं—पीतं कर्त्तभूतमुदकं स्वभावात्क्वेदयित, लवणं कर्त्त तदन्नं विष्यन्दयित, एवं ग्लपनपर्य्यन्तामु क्रियामु तदित्यस्य कर्मवेनान्वयः, ततश्च सर्वसन्देहा—भावः। दिथि शोफमुच्छूनतां जनयित, तस्येति विभक्तिपरिणामेनान्त्रयः।

श्रूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् । वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ६ ॥ दश हो चापरो वर्गो कृतान्नाहारयोगिनाम् । रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे ॥ ७ ॥ अथ श्रुकधान्यवर्गः ।

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः । चूर्णको दीर्वशूकरच गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥ ८॥ सुगन्धको लोहवालः शारिवाऽऽख्यः प्रमोदकः। पतङ्गस्तपनीयइच ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ९॥ शीता रसे विपाके च मधुराः स्वल्पमारुताः। बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृंहणाः ग्रुक्रमूत्रलाः ॥ १० ॥ रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्गाव्नस्त्रिमलापहः। महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥ ११ ॥ यवका हायनाः पांशुर्वाप्या नैषधकादयः। शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुँणै:॥ १२॥ शीतः स्निग्धोऽगुरुः स्वादुस्त्रिदोषद्नः स्थिरात्मकः। पष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥ १३ ॥ वरको हालको चीनशारदोज्ज्वलदर्दुराः। गन्धलाः कुरुविन्दाश्च षष्टिकाल्पान्तरा गुणैः ॥ १४ ॥ मधुरश्चाम्लपाकश्च बीहिः पित्तकरो गुरुः। बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्वेव पाटलः॥ १५॥ सकोरदूषः इयामाकः कषायमधुरो लघुः। वातलः कफपित्तघ्नः शीतः सङ्गाहिशोषणः॥ १६॥ हस्तित्रयामाकनीवारतीयपणींगवेधुकाः। प्रशान्तिकारभः स्यामाकलोहिताणुप्रियङ्गवः ॥ १७ ॥ मुकुन्दझिण्टिगर्मूटीचारुका वरकास्तथा।

१ यवकादयः शालयः (श्चद्रधान्यानि) शालीनां=रक्तशालिकलमा दीनां गुणानामगुणा गुगागुणाः—विरुद्धगुणाः, तृष्णाकरत्वादयस्तैर्तुः कारं कुर्वन्ति, इत्यन्वयः।यवकादयो रक्तशाल्यादिविपरीतगुणा इत्यर्थः। ०२०

120

शिविरोत्कटजूर्णाह्याः दयामाकसदशा गुणैः ॥ १८ ॥ रूक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्वहुवातशकृद्यवः । स्थेर्यकृत् सकषायस्तु वल्यः श्रेष्मविकारनुत् ॥ १९ ॥ रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफिपत्तहा । मेदःक्रिमिविषध्नश्च वल्यो वेणुयवो मतः ॥ २० ॥ सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः । जीवनो बृंहणो बृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥ २१ ॥ नान्दीमुखी मधूली च मधुरस्निग्धशीतले । इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वी वर्गः समाप्यते ॥ २२ ॥

इति शूकधान्यवर्गः प्रथमः।

अथ शमीधान्यवर्गः।

कपायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः। विशदः श्लेष्मपित्तव्नो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः॥ २३॥ बुष्यः परं वातहरः स्निग्धोण्गो मधुरो गुरुः। बल्यो बहुमलः पुंस्वं मापः शीघ्रं ददाति च ॥ २४ ॥ राजमाषः सरो रुच्यः कफशुकाम्छपित्तनुत्। तत्स्वादुर्वातलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः॥ २५॥ उष्णाः कपायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः । कुलत्था प्राहिणः कासहिक्काइवासार्शसां हिताः॥ २६॥ मधुरा मधुराः पाके ब्राहिणो रूक्षशीतलाः। मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २०॥ चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः। लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः॥ २८॥ पित्तइलेष्मणि शस्यन्ते स्पेष्वालेपनेषु च। तेषां मसुरः संग्राही कलाया वातलः परम् ॥ २९ ॥ स्निग्धोरणमधुरस्तिकः कषायः कटुकस्तिलः। त्वच्यः केइयश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥ ३० ॥ शीतला मधुरा गुन्यों बलदन्यो रूक्षणात्मिकाः।

लमा[.] स्तैरतुः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

सस्नेहा बिलिभिभोंज्या विविधाः शिम्बिजातयः ॥ ३१ ॥ शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठवातप्रकोषिणी । न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विषच्यते ॥ ३२ ॥ आढकी कफिषत्तन्नी वातला, कफवातनुत् । अवल्गुजः सैडगजो, निष्पावा वातिषत्तलाः ॥ ३३ ॥ काकाण्डोलाऽऽत्मगुप्तानां माषवत् फलमादिशेत् । द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महिषणा ॥ ३४ ॥

इति शमीधान्यवर्गो द्वितीयः।

अथ मांसवर्गः। गोखराश्वतरोष्ट्रवद्वीपिसिंहर्क्षवानराः। वृको व्याघस्तरक्षुश्च वभुमार्जारमूषिकाः॥ ३५॥ लोपाको जम्बुकः इयेनो वान्तादश्चाषवायसौ। शश्मीमधुहाभासगृधोल्ककुलिङ्गकाः॥ ३६॥ धूमीका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः। इवेतः स्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुलीसृगः ॥ ३७॥ कृचिका चिछटो भेको गोधा शहकगण्डकौ। कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ ३८॥ समरश्रमरः खड्गो महिषो गवयो गजः। न्यङ्कर्वराहश्चानृपा मृगाः सर्वे रुरुस्तथा ॥ ३९ ॥ कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिद्युमारस्तिमिङ्गिलः। शुक्तिराङ्कोद्रकुम्भीरचुलुकीमकरादयः ॥ ४० ॥ इति वारिशयाः प्रोक्ता, वक्ष्यन्ते वारिचारिणः। हंसः कोञ्चो बलाका च वकः कारण्डवः प्रवः॥ ४१॥ शरारी पुष्कराह्वश्च केशरी मणितुण्डकः। मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥ ४२ ॥ उत्कोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी। आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥ ४३ ॥ रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः।

चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बचारिणः ॥ ४४ ॥ प्रवतः शरभो रामः श्वदंष्टो मृगमातका । शशोरणी करङ्गश्च गोकर्णः कोटकारकः ॥ ४५ ॥ चारुष्को हरिणेणौ च शस्त्ररः कालपुच्छकः। ऋष्यश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला सृगाः ॥ ४६ ॥ लावा वर्तीरकश्चेव वार्तीकः सकपिक्षलः। चकोरश्चोपचकश्च कुक्कुभो रक्तवर्णकः ॥ ४७ ॥ लावाद्या विष्किरास्त्वेते वक्ष्यन्ते वर्तकाद्यः। वर्तको वर्तिका चैव वहीं तित्तिरिकुक्कुटौ ॥ ४८ ॥ कङ्कसारपदेनद्वाभ-गोनर्दागिरिवर्तकाः। ककरोऽवकरश्चेव वारदश्चेति विष्कराः ॥ ४९॥ शतपत्रो भूक्षराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः। केरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपपुत्रः प्रियात्मजः॥ ५०॥ लट्वा लट्ट्पको बभुर्वटहा डिण्डिमाऽऽनकः। जरी दुन्दुभिवाकारलीहपृष्टकुलिङ्गकाः॥ ५१॥ कपोत्तशुकसारङ्गाश्चिरिटीकङ्कयष्टिकाः। शारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारच्**टकः ॥ ५२** ॥ पारावतः पानविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः। प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः॥ ५३॥ भूशया बिलशायित्वादानृपाऽनृपसंश्रयात्। जले निवास।ज्जलजा जले चर्याजलेचराः ॥ ५४ ॥ स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता सृगा जाङ्गलचारिणः। विकीर्यं विष्कराश्चेव प्रतुद्य प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५॥ योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता । प्रसहा भूशयान्पवारिजा वारिचारिणः ॥ ५६ ॥ गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्धनाः । वृष्याः परं वातहराः कफपित्तविवर्धनाः॥ ५०॥ हिता व्यायामानित्यभ्यो नरा दीसाप्रयश्च ये। प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक्॥ ५८॥ जीणीशों अहणीदोपशोषातीनां प्रयोजयेत्।

लावाद्यो वेष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला सृगाः॥ ५९॥ लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् । पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ६० ॥ विष्किरा वर्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः। नातिशीतगुरुस्तिग्धं मांसमाजमदोपलम् ॥ ६१॥ शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम्। मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु बृंहणमाविकम् ॥ ६२ ॥ योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते। सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणेः पृथक् ॥ ६३ ॥ केषांचिद्गणवेशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते । दर्शनश्रोत्रमधाऽग्निवयोवर्णस्वरायुपाम् ॥ ६४ ॥ बहीं हिततमो बल्यो वातन्नो मांसशुक्रलः। गुरूष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ॥ ६५ ॥ बृंहणाः ग्रुकलाश्चोक्ता हंसा मारुतनाशनाः। स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च वृंहणाः स्वरवोधनाः ॥ ६६ ॥ बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः । गुरूष्णा मधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणात् ॥ ६७ ॥ तितिरिः संजयेच्छीघं त्रीन् दोषानितिलोल्बणान्। पित्तश्चेष्माविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः । ६८॥ मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात्। लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ॥ ६९ ॥ सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः। कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिबर्हणाः ॥ ७० ॥ विपाके मधुराश्चेव कपोता गृहवासिनः। तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः॥ ७९॥ शीताः सङ्गाहिणश्चेव स्वल्पमूत्रकराश्च ते। ग्रुकमांसं कषायाम्लं विपाके कट्ट शीतलम् ॥ ७२ ॥ शोपकासक्षयहितं सङ्गाहि छघु दीपनम्। कषायो विश्वदो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः॥ ७३॥ शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलाऽवरे ।

20

चटका मधुराः स्निग्धा वलशुक्रविवर्धनाः॥ ७४॥ सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च। मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः॥ ७५॥ लघवो बद्धविण्मुत्राः शीताश्चेणाः प्रकीर्तिताः। गोधा विपाके मधुरा कपायकटुका रसे॥ ७६॥ वातिपत्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्धनी। शहलको मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥ ७७ ॥ वातपित्तकफव्नश्च कासख्वासहरस्तथा। गुरूष्णा मधुरा बल्या बृंहणाः पवनापहाः ॥ ७८ ॥ मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः। शैवलाहारभोजित्वात् स्वप्नस्य च विवर्जनात् ॥ ७९ ॥ रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महावलः। स्तेहनं बृंहणं बृष्यं श्रमध्नमानिलापहम् ॥ ८० ॥ वराहिपशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु। बल्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥ ८९ ॥ मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषद्नः कूर्म उच्यते। गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥ ८२॥ शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितं च तत्। हिनम्धोष्णं मधुरं बृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ॥ ८३॥ दाढर्यं बृहत्त्वमुत्साहं स्वमं च जनयत्यिप । खिन्नमांसमिभप्यन्दि बलकृनमधुरं स्मृतम्॥ ८४॥ स्नेहनं बृहणं वर्ण्यं श्रमध्नमनिलापहम्। धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ॥ ८५ ॥ चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च। क्षीणरेतःसु कासेषु हृद्दोगेषु क्षतेषु च॥ ८६॥ मधुराण्यविदाहीनि सद्योबलकराणि च। शरीरबृंहणे नान्यदाद्यं मांसाद्विशिष्यते। इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः॥ ८०॥ इति मांसवर्गस्तृतीयः।

अथ शाकवर्गः। पाठा ग्रुषा शटी शाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम्। विद्याद्वाहि त्रिदोपःनं भिन्नवर्चस्तु वास्तुकम् ॥ ८८ ॥ त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी । नात्युष्णक्षीतवीर्या च भेदिनी कुष्टनाशनी ॥ ८९॥ राजक्षवकशाकं तु त्रिदोषशमनं लघु। ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यशोविकारिणाम् ॥ ९० ॥ कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित्। लघुष्णं वातलं रूक्षं कालाख्यं शाकमुच्यते ॥ ९१ ॥ दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते। प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी प्रहण्यशोंहिता च सा ॥ ९२ ॥ मधुरा मधुरा पाके भेदिनी इलेप्मवर्धनी। वृष्या स्निग्धा च शीता च मदध्नी चाप्युपोदिका ॥ ९३॥ रूक्षो मदविषष्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम्। मधुरी मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥ ९४ ॥ मण्डुकपणीं वेत्रायं कुचेला वनतिक्तकम् । कर्कोटकाऽवलाजको पटोलं शकुलादनी ॥ ९५॥ वृषपुष्पाणि शाङ्गेष्टा केवूकं सकठिलकम्। नाडी कलायं गोजिह्ना वार्ताकं तिलपणिका ॥ ९६॥ कौलकं कार्कशं नैम्बं शाकं पापटकं च यत्। कर्फोपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते॥ ९७॥ सर्वाणि सूप्यकाशानि फञ्जी चिल्ली कुतुम्बकः। आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कठिआरः॥ ९८॥ शणशाल्मलिपुप्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला । निष्पावः कोविदारश्च पत्त्ररञ्चुञ्चुपर्णिका ॥ ९९ ॥ कुमारजीवो लोटाकः पालक्क्यो मारिपस्तथा। कलम्बीनालिकासूर्यः कुसुम्भवृकधूमकौ ॥ १०० ॥ लक्ष्मणा प्रपुनाडश्च निलनीकां कुठेरकः। लोणिका यवशाकं च कूप्माण्डकमवल्गुजः॥ १०१॥ यातुकः शालकल्याणी त्रिपणी पालुपणिका।

20

शाकं गुरु च रूक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥ १०२ ॥ मधुरं शीतवीर्यं च पुरीपस्य च भेदनम्। स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं तत् प्रशस्यते ॥ १०३ ॥ शणस्य कोविदारस्य कर्त्रदारस्य शाल्मलेः। पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ॥ १०४ ॥ न्यप्रोधोदुम्बराइवत्थ-प्रक्षपद्मादिपह्नवाः। कपायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥ १०५ ॥ वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रको । श्रेयसी बिल्वपणीं च विल्वपत्रं च वातन्त् ॥ १०६॥ भण्डी शतावरीशाकं वला जीविन्तिकं च यत्। पर्वण्याः पर्वपुष्याश्च वातिपत्तहरं स्मृतम् ॥ १०७ ॥ लघु भिन्नशकृतिकं लाङ्गलक्युस्वूकयोः। तिलवेतसशाकं च शाकं पञ्चाङ्गलस्य च॥ १०८॥ वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम्। रूक्षाम्लमुणं कौसुम्भं कफःनं पित्तवर्धनम् ॥ १०९॥ त्रपुसैर्वारके स्वादुगुरुविष्टम्भिशीतले। मुखप्रियं च रूक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ॥ ११० ॥ एर्वारुकं च सम्पक्वं दाहतृष्णाक्रमार्तिनुत्। वर्चीभेदीन्यलावृति रूक्षशीतगुरूणि च ॥ १११ ॥ चिभटेर्चारुके तद्वद्वचाभेदहिते तु ते। सक्षारं पक्वकृष्माण्डं मधुराम्लं तथा लघु ॥ १९२ ॥ सप्टम्त्रपुरीषं च सर्वदोपनिवर्हणम्। केल्द्रं च कदम्बं च नदीमाषकमैन्द्रकम्॥ ११३॥ विशदं गुरु शीतं च समिभप्यन्दि चोच्यते। उत्पलानि कपायाणि पित्तरक्तहराणि च॥ ११४॥ तथा तालप्रलम्बं स्यादुरःक्षतरुजापहम्। वर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ॥ १९५॥ तरूर-बिस-गालुक, क्रीबादनकसेरकम्। श्रङ्गाटमङ्कलोडयं च गुरु विष्टाम्भि शीतलम् ॥ ११६॥ कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः।

श्रीताः स्वादुकपायाश्च कफमारुतकोपनाः ॥ ११७ ॥
कषायमीषिद्वष्टिम्भ रक्तिपित्तहरं स्मृतम् ।
पौष्करं तु भवेद्वीजं मधुरं रसपाकयोः ॥ ११८ ॥
बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो वृंहणात्मकः ।
वातिपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो मुञ्जातकः परम् ॥ ११९ ॥
जीवनो वृंहणो यृष्यः कण्ठयः शस्तो रसायने ।
विदारिकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुर्शीतलः ॥ १२० ॥
अम्लीकायाः स्मृतः कन्दो प्रहण्यशोदितो लघुः ।
नात्युष्णः कफवातन्तो प्राही शस्तो मदात्यये ॥ १२१ ॥
तिद्रोषं बद्धविण्मूत्रं सार्षपं शाकमुच्यते ।
तद्वत् स्याद्रक्तनालस्य रूक्षमम्लं विशेषतः ॥ १२२ ॥
तद्वत्पण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ।
सर्पच्छत्रकवर्जास्तु बह्वयोऽन्यारुष्ठत्रजातयः ॥ १२३ ॥
शीताः पीनसकर्ज्यश्च मधुरा गुर्व्य एव च ।
चतुर्थः शाकवर्गीऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ १२४ ॥

इति शाकवर्गश्चतुर्थः।

अथ फलवर्गः।

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तिपत्तक्षतक्षयान् । वातिपत्तमुदावर्तं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥ १२५ ॥ तिकास्यतामास्यशोपं कासं चाशु व्यपोहति । मृद्वीका बृंहणी बृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥ १२६ ॥ मधुरं बृंहणं बृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् । क्षयेऽभिघाते दाहे च वातिपत्ते च तद्धितम् ॥ १२७ ॥ तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् । परूषकं मधूकं च वातिपत्ते च शस्यते ॥ १२८ ॥ मधुरं बृंहणं वल्यमाम्नातं तर्पणं गुरु । सस्नेहं क्षेप्मलं शीतं बृष्यं विष्टम्य जीर्यति ॥ १२९ ॥ तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च । 20

बंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥ १३० ॥ मधुराम्लकपायं च विष्टमिभ गुरु शीतलम्। पित्तरलेप्सकरं भव्यं प्राहि वक्त्रविशोधनम् ॥ १३१ ॥ अम्लं परूषकं द्राक्षा वदराण्यारुकाणि च। वित्तइलेप्मप्रकोपीणि कर्कन्धु-लकुचान्यपि॥ १३२॥ नात्युष्णं गुरु सम्पक्षं स्वादुप्रायं मुखाप्रियम्। बृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥ १३३ ॥ द्विविधं शीतमुणं च मधुरं चाम्लमेव च। गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥ १३४ ॥ भव्यादल्पान्तरगुणं काइमर्यफलमुच्यते। तथैवाल्पान्तरगुणं तूदमञ्छं परूपकात् ॥ १३५॥ कषायमधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम्। कपित्थसामं कण्ठव्नं विषव्नं प्राहि शीतलम् ॥ १३६ ॥ मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच रुचिप्रदम्। तदेव पक्कं दोषध्नं विषध्नं ग्राहि गुर्विष ॥ १३७ ॥ विल्वं तु दुर्जरं पकं दोषलं पूर्तिमारुतम्। हिनग्धोष्णतीक्षणं तद्वालं दीपनं कफवातिजत् ॥ १३८॥ वातिपत्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम्। पक्तमाम्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ १३९ ॥ कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टमिभ शीतलम्। जाम्बवं कफपित्तव्नं ब्राहि वातकरं परम् ॥ १४० ॥ मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातिपत्तितित्। तच्छुष्कं कफवातव्नं न च पित्ते विरुध्यते ॥ १४१ ॥ कषायमधुरं शीतं प्राहि सिञ्जि(निव)तिकाफलम्। गाङ्गेरुकं करीरं च बिम्बीतोदनधन्वनम् ॥ १४२ ॥ मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम्। सम्पक्वं पनसं मोचं राजादनफलानि च॥ १४३॥ स्वाद्नि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरूणि च। कषायविशद्त्वाच सौगन्ध्याच रुचिप्रदम् ॥ ५४४ ॥ अवदंशक्षमं रूक्षं वातलं लवलीफलम्।

नीपं सभागेकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ॥ १४५ ॥ प्राचीनामलकं चैव दोषव्नं गरहारि च। ऐङ्जुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥ १४६॥ तिन्दुकं कफपित्तव्नं कपायमधुरं रुघु। विद्यादामलके सर्वान् रसां छवणवर्जितान् ॥ १४७ ॥ स्वेदमेदःकफोत्क्रेदपित्तरोगविनाशनम्। रूक्षं स्वादु कषायाम्लं कफपित्तहरं परम् ॥ १४८ ॥ रसासृङ्यांसमेदोजान् दोषान् हन्ति विभीतकम्। अम्लं कषायमधुरं वातव्नं ग्राहि दीपनम् ॥ १४९ ॥ स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफिपत्ताविरीधि च। रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत् पित्तानिलकोपनम् ॥ १५० ॥ मधुरं पित्तनुत्तेषां ताद्ध दाडिममुत्तमम्। वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोणं वातक्लेप्मणि शस्यते ॥ १५१ ॥ अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः। गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ॥ १५२ ॥ शूलेऽरुचौ विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविक्रवे। हिकाकासे च श्वासे च वस्यां वर्चोगदेषु च ॥ ५५३ ॥ वातइलेष्मसमुत्थेषु सर्वेष्वेवोपदिइयते। केशरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा॥ १५४॥ गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य च नाशिनी। रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्विववर्जितः॥ १५५॥ कर्चूरः कफवातव्नः श्वास-हिकार्शसां हितः। मधुरं किञ्चिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ॥ १५६ ॥ दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु। वातामाऽऽभिषुकाक्षोटमुक्लक-निकोचकाः॥ १५७॥ गुरूष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः। वातव्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ॥ १५८ ॥ त्रियालमेषां सदशं विद्यादोष्ण्यं विना गुणैः। इलेष्मलं मधुरं शीतं इलेष्मातकफलं गुरु ॥ १५९ ॥ इलेप्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोटफलमग्निजित्।

13

गुरूष्णं मथुरं रूक्षं केशव्तं च शमीफलम् ॥ १६० ॥ विष्टमभयित कारञ्जं पित्तइलेप्माविरोधि च । आम्रातकं दन्तशरमम्लं सकरमर्दकम् ॥ १६१ ॥ रक्तिपत्तकरं विद्यादेरावतकमेव च । वातव्तं दीपनं चैव वार्गकं करु तिक्तकम् ॥ १६२ ॥ वातलं कफिपत्तव्तं विद्यात् पर्पटकीफलम् ॥ १६२ ॥ वित्तइलेप्मव्तमम्लं च वातलं चाक्षिकीफलम् ॥ १६३ ॥ मथुराण्यनुपाकीनि वातपित्तहराणि च । अश्वत्योदुम्बर-मुक्ष-न्यग्रोधानां फलानि च ॥ १६४ ॥ कपायमथुराम्लानि वातलानि गुरूणि च । मल्लातकास्थ्यग्निसमं तन्मांसं स्वादु शीतलम् । पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ १६५ ॥

इति फलवर्गः पञ्चमः।

अथ हरितवर्गः।

रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजम्।
वातङ्केष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपिद्द्यते॥ १६६॥
रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिमुंखबोधनः।
जम्बीरः कफवात्म्नः कृमिम्नो सुक्तपाचनः॥ १६७॥
बालं दोषहरं, वृद्धं त्रिदोषं, मास्तापहम्।
स्निग्धसिद्धं, विशुष्कं तु मूलकं कफवातजित्॥ १६८॥
हिकाकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः।
पित्तकृत् कफवातम्नः सुरसः पूतिगन्धहा॥ १६९॥
यवानी चार्जकश्चेव शिमु शालेयभृष्टकम्।
ह्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुक्केशयन्ति च॥ १७०॥
गण्डीरो जलपिष्पव्यस्तुम्बुरः श्टङ्गवेरिका।
तीक्ष्णोष्णकरुरूक्षाणि कफवातहराणि च॥ १७९॥
पुस्तवम्नः करुरूक्षोष्णो भूस्तृणो वक्रशोधनः।
खराश्वा कफवातम्नी बिस्तरोगरुजापहा॥ १७२॥

धान्यकं चात्रगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः।
सुगन्धा नातिकरुका दोषानुत्केशयन्ति च ॥ १०३ ॥
प्राही गृञ्जनकस्तीक्षणो वातरुलेष्मार्शसां हितः।
स्वेदनेऽभ्यवहार्ये च योजयेत्तमिपित्तनाम् ॥ १०४ ॥
इलेष्मलो मारुत्वनश्च पलाण्डुर्न च पित्तनुत्।
आहारयोगी बल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः॥ १०५ ॥
कृमिकुष्टकिलासच्नो चातच्नो गुल्मनाशनः।
स्तिग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः करुको गुरुः॥ १०६ ॥
शुष्काणि कप्तवातच्नान्येतान्येपां पलानि च ।
हरितानामयं चैव पष्टो वर्गः समाष्यते॥ १०० ॥

इति हरितवर्गः पष्टः।

अथ मद्यवर्गः।

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतः। सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७८॥ कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यशोविकारिणाम्। सुरा प्रशस्ता वातशी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७९ ॥ हिकाश्वासप्रतिश्यायकासवचींप्रहारचौ। छर्चानाहविवन्धेषु वातन्नी मदिरा हिता ॥ १८० ॥ शूलप्रवाहिकाटोप-कफवातार्शसां हितः। जगलो प्राहिरूक्षोष्णः शोपघ्नो भक्तपाचनः ॥ १८५ ॥ शोफाशींब्रहणीदोषपाण्डुरागारुचिज्वरान्। हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् रोचनदीपनः ॥ ९८२ ॥ मुखियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत्। जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः॥ १८३॥ रोचनो दीपनो हृद्यः शोपशोफार्शसां हितः। स्नेहइलेष्मविकारहो वर्ण्यः पकरसो मतः॥ १८४॥ जरणीयो विबन्धःनः स्वरवर्णावेशोधनः । कर्शनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् ॥ १८५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

सृष्टीभन्नशकृद्वातो गोडस्तर्पणदीपनः। पाण्डरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मता॥ १८६॥ सुरासवस्तीव्रमदो वातव्नो वदनित्रयः। छेदी मध्वासवसीक्षणो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १८७ ॥ धातक्यभिपुतो हृद्यो रूक्षो रोचनदीपनः। माध्वीकवन्न चात्युष्णो सृद्वीकेक्षुरसासवः॥ १८८॥ रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च। विवन्धन्नं कफनं च मधु लम्बन्पमारुतम्॥ १८९॥ सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला। गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य इलेप्सला तु सधूलिका ॥ १९०॥ दीपनं जरणीयं च हत्पाण्डुकृमिरोगनुत्। ग्रहण्यशीहितं सेदि सोवीरक-तुषोदकम् ॥ १९१ ॥ दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम्। विबन्धःनमवसंसि दीपनं चाम्छकाञ्जिकम् ॥ १९२ ॥ शायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषसमीरणम्। स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥ १९३ ॥ हर्षणं प्रीणनं बल्यं भयशोकश्रमापहम्। प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिपुष्टिवलप्रद**म्** ॥ १९४ ॥ सारिवंकैविधिवद्यक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा। वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः॥ १९५॥ इति मद्यवर्गः सप्तमः।

अथ जलवर्गः।

जलमेकविधं सर्वं पतत्येन्द्रं नभस्तलात्।
तत् पतत् पतितं चैवं देशकालावपेक्षते॥ १९६॥
खात् पतत् सोमवाय्वकैः स्पृष्टं कालानुवर्तिभिः।
श्वीतोष्णस्निग्धरूक्षावैर्यथासन्नं महीगुणः॥ १९०॥
श्वीतं श्रुचि शिवं सृष्टं विमलं लघु षड्गुणम्।
प्रकृत्या दिन्यमुदकं, अष्टं पात्रमपेक्षते॥ १९८॥
श्वेते कषायं भवति पाण्डुरं चैव तिक्तकम्।

कपिले क्षारसंसृष्टमूपरे लवणान्वितम्। कटु पर्वतिवस्ति मधुरं कृष्णमृतिके॥ १९९॥ एतत् षाड्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि । तथाऽव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमं च यत्॥ २००॥ यदन्तरीक्षात् पततीन्द्रसृष्टं चोक्तैश्च पात्रैः परिगृद्यतेऽस्भः। तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ २०१॥ ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु। अरूक्षमनभिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमस्॥ २०२॥ गुर्वभिष्यान्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम्। तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ॥ २०३ ॥ तत्त् ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्टभोजनाः। तेषां भक्ष्ये च भोज्ये च लेह्ये पेये च शस्यते ॥ २०४ ॥ हेमन्ते सिललं स्निग्धं वृष्यं वलहितं गुरु। किंचित्ततो लघुतरं शिशिरे कफवातजित् ॥ २०५ ॥ कषायमधुरं रूक्षं विद्याद्वासान्तिकं जलम्। ग्रैष्मिकं स्वनभिष्यान्दि जलामित्येव निश्चयः॥ २०६॥ ऋतावृताविहाख्याताः सर्व एदाम्भसो गुणाः । विभ्रान्तेषु तु कालेषु यत्प्रयच्छन्ति तोयदाः ॥ २०७ ॥ सालिलं तत्त् दोषाय युज्यते नात्र संशयः। राजभी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवै: ॥ २०८ ॥ सुगृहीताः शरचापः प्रयोक्तव्या विशेषतः। नुद्यः पाषाणविच्छिन्न-विश्चब्धविहतोदकाः ॥ २०९ ॥ हिमवत्त्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः। नद्यः पाषाणसिकता-वाहिन्यो विमलोदकाः ॥ २१० ॥ मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम्। पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ॥ २११ ॥ प्रायो मृदुवहा गुन्यों याश्च पूर्वसमुद्रगाः। पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः॥ २१२॥ शिरोहद्रोगकुष्टानां ता हेतुः इलीपदस्य च। वसुधांकीटसपांखुमलसंदृषितोदकाः॥ २१३॥

वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः। वाषीकृपतडागोत्ससरः प्रसूवणादिषु ॥ २१४ ॥ आन्पशैलधन्वानां गुणदोषिर्विभावयेत्। पिच्छिलं कृमिलं क्षिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः ॥ २१५ ॥ विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् । विस्ं त्रिदोषं लवणमम्ब यद्वरुणालयम् ॥ इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः॥ २१६ ॥ इति जलवर्गोऽष्टमः।

11

अथ गोरसवंर्गः। स्वादु शीतं सृदु स्निग्धं वहलं इलक्ष्णिपिच्छिलम्। गुरु मन्दं प्रसन्नं च गब्यं दर्शगुणं पयः॥ २९७॥ तदेवंगुणमेवोजः सामान्यादभिवर्धयेत्। प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१८ ॥ महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छतितरं पयः। स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत्॥ २१९॥ रूक्षोणं क्षीरमुष्टीणामीपत्सलवणं लघु। शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदराशसाम् ॥ २२०॥ बल्यं स्थेर्यकरं सर्वमुण्णं चैकशफं पयः। साम्छं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥ २२९ ॥ छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु । रक्तपित्तातिसारःनं क्षयकासज्वरापहम् ॥ २२२ ॥ हिक्काइवासकरं तूष्णं पित्तइलेप्मलमाविकम्। हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थेर्यकरं परम् ॥ २२३ ॥ जीवनं बंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुपं पयः। नावनं रक्तिपित्ते च तर्पणं चाक्षिशूलिनाम्॥ २२४॥ रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्धनम्। पाकेऽम्लमुष्णं वातव्नं मङ्गल्यं बृंहणं दिध ॥ २२५॥

१ दश गुणाः स्वादुप्रभृतयो यरिमन्तत् , रलक्ष्णञ्च तरिपच्छिलञ्चेति दौ गुणो।

पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे। अरुचौ मूत्रकृष्ट्रे च काइर्थे च दिध शस्यते ॥ २२६॥ शरद्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दिध गर्हितम्। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥ २२७॥ त्रिदोषं मन्दकं, जातं वातव्नं दिध, शुक्रलः, सरः, इलेप्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविशोधनः ॥ २२८॥ शोफाशोँग्रहणीदोषमूत्रकुच्छ्रोदराहचौ। स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्गरेषु च॥ २२९॥ सङ्घाहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धतम्। ग्रहण्यशौविकारव्नमदितारुचिनाशनम् ॥ २३० ॥ स्मृतिबुद्धिगन्युक्रोजःकफमेदोविवर्धनम्। वातपित्तविषोन्मादशोषाऽलक्ष्मीविषापहम् ॥ २३१ ॥ सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः। सहस्रवीर्यं विधिविद्युतं कर्मसहस्कृत् ॥ २३२ ॥ मदापस्मारमूच्छाय-शोषोन्मादगरज्वरान् । योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २३३ ॥ सपींष्यजाविमहिषीक्षीरवत् स्वानि निर्दिशेत्। पीयूषी मोरेंट चैव किलौटा विविधाश्च ये॥ २३४॥ दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व एव सुखप्रदाः। गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पवनापहाः॥ २३५॥ विशदा गुरवो रूक्षा श्राहिणस्तक्रिपण्डकाः। गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ २३६ ॥

इति गोरसवर्गी नवमः।

१ पीयूषोऽभिनवं पयः।

२ मोरटं मूलमैक्षवम् , अमरः । इक्षोविंकार ऐक्षवम् ।

३ 'डमे क्षारस्य विकृती किलाटी कूचिका तथा'इति हैमे स्कीलिङ्गः, पुंडिं हो बहुवचनान्तोऽत्र किलाटशब्दः, विविधाश्चेत्यनेन क्षारिवकृतीनां सर्वातीं किलाटपदवाच्यता च दशिता। ४ वस्त्र-गालितस्य तक्रस्य धनो भागः।

अधेक्षुवर्गः ।

बृष्यः शीतः सरः स्निग्धो बंहणो मधुरो रसः । इलेष्मलो अक्षितस्येक्षोर्यात्रिकस्तु विदद्यते ॥ २३७ ॥ कौत्यात् प्रसादानमाधुर्यात् पौण्डकाहंशकोऽवरः। प्रभूतकृषिमजासुद्धोदोमांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥ क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्धावशेषितः। रसो गुरुर्यथापूर्व धौतस्वलपमलो गुडः॥ २३९॥ ततो मत्स्यण्डिकौ-खण्ड-शर्करा विमलाः परम्। यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छेत्यं तथा तथा ॥ २४०॥ वृष्या क्षीणक्षतिहता सस्नेहा गुडशर्करा। कषायमधुरा शीता सतिका यासशर्करा ॥ २४१ ॥ रूक्षा वस्यतिसारव्नी च्छेदनी मधुशर्करा। तृष्णासृविपत्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशकराः॥ २४२॥ माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्धं पौत्तिकं मधुजातयः । माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद्श्रामरं गुरु ॥ २४३ ॥ माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्धतवर्णं तु पौत्तिकम्। क्षीदं कपिलवर्णं स्याच्छेतं आमरमुच्यते ॥ २४४ ॥ वात्लं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम्। सन्धानं छेदनं रूक्षं कषायं मधुरं मधु ॥ २४५ ॥ हन्यानमधूष्णमुष्णार्तमथवा सविषान्वयात्। गुरुरूक्षकषायत्वाच्छेत्याचारुपं हितं मधु ॥ २४६॥ नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामात्ताद्धि मानवम्। उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् ॥ २४७ ॥ * आमे सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते। मध्वामं दारुणं तस्मात् सद्यो हन्याद्यथा विषम्॥ २४८॥ *

नागः।

, पुंलि सर्वासां

20

१ 'मत्स्यण्डीफाणितं खण्डविकारे शकरा सिता' इत्यमरः । र मध्वामाद्=मधुने।ऽपरिपाकात्, ऊष्णं मधु भुक्तम्, उष्णात्तेन च भुक्तं सविष पुष्प सम्बन्धिवा, न परिपाकमेति तदेव मध्वामः इति ।

नानाद्गव्यात्मकत्वाच योगवाहि परं मधु । इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ २४२ ॥ इतीक्षुवर्गो दशमः ।

अथ कृतान्नवर्गः। क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यं कुक्षिरोगज्वरापहा । स्वेदाग्निजननी पेया वातवचींनुलोमनी ॥ २५०॥ तर्पणी प्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका। मण्डः सन्दीपयत्यिः वातं चाप्यनुलोमयेत् ॥ २५१ ॥ मृदकरोति स्रोतांसि स्वेदं सञ्जनयत्यपि। लिङ्कतानां विरिक्तानां जीणें स्नेहे च तृष्यताम् ॥ २५२ ॥ दीपनत्वालघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः। लाजपेया श्रमन्नी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः॥ २५३॥ तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः। लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः॥ २५४॥ मन्दाभिविषमाभीनां बालस्थविरयोषिताम्। देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥ २५५ ॥ क्षुत्पिपासापहः पथ्यः शुद्धानां तु मलापहः । श्रतः पिष्पलिशुण्ठीभ्यां लाजमण्डोऽम्लदाडिमै: ॥ २५६ ॥ सुधौतः प्रस्तः स्विन्नः सन्तप्तश्चौदनो लघः। भृष्टतण्डुलामेच्छन्ति गरे इलेप्मामयेप्वपि॥ २५७॥ अधौताऽप्रस्ततोऽस्विनः शीतश्चाप्योदनो गुरुः। मांसशाकवसातैल-घृतमञ्जफलौदनाः॥ २५८॥ बल्याः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो बृहयन्ति च। तद्रन्माषतिलक्षीर-मुद्गसंयोगसाधिताः॥ २५९॥ कुल्मापा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः। स्विन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् सौप्यगौधूमयावकाः॥ २६०॥ भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद्गुरुलाघवम्। अकृतं कृतयूपं च तनुं सांस्कारिकं रसम् ॥ २६१ ॥ सूपमम्लमनम्लं च गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।

20

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सक्तवो वातला रूक्षा बहुवचेंऽनुलोमिनः ॥ २६२ ॥ तर्पयन्ति नरं शीघं पीता सद्योवलाश्च ते। मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसम्भवाः ॥ २६३ ॥ ग्राहिणो रक्तपित्तव्नास्तुषाच्छर्दिज्वरापहाः। कपायमधुराः शीता लघवो लाजसक्तवः। हन्याद्व्याधीन् यवापूपो यावको वाट्य एव च॥ २६४॥ उदावर्त-प्रतिश्याय-कास-मेह-गलप्रहान् । धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः॥ २६५॥ गुष्कत्वात्तर्षणाश्चेव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः। विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुकोडाः सपिण्डकाः ॥ २६६॥ पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम्। फल-मांस-वसा-शाक-पललक्षीद्रसंस्कृताः ॥ २६७ ॥ भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः। वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ॥ २६८॥ गुरवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरस-पूपकाः। सगुडाः सतिलाश्चेव सक्षीरक्षीद्रशर्कराः ॥ २६९॥ भक्ष्या बृष्याश्च बल्याश्च परं तु गुरवः स्मृताः। सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ॥ २७० ॥ गुरवस्तर्पणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः। संस्कारालयवः सन्ति भक्ष्या गौधूमपेष्टिकाः ॥ २७१ ॥ धानापर्पटपूपाद्यास्तान् बुद्धा निर्दिशेत्तथा। पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदरुपशस्तु तान् ॥ २७२ ॥ यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसः। सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रूक्षशीतलाः॥ २७३॥ सकटुस्नेहलवणान् भक्षयेदल्पशस्तु तान्। मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ॥ २०४ ॥ गुरवस्ते व्यतिकान्त-पाकाः पुष्टिवलप्रदाः। द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ॥ २७५ ॥ भक्ष्याणामादिशेद्बुद्धा यथास्वं गुरुलाघवम्। नानाद्रव्येः समायुक्तः पक्त्वा वहिषु भर्जितः॥ २७६॥ विमर्दको गुरुईद्यो वृष्यो बलवतां हितः । रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ २०७ ॥ स्तेहनं तर्पणं हृद्यं वातव्नं सगुडं दिध । द्राक्षाखर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्मि पानकम् ॥ २७८ ॥ परूषकाणां क्षीद्रस्य यच्चेक्षुविकृतिं प्रति। तेषां कट्वम्लसंयोगान् पानकानां पृथक् पृथक् ॥ २७९॥ द्रव्यं मानं च विज्ञाय गुणकर्माणि निर्दिशेत्। कट्वम्लस्वादुलवणा लघवो रागपाडवाः॥ २८०॥ मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः। आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्धनाः॥ २८१॥ रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात्। बुद्धा संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तच्छितम् ॥ २८२ ॥ गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत्। रक्तपित्तकफोल्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ २८३ ॥ कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम्। शिण्डाकी चासुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु। विद्याद्वर्गं कृतान्नानामेकादशिममं भिषक् ॥ २८४ ॥ इति कृतान्तवर्ग एकादशः।

अथाहारयोगिवर्गः ।
कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं ब्यवायि च ।
पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च क्लेष्माभिवर्धनम् ॥ २८५ ॥
वातक्षेपूत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्धनम् ।
तैलं, संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥ २८६ ॥
तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ।
आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ २८७ ॥
पुरण्डतेलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
वातासृगुल्महृद्गोगजीर्णज्वरहरं परम् ॥ २८८ ॥
कहूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपिशप्रदृष्णम् ।

कफ्झुक्रानिलहरं कण्डुकोठविनाशनम् ॥ २८९ ॥ प्रियालतेलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम्। हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः॥ २९०॥ आतस्यं मधुराम्लं तु विपाके कदुकं तथा। उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥ २९१ ॥ कुसुम्भतैलसुष्णं च विपाके कटुकं गुरु। विदाहि च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ २९२ ॥ फलानां यानि चान्यानि तैलन्याहारसंविधौ। युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि वृयाद्यथाफलम् ॥ २९३ ॥ मधुरो बृंहणो बृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा। यथासत्त्वं तु शैत्यौष्ण्ये वसामज्ज्ञोर्विनिर्दिशेत्॥ २९४॥ सस्नेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम्। विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ॥ २९५ ॥ इलेष्मला मधुरा चार्दा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली। सा ग्रुष्का कफवातव्नी कटूष्णा वृष्यसंमता॥ २९६॥ नात्यर्थमुण्यं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम्। छेदित्वाच्छोपणत्वाच दीपनं कफवातजित् ॥ २९०॥ वातइलेष्मविबन्धःनं कटूष्णं दीपनं लघु। हिङ्क शूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥ २९८॥ रोचनं दीपनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च। त्रिदोषटनं समधुरं सैन्धवं छवणोत्तमम्॥ २९९॥ सौक्ष्म्यादौष्ण्याल्लघुत्वाच सौगन्ध्याच्च सचिप्रदम्। सौवर्चलं विवन्धवनं हद्यमुद्गारशोधि च ॥ ३०० ॥ तैक्षण्यादीष्ण्याद्व्यवायित्वादीपनं शुलनाशनम्। ऊर्ध्वं चाधइच वातानामानुलोम्यकरं विडम् ॥ ३०१ ॥ सतिक्तकटु सक्षारं तीक्ष्णमुक्ललेदि चौद्धिदम्। न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाइच ते ॥ ३०२ ॥ सामुद्रकं समधुरं, सतिक्तं कटु पांशुजम्। रोचनं लवणं सर्वं पाकि संस्यीनलापहम् ॥ ३०३ ॥ हत्पाण्ड्रग्रहणीरोग-प्लीहानाहगलग्रहान्।

कासं कफजमर्शांसि यावशूको व्यपोहति ॥ ३०४ ॥ तीक्ष्णोष्णो लघुरूक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः । दहनो दीपनश्लेक्ता सर्वःक्षारोऽग्निसन्निभः ॥ ३०५ ॥ कारवी कुञ्चिकाऽजाजी यवानी धान्यतुम्बुरु । रोचनं दीपनं वात-कफदोर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ३०६ ॥ औहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते । पूर्यते द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ३०७ ॥ इत्याहारयोगिनगों द्वादशः ।

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिन्यं गुरु ॥ ३०८ ॥
यद्यदौगच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।
निस्तुषं युक्तिशृष्टं च सूप्यं लघु विपच्यते ॥ ३०९ ॥
मृतं कृशातिमेद्यं च वृद्धं बालं विपैर्हतम् ।
अगोचर्ममृतं व्यालंसूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥ ३१० ॥
अतोऽन्यथा हितं मांसं वृंहणं बलवर्धनम् ।
श्रीणनः सर्वधात्नां हृद्यो मांसरसः परम् ॥ ३११ ॥
श्रुष्यतां व्याधियुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
बलवर्णा्थिनां चैव रसं विद्यथाऽमृतम् ॥ ३१२ ॥
सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात् स्वर्यं बलकरं वयोजुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥ ३१३ ॥
व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।

१ आहारेण=ओदनशब्कुल्यादिना योग उपकरणतया येषां तेषां भक्ति निश्चयो विभागनिश्चयो नास्ति बहुत्वादव्यवस्थितत्वात्प्रकृतिभेदेन भिन्न त्वाच्च तेषाम्।

२ यद् यद् वस्तुभुक्तं सत् क्षिप्रं कोष्ट्यवायुना प्रेरितं प्रहरचतुष्केण पर्क सद् बहिरागच्छति, तत्तद्वस्तु लघुतरं स्मृतमित्यन्वयः ।

३ अगोचरे असारम्यदेशादौ भृतं पालितं, यथाऽऽनूपस्य जन्तोर्मरौपुष्टिः । ४ व्यालैः सर्पादिभिव्यां प्रादिभिश्च स्त्रदितं नाशितम् ।

9

न्त-

पकं

P: 1

नित्यं मांस-रसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ३१४ ॥ कृमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् । शाकं निःस्नेहसिद्धं च वर्ज्यं यचापरिस्नतम् ॥ ३१५॥

पुराणमामं संक्रिष्टं कृमिन्यालहिमातपैः। अदेशकालजं क्लिन्नं यत् स्यात् फलमसाधु तत्॥ ३१६॥ हरितानां यथाशाकं निर्देशः साधनाहते। मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः॥ ३१७॥ यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते। अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥ ३१८॥ आसवानां समुद्दिष्टामशीतिं चतुरुत्तराम्। जलं पेयमपेयं च परीक्ष्यानुपिबोद्धितम् ॥ ३१९॥ स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं, पित्ते मधुरशीतसम्। कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं, क्षये मांसरसः परम् ॥ ३२०॥ उपवासाध्वभाष्यस्त्रीमारुतातपकर्मभिः। क्कान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथाऽसृतम् ॥ ३२१॥ सरा कृशानां पुष्टयर्थमनुपानं प्रशस्यते। कार्र्यार्थं स्थूलदेहानामनुशस्तं मधूदकम् ॥ ३२२ ॥ अल्पाभीनामनिदाणां तन्द्राशोकभयक्रमेः। मद्यमांसोचितानां च मद्यमेवानुशस्यते॥ ३२३॥

अथानुपानकर्मगुणान् प्रवक्ष्यामः-अनुपानं तर्पयति, प्रीणयति, ऊर्जयित, बृंहयित, पर्याप्तिमाभिनिर्वर्तयात, भुक्तमवसादयित, अन्न-सङ्घातं भिनत्ति, मादेवमापादयति, क्केदयति, जस्यति, सुलपरि-णामितामाञ्चज्यवायितां चाहारस्योपजनयतीति॥ ३२४॥

भवन्ति चात्र।

अनुपानं हितं युक्तं तपेयत्याशु मानवम्। सुखं पचित चाहारमायुषे च बलाय च ॥ ३२५॥ नोध्वाङ्गमारुताविष्टा न हिक्काश्वासकासिनः। न गीतभाष्याध्ययनप्रसक्ता नोरसि क्षताः॥ ३२६॥

५ हरितानामार्द्रकादीनाम्।

पिबेयुरुदकं भुक्त्वा, तिद्धं कण्ठोरिस स्थितम्। स्नेहमाहारजं हत्त्वी भूयो दोषाय कल्पते ॥ ३२० ॥ अस्तपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः। दृब्यं तु न हि निर्देष्टुं शक्यं कात्स्न्येन नामभिः॥ ३२८॥ यथा नानौषधं किञ्चिद्देशजानां वचो यथा। द्रव्यं तत्तत्तथा वाच्यमनुक्तामिह यद्भवेत् ॥ ३२९ ॥ चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया। लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥ ३३०॥ चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः। जलजानूपजाश्चेव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३१ ॥ गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः । लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः॥ ३३२॥ शरीरावयवाः सक्थिशिरःस्कन्धादयस्तथा। सिवथमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः॥ ३३३ ॥ वृषणी चर्म मेढं च श्रोणी वृक्की यकुद्गुदम्। मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ३३४ ॥ स्वभावाल्लघवो मुद्रास्तथा लावकपिञ्जलाः। स्वभावादुगुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३३५॥ धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम्। अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुकिया ॥ ३३६ ॥ गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां, स्त्रीणां च लाघवम् । महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३७ ॥ गुरूणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् साविपर्ययम् । ब्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः ॥ ३३८ ॥ अल्पादाने गुरूणां च लघूनां चातिसेवने। मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३३९ ॥ गुरूणामल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते। मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चारिनमपेक्षते ॥ ३४० ॥

१ हत्वा=आभिभूय। २ चर्यते इति चरे। देशो भक्ष्यश्च-इति दत्तः।

बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः । अन्नपानेन्ध्रनेश्चाग्निर्दोग्यते शाम्यतेऽन्यथा ॥ ३४१ ॥ गुरुलाघवचिनतेयं प्रायेणालपवलान् प्रति । मन्दकर्मानलारोग्यान् सुकुमारान् सुखोचितान् ॥ ३४२ ॥ दीप्ताग्नयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः । ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावत्रयं गुरुलाघवम् ॥ ३४३ ॥ हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरानं समाहितः । अन्नपानसमिद्धिनां मात्राकालौ विचारयन् ॥ ३४४ ॥ आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति यः । दिवसे दिवसे बहा जपत्यथ ददाति च ॥ ३४५ ॥ नरं निःश्चेयसे युक्तं सात्म्यन्नं पानभोजने । भजन्ते नामयाः केचिद्धाविनोऽप्यन्तराहते ॥ ३४६ ॥ घटत्रिंशतं सहस्राणि रात्रीणां हित्रैभोजनः । जिवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा समतः सताम् ॥ ३४० ॥ जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा समतः सताम् ॥ ३४० ॥

भवतश्चात्र

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति । वर्णप्रसादः सौस्वर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥ ३४८ ॥ तुष्टिः पुष्टिर्वलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् । लोकिकं कर्म यद्वृत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ॥ ३४९ ॥ कर्माऽपवर्गे यचोक्तं तचाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ।

तत्र श्लोकः।

अन्नपानगुणाः साग्च्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ॥ ३५० ॥ सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः । अन्नपानविधावुक्तं तत् परीक्ष्यं विशेषतः ॥ ३५१ ॥ इत्यप्तिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थानेऽन्नपानचर्तुष्के ऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

11

210

१ हितभोजनो जितात्मा सतां सम्मतो जन्तुरनातुरः सन् रात्रीणां षटित्रंशतं सहस्राणि (वर्षशतम्) जीवति—इत्यन्वयः।

37.0

रो

रस

मां

31

वे

दी

प्रस

₹×

ह

अष्टाविशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति हं स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोहितमन्तरग्निसन्धुक्षितः बलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्यमानं कालवदनवस्थितसर्वधाः तुपाकमनुपहतसर्वधात्ष्ममारुतस्रोतः केवलं शरीग्रुपचयवलवर्णः सुखायुषा योजयति शरीरधात्त्र्ज्यति चः धातवो हि धात्वाहातः

प्रकृतिमनुवर्तन्ते ॥३॥

तत्राहारप्रसादाख्यो रसः किटं च मलाख्यमभिनिर्वर्तते। किटात् स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तर्श्रेष्माणः कर्णाक्षिनासिकास्यलोमकृपप्रजनन मलाः केशरमश्रुलोमनखादयश्चावयवाः पुष्यन्ति, पुष्यन्ति त्वाहार रसाद्रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्ज्ञुकौजांसि पञ्जेन्द्रियद्रव्याणि धातुः प्रसादसंज्ञकानि शरीरसन्धिबन्धनपिच्छादयश्चावयवाः । ते सर्व एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वं मानमनुवर्तन्ते यथावयः शरीरम् । एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थिताः वाश्रयस्य समधातोधीतुसाम्यमनुवर्तयतः । निमित्ततस्तु क्षीणवृ द्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय, किट्टं च मलानामेवमेव। स्वमानातिः रिकाः पुनरूत्सर्गिणः शीतोष्णपर्ययगुणेश्चोपचर्यमाणा मलाः शरीर धातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते । तेषां तु मलप्रसादाख्यानां धातुनां स्रोतांस्ययनमुखानिः तानि यथाविभागेन यथास्वं धातूनापूरयन्ति। एवमिदं शरीरमशितपीतलीढखादितप्रभवम् , अशितपीतलीढखादिः तप्रभवाश्चास्मिन्छरीरे व्याधयो भवन्तिः हिताहितोपयोगविशेषाः स्त्वत्र ग्रुभाग्रुभविशेषकरा भवन्तीति ॥ ४॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमित्रवेश उवाच-दृश्यन्ते हि मगवन् ! हितसमाख्यातमप्याहारसुपयुक्षाना व्याधिमन्तश्चागदाश्च, तथैवा हितसमाख्यातम्; एवं दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेपात्मकं शुभा समविशेषमण्यामह होते॥ ५॥

ग्रुभविशेषमुपलभामह इति ॥ ५ ॥ तमुवाच भगवानात्रेयः-न हिताहारोपयोगिनाममिवेश ! तिल् मित्ता ज्याधयो हि जायन्ते, न च केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्व 135

तः

11

र्ण-

राः

ात्

न-

1₹

ातुः

पुर्व

स्वं

ता

ावृ-

सः

तिः

ीर-

रूनां

त।

दि:

षा

न् ! वाः

भा

न्नि

सर्व

च्याधिभयमतिकान्तं भवतिः सन्ति द्यतेऽप्यहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः; तद्यथा-कालविपर्ययः, प्रज्ञापराधः, शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धाश्चासात्म्या इतिः ताश्च रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जान-मपि पुरुषमञ्जभेन व्याधिनोपपादयन्ति, तस्माद्धिताहारोपयोगिनो-Sाप द्वयन्ते व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणवि-शेषतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्य-दीषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, न च सर्वाणि शरीराणि व्या-धिक्षमत्वे समर्थानि भवन्तिः, तदेव द्यपथ्यं देशकालसंयोगवीर्य-प्रमाणातियोगान्द्रयस्तरमप्थ्यं सम्पद्यते, स एव दोषः संस्पृयोनिर्वि-रुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यतेः शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशा-न्यनिविष्टमांसशोणितास्थीनि दुर्बलान्यसात्म्याहारोपचितान्यल्पा हाराण्यल्पसत्त्वानि वा भवन्त्यज्याधिसहानि, विपरीतानि पुनर्ज्या धिसहानिः एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृदवो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति । त एव वातिपत्तश्चेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता ज्याधिविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यग्निवेश ! ॥६॥

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः सम्भवन्ति तांस्तान् यथावदनुव्याख्यास्यामः॥॥॥

अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवेरस्यमरसज्ञता।
हल्लासो गोरवं तन्द्रा साङ्गमदो ज्वरस्तमः॥८॥
पाण्डुत्वं स्नोतसां रोधः कुँच्यं सादः कुशाङ्गता।
नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च॥९॥
रसप्रदोषजा रोगा, वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः।
कुष्ठ-वीसर्पपिडका रक्तपित्तमसुग्दरः॥१०॥
गुढमेढ्रास्यपाकश्च श्रीहा गुल्मोऽथ विद्वधी।
नालिका कामला न्यङ्गः पिश्चवित्तलकालकाः॥१९॥
दनुश्चमेदलं श्वित्रं पामा कोठासमण्डलम्।
रक्तप्रदोपाजायन्ते, श्रणु मांसप्रदोपजान्॥१२॥
अधिमांसार्वुदं कीलगलशालुकश्चण्डिकाः।
पुतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्निकाः॥१३॥

विद्यान्मांसाश्रयान् , मेदःसंश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे । निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥ १४ ॥ अध्यस्थिदनतौ दन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता। केशलोमनखरमश्रुदोपाश्चास्थिप्रकोपजाः ॥ १५॥ रुक् पर्वणां अमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा। अरुषां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥ १६ ॥ मज्जप्रदोषाच्छुकस्य दोषात् क्रेड्यमहर्षणम्। रोगि वा क्लीबमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते॥ १७॥ न वा सञ्जायते गर्भः पतित प्रस्रवत्यपि । शुकं हि दुष्टं सापत्यं सदारं वाधते नरम् ॥ १८॥ इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः । उपतापोपघाताभ्यां योजयन्तीनिद्वयाणि ते ॥ १९ ॥ स्नाया सिराकण्डरयोर्द्षष्टाः क्रिश्नन्ति मानवम् । स्तम्भसङ्को चख्छीभिर्यन्थिस्फुरणसुक्षिभिः ॥ २०॥ मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदृषणम्। दोषा मलानां कुर्वनित सङ्गोत्सर्गावतीव च ॥ २१ ॥ विविधादशितात पीतादहिताहीढखादितात्। भवन्त्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहताः ॥ २२ ॥ तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा। हितान्येवाशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथां SSमयाः ॥ २३ ॥ रसजानां विकाराणां सर्वे लङ्घनमौष्धम् । विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् ॥ २४ ॥ मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च। अष्टौनिन्दितसंख्याते मेदोजानां चिकित्सितम् ॥ २५॥ अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि भेषजम् । बस्तयः क्षीरसपींषि तिक्तकोपहितानि च ॥ २६ ॥ मज्ज्ञक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम्। अनं व्यवायव्यायामी युद्धिः काले च मात्रया ॥ २७ । शानितरिनिद्वयजानां त त्रिममीये प्रवक्ष्यते। स्नाय्वादिजानां प्रशामी वक्ष्यते वातरोगिके ॥ २८ ॥

12

नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासङ्गहः कृतः। सलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता कचित्त्रवचित्॥ २९॥ च्यायामाद्रष्मणस्तेक्षण्याद्धितस्यानवचारणात्। कोष्टाच्छाखा मला यानित द्तत्वानमारुतस्य च॥३०॥ तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचित्र समीरिताः। नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ३१॥ चृद्ध्या विष्यन्दनात् पाकात् स्रोतोस्खविशोधनात्। शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च नियहात्॥ ३२॥ अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये। रोगाणां यो विधिर्देष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥ ३३ ॥ सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः। ज्ञानाज्ञानविशेषात्त मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३४॥ हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्षय परीक्षकाः। रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तुं लौकिकाः॥ ३५॥ श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं एतिहितनिषेवणम्। वारिवशुद्धिः शमो धेर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३६ ॥ लौकिकं नाश्र्यन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम्। तन्मूला बहवो यन्ति रोगाः शारीरमानसाः॥ ३०॥ प्रज्ञापराधाद्धयहितानर्थान् पञ्च निषेवते । संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च॥ ३०॥ तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते। रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने द्यमलीकृते॥ ३०॥ न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारमुपयोजयेत्। परीक्ष्य हितमइनीयादेही ह्याहारसम्भवः॥ ४०॥ ग्राहारस्य विधावष्टी विशेषा हेतुसंज्ञकाः। शुभाशुभसमुलत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोक्षयेत्॥ ४९॥ परिहार्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्नरः। भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः॥ ४२॥ यत् रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित्। परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं मनीिषणा ॥ ४३ ॥

तत्र इलोकाः।

य

वि

ष्ट

प

प्र

प्र र

5

च

क स

ध

3

7

ष

K

₹

4

₹

f

₹

आहारसम्भवं वस्तु रोगाश्चाहारसम्भवाः ।
हिताहितविशेषाश्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥ ४४ ॥
सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्घाश्च धातुजा ये पृथक् पृथक् ॥ ४५ ॥
तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकुष्यन्ति शाखाम्यः कोष्ठमेत्य च ॥ ४६ ॥
प्राज्ञाज्ञयोविशेषश्च स्वस्थातुरहितं च यत् ।
विविधाशितपतिये तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ४० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थाने विविधाशितपी-तीयो नामाष्टाविशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २८॥ समाप्तोऽयं सप्तमोऽन्नपानचतुष्कः॥ ७॥

्रिकोनत्रिंशोऽध्यायः।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥ दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।

शङ्की मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं ग्रुकोजसी गुदम् ॥ ३ ॥ तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान् । जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥ ४ ॥

हिविधास्तु खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश ! प्राणानामेकेऽभि सरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः प्राणाना मिति॥५॥

एवंबादिनं भगवन्तमात्रे<mark>य</mark>मग्निवेश उवाच-भगवन् ! ते कथम स्माभिवेतिदव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच-य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिदृष्टकर्माणी दक्षाः ग्रुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियो पपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते ज्ञेयाः प्राणानामभिस्स हन्तारो रोगाणां; तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिर्वः त्तिज्ञाने प्रकृतिविकृतिज्ञाने च निःसंशयाः, सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्यः याप्यप्रत्याख्येयानां च रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपिङ्कवेदनोपशयः विशेषविज्ञाने व्यपगतसन्देहाः, त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रह-व्याकरणस्य सन्निविधौपध्यामस्य प्रवक्तारः, पञ्चन्निंशतश्च मुलफलानां चतुर्णां च महास्नेहानां पञ्चानां च लवणानामष्टानां च मुत्राणाम-ष्टानां च क्षीराणां क्षीरत्वग्वृक्षाणां च पण्णां शिरोविरोचनादेश्व पञ्चकर्माश्रयस्यीषधगणस्याष्टाविंशतेश्च यवागुनां द्वात्रिंशतश्च चूर्ण-प्रदेहानां पण्णां च विरेचनशतानां पञ्चानां च कषायशतानां प्रयोक्तारः, स्वस्थवृत्तावि च भोजनपाननियमस्थानचंक्रमणशयनाः सनमात्राद्रव्याञ्जनधूमपाननावनाभ्यञ्जनपरिमार्जनवेगाविधारण-व्यायामसात्स्योन्द्रियपरीक्षोपक्रमसद्भृतकुशलाः; चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोडशकले सविनिश्चये सन्निपर्येषणे सवातकला-कलाज्ञाने व्यपगतसन्देहाः; चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विशस्यपनय-स्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य च व्यवस्थापयितारः, बहुवि-धविधानयुक्तानां च स्नेद्यस्वेद्यवस्यविरेच्यौषधीपचाराणां कुशलाः; शिरोरोगादेदींषांशविकल्पजस्य च ब्याधिसंग्रहस्य सक्षय-पिडकाविद्रधेस्त्रयाणां च शोफानां बहुविधशोफानुबन्धानामष्टाच त्वारिंशतश्च रोगाधिकरणानां चत्वारिंशदुत्तरस्य च नानात्मजस्य ब्याधिशतस्य तथा विगहितातिस्थूलातिकृशानां च सहेतुलक्षणोप-क्रमाणां स्वमस्य च हिताहितस्यास्वमा तिस्वमस्य च सहतूपक्रमस्य षण्णां च रुङ्घनादीनासुपक्रमाणां सन्तर्पणापतर्पणजानां च रोगाणां सरूपप्रशमनानां शोणितजानां च व्याधीनां मदमुच्छायसंन्या-सानां च सकारणरूपौषधोपचाराणां कुशलाः; कुशलाइचाहारविधि-विनिश्चयस्य प्रकृत्या च हिताहितानामाहारविकाराणामग्यसंग्रहस्याः सवानां च चतुरशीतेर्द्रव्यगुणविनिश्चयस्य रसानुरससंश्रयस्य सवि कल्पकवैरोधिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चान्नपानस्य सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य नवविधस्यार्थसंग्रहस्याहारगतेरच हिताहितोपयोग-विशेषात्मकस्य च ग्रुभाग्रुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणां च रोगाणां सौषधसंग्रहाणां; दशानां च प्राणायतनानां यं च वक्ष्यामोऽर्थेदश-महामूळीयं त्रिंशत्तमाध्यायं, तत्र च कृत्स्नस्य तन्त्रस्य तन्त्रोदेशल-

ना

H

जो रोः

रा

र्व-

क्षणस्य श्रवणग्रहणधारणविज्ञानग्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकु शलाः;कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्य, आत्मनः शीलगुणैर-विसंवादनेन संपादनेन सर्वप्राणिषु चेतसो मेत्रस्य मातापितृश्चातृ-वन्धुवचः, एवंयुक्ता भवन्त्यग्निवेश ! प्राणानामभिसरा हन्तारो रेगाणामिति॥७॥

अतो विपरीता रोगाणामाभिसरा हन्तारः प्राणानां भिषक्छक्व सुप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपकसधर्माणो राज्ञां प्रमादाचरन्ति राष्ट्राणि। तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति अल्पर्थं वैद्यवेषेण इलाचमाना विशिखान्तरमनुचरान्ति कर्मलोभात्, श्रुला च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणा नुचैर्वदन्ति, यश्चास्य वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान् मुहुर्मुः हुरुदाहरन्ति, आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापोपसेवादिभारिच्छन्त्या त्मीकर्तु, स्वत्पेच्छुतां चात्मनः ख्यापयन्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुः रवलोकयन्ति दाक्ष्येणाज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः, व्याधि चापवर्तयितुमशक्नुवन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपरिचारकमनात्म वन्तमुपदिशान्ति, अन्तंगतं चैनमभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशम पदेशमात्मनः कृत्वाः प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशः लबद्दर्णयन्ति, अधीरवच्च धेर्यमपवदन्ति धीराणां, विद्वज्जनसन्नि पातं प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात्, यइचैषां किश्चत् सूत्रावयवो भवत्युपयुक्तसमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा सततमु दाहरन्ति, न चानुयोगिमच्छन्त्यनुयोक्तुं वा, मृत्योरिव चानुयोगाडु द्विजन्ते, न चैषामाचार्यः शिष्यः सब्रह्मचारी वैवादिको वा कश्चित प्रज्ञायत इति ॥ ८॥

भिषक्छद्म प्रविश्येवं व्याधितांस्तर्कयन्ति ते। वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुनिका द्विजान्॥९॥ श्रुतदृष्टकियाकालमात्राज्ञानबहिष्कृताः। वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि॥१०॥ वृत्तिहेतोभिषञ्जानपूर्णान् मूर्वविशारदान्। वर्जयदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमालताः॥११॥ ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः। जितहस्ता जितात्म निस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥ १२ ॥ तत्र इलोकः ।

दशप्राणायतिनेके इलोक स्थानार्थसंग्रहः । द्विविधा भिषजद्योक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ १३ ॥ इलक्षिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्त्रस्थाने दशप्राणाः यतनीयो नामैकोनित्रशोऽध्यायः॥ २९ ॥

त्रिंशत्तमोऽध्यायः। अथातोऽर्थेदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २॥ अर्थे दश महामूलाः सिराः सक्ता महाफलाः। महचार्थइच हृद्यं पर्यायैरुच्यते बुधै: ॥ ३॥ षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम्। आत्मा च सगुणइचेतिरिचन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥ ४॥ प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते। गोपानसीनामागारकणिकवार्थचिन्तकैः ॥ ५॥ तस्योपघातान्मूच्छायं भेदान्मरणमृच्छति। यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ॥ ६ ॥ तत् परस्योजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः। हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सिते॥ ७॥ तेन मूलेन महता महामूला मता दश। ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः॥ ८॥ येनोजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वजन्तवः। यदते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ९॥ यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः। संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ॥ १०॥

I

H.

H-

श

ने •

षां

मु

ां दु

वत

ध्मानाद्धमन्यः सवणात् स्रोतांसि सरणात् सिराः ॥ १२ ॥

यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्भृदयाश्रितम् । यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः॥ १९॥ तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीति महाफलाः। तन्महत् ता महामूलास्तचोजः परिरक्षता । परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ १३ ॥ हयं यत् स्याद्योजस्यं सोतसां यत् प्रसादनस् । तत्तत् सेव्यं प्रयतेन प्रशमो ज्ञानमेव च ॥ १४ ॥

अथ खल्वेकं-प्राणवर्धनानासुत्कृष्टतममेकं-वलवर्धनाना मेकं वृंहः णानामेकं नन्दनानामेकं हर्पणानामेकमयनानामिति । तत्रा हिंसा प्राणिनां प्राणवर्धनानासुत्कृष्टतमा, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या वृंहणा नाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्षणानां, ब्रह्मचर्यमय नानामित्यायुर्वेदविदो मन्यते ॥ १५ ॥

तत्रायुर्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वा

क्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः॥ १६॥

तत्राह—कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चो क्तानि भवन्तीतिः अत्रोच्यते-तन्त्रमार्षं कार्स्न्येन यथान्नायमुच्य मानं वाक्यशो भवत्युक्तं, बुद्धा सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं वाग्भिन्यो सन्समासप्रतिज्ञाहेत्दाहरणोपनयनिगमनयुक्ताभिश्चिविधशिष्यबुद्धि गम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भवत्युक्तं, तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां प्रविभावनेककमर्थावयवशो भवत्यक्तम् ॥ १७ ॥

पुनर्विभावनैरुक्तमथीवयवशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥ तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः—चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानां कं वेदमु पदिशन्त्यायुर्वेदविदः, किमायुः, कस्मादायुर्वेदः, किमर्थमायुर्वेदः, किं चायमायुर्वेदः शाक्षतोऽशाक्षतो वा, कति कानि चास्याङ्गानि,

कैश्चायमध्येतव्यः, किमर्थं चेति ॥ १८॥

तत्र भिषजा पृष्टेनैवं चतुर्णामृक्सामयज्ञरथर्ववेदानामात्मनोऽथ वैवेदे भक्तिरादेश्याः वेदो द्यार्थवणो दानस्वस्त्ययनवलिमङ्गलहोम नियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाचिकित्सां प्राह, चिकित्सा चायुपो हितायोपदिश्यते ॥ १९ ॥

वेदं चोपदिश्यायुर्वाच्यं; तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुवन्धी

धारि चेत्येकोऽर्थः ॥ २०॥

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः, कथिमिति चेत् ? उच्यते—स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतश्चः यतश्चायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः। तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि वृंह•

सा

जा-

मय-

वा

श्रो:

च्य

व्यां

रुदि

र्गणां

दमु वेदः

ङ्गानि,

ोऽथ

होम'

क्त्सा

बन्धो

ाणतः

याणि

याणि

अ_oDigitized by Arya Samaiर्म् प्रकारकांक्रा Chennai and eGangotri १००

च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोपदेश्यन्ते तन्त्रेण॥२१॥

तत्रायुरुकं स्वलक्षणतो यथाविद्देव पूर्वाध्याये च । तत्र शारीर मानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्धतस्य विशेषेण योवनवतः समन्वागतः वलवीर्ययशःपोरुषपराक्षमस्य ज्ञानिवज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थवलसमुद्ये वर्तमानस्य परमधिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथे प्रविचारिणः सुखमायुरुच्यते, असुखमतो विपर्ययेणः हितेषिणः पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य परीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेत्रमानस्य प्जाऽर्हसम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोपेष्यामदः मानवेगस्य सततं विविध्यदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्सस्य प्रविद्यान्यस्य लोकमिमं चामुं चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते, अहितमतो विपर्ययेण ॥ २२ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणेरुपलः भ्यतेऽनिमित्तेः, अयमस्मात् क्षणान्मुहूर्तादिवसान्त्रिपञ्चसप्तदशद्वादः शाहात् पक्षानमासात् पण्मासात्सवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यत इति । तत्र स्वभावः, प्रवृत्तेरुपरमो, मरणम्, अनित्यता, निरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुपः प्रमाणम्, अतो विपरीतमप्रमाणम् । अरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणमायुर्वेदे ॥ २३ ॥
प्रयोजनं चास्य—स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशः

मनं च॥ २४॥

सोऽयमायुर्वेदः शाधतो निर्दिश्यते, अनांदित्वात् स्वभावसंसि द्धलक्षणत्वाद्धावस्वभावनित्यत्वाच् । न हि नाभूत्कदाचिदायुषः सन्तानो वृद्धिसन्तानो वा, शाधतश्चायुषो वेदिता, अनादि च सुख-दुःसं सद्दश्यहेतुलक्षणमपरापरयोगात् । एप चार्थसम्प्रहो विभाव्यते आयुर्वेदलक्षणमिति । यत् पुनर्गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षादीनां द्वन्द्वानां सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धिहासौ, यथोक्तं—'गुरुभिरम्य-स्यमानेर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामेवमेवेतरेपाम्' इति, एप भावस्वभावो नित्यः, स्वस्वलक्षणं च द्वन्याणां पृथिन्यादीनां; सन्ति तु द्वन्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः । न ह्यायुर्वेदस्याभूत्वोत्प-CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar त्तिरूपलभ्यते, अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्याम् ; एतद्वै द्वयमधिकृत्योत्। तिमुपदिशन्त्येके । स्वाभाविकं चास्य लक्षणमकृतकं, यदुक्तिमहावे ऽध्याये च, यथा—अग्नेरोण्यमपां द्ववत्वं, भावस्वभाविनत्यत्वमि व्यास्य, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामित्येवमादि ॥ २५॥

्रेतस्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टोः तद्यथा-कायचिकित्सा, शालाक्यं, शल्या पहर्तृकं, विषगरवैरोधिकप्रशमनं, भूतविद्या, कौमारभृत्यकं, रसायः नानि, वाजीकरणमिति ॥ २६॥

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवेश्येः । तत्रानुग्रहार्थं प्राणिनां ब्राह्मणैः, आत्मरक्षार्थं राजन्यः, वृत्यर्थं वेश्यः, सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वेः । तत्र च यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्म प्रकाशकानां वा मातृपितृश्चातृवन्धुगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने प्रवः बवान् भवित यच्चायुर्वेदोक्तमध्यात्ममनुध्यायित वेदयत्यनुविधीयते वा सोऽस्य परो धर्मः; या पुनरिश्वराणां वसुमतां वा सकाशात् सुबो पह रिनिमत्ता भवत्यर्थावाप्तिरात्मरक्षणं च, या च स्वपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्यादारक्षा सोऽस्यार्थः, यत्पुनरस्य विद्वद्वहणं यशः शर्ण्यत्वं च, या च संमानश्चश्रूषा, यच्चेष्टानां विषयाणामारोज्यमाधने सोऽस्य कामः; इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषण ॥ २०॥

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टब्योऽष्टविधं भवति; तद्यथा— तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानानि, स्थानार्थान्, अध्यायान्, अध्यायाः र्थान्, प्रश्नान्, प्रश्नार्थश्चिति । पृष्टेन चैतद्वक्तब्यमशेषेण चाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति ॥ २८॥

तत्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं रुक्षणं तन्त्रमित्यनर्थाः न्तरम् ॥ २९ ॥

तन्त्रार्थः युनः स्वलक्षणेनोपदिष्टः, स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानी भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मकार्थकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयाः इशप्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ ३० ॥

तन्त्रस्यास्याष्टे। स्थानानि। तद्यथा—इलोक निदान विमान शारीरे निद्रयचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र त्रिंशदध्यायकं इलोक स्थानम्, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीरस्थानानि, द्वादश

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अ Digitized by Arya Samaj Poundation Chennai and eGangotri १९७

किमिनिद्रयाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां, द्वादशके कल्प-सिद्धिस्थाने भवतः ॥ ३१ ॥

भवति चात्र!

द्वे त्रिंशके द्वादशकत्रयं च त्रीण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता। इलोकोपधारिष्टविकल्पसिद्धिनिदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ ३२॥ स्वे स्वे स्थाने यथास्वं च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते। सविशमध्यायशतं शृण नामक्रमागतम् ॥ ३३ ॥ दीर्घञ्जीवोऽप्यपामार्गतण्डलारम्बधादिको । पड्विरेकशतश्चेति चतुष्को भेपजाश्रयः॥ ३४॥ मात्रातस्याशितीयौ च नवेगानधारणं तथा। इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिकाः ॥ ३५ ॥ खुड्डाकश्च चतुष्पादो महांस्तिसेषणस्तथा। सह वातकलाख्येन विद्यान्नेदेशिकान् बुधः॥ ३६॥ स्नेहनस्वेदनाध्यायात्रुभौ यश्चोपकल्पनः। चिकित्साप्राभृतश्चेव सर्व एव प्रकल्पनाः ॥ ३७ ॥ कियन्तः शिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ । रोगाध्यायो महांश्चेव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ३८ ॥ अष्टी निन्दितसंख्यातस्तथा लङ्कनतर्पणी। विधिशोणितिकश्चेति ब्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥ ३९ ॥ यज्जःपुरुषसंख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ। विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः॥ ४०॥ दशप्राणायतनिकस्तथाऽर्थेदशस्रुलिकः। द्वावेती प्राणदेहाथीं प्रोक्ती वैद्यगुणाश्रयी ॥ ४१ ॥ औषधस्वस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः । चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चान्नपानिकः॥ ४२॥ ही चान्त्यो संप्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत्। इलोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः ग्रुभम् ॥ ४३ चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः। इलोकार्थः संग्रहार्थश्च इलोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ ४४ ॥ ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्टयोः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

त्प· ।होः

30

ार्छ भिष स्था

त्याः १यः

नां र्माः यमे

ययः यते खोः

खा गनां शर

धत्ते । —

याः श्रो

ानो |या

र्था:

॥ रीरे होक

दश'

शोषोनमादनिदाने च स्यादपस्मारिणां च यत् ॥ ४५ ॥ इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते। रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च॥ ४६॥ त्रिविधे रोगाविज्ञाने सोतःस्विप च वर्तने । रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च भिषागितते ॥ ४० ॥ अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा। कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणातुल्यमेव च ॥ ४८॥ खुड्डिका महती चैव गर्भावकान्तिरुच्यते। पुरुषस्य शरीरस्य विचयौ हो विनिश्चितौ॥ ४९॥ शरीरसंख्या सूत्रं च जातेरप्टम उच्यते। इत्युद्दिष्टानि मुनिना शारीराण्यत्रिसृनुना ॥ ५० ॥ वर्णस्वरीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्षणः। तथैव चेन्द्रियानीकः पूर्वरूपिक एव च ॥ ५१ ॥ कतमानिशरीरीयः पन्नरूपोऽप्यवाक्शिराः। यस्य इयावनिमित्तश्च सद्योमरण एव च ॥ ५२ ॥ अणुज्योतिरितिख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् । द्वादशाध्यायकं स्थानिमिन्द्रियाणां प्रकीर्तितम् ॥ ५३॥ अभयामलकीयं च प्राणकामीयमेव च। करप्रचितिकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५४ ॥ संयोगशरमूलीयमासिक्तक्षीरकं तथा। माषपर्णभृतीयं च पुमाञ्जातबलादिकम् ॥ ५५ ॥ चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते । रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च॥ ५६॥ ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्टयोः। शोषोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षते शोफोदरार्शसाम् ॥ ५० ॥ ब्रहणीपाण्डुरोगाणां स्वासकासातिसारिणाम्। छर्दिवीसपैतृष्णानां विषमद्यविकारयोः॥ ५८॥ द्विवणीयं त्रिमर्मीयमूरुस्तिमकमेव च। वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापत्सु चैव यत्॥ ५९॥ त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् प्रचक्ष्महे ।

फलजीमूतकेक्ष्वाकुकल्पो धामार्गवस्य च॥६०॥ पञ्चमो वत्सकस्योक्तः पष्टश्च कृतवेधने। इयामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥ ॥ ६१ ॥ तिल्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्किनीषु च। दन्तीद्भवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ६२ ॥ कल्पना पञ्चकर्माख्या बस्तिसूत्री तथेव च। स्नेहन्यापादिकी सिद्धिनेत्रन्यापादिकी तथा॥६३॥ सिद्धिः शोधनयोश्चेव वस्तिसिद्धिस्तथैव च। प्रासृती मर्मसंख्याता सिद्धिर्वस्याश्रया च या॥ ६४॥ फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता। सिद्धयो द्वादशैवेतास्तन्त्रं चासु समाप्यते॥ ६५॥ स्वे स्वे स्थाने तथाऽध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते। तं व्यात् सर्वतः सर्वं यथास्वं द्यर्थसङ्ग्रहात् ॥ ६६ ॥ पृच्छा तन्त्राद्यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते । प्रइनार्थी युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणेवार्थनिश्चयः॥ ६०॥ निरुक्तं तन्त्रणात्तनत्रं स्थानमर्थप्रतिष्टया। अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥ इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम्। कात्स्न्येन चोक्तस्तन्त्रस्य सङ्ग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ६९ ॥ सन्ति पाछविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये। वर्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभाविताः॥ ७०॥ तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत्। परावरपरीक्षार्थमत्र शास्त्रविदां बलम् ॥ ७३॥ शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः। अमन्त्यल्पबलास्तन्त्रे ज्याशब्देनेव वर्तकाः॥ ७२॥ पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते । स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः॥ ७३॥ तद्वदज्ञोऽज्ञमध्यत्थः कश्चिन्मौखर्यसाधनः । स्थापयत्यासमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते॥ ७४॥ बञ्जर्मूढ इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः।

किं वै वक्ष्यित संजल्पे कुण्डभेदी जड़ो यथा॥ ७५॥ सङ्क्तैर्न विगृह्णीयाद्भिषगल्पश्चिरीप । हन्यात् प्रश्नाष्टकेनादावितरांस्वाप्तमानिनः॥ ७६॥ दिमनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूताबद्धभाषिणः। प्रायः, प्रायेण सुसुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः॥ ७७॥ तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितः। स्वल्पाधाराज्ञमुखरान्मर्षयेत्र विवादिनः॥ ७८॥ परो भूतेष्वनुकोशस्तत्त्वज्ञाने परा दया। येषां तेषामसद्वादनिश्रहे निरता मतिः॥ ७९॥ असत्पक्षाक्षाणित्वार्तिदम्भपारुष्यसाधनाः। भवन्त्यनाप्ताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकत्थकाः ॥ ८० ॥ तान् कालपाशसदशान् वर्जयेच्छास्रदूषकान्। प्रशमज्ञानविज्ञानपूर्णाः सेन्या भिषक्तमाः॥ ८१॥ समग्रं दुःखमायत्तमविज्ञाने द्वयाश्रयम्। सुखं समग्रं विज्ञाने विमलं च प्रतिष्ठितम् ॥ ८२ ॥ इदमेवसुदारार्थमज्ञानां न प्रकाशकम्। शास्त्रं दृष्टिप्रनष्टानां यथेवादित्यमण्डलम् ॥ ८३ ॥ तत्र इलोकाः। अर्थे दश महामूलाः संज्ञा चासां यथा कृता। अयनान्ताः षडग्रयाश्च रूपं वेदविदां च यत् ॥ ८४ ॥ सप्तकश्चाष्टकश्चेव परिप्रइनः सनिर्णयः। यथा वाच्यं यदर्थं च यद्विधाश्चैकदेशिकाः॥ ८५॥ अर्थे दशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम्। सङ्ग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः॥ ८६॥ यथा सुमनसां सूत्रं सङ्ग्रहार्थं विधीयते । सङ्ग्रहार्थं तथाऽर्थानामृषिणा सङ्ग्रहः कृतः ॥ ८७ ॥ अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते। इयताऽवधिना सर्व स्त्रस्थानं समाप्यते ॥ इत्याग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने अर्थेमहादश-मृलीयो नाम त्रिंशत्तमीऽध्यायः ॥ ३०॥ इति स्त्रस्थानं समाप्तम्।

निदानस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः॥१॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

इह खलु हेतुानीमित्तमायतनं कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तम् । तित्रविधम्-असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञाः पराधः परिणामश्चेति । अतिस्त्रविधाविकल्पा न्याधयः प्रादुर्भवन्त्याः नेयसौम्यवायन्याः; द्विविधाश्चापरे राजसास्तामसाश्च ॥ ३॥

तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकारो रोग

इत्यनथान्तरम् ॥ ४ ॥

तस्योपलाडेधः—निदान-पूर्वरूप-लिङ्गोपशय-सम्प्राप्तितः ॥ ५ ॥ तत्र, निदानं कारणमित्युक्तमग्रेः पूर्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेःः प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गं, तत्र लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यक्षनं रूपमित्यनर्थान्तरमास्मिन्नर्थेः उपशैयः पुनर्हेतुव्याधिविपरी-

> विद्यानिदानभूतान्, तातादीञ् जगदशिपर्यन्तान् । नत्वा चरक निदाने, विषमस्थलटिप्पणीं कुर्वे ॥ १ ॥

१ अथ स्त्रस्थानिनरूपणानन्तरं यतः स्त्रस्थाने स्चिता रोगा निर्णेतः व्याः, अतो ज्वराणां रोगाणां निदानं जनकरूपं निमित्तं, तज्जन्यानि पूर्वरू पादानि च विविच्याख्यास्थामः, तत्राऽपि प्रधानतया प्रथमाध्याये ज्वरः निदानं व्याख्यास्यामः, श्रिष्टोऽयं ज्वरशब्दः सामान्यतो रोगवाची, रोगविशेषवाची च ।

२ अन्योऽथोंऽथांन्तरं, न अर्थान्तरमनर्थान्तरमिति विग्रहः । पर्याः यशब्दा एतेऽस्मिन् शास्त्रे, व्यवहारार्थे शक्तिनियमार्थन्त निर्दिश्यन्ते । अतः प्रत्ययादीनामनेकार्थत्वेऽपि न व्यभिचारः ।

३ सुखाऽनुबन्ध उपयोग उपशयः-इति लक्षणम्, केषामित्याकाङ्कायः॰ माह−हेतुन्याधीत्यादि, तत्रेमानि वाक्यानि∽

१ हेतुविपरीतौषधोपयोगः। २ हेतुविपरीतान्नोपयोगः। ३ हेतुविपरीत-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

तानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाऽऽहार-विहाराणमुपयोगः - सुलानु बन्धः; सम्प्राप्तिजातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः, सा संख्याप्राधा न्यविधिविकलपबलकालविशेषिभिद्यते; संख्या तावदष्टो ज्वराः, पञ्च गुल्माः, सप्त कुष्टान्येवमादिः; प्राधान्यं पुनदार्षाणां तरतमाभ्यं योगेनोपलभ्यते, तत्र द्वयोस्तरित्रिषु तमः विधिनाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन, त्रिविधास्त्रिद्योपभेदेन, चतुर्विधाः साध्या ऽसाध्य-मृदु-दारुणभेदेन, पृथक् समवेतानां च पुनदोपाणामंशांश बलविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नथें, वलकालविशेषः-पुनव्याधिनामृत्व होरात्राहारकालविधिविनियतो भवित । तस्माद्ध्याधीन् भिष्णानु पहतसत्त्वबुद्धिहेत्वादिभिभाविर्यथावदनुबुध्येत ॥ ६ ॥

इत्यर्थसङ्ग्रहो निदानस्थानस्योदिष्टो भवति, तं विस्तरेण भूयस

रमतोऽनुव्याख्यास्यामः॥ ७॥

तंत्रं प्रथमत एव तावदीचाँ ह्लोभाभिद्रोहकोपप्रभवानष्टौ ब्याधी न्निदानपूर्वेण क्रमेणानुब्याख्यास्यामः, तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकि त्सायाः; चिकित्सितेषु चोत्तरकालं यथोपचितविकाराननुब्या ख्यास्यामः॥ ८॥

विहारोपयोगः ४ व्याधिविपरीतौपधोपयोगः। ५ व्याधिविपरीताऽन्नोपयोगः।६ व्याधिविपरीतिवहारोपयोगः।एवं समस्तयोई तुव्याधिवपरीतौपधोपयोगः। ९ हेतुः व्याधिविपरीतौपधोपयोगः। १ हेतुः व्याधिविपरीतौपयोगः। ९ हेतुः व्याधिविपरीतौपयोगः। एवं नववाक्यानि विपर्ध्यस्तार्थकारिणं भवन्ति। १० हेतुविपर्ध्यस्तार्थकारिणा युप्रयोगः। ११ हेतुविपर्धस्तार्थकारिणा योगः। १२ हेतुविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १२ हेतुविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १२ व्याधिविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १४ व्याधिविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १४ व्याधिविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १४ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १६ हेतुव्याधिवपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्धस्तार्थकारिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविवहारोपयोगः। १८ हेत्वव्याधिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविवहारोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविवहारोपयोगः।

१ निदानस्थानं प्रतिपाच रोगमात्रस्य, अर्थानां रोगनिर्णयहेतुभूति

दानपूर्वरूपादीनां संयहः संक्षेपेण प्रतिपादनम् ।

२ आद्यान् आदौ जातान् लोभादिप्रभवानष्टौ निदाने व्याख्यास्याम इत्यर्थः। 0 9

ानु

धा

पञ्च भयां

धा

ध्या-

ांश:

हत्व-

गनु-

यस्त

ाधी:

चेकि-

व्या

ापयो

भिः ।

हेत

गरिणां

र्वनार्य'

र्यस्तर

धिवि

योगः।

कारि

हणेन। भूतनि

स्याम

इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपादिप्यते, तत्प्रथवत्वाच्छारी राणाम् ।

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणाम् । तद्यथा-वातात्, पित्तात्, कफात्, वातपित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, पित्तकफाभ्यां, वातपित्तइलेष्मभ्यः, आगन्तोरष्टमात् कारणात्। तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तिविशेषानुपदेक्ष्यामः॥ ९॥

तद्यथा-रूक्ष-लघु-शीत-व्यायाम-वमन-विरेचनाऽऽस्थापन शि-रोविरेचनाऽतियोग-वेगसन्धारणाऽनशनाऽभिघात, व्यवायोद्वेग, शोक, शोणितातिपेकजागरण, विषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते । सं यदा प्रकुपितः प्रविद्यामाशयमूष्मणः स्था-नम्बमणा सह मिश्रीभुयाद्यमाहारपरिणामधातुं रस-नामनमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि च सोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं वहिनिरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा उवरममिनिर्वर्तयति। तस्यमानि लिङ्गानि भवन्तिः तद्यथा विपमारम्भावसार्गत्वम्, ऊष्मणो वैषम्यं, तीव्रतनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिव-सान्ते निशान्ते धर्मान्ते वा ज्वरास्याभ्यागमनमाभेवृद्धिर्वा विशे पेण, परुषारुणवर्णत्वं नखनयनवदनम्त्रपुरीपत्वचामत्यर्थं क्छ्सी-भावश्चः अनेकविधोपमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेपां तेषामङ्गावयवानां, तद्यथा-पादयोः सुप्तता, पिण्डिकयोरुद्देष्टनं, जनुनोः केवलानां च सन्धीनां विक्लेपणम् , ऊर्वोः सादः, कटीपार्श्वपृष्टस्कन्धबाह्नसोरसां च भग्नरुग्णमृदितम्थितचटितावपीडितावैनुन्नत्वमिव, हन्वोश्चाप्र-सिद्धिः, स्वनश्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कपायास्यताऽस्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः, पिपासा, हृदयग्रहः, शुष्ककासः, क्षवथृद्वारविनिग्रहः, अन्नरसखेदः, प्रसेकारोचकावि-पाकाः, विषादज्ञम्भाविनामवेषथुश्रमश्रमप्रलापप्रजागररोमहर्षद न्तहर्षाः, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्ताऽनुपशयो विपरीतोपशयश्चेति-वातःवरिक्जानि स्यः॥ १०॥

१ सः-अतिसेवितेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो निदानेभ्यः क्रोपमापन्नो वायुः ।

२ क्ल्फ्रीभावो नाम-मूत्रपुरीपयोरप्रवृत्तिः, नखादीनां स्फुटनन्न ।

३ अवनुन्नत्वामिव प्रेरितत्विमव, अवतुन्नत्विमिति पाठे तोदनिमवेत्यर्थः।

उष्णाम्ललवणक्षारकदुकाजी गैभोजनैभ्योऽतिसेवितेभ्यस्तथाऽतिः तीक्षणातपारिनसन्तापश्रमकोधविषमाहारेभ्यश्र वित्तं प्रकोपमापः द्यते । तद्यदा प्रकुपितमामाशयादेवोदमाणसुपसंसुज्याद्यमाहास्परि णामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधाय द्भवत्वादाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिनिरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति । तस्यमानि लिङ्गानि भवान्तिः तद्यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमः नमाभेवृद्धिर्वा, भुक्तस्य विदाहकाले मध्यन्दिने Sर्घरात्रे शरिद वा कटुकास्यता, घाणमुखकण्ठौष्ठतालुपाकः; तृष्णा, अमो, विशेषेण, मदो, मूर्च्छा, पित्तर्च्छर्दनम् , अतीसारः, अन्नह्रेषः, सदनं, स्रेदः, प्रलापो, रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिः शरीरे, हरितहारिद्वस्वं नखनयनवदनः मूत्रपुरीपत्वचाम्, अत्यर्थमूष्मणस्तीव्रभावः, अतिमात्रं दाहः, शीता भिप्रायता, ।निदानोक्तानामनुपशयो, विपरीतोपशयश्चीत-पित्तज्वाः लिङ्गानि भवन्ति॥ ११॥

सिग्धगुरुमधुरिपि च्छिलशीताम्ललवणिदवास्वमहर्षा ऽव्यायामेभ्यो तिसेवितेभ्यः श्रेष्मा प्रकोपमापद्यते । स यदा प्रकृपितः प्रविष्ट्यामाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूगाद्यमाहारपरिणामधानुं रसनामा नमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाप्रिमुपहत्य पक्तिस्था नादूष्माणं बहिनिरस्य प्रपीडयन् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरः मिभिनिर्वर्तयति । तस्येमानि लिङ्गानि भवन्तिः, तद्यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमिमृद्धिर्द्या, भुक्तमात्रे पूर्वाह्ने पूर्वे रात्रे वसन्तकाले वा विशेषण, गुरुगात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, श्रेष्म प्रसेको, मुखमाधुर्यं, हहासो, हदयोपलेपः, स्तिमितस्वं, छित्रं सद्विग्नता, निदाधिक्यं, स्तरभः, तन्द्रा, श्वासः, कासः, प्रतिश्याद्यः, श्वेत्यं च नखन्यन-वदन मूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थं शीतिष्टं काश्च भृशमङ्गेभ्य उत्तिष्टन्ति, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानामनुषं श्वो विपरीतोपशयश्चेति-श्वेष्मच्यालेङ्गानि भवन्ति ॥ १२ ॥

विषमाशनादनशनादन्नपरिवर्तादतुःयापत्तरसात्म्यगनधोपघ्राणाः द्विपोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद्गोभ्यो गिरीणां चोपक्लेषात् खे^ह स्वद्वमनीवरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगाः निमध्यासंसर्जनाद्वा खीणां च विषमप्रजननात् प्रजातानां च मिथ्यो-पचाराद्यथोक्तानां च हेत्नां मिश्रीभावाद्यथानिदानं द्वन्द्वानामन्य-तमः सर्वे वा त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुषितास्तर्ये-वानुपूर्वा ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति । तत्र यथोक्तानां ज्वरिहङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनाद्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा विद्यात्॥ १३॥

अभिवाताभिपङ्गभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुहिं व्यथापूर्वे जबरी॰ SEमो भवति। स किंचित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाहोपेरनुः बध्यते। तत्राभिवातजो वायुना दुष्टतोणिताविष्टानेने, अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्योम्, अभिवाराभिता। जौ तु सन्निपातेनानुबध्येतेः स सप्तविधाज्ज्वराद्विशिष्टलिङ्गोपक्रतसमुत्थानत्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः, कर्मणा साधारणेन चोपक्रम्यः। इत्यष्टिश्चा ज्वरमकृतिरुक्ताः॥ १४॥

ज्वरस्त्वेक एव संतापलक्षणः, तैमेवाभिष्रायविशेषाद्विधिमा-चक्षते, निजागन्तुविशेषाचः तत्र निज द्विधिषं त्रिविधं चतुर्विधं पर्ज्ञविधं सप्तविधं चाहुर्भिषजो वातादिविकल्पात् ॥ १५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति । तद्यथा—मुखबैरस्यं गुरुगात्र-त्वमनन्नाभिलापश्चश्चषोराकुल्वमस्गामनं निदाधिक्यमरतिर्जृष्मा विनामो वेपथुः श्रमश्रमप्रलापनागरगलोमः वेदन्तहर्षाः शब्दगीत-वातातपासहस्वमरोचकाविपाकौ दौर्वरूपमङ्गार्दः सदनमल्पप्रागता

१ अनुवध्यते इत्यनेनान्वयः, २ अत्रापि-अनुवध्यते इत्यस्य नुवृ तः। ३ अयम्भावः-सन्तापवत्त्वं ज्वरसामान्यलक्षणिमः सेकविधः। श्रीताऽभि-प्रायः, ज्ञणाऽभिप्राय इति द्विवः, प्रकारान्तरेणाऽपि द्विविधः। निजः, आगन्तुश्चेति। निजो वातादिदोपजन्यः। स द्विधः-संसृष्टः, असंसृष्टश्चिति। असंसृष्टिश्चिविधः-वातिकः, पैत्तिकः, श्रूष्मिकश्चेति संसृष्टन सह चतुर्विधः। संसृष्टाऽपि त्रिविधः-वातिपत्तजः, वातकफ जः, पित्तकफ जश्चेति। वात-पित्त-कफ जश्चेति त्रिदोषजः सान्निपातिक शब्दव।च्य एकः। तत्र निजस्य शुद्धा-

४ वातिक-पैत्तिक-क्षेध्मिक-संसृष्ट-सान्निप तिक-भेदेन पञ्चविधम्, द्वयोर्मेलनं संसर्गः, वहूनां सम्मेलनं मन्निपात-इत्युच्यते।पञ्चविधपक्षे संसृष्टः त्वेन (द्वन्द्वत्वेन) संसृष्टो ज्वर एकविधा गाणतः।

भेदास्त्रयः, संस्ष्टाश्चत्वार इति सप्त, एवं सर्वेषु रोगेषु यथासंभवं योजनीयम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

देः, दनः तिता

9 0

ति-

II T

गिः

ग्राय

यत्

ानि

ास-

वा

मो.

भ्योः प्रविः स्थाः स्थाः

पदेव पूर्वः हेडमः

ायः, पिडः ।नुपः

ाणाः स्रेह' रेगाः दीर्घसूत्रताऽऽलस्यमुचितस्य कर्मणो हानिः प्रतीपता स्वकार्येषु गुरू णां वाक्येप्वभ्यसूया बालेभ्यः प्रद्वेषः स्वधमेष्वचिन्ता माल्यानुलेपन भोजनपरिक्रेशनं मधुरेभ्यश्च भक्ष्येभ्यः प्रद्वेषोऽम्ललवणकदुकप्रियता चेति ज्वरपूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्संतापात्, अपि चैनं संतापा र्तमनुबद्गानित ॥ १६॥

इत्येतान्येकेकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति विस्तरस

मासाभ्याम्। ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः सर्वप्राणिनां प्राणहरः, देहेन्द्रि यमनसां तापकरः, प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहसादनः, श्रमक्रममोहाहा रोपरोधसंजननः, 'ज्वरयति शरीराणि' इति ज्वरः, नान्ये व्याधयः स्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च यथाऽयं, स सर्वरोगाधि पतिः, नानातिर्यग्योनिषु बहुविधेः शब्दरभिधीयते, सर्वप्राणसृत सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च, स महामोहः, तेनाभि भूता देहिनः प्राग्दैहिकं कर्म किंचिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभूतां च ज्वर एवान्ते प्राणानादत्ते ॥ १७ ॥

तन्न पूर्वरूपदर्शने ज्वरादों वा हितं लब्बशनमतर्पणं वा, ज्वर स्यामाश्चयसमुत्थव्वात् ; ततः कपायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेदप्रदेहपरिषे कानुळेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनोपशमन नस्त कर्मभूपधूमपानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या प्रयोज्या जीर्णज्वरेषु तु सर्वेध्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते यथास्वीषधिसर्द्धस्य सींपीहें स्तेहाद्वातं शमयति, संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमूप्माण चः तस्माजीर्णज्वरेषु सर्वेप्वेव सपिहित्मुदक्मिवाग्निष्छुष्टेषु द्रवी दिवति॥ १८॥

भवन्ति चात्र।

यथा प्रज्विलतं वेश्म परिषिञ्चन्ति वारिणा। नराः शान्तिमभिप्रत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ १९॥

१ यथा-स्वीपधिसदस्य, स्वीपधमनतिकस्य यथास्वीपधम्, अव्य^{क्षी} भावस्ततो बहुव्रीहिः। यथा स्वीपधं सिद्धस्तस्य सार्पेषः पानं सर्वेषु जीर्णन्वरेष प्रयोज्यम्, तुरान्दीनिश्चयार्थः। तत्तज्ज्वरप्तीपिधिसद्भवतपानं जीर्णव्वरेष हितीमत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्नेहाद्वातं शमयित, शैत्यात् पित्तं नियच्छिति । द्वतं तृहयगुणं दोपं संस्कारात् जयेत् कफम् ॥ २० ॥ नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते । यथा सपिरतः सपिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥ २१ ॥ गद्योक्तो यः पुनः श्लोकेरथः समनुगीयते । तब्द्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गद्यते ॥ २२ ॥ तत्र श्लोकाः ।

त्रिविधं नामपर्यायहेंतुं पञ्चविधं गदम्।
गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥ २३ ॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम्।
पूर्वरूपं च रूपं च भेषजं संप्रहेण च ॥ २४ ॥
ज्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः।
भगवानिग्वेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

इत्याभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने ज्वरानिदानं कि नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथातो रक्तैपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पित्तं यथाभूतं लेहितपित्तीमीत संज्ञां लभते तथाऽनुव्याख्याः स्यामः । यदा जन्तुर्यवकोदालककोरदूषकप्रायाण्यक्रानि भुक्के भृशोः ब्यातीक्ष्णमपि चान्यदक्षजातं, निष्पावमाषकुलस्यसूपक्षारोपहितं,

१ पुनरक्तत्वदोषं परिहरति गद्योक्त-इत्यादिना, व्यक्तेः स्पष्टत्वस्य व्य-वसायो निश्चयस्तदर्थम्, अतो द्विरुक्तं न गर्द्यते इत्यन्वयः।

२ प्रकृष्टं, विप्रकृष्टं, परंपराकारणम् , आसन्नकारणं, सन्निहितः कारणं, साक्षात्कारणमित्यर्थः ।

३ रोगाणामाद्योत्पत्तिका रक्तपित्तं ज्वरसन्तापादुत्पन्नंमासीत् , अधुनाऽिष 'तद्यथा—ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते' इति वचनाज्ज्वररक्तिपित्तयो कार्यकारणभावः प्रसिद्ध इतिज्वरनिरूपणानन्तरं रक्तापित्तं निरूपयित ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

यता[.] ।पाः

30

कि.

पन-

निद निद

धिय ।धि

गि तां च

उवा-

मरिषे नस्तः योज्यं

द्धस्यः एमाणं द्रव्ये

अन्ययी

अन्यन र्णन्वे ए र्णन्वे ए दिधिदिधमण्डोदोश्चित्कदुराम्लकाञ्चिकोपसेकं, वाराहमाहिषाऽऽविक मात्स्यगन्यिपितितिपयाकापिण्डालुकशुष्कशाकोपितं, मूलकसपंपलु शुनकरञ्जशियुमधुशियुभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरगण्डीरकालमालकप् णांसक्षवकपणिज्जकोपदंशं, सुरासीवीरकतुपोदकमैरेयमेदकमधूल ककुवलबदराम्लप्रायानुपानं वा पिष्टाक्षोत्तरभूयिष्टम्; उष्णाभितप्तो वाऽतिमात्रमतिवेलं वाऽऽमं पयः पित्रति, पयसा वा समश्नाति रोहिणीशाकं, काणकपोतं वा सर्षपतेलक्षारसिद्धं, कुल्त्थपिण्याक जाम्बवलकुचपकेः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरं पिवत्युष्णाभितसः; तस्यै वमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणमितवर्तते, तस्मन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकृपितं शरीरमनुसर्पद्यदेव यकुरहिः प्रभवाणां लोहितवहानां स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्या साद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूपयित ॥ ३॥

तल्लोहितसंसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच पि त्तं लोहितापेत्तामित्याचक्षते॥ ४॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्तिः तद्यथा—अनन्नाभिलाषो,
भुक्तस्य विदाहः, गुक्ताम्लगन्धरस उद्गारः, छदेरभीक्षणागमनं, छदि तस्य बीभत्सता, स्वरभेदो, गात्राणां सदनं, परिदाहो, मुखाब्रूमागम इव, लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमपि चास्यस्य, रक्तहरितहारिद्वत्व-मङ्गावयवशकुन्मूत्रस्वेदलालासिङ्गाणकास्यकर्णमलपिडकोलिकापिड कानाम्, अङ्गवेदना, लोहितनीलपीतद्यावानामाचिष्मतां दुष्टान च रूपाणां स्वमे दर्शनमभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ५॥

उपद्रवास्तु खलु-दौर्वल्यारोचकाविपाकश्वासकासज्वरातीसार शोफशोषपाण्डुरोगाः स्वरभेदश्च ॥ ६ ॥

मसगों पुनरय द्वा-ऊर्ध्व चाधश्चः तद्वहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसं सर्गादृष्ट्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्यभ्यः प्रच्यवते, बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रतिपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते। बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्वाविप मागों प्रतिपद्यते।

⁽१) पिडकोलिकाः नेत्रमलाः।

ਕਰ হ] निदानस्थानम् । २ Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri द्री मार्गी प्रतिपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यैः खेभ्यः प्रच्यवते

शरीरस्य ॥ ७॥

तत्र यदृर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्वद्वौषधत्वाचः यद्धीभागं तद्याप्यं, वमनोपक्रमणीयत्वादस्पीपधत्वाचः यद्भय-भागं तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच ॥ ८॥

रक्तिपत्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोर्द्वसे रहकोपामपीनिना

प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभुज्ज्वरमनु ॥ ९॥

तस्याञुकारिणो दावाग्नेरिवाऽऽपतितस्याःययिकस्याञ्च प्रशान्तौ यतितव्यं मात्रां देशं कालं चाभिसमीक्ष्य संतर्पणेनापतर्पणेन वा, मृदुमधुरशिशिरतिक्तकपायैरभ्यवहार्वैः, प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्श नैवेमनाद्येर्वा तत्रावहितेनेति॥ १०॥

भवनित चात्र।

साध्यं लोहितिनत्तं तद्यदृध्वं प्रतिपद्यते। विरेचनस्य योगित्वाद्वहुत्वाद्भेषजस्यं च॥ ११॥ विरेचनं हि पित्तस्य जयार्थे परमौषधम्। यश्च तत्रान्वयः श्रेष्मा तस्य चार्नेधमं स्मृतम्॥ १२॥ भवेद्योगावहं तर्त्रं मधुरं चेव भेषजम्। तस्मात् साध्यं मतं रक्तं यदृध्वं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥ रक्तं तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चयः। वसनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेषजस्य च ॥ १४ ॥ वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्टमुच्यते। यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्तौ चावरं मतम् ॥ १५॥ तचायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च। तस्मायाप्यं समाख्यातं यद्गक्तमनुलोमगम् ॥ १६ ॥

कर्णनासानेत्रास्यमः १ यथोक्तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः खेभ्यो विवरेभ्यः त्रपुरीपमार्गेभ्य इत्यर्थः । यश्च तत्र पित्तेऽन्वयोऽनुवन्यरूपः कफस्तस्यापि ज यार्थे विरेचनम्।

२ न अधमम् अनथमम् , मध्यममीषयं भवत्येत्र, अती हितमेवेत्यर्थः। ३ तत्र उद्धंप्रवृत्ते रक्तिपत्ते मधुरत्त्रेव=मधुरमपि भेपजं मवेत्किमुत कपायितक्तेतस्माद्यदृद्ध्वं रक्तं प्रतिपद्यते तत्साध्यं मतिमत्यन्वयः।

१४ CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

पल-ज्य-बूल-

0 3

वेक-

तसो गिति ाक-

स्ये-र्तते: ग्रीह-

न्याः

पि ाधो,

ब्रहिं गम

द्रत्व पेड-

टानी पाणि

सार

मसं हुवाते

पवते. ाद्यते.

रक्तिपत्तं तु यनमार्गी द्वाविप प्रतिपद्यते । असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥ ५७ ॥ न हि संशोधनं किंचिदस्त्यस्य प्रतिमार्गगम्। प्रतिमार्गं च हरणं रक्तिपत्ते विधीयते ॥ १८ ॥ एवमेबोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते। संस्ष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम्॥ १९॥ इत्युक्तं त्रिविधादकं रक्तं मार्गविशेषतः। एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किंचित् साध्यं न सिध्यति ॥ २०॥ प्रेच्योपकरणाभावाद्दीरात्म्याद्वेद्यदोषतः। अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्तते ॥ २१ ॥ तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात्। रक्तपित्तस्य विज्ञानिमदं तस्योपदेक्ष्यते ॥ २२ ॥ यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्प्रभम्। रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रञ्जनं च यत्॥ २३॥ भशं प्रतिमात्रं च सर्वोपद्ववच यत्। बलमांसक्षये यच तच रक्तमसिद्धिमत्॥ २४॥ येन चोपहतो रक्तं रक्तिपत्तेन मानवः। पश्येद्दश्यं वियचापि तचासाध्यमसंशयम्॥ २५॥ तत्रासाध्यं परित्याज्यं याप्यं यहेन यापयेत् । साध्यं चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥ २६ ॥ तत्र इलोकी।

कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् । मागौं दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥ २७ ॥ निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः । वति मोहरजोदोपलोभमानमदस्पृहः ॥ २८ ॥ इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रातसंस्कृते निदानस्थाने रक्तपित्तः निदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ कृष्णनीलादयो वर्णा अत्यन्तिवक्षतस्य रक्तस्य भवन्ति, अतोऽसाध्य त्वं युक्तमेव । तथैव यदक्किपत्तं वाससो-रक्षनं प्रक्षालितस्यापि वस्तस्य रागः अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

इह खलु पेञ्च गुल्मा भवन्तिः तद्यथा-वातगुल्मः, पित्तगुल्मः, इलेष्मगुल्मो, निचयगुल्मः, शोणितगुल्मश्चेति॥ ३॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच-कथमिह भगवन ! पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजानीमहे, न ह्यविशेषविद्रोगाणामीप धविद्पि भिषक् प्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

तसुवाच भगवानात्रेयः समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशे वेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवत्यन्येषां च रोगाणामग्निवेश!।

तत्त् खलु गुल्मेपूच्यमानं निबोध॥५॥

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरवमनविरेचनातीसाराणामन्य-तमेन कशेनेन कशितो वातलमाहारमाहरति, शीतं वा विशेषेण, अतिमात्रमस्नेहपूर्वे वा वमनविरेचने पिवति, अनुदीर्णां वा छर्दिम्-दीरयति, उदीणीन् वातमृत्रपुरीपवेगान्निरुणद्धि, अत्यशितो वा पिबति-नवोदकमतिमात्रम्, अतिमात्रसंक्षोभिणा वा यानेन याति, अतिब्य वायव्यायाममद्यशोकरुचिर्वाऽभिघातमृच्छति, विषमाशनशयनास-नस्थानचङ्कमणसेवी वा भवति, अन्यद्वा किंचिदेवंविधं विषममिति-मात्रं व्यायामजातमारभते, तस्यापचाराद्वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ ६ ॥

स प्रकुरितो महास्रोतोऽनुप्रविस्य रौक्यात् कठिनीभूतमाष्ठत्य पिण्डितोऽवस्थानं करोति हृदि बस्तौ पार्श्वयोनाभ्यां वाः स शुलमु पजनयति ग्रन्थींश्चानेकविधान्, पिण्डितश्चावतिष्ठते, स पिण्डितत्वा

दुगुल्म इत्यभिधीयते॥ ७॥

जनकं स्त्रीणां प्रदरवत् तदप्यसाध्यम् । शुद्धं रक्तं प्रक्षालनेनापैति, नासारुधि रस्रातिवत, शुद्धार्त्तववच्च, विकृतं नापैति यत्नतः प्रक्षालितमपीति श्रेयम्।

१ पञ्जेति कथनं द्वन्द्वजानां त्रयाणां पृथक चिकित्साऽभावात् । वक्ष्यिति चाथ-संस्षष्टांस्तु साधारणेन कर्मणोपचरेदिति।तेन द्वन्द्वजा गुल्मा न भवन्ती ति न शक्काम्।

२ कुपितः स वातो रौक्ष्यात् कठिनीभृतं महास्रोतः कोष्ठमनुप्रविश्य आप्लुत्य व्याप्य पूरियत्वा कोष्ठं पिण्डितः वलयाकृतिरवितष्ठते इत्यर्थः।

राग.

5.0

स मुहुराधमति, मुहुरहपत्वमापद्यते, अनियतविपुलाणुवेदनश्च भवति चलत्वाद्वायोः, मुहुर्मुहुः पिपीलिकासंप्रचार इवाङ्गेषु, तोर् भेदरफुरणायामसंकोचसुप्तिहर्षप्रलयोदयबहुलः, तदानुरश्च सूच्येव शङ्कनेव चाभिविद्धमात्मानं मन्यते, अपि च दिवसान्ते उवर्यते गुष्यति चास्यास्यम्, उङ्घासश्चोपरुष्यते, हृष्यन्ति चास्य रोमाणि वेदनायाः प्रादुर्भावे, ष्रीहाटोपान्त्रकृजनाविपाकोदावर्ताङ्गमर्दमन्या-शिरःशङ्खशूलब्धसरागाश्चनमुपद्भवान्ति, कृष्णारुणपरुपत्वङ्नखनयनव दनमूत्रपुरीपश्च भवति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोपशेरत इति वातगुल्मः॥ ८॥

तेरेव तु कैशनः कार्शतस्याम्छळवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णशुक्तस्या पन्नमद्यहरितकफलाम्छानां विदाहिनां च शाक्रमांसादीनामुपयोगा दजीर्णाच्यशनाद्रोक्ष्यानुगते चामाशये वमनविरेचनमतिवेलं संघा रणं वातातपो चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारुनेन प्रकोपमापद्यते ॥९॥

त्त् प्रकुपितं मास्त आमाशयेकदेशे संवर्ध तानेव वेदनाप्रकारा
नुपजनयित य उक्ता वातगुरुमे; पित्तं त्वेनं विदहति कुक्षो हृद्युरिष कण्ठे च, स विदह्यमानः सधूमिमवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वितं, गुरुमाः वकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूप्यते उद्मायते स्विद्यति क्लिद्यति शि थिल इव चास्पर्शासहोऽत्परोमा च भवति, उवरस्रमदवथुपिपासाः गलतालुवदनशोषप्रमोहविद्भेदाश्चेनमुपद्विन्त, हरितहारिद्रत्वङ्ग खनयनवदनसूत्रपुरीपश्च भवति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोपशेरते इति पित्तगुरुमः॥ १०॥

तैरेवें तु कर्शनेः किशतस्यात्यशनादितिस्निग्धगुरुमधुरशीताशनात् पिष्टेक्षुक्षीरमापतिलविकृतिसेवनान्मन्दकमद्यातिपानाद्धरितकातिप्रणः यनादान्पोदकम्राम्यमांसातिभक्षणात् सन्धारणादितसुहितस्य चातिः प्रगाहसुदकपानात् संक्षोभणाद्वा शरीरस्य इलेटमा सह मास्तेन प्रकोपमापद्यते ॥ १९ ॥

तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदनाप्रकारा

श्वरानैडर्वरादिभिः। २ प्रकुपितं तत्=पित्तं कर्मभूतं, माहतः कर्ताः।

३ तान् 'मुहुराधमित'—इत्याद्युक्तान्।

४ तैरेव=ज्वरवमनिवरेचनातीसारैः।

नुपजनयति, य उक्ता वातगुरुमे; इलेप्मा त्वस्य शीतज्वरारोचकावि-पाकाङ्गमर्दहर्षहृद्रोगच्छद्गिनद्रालस्यस्तेमित्यगौरवाशरोभितापानुपः जनयति, अपि च गुल्मस्य स्थेर्यगौरवकाठिन्यावगाढसुप्तताः, तथा कासइवासप्रतिइयायान् राजयक्ष्माणं चातिप्रवृद्धः, इवेत्यं च त्वङ्नखः नयनबद्नसूत्रपुरीपेषूपजनयति, निद्नोक्तानि चास्य नोपशेरते. विपरीतानि चोपशेरत इति इलेप्मगुल्मः ॥ १२ ॥

त्रिदोपहेतुलिङ्गसन्निपातात् सान्निपातिकं गुल्मसुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिषिद्धोपक्रमस्वादसाध्यो निर्चयगुरुमः॥ १३॥

शोणितगुटमस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य, गर्भकोष्टा र्तवागमनवेशेष्यात् । पारतन्त्र्यादवेशारवात् सवतमुपचारानुरोः थाद्वा वेगानुदीर्णानुपरुन्धन्त्या आमगर्भे वाऽप्यचिरपतितेऽथवाऽः प्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपणान्यासेवमानायाः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितो योनिमुखमनुप्रविद्यार्तवमुपरु णिद्धः, मासि मासि तदार्तवसुपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्धयतिः, तस्याः <u> शूलकासातीसारच्छर्यरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिदालस्यस्तैमित्यकफप्रसे</u> काः समुपजायन्ते, स्तनयोश्च स्तन्यम्, ओष्टयोः स्तनमण्डलयोश्च काष्ण्यम्, अत्यर्थं ग्लानिश्चञ्चपोः, मृच्छी, हल्लासो, दोहदः, इत्रयशुः पादयोः, ईपच्चोद्गमो रोमराज्याः, योन्याश्चाटालःवम्, अपि च योन्या दोर्गन्थ्यमास्त्रावश्चोपज्ञायते, केवलश्चास्या गुल्मः-पिण्डिते-एव स्पन्दते, तामगर्भां गिभेणीमित्याहुर्मुढाः ॥ १४ ॥

१ निचयः=सन्निपातः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

121 ांट-येव

3

र्धते णि याः

वः नि

याः

गा धा 1911 ारा-

ासि मा शि

सा ङ्न-रतेः

नात प्रण-ाति-तेन

ारा-

र्ग ।

२ पिण्डित एव स्पन्दते, न तु गर्भ इव करचरणाद्यवय विशिष्टतया, गुल्म-स्य तदभावात्, पिण्डीभृतस्पन्दनमेव गर्भाङ्गेदकरम्। अत एवाह तामगर्भाः मित्यादि । 'आर्त्तवमुपरुणाद्धि' इत्यारभ्य 'आस्रवश्चोपजायते' इत्यन्तानि 'गर्भसमानलिङ्गानिं' रक्तगुल्मः पिण्डीभूत एव । गर्भस्तु शिरःकरचरणादिमा॰ निति महान् भेदः। कथन्ति भासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः इत्युक्तीमित चेत् , गर्भसमानिलङ्गत्वेनैवापरिपक्षचिकित्सने गर्भाशयस्य विकितसंभवात्। उपद्रवशमनसमर्थस्तु प्राणाचार्य्यः प्रथममपि शक्तुयादुपक्रान्तुम्, न मूढा रोः गाभिसराः ।

एषां तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागिभिनिर्नृत्तेरिमानि पूर्वरूपा णि भवन्तिः, तद्यथा-अनन्नाभिलपणम्, अरोचकाविपाकौ, अन्निवै-पम्यं, विदाहो भुक्तस्य, पाककाले चायुक्त्या छद्र्युद्वारौ, वातमूत्र-पुरीषवेगाणामप्रादुर्भावः प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीपदागमनं वा, ग्र्लाटोपानत्रकूजनपरिहर्पणातिवृत्तपुरीपताः अवुभुक्षा, दौर्बल्यं, सौ-हित्यस्य चासहत्वमिति-गुल्मपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ६५॥

सर्वेष्विप च खहवेतेषु गुल्मेषु न कश्चिहातादते सम्भवित ग्रहमः॥ १६॥

तेषां सिन्नपातजमसाध्यं ज्ञाःचा नोपक्रमेत, एकदोषजे तु
यथास्वमारम्भं प्रणयेत् , संसृष्टांस्तु साधारगेन कर्मणोपचरेत्,
यच्चान्यदप्यविरुद्धं मन्येत तदवचारयेद्विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां,
गुरुनुपद्भवांस्त्वरमाणश्चिकिरसेज्ञघन्यमितरान्; त्वरमाणस्तु विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्,
स्नेहस्येदौ वातहरो, स्नेहोपसंहितं च मृदुविरेचनं बस्तींश्च, अम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्तितोऽवचारयेत् , मारुते ह्यप्शान्ते स्वल्पेनापि
प्रयत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विते ॥ १७ ॥

भवति चात्र । गुल्मिनामनिल्झान्तिरुपायैः सर्वद्यो विधिवदाचरितव्या । मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीणै दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ १८ ॥

> तत्र श्लोकः । संख्यो निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च । दिष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १९ ॥

इत्यक्षिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने गुल्मनिदानं नाम तृतायोऽध्यायः समाप्तः॥ ३॥

१ स्वागताच्छन्दः।

र सख्या-पञ्चगुल्माः, निमित्तं-यदापुरुष इत्यादिना वातप्रकोषः, रूपाः णि मुहुराधमतीत्यादिना, पूर्वरूपम्-एषां खल्वित्यादिना, कर्मणामेकदेशः, तेषां सन्निपात जमसाध्यीमत्यादिना ।

चतुर्थोऽध्यायः।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा भवन्ति, विकाराश्चापरेऽप-रिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोपप्रकोपः प्रमेहानभिर्वर्तयति तथाऽनु-व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

इह खलु निदान-दोष-दूष्य-विशेषभ्यो विकारविघातभावाभाव-

त्रतिविशेषा भवन्ति॥ ४॥

यदा ह्यते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुवधनित, अथवा कालप्रकर्षात्, अवलीयांसो वाऽनुवधनितः न तदा विकाराभिनिः र्वृत्तिः, चिराद्वाऽप्यभिनिर्वर्तन्ते, तनवो वा भवन्ति, अयथोक्तसर्वे लिङ्गा वाः विपर्यये विपरीताः; इति सर्वविकारविद्यातभावाभाव प्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः॥ ५॥

तत्रेमे त्रंयो निदानादिविशेषाः श्रेष्मानामित्तानां प्रमेहाणामाइवः भिनिर्वृत्तिकरा भवन्तिः तद्यथा हायनक-यवक-चीनको हालकनेषथे किटमुकुन्दकमहावीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामितिवेलमितिप्रमोणन चोपयोगः, तथा सिर्विष्मतां नवहरेणुमाषसूपानां, प्राम्यान्पौ दकानां च मांसानां, शाकितलपललिप्रान्तपायसकृशरिवलेपीश्चिविकाराणां, श्लीरमन्दकदिधद्वमधुरतरुगप्रयाणामुपयोगः; मृजान्यायामवर्जनं, स्वप्नशयनासनप्रसङ्गः, यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्रसञ्जननः, स सर्वो निदानविशेषः ॥ ६॥

बहुर्द्वः इलेप्मा दोपविशेषः॥ ७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

रूपा[.] देशः,

3

पा-प्रेबै-

तूत्र-वा, सौ-

वित

त्

रेत,

ाणांः

शेष-

ोत ।

जल•

नापि 🏣

१ निदानिविशेषाः-श्लेष्मजनकाहायनकादयः, बहुद्रवः-श्लेष्मा दोषिव शेषः । मेदोमांसादयो दूष्यविशेषाः स्पष्टीभिवष्यत्यये मूले एव ।

२ विकाराणां विद्यातस्य भावः सत्ता, अभावः असत्वं, तयोः प्रतिविशेषाः भेदाः विकाराणामजननं , चिरेण जननं, स्वल्पजननं वा ।

३ हायनकादिः प्रथमो निदानविशेषः, सिर्पण्मतामित्यादिदितीयः, मृजा न्यायामेत्यादिस्तृतीयः।

४ बहुद्रव एव इलेष्मा=कफः प्रमेहजनको नाल्पद्रव इति।

बह्वबैद्धं मेदो मांसं शरीरजक्केदः ग्रुकं शोणितं वसा मजा लसीका रसश्चोजश्च इति दृष्यविशेषाः संख्याताः ॥ ८॥

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं रुलेष्मा प्रकोषः मापद्यते प्राग् अतिभ्यस्त्वात्; स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विस्कृष्तिं लभते, शरीरशैथिल्यात्; स विस्पं प्रलेशि से सस्मेवादितो मिश्रीभावं गच्छति, मेदसश्चेव बह्ववद्धत्वान् मेदसश्च गुणः समानगुणभृयिष्टत्वात्; स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूषयत्येनत्, विकृतत्वात्; स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहितः शरीरक्षेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति, क्षेदमांस्योरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात्; स मांसे मांसप्रदोपात् पृतिमांसपिडकाः शराविकाकच्छिपिकाद्याः सञ्जनयत्यप्रकृतिभृतत्वात्; शरीरक्षेदं पुनर्वृत्वयन्मूत्रत्वेन परिणमयतिः म्यवहानां च स्रोतसां बङ्खणवित्रध्यतेः प्रभवाणां मेदःक्षेदोपहितानि गुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यतेः तत्वश्च प्रमेहांस्तेषां स्थैर्थमसाध्यतां वा जनयति, प्रकृतिविकृतिभृतत्वौत्॥ ९॥

शरीरक्केदस्तु इलेष्ममेदोसिश्रः प्रविशन्मृत्राशयं मूत्रत्वमापयः मानः इलेष्मिकेरेभिर्दशभिर्गुणैरुपसृज्यते वैषम्ययुक्तेःः तद्यथा—इवेतः शीतमूर्तिपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमन्देःः यत्र येत गुणैनैकेनानेकेन वा भूयस्तरामुपसृज्यते, तत्समाख्यं गौणं नामितः शेषं प्राप्तोति ॥ १० ॥

ते तु खिल्वमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति। तद्यथा-उदक् मेहश्च, इक्षुवालिकारसमेहश्च, सान्द्रमेहश्च, सान्द्रप्रसादमेहश्च, ग्रुष्ट

१ वहु=अधिकम्, असम्बद्धम्, असंहतम्, इदं विशेषणद्वयं यथि योग्यतयः अन्वेति, तथा च मेदासि मांसे वसायां मज्जिन च बहुत्वं घनत्व^{व्व} शेयम्, अन्येषु केवलं बहुत्वं शेयम्। बहुवद्धमित्यत्र बहु-इति पृथक् प्रस् 'नपुंसकमनपुंसकेनेति' नपुंसकत्वमेकत्वम्।

२ विस्टिन्त=विसर्पणम् , स्टल्लगतावित्वस्मात् क्तिन् ।

३ स्वप्रकृत्यपेक्षया विकृति गतत्विदत्यर्थः । विकृतो हि धातुर्धात्वन्ताः दृषयति ।

अट्ठोनुitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेहश्च, शुक्रमेहश्च, शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैमेंहश्च, आलील-मेहश्चेति ॥ १९ ॥

ते दश प्रमेहाः साध्याः समानैगुणमेदःस्थानत्वात् कफस्य प्राधाः

न्यात् समक्रियत्वाच ॥ १२॥

तत्र इलोकाः इलेष्मप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति— अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुद्कोपमम्। इलेप्सकोपानरो मूत्रमुदमेही प्रमेहित ॥ १३॥ अत्यर्थमधुरं शीतमीपित्पिच्छिलमाविलम् । काण्डेक्षुरससङ्काशं इलेप्मकोपात् प्रमेहति ॥ १४॥ यस्य पर्युपितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने । पुरुषं कफकोषेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १५ ॥ यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति। सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः इलेप्मकोपतः॥ १६॥ शुक्तं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति । पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्तमेहिनम् ॥ १०॥ शुकामं शुक्रमिश्रं वा मुहुमेंहति यो नरः। शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं इलेष्मकोपतः॥ १८॥ अत्यर्थशीतमधुरं मूत्रं मेहति यो भृशम्। शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुपं इलेप्मकोपतः ॥ १९॥ मूर्तानमूत्रगतान्दोपानणूनमेहति यो नरः। सिकतामेहिनं विद्यात्तं नरं इलेष्मकोपतः॥ २०॥ मन्दं मन्दमवेगं तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः। शनैमेंहिनमाहुस्तं पुरुषं इलेप्सकोपतः॥ २९॥ तन्तुबद्धिमवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति। आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं इलेप्मकोपतः॥ २२॥ इत्येते दश प्रमेहाः इलेप्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति। उप्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविन:-तथाऽतितीक्ष्णा-

१ आसमन्ताङ्गाला=तन्तुमस्वं यस्मिन्स आलालः, स चासो महश्चेति कर्म धारयः । तथैव वक्ष्यिति—तन्तुवद्धभिवालालिमत्यादिना । २ प्रमेहस्य समानगुणं यन्मेदः तस्य स्थाने स्थितत्वादित्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

का

y

ोप[.] रेसि

भावं ।त्; कतो

ांस काः पुन

स्ति[.] यतेः

तेभुः

पद्यः इवेतः येन

मवि

उदक शुक्र

यथा त्वन्च

पदम्

त्वना!

तपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथाऽऽःमकशरीरस्यैव पित्तमाशु प्रकोपमापद्यते॥ २३॥

तत् प्रकृपितं तयैवार्नुपूर्वा प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्रतरमभिनिः

र्वर्तयति ॥ २४ ॥

तेषामिप तु खलु पित्तगुणविशेषेणेव नामिवशेषा भवन्तिः तद्य-था-क्षारमेहश्च, कालमेहश्च, नीलमेहश्च, लोहितमेहश्च, माक्षिष्टमे हश्च, हारिद्रमेहश्चेति। ते पडिभरेतैः क्षाराम्ललवणकटुविस्रोण्णैः पित्त-गुणैः पूर्ववत् समन्विता भवन्ति। सर्व एव च ते याप्याः, संस्टैष्टरो पमेदःस्थानत्वाहिएद्धोपक्रमत्वाचेति॥ २५॥

तत्र इलोकाः पित्तप्रमेहिविशेष-विज्ञानार्था भवन्ति— गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथाऽऽत्मकम् । पित्तकोपान्नरो मूत्रं क्षारभेही प्रमेहित ॥ २६ ॥ मषीवर्णमजसं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहित । पित्तस्य परिकोषेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥ २७ ॥

१ तयैवानुपूर्वा इलेष्मप्रमेहप्रक्रियया संप्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे वि सप्ति लभते इत्यादिकया रीत्या ।

र दोषश्च मेदश्च दोषमेदसी, इति इन्द्रः । संसृष्टे च ते दोषमेदसी-इति कर्मधारयः, ततो बहुर्व हिः, संसृष्टदोषमेदसी स्थानं येषां पैत्तिकप्रमेहाणां ते संसृष्टदोषमेदःस्थानाः, तेषां भावे त्वप्रत्यये हेती पञ्चमी, तस्मात् संसृष्ट दोषमेदःस्थानत्वाद् याप्याः पित्तजाः पृट, पित्तमेदसोरामाञ्चयतदेकदेशरूप समानस्थानत्वात् । अत्र दोषदृष्ययोः संसृष्टत्वं विशेषणं तेन दृषणस्य नित्य प्राप्तत्वादोगस्य दुर्जयत्वम्, संसृष्टं दोषमेदसोः स्थानं येषां तेषां भाव इति विश्वहं संस्थानविशेषणमिति दोषदृष्ययोः स्थानप्रत्यासत्त्या नित्यदृषणं प्राप्तम्, अतो जेतुमशक्यत्वेन याप्यत्वम् । अथवा संसृष्टः संबद्धः दोषः=पित्तं यस्मिनतःसंस्प्रदेशेषं मेदः, तदेव स्थानं येषां प्रमेहाणां तेषां भावस्तस्मात् , अत्रिमन्नपि पक्षे दोषदृष्यरोगाणां प्रत्यासत्तिः । सा च विरुद्धोपक्रमत्वे हेतुर्यप् भवति, यस्मात्वित्तरूपणदोषेण सम्बद्धं मेदोरूपं स्थानं पैत्तिकप्रमेहाणां तस्माः तेषासुपक्रमा विरुद्धा इति पित्तमेदसोहिताहितविरोधाद् यत्वित्तस्य हितं मधुरादि, तदहितं मेदसः; यत्पथ्यं मेदसः कटुकादि, तदप्थ्यं पित्तस्य हितं मधुरादि, तदहितं मेदसः; यत्पथ्यं मेदसः कटुकादि, तदपथ्यं पित्तस्य ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

व

ने

मे-

त्त-

ति

ां ते

s.

.4-

त्य॰ इति घणं

गेत्तं

α,

तिप

मा · हतं चाषपक्षनिभं मूत्रमम्लं महित यो नरः।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यान्नीलमेहिनम् ॥ २८ ॥
विस्ं लवणमुण्णं च रक्तं मेहित यो नरः।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्याद्रक्तमेहिनम् ॥ २९ ॥
मिक्षप्रोदकसङ्काशं भृशं विस्ं प्रमेहित ।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यानमाक्षिष्टमेहिनम् ॥ ३० ॥
हरिद्रोदकसङ्काशं करुकं यः प्रमेहित ।
भित्तस्य परिकोपात्तं विद्याद्वारिद्रमेहिनम् ॥ ३० ॥

इत्येते पट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥३२॥ कपायकट्ठीतक्तरूक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनीवरचनास्थापनिशिरोविरेचनातियोगवेगसंधारणानशनामिवातातपोहेगशोकशोणिनशिरोविरेचनातियोगवेगसंधारणानशनामिवातातपोहेगशोकशोणिनतिषेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथात्मकशरीरस्येव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकृपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन् यदा वसामाशय मूत्रवहाणि स्रोतांसि प्रतिपद्यते, तदा वसामहमभिनिर्वर्तयतिः यदा पुनर्मजानं मृत्रवस्तावाकपैति, तदा मजन्ममभिनिर्वर्तयतिः यदा पुनर्मजानं मृत्रवस्तावाकपैति, तदा मजन्महमभिनिर्वर्तयतिः यदा पुलसीकां मृत्राशयेऽभिवहन् मृत्रमनुवन्धं च्योतयति लसीकातिबहुत्वाहिक्षेपणाच वायोः, खव्वस्यातिमृत्रप्रविसक्तं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजस् मृत्रमवेगं, तं हस्तिनसङ्गकरोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजस् मृत्रमवेगं, तं हस्तिनसङ्गिनाचक्षतेः ओजः पुनर्मधुरस्वभावं, तद्देशस्याद्वायुः कपायत्वेनान्मिहनमाचक्षतेः ओजः पुनर्मधुरस्वभावं, तद्देशस्याद्वायुः कपायत्वेनान्मित्वतः

भिसंसुज्य मूत्राशयेऽभिवहन् मधुमेहं करोति ॥ ३३ ॥ तान् इमाश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते भिषजः, मही स्यत्यिकत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च ।

१ महतां सारभूतानां मज्जप्रभृतिधातूनाम् अत्ययः, क्षयः महात्ययः तेन चरति महात्ययिकस्तस्य भावस्तस्म।त् । सारभूतधातुक्षयकरत्वाः दित्यर्थः।

र विरुद्धः प्रतिकूल उपक्रमिश्चिकित्सा येपान्ते विरुद्धोपक्रमाः प्रमेहाः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात्, दोषदृष्ययोर्वातवसयोविरुद्धगुणवत्त्तया चिकिः स्साऽपि विरुद्धा, अतिश्चिकित्सितुमशक्यत्वादसाध्या वातप्रमेहा इत्यर्थः।

तेषामि च वातगुणविशेषेण नामविशेषे। भवन्तिः तद्यथा-वसामेहश्च, मजमेहरच, हस्तिमेहरच, मधुमेहरचेति ॥ ३४॥

तत्र इलोका वातप्रमेह-विशेषविज्ञानार्था भवन्ति ॥
वसामिश्रं वसाभं च मुहुर्मेहिति यो नरः ।
वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोषतः ॥ ३५ ॥
मजानं सह मूत्रेण मुहुर्मेहिति यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोषतः ॥ ३६ ॥
हस्ती मत्त इवाजस्तं मूत्रं क्षरित यो मृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोषतः ॥ ३० ॥
कपायमधुरं पाण्डुं रूक्षं मेहिति यो नरः ।
वातकोषादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ३८ ॥
इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोषनिमित्ता भवन्ति ॥ ३० ॥
एवं त्रिदोषप्रकोषनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता
भवन्ति ॥ ४० ॥

त्रयस्तु खलु दोषाः प्रकृषिताः प्रमेहानभिनिर्वतिथिष्यन्ते इमानि पूर्वे रूपाणि दर्शयन्तिः तद्यथा—जिटलीभावं केशेषु, माधुर्यमास्ये, करपादयोः सुप्ततादाहो, मुखतालुकण्ठशोपं, पिपासाम्, आलस्यं, मलं च काये, कायच्छिद्रेपूपदेहं, परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु, पृष्प दिपिपीलिकाभिश्च शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रे च मृत्रदोषान्, विसं शरीरगन्धं, निन्दां तन्द्रां च सर्वकालिमिति॥ ४१॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां—तृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्बत्या^र रोचकाऽविपाका : प्रीतमांसपिडकाऽलजीविद्रध्यादयश्च तत्प्रसंगा द्रवन्ति ॥ ४२ ॥

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनेर्यथार्हमुपपादयंश्चि कित्सेत् ॥ ४३ ॥

१ अभिानिवर्त्तायिष्यन्तः=जनयितुमुन्मुखाः सन्तः । ण्यन्ताव्लस्यः सर्वे ति ज्ञता ।

२ शरीरस्य मूत्रस्य चाभिसरणमभिमुखभावनम्, माधुर्व्यादिः ति भावः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

भवनित चात्र।

गृध्नुँमभ्यवहार्येषु स्नानचङ्कमणद्विषम् । प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीडदुर्ममिवाण्डजः ॥ ४४ ॥ मन्दोरसाहमतिस्थूलमतिस्त्रिग्धं महाशनम् । मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ४५ ॥ यस्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः । सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥ ४६ ॥ तत्र श्लोकाः ।

हेतुर्व्याधिविशेषाणां प्रमेहाणां च कारणम् । दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ४७ ॥ दश इलेष्मकृता यस्मात् प्रमेहाः पट् च पित्तजाः । यथा करोति वायुश्च प्रमेहांश्चतुरो वल्ली ॥ ४८ ॥ साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्वाः । प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रिया-सूत्रं च मापितम् ॥ ४९ ॥ इत्यशिवशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने प्रमेह निदान नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिमापन्नानि भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा वातिषत्तद्दलेष्माणः प्रकोषणिवकृताः, दृष्याश्च शरीरधातवश्च-स्वारः, स्वज्ञांसशोणितलसीकाः—दोषोपधातविकृता-इति । एतत् सप्तानां सप्तधानुकमेवंगतमाजननं कुष्ठानाम् । अतः प्रभवादिभिनिर्व-र्तमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति ॥ ३ ॥

न च किंचिदस्ति कुष्टमेकदेशपप्रकोपनिमित्तम्; अस्ति तु खलु

३ अभ्यवहाय्येषु भक्ष्यभोज्यादिषु गृष्तुमतिलोभिनं, रनानस्य भ्रमणस्य देषिणं, नरं नीडस्य कुलायस्य द्रमं तरुमण्डजः पक्षीव प्रमेहः शीघ्रमभ्येति आश्रयति, कुलायो नीडमिस्नियामिस्यमरः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ाता

ानि स्ये, स्यं, टप

वेस्तं या-

गा। श्रि

संदें.

र्गिद

अ

धि

य

द

प

ग

म

₹

त

Į.

7

समानप्रकृतीनामपि कुष्टानां दोषांशांशविकल्पानुवन्धस्थानविभागोन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामिविकित्सितविशेषः ॥ ४ ॥

स सप्तविधोऽष्टादशिवधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवतिः दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारान् , अन्यत्रासा ध्यभावात् ; तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसंगमभिसमीक्ष्य सप्त विधमेव कुष्टविशेषसुपदेक्ष्यामः ॥ ५ ॥

इह वातादिए त्रिषु प्रकृषितेषु त्वनादीश्चतुरः प्रदूषयत्सु वातेऽ धिकतरे कंपालकुष्टमभिनिवर्तते, पित्ते त्वादुम्बरं, इलेष्मणि मण्डलकुष्टं, वातिपत्तयोर्ऋष्यजिह्नं, पित्तक्लेष्मणोः पुण्डर्शकं, इलेष्ममारु तयोः सिष्मकुष्टं, सर्वदोषाभि वृद्धौ काकणकमिनिवर्तते; एवमेष सप्तविष्यं कुष्टविशेषो भवति॥ ६॥

स चैष भूयस्तरमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां भूयसीं विकार विकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ७ ॥

तत्रेदं सर्वकुष्टनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः नाति । ज्यान्य समासेनापदेक्ष्यामः नातु प्रयोपसेवमानस्य तथा संतर्पणापत्पेणाभ्यवहार्यव्यत्यासं च मधुकाणितमः स्यलकुचमूलककाकमाचीः सततमितमात्रमजीर्णे सम् उनुतः, चिलिचिमं च पयसा, हायनकयवकचीनको हालककोरत् प्राण्याणि चान्नानि क्षीरद्धितककोलकुल्ल्थमाषातसी कुसुम्भपरूपस्ने ह वन्ति, एतेरेवातिमात्रं सुहितस्य च व्यवायव्यामसंतापानत्युपसेवमा नस्य, भयश्रमसंतापोपहतस्य च सहसा शीतोदकमवतरतः विद्यं चाहारजातमनुष्ठिष्य विदाहीन्यभ्यवहरतः, छद्वि च प्रतिव्रतः, स्नेहांश्चातिचरतस्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, त्वगादयश्च

१ त्रिदोषवत्त्वेऽि कुष्ठानां प्राधान्येन नाम व्यवहारो वातप्रधार्वे कपालकुष्ठं, पित्तप्रधानमौदुम्बरं, कक्षप्रधानं मण्डलकुष्ठम्, एवं त्रीिक द्वन्द्वानि सान्निपातिकमेकम्।

२ सप्तविधत्वं महाकुष्ठाभिप्रायेण क्षुद्रकुष्ठानिएकादश चिकित्तिते, प्रमार्ख्यमेककुष्ठच्च किटिमं सविपादिकम्। कुष्ठं चालसकं क्षेत्रं प्रायो वातकं फाधिकम्। दद्रश्चमेदलं पामा विस्फोटाश्च शतारुषः। पित्तदलेष्माऽधिका प्रायः कफप्राया विचर्चिका ॥ इत्युक्तानि श्रेयानि ।

अ० प्रोतिहानस्थानम् । २२३ स्वारः-श्रेथित्यमापद्यन्तेः तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकृषिताःस्थानम् धिगम्य संतिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दृषयन्तः कुष्टान्यभिनिर्वर्ते-यन्ति ॥ ८ ॥

8

11

5-

ल∙

₹-

पेप

ĮŦ.

H-

ਚ,

H.

प्रा

नेह

मा

7धं

तः,

181

वानं तिणि

तक.

तेषां कुष्टानामिमानि खलु पूर्वरूपाणि भवन्तिः तद्यथा--अस्वे दनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिइलक्ष्णता वैवण्यं कण्डूनिस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वमुष्मायणं गौरवं श्वयश्चविसर्पा गमनमभिष्णं कायाच्छिद्रेपूपदेहः पक्षद्रध्वस्तोपस्खलितेष्वति मात्रं वेदना स्वल्पानामपि च व्रणानां दृष्टिरसंरोहणं चेति कृष्ठप्टपूर्व रूपाणि भवन्ति ॥ ९॥

तेश्योऽनन्तरं कुष्टान्यभिनिर्वर्तन्तेः तेपामिदं वेदनावर्णसंस्थान् नामप्रभावविशेषविज्ञानं भवतिः तद्यथा—स्क्षारुणपरुपाणि विष् मविसृतानि खरपर्यन्तानि तन्-युद्धत्तेविहस्तन्ति सुप्तसुप्तानि हपि तलोमाचितानि निस्तोदबहुलान्यलपकण्डूदाहप्यलसीकान्याग्रुगतिः समुत्थानान्याग्रुभेदीनि जन्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्टानीति विद्यात्॥ १०॥

ताम्राणि ताम्ररोमराजिभिरवनद्धानि वहलानि वहुबहलरकः प्यलसीकानि कण्डूक्रेदकोथदाहपाकवन्त्याग्रुगतिसमुख्यानभेदीनि ससंतापकृमीणि पक्कोदुम्बरफलवर्णान्युदुम्बरकुष्टानीति विद्यात्॥११॥

स्निग्धानि गुरूण्युत्सेधवान्ते इलक्ष्णस्थिरपीनपर्यन्तानि ग्रुक्तः रक्तावभासीनि ग्रुक्तराजीसन्ततानि बहुल-बहुल-ग्रुक्तापिन्छिलसावी णि बहुक्तेदकण्डूकृमीणि सक्तगतिसमुख्यानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानीति विद्यात्॥ १२॥

परुपाण्यरुणवर्णानि बहिरन्तः त्र्यावानि नीलपीतताम्रावभा-सान्याञ्चगतिसमुत्थानान्यलपकण्डू क्रेट्कुमीणि दाहभेदनिस्तोदबहु लानि ग्रुकोपहतोपमवेदनान्युत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि कर्कश

१ उद्वृत्ता-निर्गता उच्छालेता बहिस्तनवो येपां तानि, उच्छलीकृतवा-स्थमागानीत्यर्थः।

२ सुप्तवत्सुप्तानि सुप्तसुप्तानि, उपमानसमासः।

३ कृष्णानि च तानि अरुणानि कृष्णारुणानि, तानि च कपालानि तेषां वर्ण इव वर्णो येषान्तानि इत्यादिविग्रहेण सर्वत्रान्वर्थताऽनुगमः।

अ०

वण

चक

पिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलानि ऋप्येजिह्नाकृतीनि ऋप्यजिहा नीति विद्यात्॥ १३॥

ग्रुहरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तराजीतिरासंततान्युत्से धवन्ति बहुबहुलरक्तप्यलसीकानि कण्डूकृमिदाहपाकवन्साशुक तिसमुख्यानभेदीनि पुण्डेरीकपलाशसंकाशानि पुण्डरीकाणीति वि धात्॥ १४॥

परुपारुणविशीर्णानि बहिस्तम्न्यन्तःस्निग्धानि शुक्करक्तावभा सानि बहून्यल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघुसमुत्थान न्यल्पभेदकुमीण्यलाबुपुष्पसंकाशानि सिध्मकुष्टानीति विद्यात्॥१५॥

काकणन्तिकावणीन्यदो पश्चात्तु सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानि पौषी यसां सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवत्वेनानेकवर्णानि काकणकानीति विद्यातः ता न्यसाध्यानि साध्यानि पुनरितराणि ॥ १६॥

तत्र, यदसाध्यं तदसाध्यतां नातिवर्ततेः साध्यं पुतः किंचित् सा ध्यतामतिवर्तते कदाचिदपंचारातः साध्यानीह पट् काकणकवर्षाः न्यचिकित्स्यमानान्यपचारतो वा दोषरिभिष्यन्दमानान्यसाध्यतामु प्यान्ति ॥ १७ ॥

साध्यानामिप ह्युपेक्ष्यमाणानामेषां त्वङ्मांसशोणितलसिकाकोष केदसंस्वेदजाः कुमयोऽभिम् च्छीन्तः ते भक्षयन्तस्त्वगादीन् दोषान् पुनर्दूषयन्त इमानुपद्मवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति । तत्र वातः श्रा वारुणवर्णं परुपतामिप च रोक्ष्यञ्चलशोपतोदवेपशुहर्पसंकोचायास् स्तम्भसुप्तिभेदभङ्गान्, पित्तं पुनर्दाहस्वेदक्केदकोथस्नावपाकरागान्, इलेप्मा तु श्वेत्यशैत्यस्थैर्यकण्ड्गोरवोत्सेथस्नेहोपलेपान्, कुमयस्त्र गादिश्चितुरः सिराः सायूश्चास्थीन्यपि च तरुगानि खादान्ति ॥ १८॥

१ ऋष्यस्य मृगविशेषस्य, जिह्ना इवेति समासः । हरिणजातेभिन्नोऽ मृष्यः, अमरप्रामाण्यात्। ऋष्यो नीलाण्डो हरिण इति चक्रपाणिदत्तः।

२ श्वेताम्भोजपुष्पदलसदृशानीत्यर्थः । पुण्डरीकं सिताम्भोजिमित्यमरः।

३ पष्ट यन्तपाठे पापीयसां काकणकानि विद्यादित्यन्वयः। तृतीयातः पाठे सर्वकुष्टलिङ्गसम्भवत्त्वेनेति कुष्टलिङ्गविद्येपणं तेन काकणकरयासाध्यः त्वं दक्षितं कर्मजत्वात्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अ०६] निदानस्थानम् । २२६ Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्यां चैवावस्थायामुपद्रवाः कुष्टिनं स्पृशन्ति । तद्यथा—प्रसः वणमङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवानां तृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्वेष्यारो-चकाविपाकाश्च, तथाविधमसीध्यं विद्यादिति ॥ १९ ॥

31-

मे

HI.

ना

الباة

ιψì·

ता

सा

र्याः

ामु

होध-

वान

उया

वास

गान्,

८ ॥ १ ॥

न्नोऽव

मरः।

यान्त

साध्यः

भवन्ति चात्र।

साध्योऽयभिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते।
स किंचित्कालमासाद्य मृत एवावद्यध्यते॥ २०॥
यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु च।
भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमरनुते॥ २१॥
यथा स्वर्णेन यक्षेन छिद्यते तरुणस्तरः।
स एवातिप्रवृद्धस्तु छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः॥ २२॥
एवसेव विकारोऽिष तरुणः साध्यते सुखम्।
विवृद्धः साध्यते कुच्छादसाध्यो वाऽिष जायते॥ २३॥
तत्र इलोकः।

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् । रूपाण्युपद्रवाश्चीक्ताः कुष्ठानां कोष्ठिके पृथक् ॥ २४ ॥ इत्यिग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम पञ्जमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वष्टोऽध्यायः।

अथातः शोपनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥ इह खळ चत्वारि शोपस्यायतनानिः, तद्यथा—साहसं, संधारणं,

१ तथा चोक्तं चिकिस्सिते—सर्वेरेतैलिङ्गंर्युक्तं मितमान्विवर्जयेदवलम् । तृष्णादाहपरीतं शान्तागिनं जन्तुभिर्दग्धम् ॥

र आयतनानि कारणानि, यदा इत्यारभ्य फलमश्तुते इत्यन्तेन यन्थेन साहसस्य शोपकारणत्यं दक्षितम्। तत्र वायोः प्रधानता दक्षितः, तत्रा-यं क्रमः-आयासः सर्वापथ्यानाम् , अयथावलमारम्भः प्राणोपरोधिनाम् , इति स्त्रानुसारेण, साहसैहरःक्षतं, तत्र वातोपण्लवः, तत्र स्थितो वातः, कर्फं शोपयन् , पित्तन्न दूपयन् , सर्विरमन्देहे विहरति, स्वेच्छं धातुद्वयं दूपयतस्तस्य भिन्नेषु प्रतिकेषु प्रविष्टेरंशैविभिन्ना रोगा उपद्रवाश्च जायन्ते,

१९

प

व

य

f

त

पु

Ŧ

100

क्षयो, विषमाशनमिति ॥ ३॥

तत्र साहसं शोपस्यायतनामिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः यदा पुरुषो दुर्वलो हि सन् बलवता सह विगृह्णाति, अतिमहता व धनुषा व्यायच्छति, जल्पति वाऽप्यतिमात्रम् , अतिमात्रं वा भार मुद्रहति, अप्सु वा प्लवते चातिदूरम्, उत्सादनपदाघातने वाऽति प्रगाहमासेवते, अतिविप्रकृष्टं वाऽध्वानं द्रुतमाभिपतित, अभिहन्यते वा,अन्यद्वा किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमारभते, तस्यातिमात्रेण कर्मणा उरः क्षण्यतेः तस्योरः क्षतसुपष्ठवते वायुः स तत्रावस्थितः इलेष्माणमुरः स्थमुपसंसृज्य शोषयन् पित्तञ्चदूषयन्, विहरत्यू ध्वमधारेतर्यक् चः तस्य योऽशः शरीरसंधी गविशति, तेनास जम्भाऽङ्गमदो ज्वरश्चोपजायते; यस्त्वामाशयमुपति, तेनास्य वर्षे भिद्यते; यस्तु हृदयमाविशति, तेन रोगा भवन्त्युरस्याः; यो रसनं तेनास्यारोचकः; यः कण्ठमाभिप्रपद्यते, कण्ठस्तेनोष्ट्रंसते स्वरश्चावसी दतिः यः प्राणवहानि सोतांस्यन्वेति, तेन श्वासः प्रतिद्यायश्चोपजा यते; यः शिरस्यवतिष्ठते, शिरस्तेनोपहन्यते; ततः क्षणनाचेवारसो विषमगीतत्वाच वायोः कण्ठस्य चोद्धंसनात् कासः सततमस्य संजी यते, स कासप्रसंगादुरसि क्षते शोणितं ष्टीवति, शोणितगमनाचारा दौर्बल्यमुपजायते; एवमेते साहसप्रभवाः साहासिक्मुपद्वाः स्पृश न्तिः ततः सोऽप्युपशोषणेरेतैसपद्भवेरपद्भतः शनैः शनैरुपशुप्यति तस्मात् पुरुषा मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूप णि कमा ण्यारभेत कर्तुं, बलसमाधानं हि शरीरं, शरीर मूलश्च पुरुष इति।श

> भवति चात्र । साहसं वर्जयेत् कमं रक्षञ्जीवितमात्मनः । जीवन् हि पुरुषस्त्वष्टं कमणः फलमक्षुते ॥ ५॥

अथ सन्धारणं शोपस्यायतनिमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तृसमीपे वा गुरोवी पादमूळे बूतस्य मन्यं सतां समाजं स्त्रोमध्यं वाऽनुप्रविदय यानैर्वाऽप्युचाववेर्गक्त

ते च समुदिताः पुरुषं शोषयन्ति, सञ्जाते तु शोषे ते रोगाः सन्ति । उपद्रवतां भजन्ते । एवमन्यत्रापि योजनीयम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

भयात् प्रसङ्गाद्धीमस्वाद्धणित्वाद्वा निरुणद्धयागतानिवातम्त्रपुरीः पाणि, तदा तस्य सन्धारणाद्वायुः प्रकोपमापद्यते; स प्रकुपितः पित्त-रुष्टमाणो समुदीर्थोध्वमधंस्तियक् च विहरति तत्रश्चांशविशेषेण पूर्व-बच्छरीरावयविशेषं प्रविश्य द्यूलं जनयित, भिनत्ति पुरीपमुच्छोप-यति वा, पार्श्वे चातिरुजति, असाववमृद्वाति, कण्टमुरश्चावधमिति, शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरमेद प्रतिद्यायं चोपजनयितः, ततः सोऽप्युपशोपणेरेतरुपद्ववैरुपद्वतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मितमानात्मनः शरीरेष्वेव योगक्षेमकरेषु प्रयतेत विशेषेणः, शरीरं ह्यस्य मूलं, शरीरमूलश्च पुरुषो भवतीति ६॥

भवति चात्र।

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् । तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुष्याख्यास्यामः—यदा पुरुपोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरीतहृदयो भवति, ईपोंकण्ठाभयको धादिभिर्वा समाविश्यते, कृशो वा सन् रूक्षान्नपानसेवी भवति, दुर्वलप्रकृतिरनाहारोऽल्पहारो वा भवति, तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपेति, स तस्योपक्षयाच्छोपं प्राप्तोति, अप्रतीकाराचानु-वश्यते यक्षमणा यथोपदेक्षयमागरूपेण ॥ ८॥

यदौ वा पुरुषोऽतिप्रहर्षादितिप्रसक्तभावः खीष्वितिप्रसङ्गमारभते, तस्यातिप्रसङ्गादेतः क्षयमुपैतिः क्षयमपि चोपगच्छित रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नेवास्य निवर्तते, अतिप्रवर्तत एव, तस्य चातिप्रणीतः संकल्पस्य मेथुनमापद्यमानस्य ग्रुकंन प्रवर्तते अतिमात्रोपक्षीणत्वातः, अथास्य वायुर्व्यायच्छमानस्यैव धमनीरनुप्रविद्य शोणितवाहिनी स्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयित, तच्छुकक्षयाः स्य पुनः ग्रुकमार्गेण

१ वातमृत्रपुरीपवेगाः प्रधानतमाः सर्वेषु वेगेषु । तथा च तेषामव-रोधाद्वायुः सिविशेषं कुप्यति, तत्र वेगरोधे भयलज्जादयो हेतवः, भयादौ हेतुर्नृषादिसामीप्यम् । शेषं पूर्ववत् ।

२ क्षयजः शोषो द्विविधः—रसक्षयजः शुक्रक्षयजश्चेति । रसक्षयः शोकादिना, शुक्रक्षयो व्यवायाधिक्यात् । ततो वातप्रकोषः, शेषं पूर्ववत् । रसोऽत्र हृदयस्थोऽष्टविन्दुसहकारी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ामः-ता वा भारः ।ऽतिः

Ho s

न्यते भते, गयुः,

यन्, नास्य वर्षा

सनां. वसीः पजाः

रसो पंजा

प्रश्न प्रश

हमां शिक्ष

सभ

शोणितं प्रवर्तते वातानुसृतिलङ्गंः अथास्य ग्रुकक्षयाच्छोणितप्रवर्तन्ताच संधयः शिथिलीभवन्ति, रीक्ष्यमुपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्ये माविशति, वायुः प्रकोपमापद्यतेः स प्रकृपितो वाशिकं शरीरमनुस्पंननुदीर्य क्षेष्मपित्ते परिशोषयित मांसशोणिते, प्रच्यावयित इलेष्मपित्ते, संस्जिति पार्थे, अवगृह्णात्यंसौ, कण्ठमुद्धंसयित, शिरः इलेष्माणमुत्कुंश्य परिपूरयित इलेप्मणा, संधीश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्गमर्वम् रीचकाविपाकौ च, पित्तइलेप्मोत्क्षेशात् प्रतिलोमगत्वाच वायुर्वतं कांसं श्वासं स्वरभेदं प्रतिद्यायं चोपजनयितः ततः सोऽप्युपशोपणे रेतैस्पद्ववेरपद्वतः शनैः शनैरपग्रुप्यति । तस्मात् पुरुषो मितमानास्मनः शरीरमनुरक्षज् ग्रुकमनुरक्षेतः परा ह्येपा फलनिर्वृत्तिराहारस्याण भवति चात्र।

आहारस्य परं धामं शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः। क्षयो ह्यस्य बहुन् रोगान्मरणं वा नियच्छति॥ १०॥

विषमाशनं शोषस्यायतनिमिति यदुक्तं तद्नुव्याख्यास्यामः
यदा पुरुषः पानाशनभक्ष्य-लेह्योपयोगान् प्रकृतिकरण-संयोगः
राशि-देश-कालो पयोगसंस्थो पशय विषमानासेवते, तदा तस्य वातः
पित्तरलेष्माणो वेषम्यमापद्यन्ते; ते विषमाः शरीरमनुसृत्य यदा
स्रोतसामयनमुखानि प्रतिवार्यावतिष्ठन्ते तदा जन्तुर्यद्यदाहारजातः
माहरति तत्तदस्य मूत्रपुरीपमेवोपजायते भूयिष्ठं, नान्यस्तथा शरीरः
धातुः; स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्तयति, तस्माच्छुष्यतो विशेषेण पुरीपमनुः
रक्ष्यं तथा सर्वेषामत्यर्थकृशदुर्वलानाः तस्यानाप्याय्यमानस्य विषः

प्र

Ч

चे

१ पीयतेऽदः पानं जलदुग्धादिकं, अदयतेऽदः अशनमोदनश^{ण्डु} ल्यादिकम्, भक्ष्यतेऽदो भक्ष्यं भिंजतं चणकादिकम्, लिह्यते लेह्यं मधुप्र^{भु} तिकं, तेपामुपयोगान् । सर्वत्र कर्मणि प्रत्ययाः।

२ प्रकृतिकरणादय अष्टौ रसिवमाने व्याख्याताः, अत्रत्योपश्य शब्दस्य तत्रत्योपयोक्ता पर्य्यायशब्दः ।

३ विषमशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वेन सर्वेरन्त्रयः, तथा च प्रकृति विषम-करणिविषमादयः अष्टौ विषमाः । तत्राऽयं क्रमः-एतैर्विषमैर्वातारि वैषम्यं, तेन रसवैषम्यम् , रसवैषम्येन ट्रीमूत्रपुरीषवृद्धिः रक्तशोपश्चेति । होषं पूर्ववत् ।

माशनोपचिता दोषाः पृथक् पृथगुपद्रवेर्युक्षन्तो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति । तत्र वातः श्रूलमङ्गमदं कण्टोद्धंसंन पार्श्वसरं जनसंसावमदंनं
स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयित, पित्तं पुनर्ज्वरमतीसारमन्तदाहं च,
एलेप्मा तु प्रतिश्यायं शिरसो गुरुवमरोचकं कासं चः स कासप्रसङ्गाः
दुरसि क्षते शोणितं ष्टीवति, शोणितगमनाचास्य दौर्वव्यमुपजायतेः
एवमेते विषमाशनोपचिता दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्तिः स
तरुपशोपणेरुपद्ववरुदः शनः शनरुपशुप्यतिः तस्मात् पुरुषो मितमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयादिवषममाः
हरमाहरेत् ॥ ५१ ॥
भवति चात्र ।

भवात चात्र।

हिताशी स्यानिमताशी स्यात् कालभोजी जितेन्द्रियः ;
प्रयन् रोगान् बहुन् कष्टान् बुद्धिमान्विषमाशनात् ॥ १२ ॥
एवमेतैश्चतुभिः शोषस्यायतनरभ्युपसेवितेर्वातिपत्तरुलेष्माणः
प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपिता नानाविधेरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्तिः,
तं सर्वरोगाणां कष्टतमत्वाद्राजयक्षमागमाचक्षते—भिषजः, यस्माद्रा
पूर्वमासीद्भगवतः सोमस्योद्धराजस्य तस्माद्राजयक्षमेति ॥ १३ ॥

तस्यमानि पूर्वरूपाणि भवन्तिः तद्यथा—प्रतिरैयायः, क्षवयु रभीक्षणं, रुठेष्मप्रसेको, मुखमाधुर्यम्, अनन्नाभिलापः, अन्नकाले चायासो, दोषदर्शनमदोषेष्वरूपोषेषु वा भावेषु पात्रोदकान्नसूपो पदंशपिरवेशकेषु, भुक्तवतो हृल्लासः, तथोल्लेखनमाहारस्यान्तराऽ-न्तरा, मुखस्य पादयोश्च शोषः, पाण्याश्चावश्चणमत्यर्थम्, अक्ष्णोः श्वेतावभासता चातिमात्रं, बाह्वोः प्रमाणिजज्ञासा, स्वीकामता, निर्युः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

हुउवरं विषे स्वारमः स्यारम

₹० इ

वर्त-

र्ल्य-

न्स-

रेटम-

EHI-

र्दमः

ामः-योगः वात

यदा जातः गरीरः मनुः विषः

शुप्रमृः । यु

कृति

तादिः श्रेति ।

१ निदानमुपसंहरति-एवमित्याश्मि । सर्वरोगाणां मध्येऽत्यन्तदुःख-प्रदत्वाद् हेतोः यक्ष्मणां रोगाणां राजा प्रक्वष्टः राजयक्ष्मा, "राजदन्तादिषु परम्"इति यक्ष्मशब्दस्य परनिपातः, अथवा कर्मधारयः-राजा चासौ यक्ष्मा चेति । राजेव यक्ष्मेति वा ।

२ षष्ठीसमासं सङ्गमयन् आद्योत्पत्तिम।ह-यस्माद्रेति । राज्ञः सोमस्य व्यक्ष्मारोगः, प्राथम्यात्तत्राम्ना नामधेयभित्यर्थः ।

३ प्रतिइयायः पीनसः, इत आरभ्य पूर्वरूपिलङ्गानि ।

णित्वं, बीभत्सदर्शनता चास्य कायेः स्वप्ते चाभीक्षणं दर्शनमनुद्रका नामुद्रकस्थानानां, ज्ञून्यानां च यामनगरनिगमजनपदानां, ज्रुष्क दरधभयानां च वनानां, क्रुकलासमयूरवानरज्ञुकसर्पकाकोल्ह्यादिभिः संस्पर्शनम्, अधिरोहणं यानं वा श्वीष्ट्रखरवराहः, केशास्थिभस्मतुषा क्षारराशीनां चाधिरोहणमिति शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ १४॥

अत ऊर्ध्वमेकादश रूपाणि तस्य भवन्तिः तद्यथा—शिरसः प्रति पूरणं, कासः, श्वासः, स्वरभेदः, श्लेष्मणश्चर्दनं, शोणितष्ठीवनं, पार्श्व संरजनम्, अंसावमदो, ज्वरः, ग्रतीसारः, अरोचकश्चेति ॥ १५॥

तत्रापरिक्षीणमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्वेरिप शोष लिङ्गेरुपदुतः साध्यो ज्ञेयः, बलवणीपचितो हि सहस्वाद्ध्याध्योपप्र बलस्य कामं बहुलिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः; दुर्बलं स्वतिक्षीणमां सशोणितमल्पलिङ्गमप्यजातारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं चिवद्यात, असेहत्वाद्ध्याध्योपध्ववलस्यः तं परिवर्जयेत्; क्षणेन हि प्रादुर्भवन्यः रिष्टानि, अनिमित्ततश्चारिष्टप्रादुर्भाव इति ॥ १६ ॥

तत्र इलोकः।

समुत्थानं च लिङ्गं च यः शोषस्यावबुध्यते ।
पूर्वरूपं च तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
इत्यन्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
शोपनिदानं नाम पृष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः । अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्तिः; तद्यथा—वातपित्तकफसन्नि^{पाती} गन्तुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

१ संरुजनीमत्यत्र 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणो न । १ सहते इति सहः पचादित्वादच, न सहोऽसहस्तस्य भावस्तसात्। १ सहत्थानं निदानं यदापुरुष इत्यारभ्य उरःक्षण्यते इत्यन्तेन प्रत्येत

प्रतिपादितम् । वायुव्यापारजन्या यावन्त उपद्रवास्तावन्तो लिङ्गम्, पूर्वहर्णे प्रतिपादितम् । वायुव्यापारजन्या यावन्त उपद्रवास्तावन्तो लिङ्गम्, पूर्वहर्णे प्रतिस्वम्, राज्ञो नृपस्य कर्त्ते िकित्सामिति शेषः। अ० Digitized by Arya Sama Foundation Chennai and eGangotri3 १

तत्र दोपनिमित्ताश्रत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमिभिनिर्वर्तन्तेः तद्यथा—भीरूणामुपिक्कष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणां, समलविक्वतेषितिन्यनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुक्षानानां, तन्त्रप्रयोगं वा विषयमाचरता, मन्या वा शरीरचेष्टा विष्माः समाचरता, मत्युपक्षीणदेहानां व्याधिवेगसमुद्धामितोपहत्तम्मसां, वा कामक्रोधलोभहर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्देगदिभिर्भुः योऽभिधाताभ्याहतानां वा, मनस्युपहत्ते बुद्धौ च प्रचिलतायामभ्युद्धिणां दोषाः प्रकृषिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयस्युन्मादम् ॥ ४ ॥

उन्मादं पुनर्भनोबुद्धिः संज्ञा-ज्ञानस्मृतिभिक्तशीलचेष्टाचारविश्रमं

विद्यात्॥ ५॥

तत्र—शिरसः-ग्रून्यता, चक्षुषोराकुलता, स्वनश्च कर्णयोरुङ्घास-स्याधिक्य, मास्यसंस्रवणमनन्नाभिलाषोऽहोचकाविपाकौ हद्वहो ध्या-नाऽऽयाससंमोहोद्देगाश्चास्थाने सततं लोमहर्षो ज्वरश्चाभीक्ष्णमभी-क्षणमुन्मत्ताचित्तत्वमुदार्दतत्वमिदिताकृतिकरणं च व्याधेः, स्वमेचा-भीक्ष्णं दर्शनं श्रान्तचिलताऽनवस्थितानां रूपाणामप्रशस्तानां, ति-लपीडकैचक्राधिरोहणं, वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं, निमज्जनं च

१ तन्त्रस्य इरीरस्य पालनार्थः सद्वृत्तोक्तः प्रयोगस्तन्त्रप्रयोगः । अथवा तन्त्रोक्तं शास्त्रोक्तं पुरश्चरणादि-प्रयोगं विषमं विषरीतमाचरताम्।

२ उन्मादरूपं दर्शयित-विश्रमशब्दस्य मनःप्रमृतिभिः प्रत्येकमन्वयो, इन्द्वान्ते श्र्यमाणत्वात् । मनोविश्रमादिन्त्यान् चिन्तयते, चिन्त्यात्र चिन्तयते । वृद्धिविश्रमान्नित्यमानित्यं, प्रियञ्चाप्रियं पश्यति । संज्ञाविश्रमाद्वन्त्याते । वृद्धिविश्रमान्नित्यं, प्रियञ्चाप्रियं पश्यति । संज्ञाविश्रमाद्वन्त्यादिदाहं न वृध्यते, स्मृतिविश्रमात्त स्मरति अन्यथा वा स्मरति, भक्तिः । रिच्छा तद्विश्रमादाभिलिषेतेऽद्यनिच्छा, अथवा पूज्येष्वनुरागो भक्तिः, तद्विश्रमात्त्ववित्रमाः शोलविश्रमात्कोधनोऽकोधनो वा भवति । चेष्टाविश्रमात्ववित्रमाच्छौचादिकं त्यजति विपरीतमितिः मादनुचितचेष्टो भवति, आचारविश्रमाच्छौचादिकं त्यजति विपरीतमितिः मात्रं वाऽऽचरति । १ तिलपीडकयन्त्रं—तैलयन्त्रम् ।

४ स्वप्ते इत्यारभ्य चक्षुषोश्चापसर्पणिमत्यन्तानि दुःस्वप्तरूपपूर्व-रूपाणि जाग्रदवस्थायां चक्षुपोराकुलता, स्वप्ते तु-चक्षुपोरपसर्पणं=न्यप-गम इति भेदः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

पाताः

10 · 6

दका-

गुष्क

देशिः

प्रति

पार्धः

शोष-

गैपध

णमां

द्यात,

वन्त्यः

तिषाः 🗂

हमात्। ग्रन्थेन पूर्वहणं कल्लुषाणामस्भसामावर्तेषु चक्षुपोश्चापसर्पणिमिति दोषनिमित्तानाः सुन्मादानां पूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ६ ॥

ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्शृतिरेव, तत्रेदमुन्मादिवेशेषिवज्ञानं भवितः तद्यथा—परिसैरणमजस्मक्षिश्रुवौष्टांसहन्वग्रहस्तपादाङ्गवि-क्षेपणमकस्मात्, सततमित्रयतानां च गिरामुःसर्गः, फेनागमनमा-स्यात्, अभीक्षणं स्मितहसितनृःयगीतवादित्रादित्रयोगाश्चास्थाने, वी-णा-वंश-शङ्ख-शम्योतालशब्दाऽनुकरणमसाझौ, यानमयानः, अलङ्करणमनलकारिकेर्द्रव्यैः, लोभोऽभ्यवहार्येप्वलब्धेषु, लब्धेषु चावमानस्तीत्रं माःसर्यं, कार्र्यं, पाह्प्यं, उत्पिण्डतारुगाक्षता, वातोपशयवि-पर्यासादनुपशयता चेति वातोनमादालङ्गानि भवन्ति॥ ७॥

अमर्षकोधसंरम्भाश्चाऽस्थाने, शस्त्रलोष्टकशाकाष्टमुष्टिभिरभिहन नं स्वेपां परेषां वा, अभिद्रवणं, प्रच्छायशीतोदकान्नाभिलाषः, संता पोऽतिवेलं, ताम्रहरितहारिद्रसंरव्धाक्षता, पित्तोपशयविपर्यासादनुः पशयता चेति पित्तोनमादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ८ ॥

स्थानमेकदेशे, तूष्णींभावः, अल्पशश्चङ्कमणं, लालासिङ्घाणकप्रमू वणम्, अनन्नाभिलाषो, रहःकामता, वभित्सत्वं, शौचद्वेषः, स्वप्नि त्यता, श्वयथुरानने, शुक्कस्तिमितमलोपदिग्धाक्षता, रलेष्मोपशयि पर्यासादनुपशयता चेति रलेष्मोन्मादिलङ्गानि भवन्ति॥९॥

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात् , तमसाध्यमाच क्षते कुशलाः ॥ १० ॥

सार्ध्यानां तु त्रयाणां साधनानि—स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापः नातुवासनोपशमननस्तःकर्मधूपधूमपानाञ्जनावरीडप्रधमनाभ्यङ्गप्रदे हपिरपेकानुष्ठेपनवधवन्धनावरोधनवित्रासनविस्मापनविस्मारणापतः णिसराव्यधनानि भोजनविधानं च यथास्व युक्त्या, यच्चान्यदिष् किंचिन्निदानविपरीतमोषधं कार्यं तत् स्यादिति ॥ ११ ॥

१ परिसरणं भ्रमणम् ।

२ 'शम्या दक्षिणहस्तेन वामहस्तेन तालकः। उभाभ्यां वादनं यतु सिन्नपातः स उच्यते॥' इति विद्याखिनोक्तमिति दक्तः।

३ असाम्ना उच्चैः। ४ क्रियासूत्रं दर्शयति-साध्यानामित्यादिना।

To to

ाना-

ज्ञानं

वि

ामा

वीः

हुर.

नान-

प्रवि:

हन

नता-

दनु

गनि

पवि-

गच

थाप

प्रदे

पत

दिप

यत्त

ना।

प्रस-

भवति चात्र।

उन्मादान्दोपजान् साध्यान् साधयोद्भिषगुत्तमः। अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम्॥ १२॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयिवशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमागन्तुमाचक्षतेः केचित् पुनः
पूर्वकृतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तंः तत्र च हेतुः प्रज्ञाऽपराध
एवति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः, प्रज्ञाऽपराधाद्वि-अयं देविषिपतृगन्धर्वः
यक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्धसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरित, अन्यद्वा किंचिदेवंविधं कर्माप्रशस्तमारभते, तमात्मनोपहतसुपन्नन्तो
देवादयः कुर्वन्त्युनमत्तम् ॥ १३ ॥

तत्र देवादिप्रक्षोपनिमित्तेनागन्तुक्षोनमादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्तिः, तद्यथा-देवगोत्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं, क्षोपनस्वं, नृशंसासिप्रायता, अरतिः, ओजोवर्णच्छायावलवपुपामु-पतिसः, स्वमे च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्तनं चेति । ततोऽनन्तरमु-नमादाभिनिर्वत्तिः॥ १४॥

नमदास्मानवृत्तः ॥ १०॥ तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादायिष्यतामारम्भविशेषो भ-वतिः तद्यथा — अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धर्ष-योऽभिशपन्तः, पितरो धर्षयन्तः, स्पृशन्तो गन्यवाः, समाविशन्तो यक्षाः, राक्षसास्त्वारमगन्धमात्रापयन्तः, पिशाचाः पुनरिष्ठह्य वाह-यन्तः ॥ १५॥

तस्यमानि रूपाणि भवन्तिः तद्यथा—अमर्त्यवलवीर्यपौरुष-पराक्रमग्रहणधारणस्मरणज्ञानवचनविज्ञानानिः, अनियतश्रोन्माद-कालः ॥ १६ ॥

१ विशेषशब्दस्य समुत्थानादिभिः प्रत्येकमन्वयः । यस्तृन्मादः समुत्थानादिविशेषेभेदैः समन्वितो युक्तस्तमागन्तुकमाचक्षते इत्यन्वयः ।
केचित्तु—पूर्वजन्मकृतमञ्जभं कमं तस्यागन्तोरुन्मादस्य निमित्तमिच्छन्ति
इति योजना । पूर्वकर्मापि प्रज्ञाऽपराधेनैव भवतीति पुनर्वसुः । प्रज्ञाऽपराधेऽपि ततः पूर्वतरं दुरदृष्टमेव कारणामिति अदृष्टचिन्तकाः वक्ष्यति च- क्षिद्यमानं स्वकर्मणा इति ।

भान स्वक्रमणा' इति । २ आत्मना स्वकृतेनाशुभेन हतं पीडितं तं प्रज्ञाऽपराधिनं देवादय

उपझिनत=आविशनित।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

उन्मादियष्यतामिप तु खलु देविषिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसिपिशा-चानां गुरुतृद्धासिद्धानां वा एष्वन्तरेष्विभगमनीयाः पुरुपा भवन्ति तद्यथा—पापस्य कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणाम-काले, एकस्य वा शून्यगृहवासे, चतुष्पथाधिष्टाने, सन्ध्यावेलायाम-प्रयतभावे वा पर्वसन्धिपु वा मिथुनीभावे, रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमवतव्रह्मचर्यभङ्गे वा, महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाप्रहोपगमने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूताशुभाशुचिसंस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधि रस्नावे वा, अशुचेरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने, मांसमधु तिलगुडमद्योच्छिष्टे वा, दिग्वासिस वा, निशि नगरनिगमचतुष्पथी पवनश्मशानाघातनाभिगमने वा, द्विजगुरुसुरपूज्याभिधर्षणे वा, धर्माख्यानव्यतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यांसम्भे; इत्या भिघातकाला व्याख्याता भवन्ति॥ १०॥

त्रिविधं तु खॡ्न्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनं भवति। तद्यथा—हिंसा, रितः, अभ्यर्चनं चेति । तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मः ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात्।

तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशति, अप्सु वा निमज्जिति, स्थलाच्छुन्ने वा निपतिति, शस्त्रकशाकाष्टलोष्टमुष्टिभिईन्स्यात्मानम्, अन्यच प्राणवधार्थमारभते किंचित्, तमसाध्यं विद्यात्, साध्यौ पुनद्वीवितरो ॥ १८ ॥

तयोः साधनानि-मन्त्रौषंधिमीणमङ्गळवल्युपहारहोमनियमवतः प्रायिश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रीणपातगमादीनीति ।

एवमेते पञ्चोनमादा व्याख्याता भवान्ति॥ १९॥

ते तु खल्ल निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च विभ ज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः । तो परस्परमनुवश्नीतः कदावि द्यथोक्तहेतुसंसर्गात् । तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संसृष्टमेव लिई च । तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं चासाध्यं विद्यात् ; साध्यं तु साध्यसंयोगम् । तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥२०॥

१ दिग्वासिस नम्ने सित । २ तयोरत्यर्थाभ्यर्चनाथयीरुन्मादयोः ।

भवन्ति चात्र।

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः। न चान्ये स्वयमक्तिष्टमुपक्तिश्वन्ति मानवम् ॥ २१ ॥ ये त्वेनमन्वर्तन्ते क्विश्यमानं स्वकर्मणा। न तन्निमित्तः क्वेशोऽसी न हास्ति कृतकृःयतौ ॥ २२ ॥ प्रज्ञाऽपराधात् सम्भूते व्याधी कर्मज आत्मनः। नाभिशंसेद्वधो देवाच पित्नापि राक्षसान्॥ २३॥ आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः। तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत्॥ २४॥ देवादीनामपचितिहितानां चापसेवनम्। यश्च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥ २५॥ तत्र श्लोकाः।

संख्या निमित्तं प्राप्रपं लक्षणं साध्यता न च। उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् ॥ २६॥ इत्यक्षिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अष्टमोऽध्यायः।

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥

इह खलु चत्वारे।ऽपस्मारा भवन्ति वातःपित्तःकफःसन्निपात-

निमित्ताः॥३॥

0 6

शा-

न्ति

ाम-

ाम-

वा

वा,

वा धि

ध

थो

वा,

त्यः

त ।

н-

ते.

ਰ-

चे-

ङ्ग

ध्यं

11

त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिवर्तन्तेः तद्यथा-रजस्तमो भ्यामुपहतचेतसामुद्धान्तविषमबहुदोषाणां समलविकृतोपहितान्य-शुचीन्यभ्यवहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुआनानां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतामन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समा चरतामत्युपक्षीणदेहानां वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचे-तसामन्तरात्मनः श्रेष्टतममायतनं हृदयमुपसृत्यपर्थवतिष्टन्ते तथे

१ अकृतपापकर्मणोर्देवाद्यभिगमनीयता नास्तीत्यर्थ इति दत्तः।

न्द्रियायतनानि चः तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयिमान्द्रियायतः नानि चेरिताः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्वेगादिभिः सहः साऽभिपूरयन्ति, तदा जन्तुरपस्मरति ॥ ४॥

अपस्मारं पुनः स्मृति बुद्धि सत्त्व संप्रवाद्यीभत्सचेष्टमीवस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्तिः तद्यथा-अ्ब्युदासः, सततमक्षणोर्वेकृतम्, अशब्दअवणं, लालासिङ्घाणकप्रस्वरणम्, अनन्नाभिलपणम्, अरोचकाविपाको, हृदयश्रहः, कुक्षेराटोपो, दौर्वेल्यम्,
अस्थिभेदः, अङ्गमदों, मोहः, तमसो दर्शनं, मूर्च्छा अमश्राभीक्ष्णं,
स्वमे च मद-नर्तन-वेपन-व्यथन-व्यथन-पतनादीनिः, ततोऽनन्तः
रमपरमाराभिनिर्वृत्तिरेव॥६॥

तत्रेदमपस्मारिवशेषविज्ञानं भवतिः तद्यथा—अभीक्ष्णमपस्म रन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमुत्पिण्डिताक्षमसाम्ना-विल्पन्तः मुद्रमन्तं-फेनमतीवाध्मातप्रीवमाविद्धशिरस्कं विपमविनताङ्गुलिकः मनवास्थितस्विथपाणिपादमरूणपरुपश्याव-नखनयनवदन्तवचमनव स्थितचपलपरुषरूक्षरूपदर्शिनं वातलानुपश्यं विपरीतोपश्यं वाते नापस्मारितं विद्यात्॥७॥

अभीक्ष्णमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे च सज्ञां प्रतिलभमानमवकूजन्तः मास्फालयन्तं भूमिं हरितहारिङ्गाम्त्रनखनयनवदनत्वचं रुधिरोक्षिः तोग्रभरवप्रदीप्तरुषितरूपदार्शेनं पित्तलानुपशयं विपरीतोपशयं च पित्तेनापस्मारितं विद्यात्॥८॥

चिरादपस्मरन्तं चिराच संज्ञां प्रतिलभमानं पतन्तमनतिविक्ः तचेष्टं लालामुद्रमन्तं ग्रुक्तनखनयनवदनत्वचं ग्रुक्कगुरुक्षिग्धरूपदर्शि नं श्रेष्मलानुपश्यं विपरीतोपशयं इलेष्मणाऽपस्मारितं विद्यात्॥९॥

समवेतसर्विलिङ्गमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यातः तमसाध्यमाच क्षतेः इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ १० ॥

१ आवस्थिकं कादाचित्कं, तमः प्रवेश इव तमः प्रवेशस्तमञ्चानमित्यर्थः । २ वातेन हेतुना सञ्जातापरमारिमत्यर्थः । अपस्मरन्तमिति पाठे अप
स्मृतिमन्तिमित्यर्थः ।

06

यतः

पह-

थकं

म-

भे

Ą,

णं,

ਰ∙

H-

त-

5.

₹.

a

तेपामागन्तुरनुवन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुत्तरकालमुपदे-क्ष्यामः । तस्य विशेषविज्ञानं-यथोक्तैलिङ्गीलिङ्गाधिनयमदोपलिङ्गाः नुरूपं च किञ्चित्॥ ११॥

हितान्यपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनान्युपशमनानि च यथा स्वं, मन्त्रादीनि चागनतुसंयोगे॥ १२॥

तैस्मिन् हि दक्षाध्वरोष्ट्रंसे देहिनां नानादिक्ष विद्ववतामाभिद्ववः णतरणप्रवनधावनलङ्घनाद्यैदेहविक्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत् , ह-. विष्पाशात् प्रमेहकुष्टानां, भयत्रासशोकैरुन्मादानां, नानाविधभूताः ञ्चिसंस्पर्शादपस्माराणां; ज्वरस्तु खलु महेश्वरललाटादभवत्, त· त्संतापादकापित्तम्, अतिब्यवायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति॥१३॥

भवन्ति चात्र।

अपस्मरति वातेन पित्तेन च कफेन च। चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ १४ ॥ साध्यांस्त भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः। तीक्ष्णैः संशोधनैश्चेव यथास्वं शमनैरिप ॥ १५॥ यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः। तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिष्यवराः ॥ १६॥

१ 'विव्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम्।' तदा खलु यस्मिन् ज्वरस्तु खलु महेदवरकोपप्रभवः-तिसमन् दक्षाध्वरोद्ध्वंते ज्वरः कस्मात्स्थाः नादभवदित्याकाङ्कायामाह-ज्वरस्तु खलु महेदवरललाटादभवत् । तत्स-न्तापाद्रक्तपित्तम्, रक्तपित्तवमनदर्शनभीतानां देहिनां विद्रवणादिकुपि तैर्देषिः पुरा प्रमेहादिभ्यः पूर्व गुल्मोत्यत्तिरभूत्, महेश्वरकोषद्षिताद् हिनःप्राशात् प्रमेहकुष्ठानामुत्पत्तिरभूत् , तदनन्तरम्—प्रमेहिमूत्रैः कुष्ठिपू यैश्च, वीभत्सभीतानां देहिनां पलायने साहसवेगरोधविषमाशनसम्भवाः द्राजयक्ष्माऽभत् । एतेषां रोगिणां संसर्गेण महेदवरकोपेन च जातेः भयत्रासशोकैरुन्मादानामुत्पत्तिरभृत्। पूर्वोक्तरोगिसम्पर्केण नानाविधभृता शुचिसंस्पर्शादपस्माराणाम् । नक्षत्रराजस्य तु यक्ष्मा अतिब्यवायात्, न तु साहसादिना । एवं निदानस्थानीयानामष्टानामध्यायानां सङ्गतिः समीचीना भवति।

सर्वरोगविशेपज्ञः सर्वीपधविशारदः। भिषक् सर्वामयान् हन्ति न च मोहं समृच्छति ॥ १७॥ इत्येतदखिलेनोक्तं निदान्स्थानमुत्तमस्। निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ॥ १८ ॥ तद्यथा-ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते । रक्तपित्ताङ्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १९॥ श्रीहाभिवृद्धा जठरं जठराच्छोफ एव च। अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ २०॥ प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् सञ्जायते क्षयः। क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ २१ ॥ ते पूर्व केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः। उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः॥ २२॥ कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भृत्वा प्रशाम्यति । न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च ॥ २३ ॥ एवं कृच्छ्रतमा नृणां दश्यन्ते व्याधिसङ्कराः। प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योन्यसम्भवात् ॥ २४ ॥ प्रयोगः शमयेद्वयाधि योऽन्यमन्यमुदीरयेत्। नासौ विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ २५ ॥ एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि। व्याधरेकस्य चानेको बहुनां बहवोऽपि च ॥ २६ ॥ ज्वरभ्रमप्रलापाचा द्वयन्ते रूक्षहेतुजाः। रूक्षेणेकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते॥ २७॥ हेतुभिर्वह्भिश्चेको उवरो रूक्षादिभिर्भवेत्। रूक्षादिभिज्वराद्याश्च व्याधयः संभवन्ति हि ॥ २८॥ लिङ्गं चैकमनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते।

१ निदानस्थानप्रथमाध्याये आद्यान् अष्टी व्यार्थान् व्याख्यास्याम् इत्यिषिकारः, अतोऽत्राखिलशब्दस्यार्थोऽधिकृतानामष्टानामुत्तमं निदानं सा कल्येनोक्तमित्यर्थः । चिकित्सिते पश्चादुत्पन्नानां रोगाणां निदानम् , तत्र च्वरादिनिदानन्तु सन्दर्भशुख्ये नातः पौनस्कत्यम् ।

00

वहन्येकस्य च व्याधेर्वहृनां स्युर्वहृनि च ॥ २९ ॥ विपमारस्भम्लानां लिङ्गमेकं उवरो मतः। ज्वरस्येकस्य चाप्येकः सन्तापो लिङ्गसुच्यते ॥ ३० ॥ विषमारम्भमूळेश्च उवर एको निरुच्यते। लिंडरेतैर्वरश्वासहिकाद्याः सन्ति चामयाः ॥ ३१ ॥ एका शान्तिरनेकस्य तथेवैकस्य लक्ष्यते। व्याधेरेकस्य चानेका बहुनां बह्न्य एव च ॥ ३२ ॥ शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लङ्घनिकया। उवरस्येकस्य चाप्येका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते ॥ ३३ ॥ तथा लघ्वशनाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः। एताश्चेव ज्वरश्वासहिकादीनां प्रशान्तयः॥ ३४॥ सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते। साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात् ॥३५॥ याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः। परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ॥ ३६ ॥ नाऽसाध्यः साध्यतां याति, साध्यो याति त्वसाध्यताम्। पादापचाराहेवाद्वा यान्ति भावान्तरं गदाः॥ ३०॥ वृद्धिस्थानक्षयावस्थां दोषाणामुपलक्षयेत्। सुस्थमामपि च प्राज्ञो देहाग्निवलचेतसाम् ॥ ३८॥ ब्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञाःवा ज्ञात्वा विचक्षणः। तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तच्छ्रेयः प्रगद्यते ॥ ३९॥ यायस्तिर्यग्गता दोषाः हेशयन्त्यातुरांश्चिरम्। तेषु न त्वरया कुर्यादेहाग्निवलवित् क्रियाम् ॥ ४०॥ प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान् मुखं वा कोष्टमानयेत्। ज्ञात्वा कोष्टप्रपन्नांस्तान् यथासन्नं हरेद्बुधः॥ ४१॥ ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संप्रहे । ब्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः॥ ४२॥

द्यातिक्रमात्।

गम

सा

१ भिषग द्रव्याण्युपस्थाता रे।गी पादचतुष्टयमित्युक्तानां पादानामपचाराः

रेश्वे Bigitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri अ० :

विकाराः प्रकृतिश्चेंव द्वयं सर्वं समासतः । तद्धेतुवशगं हेतोरभावान्न प्रवर्तते ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकाः।

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । सम्प्राप्तिः पूर्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सिताम् ॥ ४४ ॥ ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च । पृथगेकैकशश्चोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥ ४५ ॥ हेतुपर्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च । निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते ॥ ४६ ॥

दत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थानेऽः परमारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

इति निदानस्थानं सम्पूर्णम्।

१ संबहेण=रोगाष्ट्रकि रूपणमात्रेण संक्षेपेण । एतेनान्येषां चिकित्सिते
 निरूपणं स्च्यते, अतः पूर्वोक्तेनािखल्दाब्देन न विरोधः ।

दक्षप्रजापतेरध्वरध्वंसे ज्वर—रक्तपित्त—गुल्म-प्रमेहकुष्ठ-शोपोन्मादा-परमाराणां क्रमश उत्पत्तिरासीत्, त एत आद्योत्पन्नाः प्रधानतमा रोग निरूपिताः, पश्चादुत्पन्ना चिकित्सिते निरूपियध्यति, स्त्रस्थानेऽपि स्चिताः।

0 1

П

विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः।

अधातो रसविमानं व्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

इहं खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसंख्याप्राधान्यवि-धिविकल्पबलकालविशेषाननुप्रविद्यानन्तरं रसद्रव्यदोषविकारभेप-जदेशकालवलशरीरसाराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहित-मनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा, रसादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः; न ह्यमानज्ञो रसादीनां भिषग् व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति; तस्माद्रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! ॥ ३॥

तत्रादे। रेस-द्रब्य-दोष-विकार-प्रभावान् वक्ष्यामः ॥ ४॥

रसास्तावत् पट्-मधुराम्ळलवणकदुतिक्तकषायाः; ते सम्यगुपयु ज्यमानाः शरीरं यौपयन्ति, मिध्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोप गायोपकल्पन्ते ॥ ५ ॥

दोषाः पुनस्त्रयो - वातिपत्तरलेष्माणः; ते प्रकृतिभूताः शरीरोप कारका भवन्ति, विकृतिमापन्नाः खलु नानाविधैविकारैः शरीरमुप तापर्यन्ति ॥६॥

तंत्र दोपमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्तिः

ध्यात्वा नित्यानन्दान् दार्शनिकान् पद्मनाभचरणाँश्च । चरकविमानस्थाने, विचारणां काञ्चिदाधास्ये ॥

१ इहेत्यारभ्य अग्निवेश इत्यन्तेन ग्रन्थेन निदानस्थानेन सह सङ्गितं दर्शयन् विमानमिथकरोति । मानं प्रमाणं, विविधं विशिष्टं विचारसहितं वा मानं विमानम्।

२ अध्यायार्थं प्रतिशृणोति-तत्रादावित्यादिना । ३ यापयन्ति=निर्वाहयन्ति

४ उपतापयन्ति=रोगवन्तं कुर्वन्ति । उपतापो रोगः ।

५ केन रसेन को दोषो विकृतिमापचते इत्याकाङ्कायामाह-तत्र दोष मित्यादि ।

१६

अ

वा

तः

CU

IJ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri तद्यथा—कटुतिक्तकपाया वातं जनयन्ति, मधुराम्छलवणास्त्रंतं शमयन्तिः, कटुकाम्छलवणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरितक्तकपायाः पुनरेनच्छमयन्तिः, मधुराम्छलवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटुतिक्तकषायाः पुनरेनच्छमयन्तिः, मधुराम्छलवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटुतिक्तकष्पायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ ७ ॥

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा येदोपैः समानगुणाः समानगुणभ् विष्ठा वा भवन्ति ते तानभिवर्धयन्ति, विपरीतगुणा विपरीतगुणभ् विष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमानाः इत्येतद्भवस्थाहेतोः पट्त्वमुपित्श्य ते रसानो परस्परेणासंसृष्टानां, त्रित्वं च दोषाणां; संसर्गविकल्पवि स्तरो होषामपरिसंख्येयो भवति, विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात् ॥ ८॥

तत्र खल्वनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोपात्मकेषु च विकारेषु रसदाष्य प्रभावमकेकद्येनाभिसमिक्ष्य तता द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्रं व्य वस्येत् , न त्वेवं खलु सर्वत्रः न हि विक्वतिविष्मसम्मवेतानां नानाऽऽः त्मकानां प्रस्परेण चोपहतानामन्येश्च विकरपने विकिष्टिपतानामवय् वप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यं, तथायुक्ते हि समुदाय समुदायप्रभावतत्त्वमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् । तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः । तत्रेष रसप्रभाव उपदिष्टे भवति ॥ ९ ॥

द्वयभावं पुनरूपदेश्यामः तेलसापिर्मधूनि वातापत्तश्रेष्मप्र शमनानि द्वयाणि भवन्ति । तत्र, तेलं स्नेहोष्ण्यगोरवोषपन्नत्वाद्वातं जयित सततमभ्यस्यमानं; वातो हि रोश्यशेत्यलाववोषपन्नो विरुद्ध गुणो भवति, विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसाऽल्पमवजीयते, तस्मा तेलं वातं जयित सततमभ्यस्यमानम् । सिप्तः खहवेवमेव पित्तं जय ति, माधुर्याच्छेत्यान्मन्दवीर्यत्वाचः पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्षणं च । मधु च श्लेष्माणं जयित, रोक्ष्यात्तेक्ष्ण्यात् कषायत्वाचः श्लेष्मा हि स्निग्धो मन्दो मधुरश्चेति विपरीतगुणः । यचान्यदिष किञ्चिद्द्रव्यमेवं

१ रसानां गुणः, स्वसमवाियद्रव्यगुणवत्तयेति 'गुणा गुणाश्रया नोकां' इति सूत्रे स्पष्टीकृतम् ।

२ शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् । वस्तिविरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ वा० भ० । ३ अधिकोन हीनं शम्यते इत्यर्थः ।

To 9

त्वन

याः

FF.

भू भू

इय-

वि-

611

iu-

ज्य-

22:

य-

क्ते

ना-

व

ष्ट्रो

Д.

ातं

द्धः

II-

ग्र-

वं

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennaj and eGangotri बातिपत्तकफ्रेस्यो गुणतो विपरातं स्यात्तचताञ्जयत्यस्यमानम् ॥५०॥ अथ खळ त्रीणि द्रव्याणि-नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यः; तद्यथा-पिप्पळीः, क्षारं, लवणमिति ॥११॥

विष्पत्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविषाका गुन्यो नात्यर्थ सिः ग्रेबोण्णाः प्रकृदिन्यो भेषजाभिमताश्च, ताः सद्यः ग्रुभाग्रुभकारिण्यो भवन्ति, आपातभद्गाः प्रयोगसमसाद्गुण्यात् , दोषसञ्चयानुबन्धाः सततमुषयुज्यमाना हि गुरुप्रक्रेदित्वाच्छ्लेष्माणमुरक्रेशयन्ति, और ण्यात् पित्तं, न च वातप्रशमनायोपकल्पन्तेऽल्पस्नेहोण्णभावात् , योगवाहिन्यस्तु खलु भवन्तिः तस्मात्पिष्पलीनां स्युप्युक्षीत् ॥ १२ ॥

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नः क्रेदयत्यादौ पश्चाद्विशोषय-ति दहति, पचित, भिनत्ति सङ्घातं, स पचनदहन् भेदनार्थं प्रयुज्यते; सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः सम्पद्यते, ये ह्येतं ग्रामनगरिनगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते ते ह्यान्ध्यवाण्ड्यवालित्य-पालित्यभाजो हृदयापकृतिनश्च भवन्ति, तद्यथा—प्राच्याश्चीनाश्चः

तस्मात् क्षारं नात्युपयुक्षीत् ॥ १३ ॥

लवणं पुनरोष्ण्यतैक्ष्ण्योपपन्नमनितगुर्वनितिस्निग्धमुपक्केदि विस्तं सनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरम् , आपातभद्रं प्रयोगसमसाद्गुण्यात् , दोषसञ्चयानुबन्धं, तद्रोचनपाचनोपक्केदनिवसंसनार्थं प्रयुज्यते । तद्र्य्थमुप्युज्यमानं ग्लानिशेधिहयदौर्बद्याभिनिश्चेत्तिकर् शरीरस्य भवतिः ये ह्येनद्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते, ते भूयिष्टं ग्लास्नवः शिथिलमांसशोणिता अपरिक्तेशसहाश्च भवन्ति, तद्यथान्वाह्यांकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः, ते हि पयसाऽपि सदा लवणम्बाह्यांकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः, ते हि पयसाऽपि सदा लवणम्बाह्यांकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः देशास्तव्योपिधवीरुह्वनस्पतिवानस्पत्या न जायन्तेऽल्पतेजसो वा भवन्ति लवणोपहत्तवात् ; तस्माह्ववणं नात्युपयुर्आतः ये ह्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्येनद्रै लक्षपालित्यानि वलयश्चाकाले भवन्ति ॥ १४ ॥

१ अभ्यस्यमान-पुनः पुनः सन्यमानं, सक्टदासेन्यमानन्तु न स्वास्थ्यः जनकम् । 'विरुद्धगुणयोर्मध्ये भूयसाऽल्पमवजीयते' इति नियमात् ।

२ तलघृतमधूनि नित्योपयोगीनि प्रतिपाद्य अल्पोपयोगीनि त्रीणि पिप्पल्यादीनि प्रतिपादयति त्रीणि द्रव्याणीति । ३ इन्द्रलुप्तं क्षुद्रकुष्ठेषु ।

अ०

सर्व

f

वि

बु

सु

प्र

र्च

ज

₹

च

f

f

₹.

3

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennal and eGangotri

तस्मीत्तेषां तत्साम्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः; सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्थमानमदोषमलपदोषं वा भवति ॥ ५५ ॥

सात्म्यं नाम तत्—यदात्मन्युपशेते^३; सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः। तत्रिविधं—प्रवरावरमध्यविभागेनः सप्तविधं च-रसेकैकत्वेन, सर्वर सोपयोगाच्च॥ १६॥

तत्र सर्वरसं प्रवरम्, अवरमेकरसं, मध्यमं तु प्रवरावरमध्य स्थम्। तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेण प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम्। सर्वरसमपि च द्रव्यं सात्म्यसुपपत्रं प्रकृत्याद्युपयोक्कष्ट मानि सर्वाण्याहारविधिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवातुः रुध्येत ॥ १० ॥

तत्र खिल्यमान्यष्टाचाहारविधिविशेषायतनानि भवन्तिः तद्य या प्रकृति करेण-संयोग राशि-देश-कालो-प्रयोग-संस्थोपयोक्रष्टमानि भवन्ति ॥ १८॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते-स्वभावो यः, स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः; तद्यथा-माप्मुद्रयोः, श्रूकरण्याश्च ॥ १९ ॥

करणं पुनः—स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः, संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते । ते गुणाश्च तोयाग्निसन्निकर्षशोचमन्थनदेश कालवासनभावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते ॥ २०॥

संयोगस्तु-इयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः, स विशेषः मारभते यं पुनर्नेकैकशो द्रव्याण्यारभन्तेः, तद्यथा—मधुसर्पिषोः, मधुमत्स्यपयसां च संयोगः॥ २९॥

राशिस्तु—सर्वग्रहपारिग्रहो मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः तत्र सर्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेकपिण्डेन सर्वग्रहः, परिग्रहः पुनः-प्रमाणग्रहणमेकैकत्वेनाहारद्रव्याणाः सर्वस्य हि ग्रहः सर्वग्रहः

१ तेषामतिरुवणक्षारसात्म्यानां तत्सात्म्यतो रुवणाचित्रभक्षणरूपसा त्म्यतः क्रमेण न पुनर्झटिति अपगमनं-निवर्त्तनं श्रेयः-कल्याणकारकम्।

२ उपशेते सुखावहं भवति । ३ सर्वरसाभ्यासो वलकरणिमिति सूत्रम्।

४ स्वस्य=द्रव्यस्य भावः=गुरुत्वलघुत्वादेर्गुणस्य योगः । यथा-माषेषु गुरुत्वं, मुद्गेषु लघुत्वम् ।

सर्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ॥ २२ ॥

109

ित

<u>်း</u> ၊

वंग-

ध्य-

येत

5g.

न

च:

नि

णां

ण-

ब्र

श∙

ष-

[;;

Ţ:

देश: पुन:-स्थानं,सद्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारो देशसात्म्यं चाचष्टे॥२३॥ कालो हि-नित्यगश्चावस्थिकश्चः तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते,

नित्यगस्तु खल्बृतुसात्म्यापेक्षः॥ २४॥

उपयोगसंस्था तु-उपयोगनियमः, स जीर्णलक्षणापेक्षः॥ २५॥ उपयोक्ता पुनः-यस्तमाहारसुपयुङ्क्ते, यदायत्तमोकसात्म्यम् ॥२६॥ इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि व्याख्यातानि भवन्ति । एपां विशेषाः ग्रुभाग्रुभफलाः परस्परोपकारका भवन्तिः, तान् बुभुत्सेतः, बुद्धा च हितेप्सुरेव स्यात्, न च मोहात् प्रमादाद्दा प्रियमहितम सुखोद्कंमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा किञ्चित् ॥ २०॥

त्रेत्रसाहाराविधिविधानमरोगाणामातुराणां च केपांचित् काले प्रकृत्येव हिततमं भुञ्जानानां भवति—उष्णं रिनाधं मात्रावज्ञीणे वीर्याविरुद्धमिष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं नातिद्वतं नातिविलम्बितमः जल्पन्नहसंस्तनमना भुञ्जीतात्मानमभिसमीक्ष्यं सम्यक् ॥ २८॥

तस्य साद्गुण्यमुपदेक्ष्यामः उष्णमश्नीयात् ;उष्णं हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तं चाग्निमौदर्यमुदीरयति, क्षिपं च जरां गच्छति, वातं चानुलोमयति, इलेप्माणां च परिशोपयति, तस्मादुष्णमइनीयात् ॥२९॥

स्निग्धमइनीयात् — स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तमीदर्यम ग्निमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, दर्दीकरोती न्द्रियाणि, शरीरमुपचिनोति, वलाभिवृद्धिं चाभिजनयति, वर्णप्र-सादमपि चाभिनिर्वर्तयित, तस्मात् स्निग्धमइनीयात् ॥ ३०॥

मात्रावदक्नीयात्—मात्रावद्धि भुक्तं वात्पित्तककानप्रपीडय-दायुरेव विवर्धयित केवलं, सुखं गुदमनुपर्वेति, न चोध्माणसुप-हिन्त, अञ्चर्थं च परिपाकमेति, तस्मान्मात्रावदइनीयात्॥ ३५॥

जीणेंऽइनीयात् अजीणें हि भुआन्ध्याभ्यवहृतमाहारजातं पूर्वस्याहारस्य रसमगरिणतमुत्तरेणाहाररसेनोपमृजत् सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याञ्च, जीणे तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वरनी चोदीणे जातायां च बुभुक्षायां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेपूद्रारे विशुद्धे वि शुद्धे च हृदये वातानुलोम्ये विसृष्टेषु च वातमूत्रपुरीपवेगेष्वभ्यवहः

१ इत आरम्य भोजनविधिविधानम् अध्यायसमाप्तिपर्य्यन्तम्।

तमाहारजातं सर्वशरीरधात्नप्रदूषयदायुरेवाभिवर्धयति केवरुं, तस्माजीर्णेऽइनीयात्॥ ३२॥

वीर्याविरुद्धमइनीयात्—अविरुद्धवर्थिमञ्तन् हि न विरुद्धवीर्या-हारजैविंकौररयमुपसृज्यते, तर्माद्वीर्याविरुद्धमइनीयात् ॥ ३३ ॥

इष्टे देशे इष्टसर्वीपकरणं चारनीयात्—इष्टे हि देशे अआने नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्मावैर्मनोविघातं प्राप्नोति, तथेष्टैः सर्वी पकरणैः, तस्मादिष्टे देशे तथेष्टसर्वापकरणं चारनीयात् ॥ ३४॥

नातिद्वुतमदनीयात्-अतिद्वुतं हि भुञ्जानस्योत्स्नेहनम् , अवसा दनं, भोजनस्याप्रतिष्ठानं, भोज्यदोषसाद्गुण्योपल्डिधश्च न नियता, तस्मान्नातिद्वतमदनीयात् ॥ ३५ ॥

नातिविर्लाम्बतमइतीयात्—अतिविल्लाम्बतं हि अञ्जानो न नृप्तिमधिगच्छति, बहु अङ्क्ते, शीतीभवत्याहारजातं, विषमपाकं च भवति, तस्मान्नातिविल्लाम्बतमइनीयात्॥ २६॥

अजल्पन्नहसंस्तनमना भुञ्जीत--जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भवन्ति य एवातिद्वुतमञ्जतः, तस्मार् दजल्पन्नहसंस्तनमना भुञ्जीत ॥ ३७ ॥

आत्मीनमभिसमिक्ष्य भुजीत सम्यक्—इदं ममोपशेते, इदं नोपशेत इत्येवं विदितं द्यस्य आत्मन आत्मसात्म्यं भवति, तस्मा दात्मानमभिसमीक्ष्य भुजीत सम्यगिति॥ ३८॥

भवति चात्र । रसान् दृष्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।

वेद यो देशकाली च शरीरं च स नी भिषक्॥ ३९॥

तत्र इलोको ।
विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।
द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥ ४० ॥
आहारायतनान्यष्टो भोज्यसाद्गुण्यमेव च ।
विमानि रससंख्याते सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ४१ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीय विमानस्थाने
रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ आत्मानं स्वप्रकृतिम् । २ नोऽस्माकं 'सम्मता' भिषक् ।

द्वितीयोऽध्यायः।

अथातस्त्रिविधेकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिविधं कुक्षो स्थापवेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः; तद्यथा-एकमवकाशांशं मूर्तानामाहारविकाराणाम्, एकं द्वाणाम्, एकं पुनर्वातपित्तक्ष्ठेष्मणाम् । एतावतीं ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्तोति ॥ ३॥

न च केवलं मात्रावस्वादेवाहारस्य कृत्स्नमाहारफलसौष्टवम-वाप्तुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां प्रवि-

भक्तफलत्वात्॥ ४॥

9

छं.

र्या-

नो

र्वो-

ना

Ħ,

कं

वा

II-

गः∠

तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः; एतावानेव ह्याहारराशिविधिविकल्पो यावन्मात्रावस्वममा त्रावस्वं च ॥ ५ ॥

तत्र मात्रावत्त्वं पूर्वमुद्दिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन, तन्द्र्यो विस्तरेणानुन्याख्यास्यामः; तद्यथा—कुक्षेरप्रपीडनमाहारेण, हृदयस्यानवरोधः, पार्श्वयोरविपाटनम्, अनितगौरवमुदरस्य, प्रीगनिमिन्दियाणां, क्षुत्पिपासोपरमः, स्थानासनशयनगमनप्रश्वासोच्छ्वासहास्यसङ्कथासु च सुखानुवृत्तिः, सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनं, बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति॥६॥

अमात्रावस्वं पुनर्द्धिविधमाचक्षते हीनमधिकं चेतिः तत्र हीन-अमात्रावस्वं पुनर्द्धिविधमाचक्षते हीनमधिकं चेतिः तत्र हीन-मात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमतृप्तिकरमुदावर्तकरमवृष्य-मनायुष्यमनीजस्यं शरीरमनीबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनम-सनायुष्यमनीजस्यं शरीरमनीबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनम-लक्ष्म्यावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते॥७॥ लक्ष्म्यावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते॥७॥

त्रापहमसातव्य पारापपरारामास्यास्य क्रालाः —यो हि मूर्ताः अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः —यो हि मूर्ताः

१ ंमात्राशी स्यादाहारमात्रा पुनर्शिवलापेक्षिणी' स्० ५।१ इति स्त्र-स्चितां मात्रामिश्रमिग्नस्थानं पाकादीनाहारस्य विशेषण प्रतिपादयितुम-सम्ध्याय आरभ्यते। २ मूर्त्तानां धनानामोदनादीनाम्।

३ आहारमात्रागुणानाह-कुक्षेरपीडनमित्यादिना।

नामाहारजातानां सौहिर्रंयं गत्वा पश्चाद्वैस्तृप्तिमापद्यते भूयः, तस्यामाशयगता वातिपत्तरहेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपी-ड्यमानाः सर्वे युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशि-मपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमाश्रिता विष्टम्भयन्तः सहसा वाऽ-य्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारा-निमिनिर्वर्तयन्त्यतिमात्रभोक्तुः । तत्र, वातः श्रूलानाहाङ्गमर्दमुखः शोषमूर्च्छात्रमागिनवैषम्यपार्श्वपृष्ठकिष्टमहसिराऽऽकुञ्चनसंस्तम्भनानि करोतिः पित्तं पुनर्ज्वरातीसारान्तर्दाहतृष्णामद्रम्मप्रलपनानिः रुले-प्रमा तु छर्चरोचकाविपाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाभिनिर्वृत्तिकरः सम्पद्यते॥ ८॥

न च खलु केवलमितमात्रमेवाहारराशिमामप्रदेशपकरिमच्छिन्ति, अपि तु खलु गुरुरूक्षशीतशुष्कद्विष्टिमिभविदाहाशुचिविरुद्धानाः मकाले चान्नपानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभमोहेर्प्याहीशोकमानो हेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानसुपयुज्यते तद्प्याममेव प्रदु-

पयति ॥ ९॥

भवति चात्र । भात्रयाऽप्यभ्यवैहतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति । चिन्ताशोकभयकोधदुःखशय्याप्रजीगरैः॥ १०॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः-विसृचिकामलसकं च॥११॥ तत्र विसृचिकाम्र्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात्॥१२॥

अलसकसुपदेश्यामः दुवैलस्यात्पाप्तेर्वहुक्षेष्मणो वातसूत्रपुरी पवेगविधारिणः स्थिरगुरुवहुक्क्षश्चीतद्युष्काञ्चसेविनस्तदञ्जपानमित लप्नपीडितं इलेष्मणा च विबद्धमार्गमितमात्रप्रलीनमलस्त्वाञ्च बहि सुंखीभवति, ततइछ्यंतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषालेङ्गान्यभिदर्शयत्य तिमात्राणिः आतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्थग्गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालस्तमसाध्यं व्रवते ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

१ सौहित्यं तृप्तिम्। २ निवृत्तिनिष्पत्तिः।

३ अभ्यवहृतं=भुक्तम् । ४ हेतौ तृतीया, एतैहेतु भृतैरित्यर्थः।

५ न जीर्थ्यतीत्यनेन स्चितमामं विभजते-द्विविधामिति।

अ॰ २ | विमानस्थानम् । Digitized by Arya Samaj Foundation Chennal and eGangotr

विरुद्धाध्यशनाजीणीशनशीलिनः पुनरामदोषमामविषमित्याचः क्षेते भिषजः, विपसदशलिङ्गत्वातः, तत् परमसाध्यम्, आग्रुकारिः त्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाचेति ॥ १४ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुहेर्षयेदादौ पायित्वा सल वणमुष्णं वारिः ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासये-चनम् ॥ १५॥

विसृचिकायां तु लङ्घनमेवाये विरिक्तवचानुपूर्वी ॥ १६ ॥

न

शा

आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनदोंपावलिसामाशयं स्तिमित्तगुरुकोष्टमनन्नाभिलापिणमभिसमीक्ष्य पाययेहीपशेषपाचनार्थमी पधमिसिसंधुक्षणार्थं च, न त्वेवाजीर्णाशनम्; आमप्रदोषहुर्वलो ह्यान्धित्रपदोषमोषधमाहारजातं चाशक्तः पक्तम्, अपि चामप्रदोषाहारी पधिवश्रमोऽतिवलवत्त्वादुपरतकायाप्ति सहसेवानुरमवलमितपात्येत्॥ १७॥

आमप्रदोपजानां पुनिवेकाराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति । सित् त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यो पधमातक्कविपरीतमेवावचारयेद्यथास्वं, सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेनुव्याधिविपरीतमोषधिमच्छन्ति कुशलाः, तुर्दुर्थकारि वा ॥ १८॥

विमुक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्तदोषस्य दीप्ते चान्नावभ्यङ्गास्थापः नानुवासनं विधिवत् स्नेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोपः भेपजदेशकालवलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ १९ ॥

भवनित चात्र ।
अशितं खादितं पीतं लीढं च क विपच्यते ।
एतत्त्वां धीर ! पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन् !॥ २० ॥
इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्वसुः ।
आचचक्षे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ २१ ॥
नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।

१ उल्लेखयेद्वमनं कारयेत्, सलवणमुध्णं वरिविधूचिकावोधे झिटिति देयम्। ततो वान्तस्य स्वेदनादय उपचारा अवश्यं कत्तेव्याः, बहुधा दृष्टोऽः यमुपायः। २ हेतुव्याधिविपर्ययस्तार्थकारीत्यर्थः। अशितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते॥ २२॥ आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम्। पक्तः सर्वाश्रयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते॥ २३॥ तत्र श्लोकः।

तर्रय मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् । अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥ २४ ॥ आहारविध्यायतनानि चाष्टो सम्यवपरीक्ष्यात्महितं विदध्यात् । अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो हितोपयोगेषु भजेत तं च ॥ २५ ॥ इत्यीग्नवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतं तृतीये विमानस्थाने त्रिविध-

शिकृत तन्त्र चरकप्रतिसंस्कृत तृतीय विमानस्थाने त्रिविध-कुक्षीयं विमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथातो जनपदोद्धंसनीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
जनपदमण्डले पञ्चौलक्षेत्रे द्विजातिवराध्युषितायां काम्पिल्यराः
जधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगणपरिवृतः पश्चिम धर्मः
मासे गङ्गातीरे वनविचौरमनुविचरिक्छण्यमग्निवेशमव्यति—॥ ३ ॥
इश्यन्ते हि खलु सौम्य ! नक्षत्र्यहचन्द्रसूर्यानिलानलानां दिशां
चाप्रकृतिभूतानामृतुवैकारिका भावाः, अचिरादितो भूरिप च न
यथावद्रसवीयीविपाकप्रभावमोपधीनां प्रतिविधास्यति, तद्वियोगाः

१ मात्राप्रमाणं विद्यते यस्य तस्य आहारस्येत्यर्थः।

२ अथ प्रतिव्यक्तिनियतमात्रादिवत्ता प्रकृत्याद्यष्टिविधिपूर्वकाहारादिवि चारानन्तरं यतोऽने कव्यक्तिनियतसमानकालिकरोगहेतुर्विमातव्योऽतो जन पदोद्ध्वंसनीयं विशिष्टं वायुजलदेशकालरूपं मानं विशेषयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकं कथिष्याम इत्यर्थः। ३ पञ्चालक्षेत्रे-कान्यकुब्जदेशे।

४ वनं विचर्य विचर्य वनविचारं विचरन्भ्रमन्, कर्मण्युपपदे णमुल्।

५ नक्षत्राणि=अदिवन्यादीनि । यहाः=भौमादयः । पूर्वनिपातप्रकरणः मनित्यम् ।

चातङ्कप्रायता नियताः तसात् प्रागुद्धंसात् प्राक् च भूमेविंरसीभा वादुद्धरध्वं सोम्य ! भेपज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्थविपाकप्रभावाणि भवन्तिः वयं चैपां रसवीर्थविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे, ये चास्माः ननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः, न हि सम्यगुद्धृतेषु भैपज्येषु सम्यग्विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्धंसकराणां विकाराणां किंचित् प्रतीकारगीरवं भवति॥ ४॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच-उद्भुतानि खलु भगवन् ! भैपज्यानि सम्यग्विहितानि च सम्यगवचारितानि चः अपि तु खलु जनपदोर्द्धंसनमेकेनैव व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहार देहवलसात्म्यसत्त्ववयसां मनुष्याणां कस्माद्भवतीति ॥ ५ ॥ तसुवाच भगवानात्रेयः—एवमसामान्यानामेभिर्ष्यग्निवेश !

11

Τİ

प्रकृत्यादिभिभाविर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्वेगुण्यात् समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमुद्धं-सयान्तः; ते तु खिवियमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्तिः; तद्यथा-वायुरुदकं देशः काल इति ॥ ६॥

तत्र वातमेवविधमनारोग्यकरं विद्यात्; तद्यथा-यथर्तुविषम-मितिस्तिमितमितचलमितपरुपमितशीतमत्युष्णमितिरूक्षमत्यभिष्य-न्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यग-न्धवाष्यासिकतापां ग्रुधूमोपहतमिति ॥ ७ ॥

उदकं तु खलु-अत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शं क्रेदबहुलमपका न्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलेशयमप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात्॥ ८॥

देशं पुनः - विकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्षेदबहुलमुपसष्टं सरीसृप-च्यालमराकरालभमक्षिकाम् पकोल्करमाशानिकराकुानिजम्बुकादिभि-स्तृणोॡपोपवनवन्तं लताप्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितग्रुष्कनष्टशः स्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतित्रगणमुःकष्टश्वगणमुद्भानतन्यथितविविध-मृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलङजाचारशीलगुणजनपदं शश्वत्युभि तोदीर्णसलिलाशयं प्रततोलकापातनिर्धातभूभिकम्पमतिभयारावरूपं

र प्रतीकारे गौरवं-कष्टं न हि भवतीत्वर्थः।

२ एकेन=महामारीपदवाच्येन व्याधिना सञ्चारिणा विष्विकादिना ।

३ तालब्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । द्विरूपकोषः **।**

रूक्षताम्रारुणसिताभ्रजालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभीक्षणं ससंभ्रमोद्देग-मिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव गुद्धकाचरितमिवाकान्दित-शब्दबहुलं चाहितं विद्यात्॥९॥

कालं तु खलु-यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमातिलिङ्गं हीनलिङ्गं चा

हितं व्यवस्येत् ॥ १०॥

इमानेवंदोपयुक्तांश्चतुरो भावान् जनपदोच्चंसकरान् वदन्ति कुश लाः; अतोऽन्यथौभूतांस्तु हितानाचक्षते ॥ ११ ॥

विगुणे व्विपि तु खल्वेतेषु जनपदोद्धं सनकरेषु भावेषु भेपजेनोष-

पाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य इति ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र। वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् । गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत् संप्रवक्ष्यते ॥ १३ ॥ वाताज्जलं, जलादेशं. देशात् कालं, स्वभावतैः। विद्याद्दुष्परिहार्यत्वादुर्ययस्तर्मर्थवित् ॥ १४ ॥ वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित्। प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्यालाघवलक्षणम् ॥ १५॥ चतुर्विपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः। भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १६ ॥ येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम्।

१ एतावता यन्थेन विकृताः, वातोदकदेशकाला व्याख्याताः। अतोऽ न्यथाभूता अविकृता हिता भवन्तीति भावः।

२ ननु वातादिभिविं कृतेर्यदि जनपदोद्ध्वंसो भवत्येव चेत् , किमर्थ पूर्व सौम्य ! उद्धरद्ध्वं भैपज्यानि इत्युक्तमिति चेदाह - विगुणेष्वपीति । उपपाः बमानानाम्-उपयुज्यमानानाम् , चिकित्सकैः कर्त्भः, भेषजेन करणभूः तेनेत्यर्थः ।

३ वातः संवृतदेशावस्थानेन परिहर्तुं शक्यते न जलम् , 'तृषितो मोहः मभ्येति' इति जीवनरक्षणार्थमवदयपेयत्वाद् । जलविकारा अपि वहिसन्ताः पादिना परिहर्त्तुं शक्यन्ते, न देशविकाराः। देशान्तरगमनेन देशविकारा अपि परिहर्त्ते शक्यन्ते इति चेत्कालविकारो यत्र गच्छति तत्रापि, इति हेतीः पूर्वापेक्षया उत्तरस्य दुष्परिहार्य्यःवम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri कर्म पर्ज्ञविधं तेपां भेषजं परमुच्यते ॥ १७ ॥ रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते । शर्मायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते । शर्मायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते । शर्मा सत्ये स्ते दृष्टयत्तिश्च भेपजेः पूर्वमुद्धतेः ॥ १८ ॥ सत्यं स्ते द्या दानं वलयो देवताऽर्चनम् । सद्वृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १९ ॥ हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् । सेवनं ब्रह्मचर्थस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ २० ॥ संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् । धार्मिकेः सात्विकेर्नित्यं सहास्या वृद्धसम्मतेः ॥ २१ ॥ इत्येतद्रेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् । येपामानियतो मृत्युस्तिस्मन् काले सुदाहणे ॥ २२ ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्धंसने कारणानि पुनरिप भगवन्तमात्रेय-मग्निवेश उवाच-अथ खलु भगवन् ! कुँतोमूलमेषां वाय्वादीनां वेगुण्यमुत्पद्यते, येनोपैपन्ना जनपदमुद्धंसयन्तीति ॥ २३॥

तमुवाच भगवानात्रेयः — सर्वेषामप्यग्निवेश ! वाय्वादीनां यद्वेगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः, तन्मूलं वाऽसत्कर्म पूर्वकृतं, तयोयोनिः प्रज्ञाऽपराध एव । तद्यथा — यदा वे देशः नगरः निगमः जनपदः
प्रधाना धर्ममुत्कम्याधर्मेण प्रजां प्रवर्तयन्ति, तदाश्रितोपाश्रिताः
पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्र तमधर्ममाभिवर्धयन्ति, ततः
सोऽधर्मः प्रसमं धर्ममन्तर्धत्ते, ततस्तेऽन्तिहित्धर्माणो देवताभिरिप त्यज्यन्ते, तेषां तथाऽन्तिहित्धर्माणामधर्मप्रधानानामपन्नाः
नतदेवतानामृतवो व्यापद्यन्ते; तेन नापो यथाकालं देवो वर्षति,
न वा वर्षति, विकृतं वा वर्षति, वाता न सम्यगभिवान्ति, श्लिति-

१ वमन-विरेचना-स्थापनाऽ-नुवासन-शिरोविरेचनानि, इति पञ्चक-र्माणि । तानि च स्नेहनस्वेदनपूर्वकाणि कर्त्तव्यानि । २ कुतोमूलमिति समस्तपदं किंमूलमित्यर्थः ।

३ येन वैगुण्येन उपपन्ना युक्ता । यथा वातादिविकारप्रभवस्य जनपदः नाशस्याधर्मो मूलं, तथा संग्रामादिषु शस्त्रप्रभवस्यापि समानकालिकस्य सर्वनाशस्याधर्मे एव कारणम् , अतिलोभादिनाऽधर्मेण संग्रामादौ प्रवृत्तेः।

अ

व

ग

र्व्यापद्यते, सिललान्युपशुष्यन्ति, ओपधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विकृति, तत उद्धंसन्ते जनपदाः स्पर्शाभ्यवहार्यदोपात् ॥ २४॥

तथी - शस्त्रमभवस्यापि जनपदोन्द्वंसस्याधर्म एव हेतुर्भवति। येऽतिप्रवृद्धलोभरोषमोहमानास्ते दुर्बलानवमत्यात्मस्वजनपरोपवाताय शस्त्रेण परस्परमभिकामन्ति, परान् वाऽभिकामन्ति, परेर्वाऽ-ऽभिकाम्यन्ते॥ २५॥

रक्षोगणादिभिर्वा विविधेर्भूतसङ्घेस्तमधर्भमन्यद्वाऽप्यपचारान्त-

रमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २६ ॥ तथाऽभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवतिः ये लुप्तधर्माणो धर्मादपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धिपपूज्यानवमत्याहितान्याचरन्तिः, तत-स्ताः प्रजा गुर्वादिभिरभिशसा भस्मतामुपयान्ति प्रागेवानेकपुरुपकु-लविनाशायः नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे ॥ २७ ॥

प्रागिष चाधर्माहते नासुभोष्पत्तिरन्यतोऽभूत्। आदिकाले हि अदितिसुतसमोजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्षद्वेवदेविधिधर्मय-ज्ञविधिविधानाः शैलसार-संहत्तिस्थरशरीगः प्रसन्नवर्णोन्द्रियाः पवन-सम-वल जवपराक्रमाश्चारुस्पिचोऽभिरूपप्रमाणाकृतिप्रसादोपचयव-न्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानद्मनियमतप्रप्रवासबद्धाचर्यव्रतपरा, च्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभकोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमक्ल-मालस्यपरिप्रहाश्च पुरुषा वभूवुरमितायुषः तेषामुदारसत्त्वगुण-कर्मणामाचिन्त्यरसवीयविपाकप्रभावगुणसमुदितानि प्रादुर्वभूवुः श-स्यानि, सर्वगुणमुदित्रवात् पृथिच्यादीनां कृतयुगस्यादो॥ २८॥

अर्थिति तु कृतयुगे केषांचिदत्यादानात् सांपन्निकानां शरीरगौ रवमासीत्, शरीरगौरवाच्छ्रमः, श्रमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः संज्ञयात् परिग्रहः, परिग्रहालोभः प्रादुरासीत्॥ २९॥

१ अत्रापि पूज्यपूजाव्यतिक्रमरूपस्याधमंस्य प्रावल्यम्।

२ सत्ययुगस्यारम्भे पुरुषा अमितायुषो वभृवः, तत्र हेतुः सस्यानां गुणवत्वम्, तत्रापि हेतुः पृथिव्यादीनां गुणवत्वम्, तत्र हेतुरादिकालवृतिः त्विविद्याक्षेत्राचेवादिधर्मवत्त्वम् । तत्फलम्—अदितिसुतसमगुणगणवत्वम् ।

३ कृतयुगे क्षीयमाण सित लोभः प्रादुरासीत् । ततस्रेतायां लोभादधर्मः परम्परा ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri ततस्रोतायां लोभादाभिद्रोहः, अभिद्रोहादनृतवचनम्, अनृत-कामकोधमानद्वेषपारुष्याभिवातभयतापशोकाचिन्तोहे-गादयः प्रवृत्ताः; ततस्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्धानमगमत्, तस्यान्त-र्घानाद् युगवर्षप्रमाणस्य पादहासः, पृथिब्यादीनां च गुणपादप्रणा-शोऽभत् , तत्प्रणाशकृतश्च सस्यानां स्नेहवैमल्यरसवीर्यविपाकप्रभा-वगुणपादभ्रंशः; ततस्तानि प्रजाशरीराणि हीनगुणपादैहीयमानगुणै-श्चाहारविहारेरयथापूर्वमुपष्टभ्यमानान्याग्निमारुतपरीतानि प्राग्व्या-धिभिर्ज्वरादिभिराकान्तानि, अतः प्राणिनो हासमवापुरायुपः क्रमश इति ॥ ३०॥

भवतश्चात्र। युगे युगे धर्मपादी क्रमेणानेन हीयते। गुणपादइच भूतौनामेवं लोकः प्रलीयते ॥ ३१॥ संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम्। देहिनामायुषः काले यत्रं यन्मानमिष्यते ॥ ३२॥ इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ ३३ ॥ एवंबादिनं भगवन्तमात्रेयमानिवेश उवाच-किं न खलु भग वन् ! नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न वेति ॥ ३४ ॥ भगवानुवाच-

इह। रिनवेश ! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ॥ ३५॥ देवे पुरुपकारे च स्थितं हास्य वलाबलम्।

१ पादश्चतुर्थादाः।

ŕ.

र पञ्चमहाभूतानां गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेषां पादश्चतुर्थाशः । र यत्र यस्मिन्काले देहिन।मायुषो यन्मानभिष्यते तस्मिन्नायुषि संव त्सरशते पूर्णे एकस्यां शता व्यां पूर्णायामेकः संवत्तरः क्षयं यातीत्यन्वयः। सर्वस्य भूमण्डलस्य त्रैराशिकपरमिदम् । तथा चाधुनातनमायुःप्रमाणम् १२० गतकलिः ५०३८। ततश्च सप्ततिरायुः साधारणतयाऽधुना पुण्यप्रकर्षाः दुपचयः पापप्रभावादपचयस्तु सर्वदाऽस्त्येव । तथा च-वर्षशतमायुः प्रमा-णमस्मिन्काले इतिवचनेन चरकप्रतिसंस्कारसमयः कलिगताब्देषु २०० दिसहस्रमितेषु सिद्यति । वक्ता चास्य कृष्णात्रिसुतः पुनर्वसुः, कृष्णात्रेयेण भाषितम्' इति वचनात्। ब्रह्मपुत्रस्यात्रस्तु दत्तदुर्वासः सोमा एव सुताः प्रसिद्धाः।

देवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ॥ ३६ ॥ स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् । वलावलिवशेषोऽस्ति तयोरिप च कर्मणोः ॥ ३७ ॥ इष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमस् । तयोरदारयोर्युक्तिदीर्वस्य च सुखस्य च ॥ ३८ ॥ नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा । मध्यमा मध्यमस्येष्टा, कारणं श्रणु चापरम् ॥ ३९ ॥ देवं पुरुषकारेण दुर्वलं खुपहन्यते । देवेन चेतरत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ॥ ४० ॥ दृष्विचे सन्यन्ते नियतं मानमायुषः । कर्म किञ्चित् कचित्काले विपाके नियतं महत् । किञ्चित्वकालियतं प्रस्यैः प्रतिवोध्यते ॥ ४१ ॥

3MP

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तप्रहणमसाधुः, निदर्शनमि चात्रोदा हरिष्यामः—यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्व स्यात् , तदाऽऽयुः-कामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्रोण् वासस्वस्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयुज्येरन् ; नेंर् द्धान्तचण्डचपलगोगजोष्ट्रसरतुरगमहिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गाम्बुवेगाः, तथा न प्रमत्तोत्म त्तोद्धान्तचण्डचपलमोहलोमाकुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽनिः, न च विविधविषाश्रयाः सरीसृपोरगादयः, न साहसं, नादेशकाल् चर्या, न नरेन्द्रप्रकोषाः; इत्येवमादयो भावा नाभावकराः स्युः, आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् । न चानभ्यस्तकालमरणभयः निवारकाणामकालमरणभयमागच्छेत् प्राणिनां, व्यर्थाश्चारम्भक्षाः प्रयोगबुद्धयः स्युमहर्षाणां रसायनाधिकारे, नापीनद्रो नियतायुषं श्रैवे वञ्चेणाभिहन्यात्, नाश्विनावार्तं भेषजेनोपपादयेतां, न चर्षयो यथेष्टः

३ आर्त्ते—सुत्रामाणम्। यजुः—अ० १९ सौत्रामणी।

१ यदि स्यात्—तदा न प्रयुज्येरन्—इत्यन्वयः । २ शत्रुं वृत्रासुरम् , 'इन्द्रो वज्रेणोदायत्त्रेयद् वृत्रम्' 'वज्रहस्तः पुर न्दरः' इत्यादिवेदवचनााने प्रमाणभृतााने ।

6 0

ोदा-

खु:-तोप-

नें

द्रष्टाः

ानम-

रेनः,

नाल

स्युः,

भय

कथा⁻ शेत्रुं

थेष्ट

पुर

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri मायुस्तपसा प्राप्तुयुः, न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशा रसायनादीनि सम्यक् पश्येयुरुपिदशेयुराचरेयुवीः; अपि च सर्वेचक्षुपामेतत् परं यदैन्द्रं चक्षुः, इदं चास्माकं प्रत्यक्षं, यथा—पुरुषसहस्माणामुश्यायोत्थायाहवं कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्ट्रं, तथा जातमात्राणामप्रतीकारात् प्रतीकाराच, अविपविषप्राशिनां चाप्यतुल्यायुष्ट्रमेव,
न च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीदतां, तस्माद्वितोपचारसूलं जीवितमतो विपर्ययानमृत्युः। अपि च देशकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणामाहारविकाराणां च कियोपयोगं सम्यक्
सर्वातियोगसंधारणमसंधारणमुदीर्णानां च गतिमतां साहसानां च
वर्जनमारोग्यानुवृत्तो हेतुमुपलभामहे उपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति॥ ४९॥

अतः परमग्निवेश उवाच—एवं सत्यनियतकालप्रमाणायुपां भगवन् ! कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवतीति ॥ ४२ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः अध्यतामग्निवेश ! यथा यानसमा युक्तोऽक्षः प्रकृःयेवाक्षगुणैरुपेतः स च सर्वगुणोपपन्नो वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुः शरीरोपगतं वलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छिति, स मृत्युः कालेः यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्टितःवाद्विषमपथा-दपथादक्षचकभङ्गाद्वाह्यवाहकदोपादणिमोक्षात् पर्यसनौदनुपार्ङ्गो-चान्तराऽवसानमापद्यते, तथाऽऽयुर्ध्ययर्थावलमारम्भादयथाग्न्यभ्य-वहरणाद्विषमाभ्यवहरणाद्विषमशरीरन्यासादितिभेथुनादसत्संश्रया-दुर्दार्णवेगविनिग्रहाद्विधार्यवेगाविधारणाद्भत्-विष-वाद्यग्न्युपताषा-दिभिधातादाहारप्रतीकारविवर्जनाचान्तराऽवसानमापद्यते, स मृत्युः

१सिद्धान्तयति — तस्मादिति । दैवे पुरुपकारे चेत्युक्तमेव हितोपचार-मृलमिति । २ कीलमोक्षात् । ३ परिक्षेपात् । ४ स्नेहादानात् ।

५ मध्ये, जीर्णतां विना-इत्यर्थः। ६ 'अयथावलमारम्भः प्राणोपरोधिनाम्' इति सूत्रम्।

७ अन्तरा=वार्द्धक्यं विना ।

रकाले; तथा ज्वरादीनप्यातङ्कान्मिथ्योपचरितानकालमृत्यून् पर्याम इति ॥ ४३ ॥

अथाग्निवेशः पप्रच्छ – किं नु खलु भगवन् ! ज्विरतेभ्यः पानी यमुक्लं भूबिष्ठं प्रयच्छन्ति भिषजो न तथा शीतम्, अस्ति च शीत-साध्योऽपि घातुर्ज्वरकर इति ॥ ४४ ॥

तम्वाच भगवानात्रेयः, - ज्वारितस्य कायसमुख्यानदेशकालानः भिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुख्णं प्रयच्छन्ति भिषजः; ज्वरो ह्यामा शयसमुत्थः, प्रायो भेपजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचन वमनापतर्पणसमर्थानि भवन्ति, पाचनार्थं च पानीयसुष्णं, तसादेतः ज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्टं; तिद्ध तेषां पीतं वातमनु लोमयति, अग्निं चोदर्यमुदीरयति, क्षिप्रं च जरां गच्छति, इलेप्माणं च परिशोषयति, स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनायोपपद्यते;

तथायुक्तमपि चैतन्नात्येथींत्सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयम्, उष्णेन हि दाहश्रमप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते, शीतेन चोपशाम्यन्तीति॥ ४५॥

भवति चात्र। शीतेनोष्णकृतान् रोगाञ्छमयन्ति भिर्पेग्विदः। ये तु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम् ॥ ४६ ॥

एवमितरेपामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेषजं भवति कार्यः यथा-अपैतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण पूर्णमस्ति शान्तिः, तथा पूरणनिमित्तानां नान्तरेणापतर्पणमिति ॥ ४७ ॥

अपतर्पणमपि च त्रिविधं-लङ्घनं, लङ्घनपाचनं, दोपावसेचनं चेति ॥ ४८॥

तत्र लङ्घनमल्पवलदोषाणां, लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्धा पपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः प्रशोपमापद्यते ॥ ४९ ॥

१ पूर्वोक्तगुणविशिष्टमपि तप्तमुदकं प्रकुपितपित्तादिभ्यो न देयमित्याहर नात्यर्थेत्यादिना ।

२ विदन्ति जानन्ति ते विदः=ज्ञानवन्तः, 'इगुपथज्ञाप्रीकिरः कः' ततः कर्मथारयः, भिषजश्च ते विदश्च, ज्ञानवन्तो वैद्या न केवलं चिकित्सकाः।

३ लङ्गनादिकारणकाणाम्। ४ पूरणं संतर्पणम्। 0.3

पाम

ानी-

ाित-

ान-

मा-

वन-

देत-

नन्-

गणं

नारे

न्ते.

ार्यः

तः,

चनं

ात

ह-

तः

लङ्घनपाचन तु मध्यवलदोपाणां, लङ्घनपाचनाभ्यां हि सूर्य-संतापमारुताभ्यां पांगुभस्माविकरणेरिव चाऽनतिवहूदकं मध्य-बलो दोपः प्रशोपमापद्यते । बहुदोषाणां पुनदोषावसेचनभेव कार्यं, न ह्यभिन्ने केदारसेता पल्वलप्रसेकोऽस्ति, तह्रदोपावसे-चनम्॥ ५०॥

दोषावसेचनं तु खल्वन्यद्वा भेषनं प्राप्तकालमप्यातुरस्य नैवंवि धस्य कुर्यात्; तद्यथा—अनपवादप्रतीकारस्याऽधनस्याऽपरिचार-कस्य वैद्यमानिनश्चण्डस्याऽसूयकस्य तीवाऽधमंरुचेरतिश्चीणवलमा-सशोणितस्याऽसाध्यरोगोपहतस्य मुमूर्षलिङ्गान्वितस्य चेति। एवं-विधं ह्यातुरमुपचरन् भिषक् पाषीयसाऽयशसा योगमुच्छतीति॥५१॥

भवति चात्र।

अल्पोदकद्वमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । च्रेयः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ५२ ॥ प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः । अनूपोऽबहुदोपश्च, समः साधारणो मतः ॥ ५३ ॥ तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्याद्युभं फलम् । कर्मणस्तन्न कर्तव्यमेतद्वुद्धिमतां मतम् ॥ ५४ ॥ तत्र क्लोकाः ।

पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः स्वस्वलक्षणाः। देशोष्ट्रंसस्य भैपज्यं हेत्नां मूलमेव च ॥ ५५ ॥ प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुपश्च क्षयक्रमः। मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥ ५६ ॥ यथा चाकालमरणं यथायुक्तं च भेपजम्। सिद्धं यात्योषधं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥ ५७ ॥ तदात्रेयोऽभिवेशाय निखलं सर्वमुक्तवान्। देशोष्ट्रंसनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमः ॥ ५८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरक्षप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने जनप् दोद्ध्वंसनीयं विमानं नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्यामः॥१॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा — आप्तोपदेशः प्रत्यक्षमनुमानं चेति ॥ ३ ॥

तत्रासोपदेशो नाम-आसवचनम् ; आसा ह्यवितर्कस्मृतिविभाग-विदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनश्चः तेषामेवंगुणयोगाद्यद्वचनं तत् प्रमा णम् , अप्रमाणं पुनर्भत्तोन्मत्तम् खेवक्तृदृष्टवचनमिति ॥ ४॥

प्रत्यक्षं तु तद्-यत् स्वयामिन्द्रियमैनसा चोपलभ्यते ॥ ५॥ अनुमानं खलु-तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ६॥

त्रिविधेन खब्वनेन ज्ञानसमुद्रयेन पूर्वं परीक्ष्य रोगं सर्वथा सर्वमेवोत्तरकालमध्यवसानमदोपं भवतिः न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते॥ ७॥

त्रिविधे व्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्वमासीपदेशाउज्ञानं, ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते; किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्य-क्षानुमानाभ्यां परीक्षमाणो विद्यात् ; तस्मीद् द्विविधा परीक्षा ज्ञान-वतां प्रत्यक्षमनुमानं च, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ८ ॥

१ रोगविशेषा विज्ञायन्ते Sनेनेति रागविशपविज्ञानं प्रमाणम्, तित्रवि धिमत्यर्थः । विभन्नते—तद्ययेति ।

२ ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रमाणं तस्य समुदायः समूहस्तरिमन् प्रमाणः अ

३ आप्तानां यथार्थवक्तृणामृपीणामुपदेशाद्रीगलक्षणोपदेशाज्ज्ञानं ज्वरः सन्तापलक्षणः, रक्तपित्तं रुधिरसरणरूपमतीसारः पुरीपातिसरणरूप इत्या-कारकं ज्ञानमाप्तोपदेशरूपशास्त्रादेव भवति, तदनन्तरं रोगिणं दृष्टा 'अयं ज्वरी' 'अस्मिन् ज्वरः' इत्यादि प्रत्यक्षम्, रोगलिङ्गदर्शनेन रोगानुमानमः त आह-किं ह्यनुपदिष्टे इति।

४ यस्मादाप्तोपदेशरिहतस्य (अनधीतायुर्वेदस्य) मूर्खस्यव रोगलक्षणः ज्ञानं प्रत्यक्षादिना न सम्भवति तस्माज्ज्ञानवतां शास्त्रज्ञानां परीक्षा शास्त्रती ज्ञातलक्षणस्य रोगस्य लक्षणसङ्गमनरूपं परित ईक्षणम् , द्विविधमित्यर्थः । 0 8

911

शः

ाग-

मा

था

स्ने

तः

त्य-

ान-

वि-

ाण-

1₹:

या-

अयं

H

ण : तो तत्रेदसुपदिशन्ति बुद्धिमन्तः-रोगमेकैकमेवंप्रकोपणमेवंयोनिमे-वमात्मानमेवमधिष्ठानमेवंवेदनमेवंसंस्थानमेवंशब्दस्पर्शरूपरसग-इधमेवसुपद्वमेवंबृद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवसुदर्कमेवंनामानं वि-द्यात्; तस्मिन्नियं प्रतीकारार्था प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशा-उज्ञायते॥ ९॥

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्वं बुभुत्सुः सर्वेतिन्द्रियेः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेतान्यत्र रसज्ञानात्; तद्यथा,—अन्त्रकृतनं सन्धिस्फुटनमङ्गुलीपर्वणां स्वरविशेषांश्च ये चान्येऽपि केचिन्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्तान्श्रोत्रेण परीक्षेतः वर्णसंस्थानप्रमाणच्छायाः शरीरप्रकृतिविकारौ चक्षुवेपियकाणि यानि चान्यान्यनुक्तान्वानाः शरीरप्रकृतिविकारौ चक्षुवेपियकाणि यानि चान्यान्यनुक्तान्वाना चक्षुपा परीक्षेतः रसं तु खब्बातुरशरीरगतिमिन्द्रियवैपयिक्तमप्यनुमानाद्वगच्छोत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण प्रहणमुपपद्यते, तस्मान्द्रमानाद्वगच्छोत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण प्रहणमुपपद्यते, तस्मान्द्रमानाद्वगच्छोत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण प्रहणमुपपद्यते, तस्मान्द्रमान्यन्त्रस्य शरीरवेपरस्यं, मक्षिकोपसप्पेणेन शरीरमाध्यं, लोहितपित्तसंदेहे तु किं धारिल्लाहेतं लोहितापत्तं वेति इवकाकभक्षणाद्धारिलोहितमभक्षणाछोन्हितं लोहितापत्तं वेति इवकाकभक्षणाद्धारिलोहितमभक्षणाछोन्हितं लोहितापत्तं वेति इवकाकभक्षणाद्धारिलोहितमभक्षणाछोन्हितं लोहितापत्तं वेति इवकाकभक्षणाद्धारिलोहितमभक्षणाह्यान्ति। स्वनुत्विकारिकान् प्रमानेतः एवश्च च पाणिना प्रकृतिविकृतियुक्तमः इति प्रत्याम् प्रशेतः स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिविकृतियुक्तमः इति प्रत्याभत्यान्यान्तम् ॥ १०॥ स्वतिवकृतियुक्तमः स्वतिव भावाः

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया भवन्ति भावाः, तद्यथा,-अग्नि जैरणशक्त्या परिक्षेत, वलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रा-दीनि शब्दाद्यर्थग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन, रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, कोधमिमदोहेण, शोकं दैन्येन, हर्पमामोदेन, प्रीतिं तोपेण, भयं विषादेन, धैर्यमविषादेन, वीर्यमुखाः हेन, अवस्थानमविश्रमेण, श्रद्धामिप्रायेण, मेधां श्रहणेन, संज्ञां

१ रसनेन्द्रियं जिह्नाग्रवर्त्ति, अतः शरीरमलीड्वा रसज्ञानं न शक्यते कर्त्तुमत आह-रसवर्जमिति। मक्षिकापिथिलेकादिद्वारा तुरसज्ञानमतुमानम्।

न्यापं प्रयोगः अयं जाठराशिमान्, जरणशिक्तमत्वात्, भीमसे-नवत्, एवं सर्वत्रानुमानप्रयोग ऊहनीयः।

नामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, हियमपत्रपणेन, शिलमनुशीलनेन, हेपं प्रतिपेधेन, उपिधमनुबन्धेन, प्रतिमलील्येन, वश्यतां विधेयतया, वयोभक्तिसास्मव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गृहलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयास्यां, दोपप्रमाणविशेपमपचाराविशेषण, आयुपः क्षयमिरष्टेः, उपस्थितश्रेयस्वं कल्याणाभिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेण,

ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्नदर्शनमभिप्रायं हिष्टेष्टसुखदुःलानि चातुरपरिप्रश्नेनेव विद्यादिति॥ ११॥

भवन्ति चात्र।

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।
अनुमानेन च ब्याधीन् सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ॥ १२ ॥
सर्वथा सर्वमालोच्य यथासम्भवमर्थवित् ।
अथाध्यवस्येत्तत्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥ १३ ॥
कार्यतत्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुद्धाति ।
अमूढः फलमामोति यदमोहनिमित्तजम् ॥ '४ ॥
ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ।
आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ १५ ॥
तत्र इलोकौ ।

सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसङ्ग्रहम् । यथा चोपदिशन्त्यासाः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥ १६ ॥ य यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः । भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ १७ ॥

इत्यिभवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने त्रिविधरोग-विशेषविज्ञानीयविमानं नाम चतुर्थोऽध्याय: ॥ ४ ॥

१ त्रिविधं रोगविज्ञानं त्रिरोगविज्ञानम्।

पञ्चमोऽध्यायः।

न, गा,

ण.

नि

अथातः स्रोतोविमानं व्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माहं भगवानात्रेयः॥ २॥

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन् स्रोतः सां प्रकारविशेषाः, सर्वे हि भावाः पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्व-र्तन्ते क्षयं वाऽप्यधिगच्छन्तिः स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धात्नामाभवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन ॥ ३॥

अपि चैके स्रोतसामेव समुदयं पुरुषिमच्छन्ति, सर्वगतस्वात् सर्वसरस्वाच दोषप्रकोपणप्रशमनानाः, न त्वेतदेवं, यस्य हि स्रोतांति यच वहन्ति यचावहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्वं तदन्यत्तेभ्यः ॥॥॥

अतिबहुत्वात्तु खलु केचिदपरिसंख्येयान्याचक्षते स्रोतांसि, परि संख्येयानि पुनरन्ये ॥ ५॥

तेषां तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं कितिचित्प्रकारान्मूलतश्च प्रको-पविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः, ये भीविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानाय ज्ञानवतां, विज्ञानाय चाज्ञानवतां, तद्यथा—प्राणोदकान्नरसरुधिर-मांसमेदोऽस्थिमज्ञशुक्रमूत्रपुरीषस्वेदवहानि, वातिपत्तश्चेत्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वस्रोतांस्ययनभूतानि, तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सरवादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमिष्ठानभूतं चः, तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वान्न विकारेरुपस्च्यते शरीरम् ॥ ६॥

भातसा प्रकृतिस्तरवाश विकारस्व हर्यं सूलं महास्तिश्चः प्रदुष्टानां तु तत्र, प्राणवहानां स्त्रेतसां हृदयं सूलं महास्तिश्चः प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषज्ञानं भवतिः तद्यथा-अतिसृष्टमतिबद्धं कृषित-सल्पालपमभीक्षणं वा सशब्दश्चलुसुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ७ ॥

ज्ञातास अदुष्टानात विधात ॥ ॥ ॥ उदकवहानां स्रोतसां तालु मूळं ह्रोम चः प्रदुष्टानां तु खब्वेषा-उदकवहानां स्रोतसां तालु मूळं ह्रोम चः प्रदुष्टानां तु खब्वेषा-मिदं विशेषविज्ञानं भवतिः तद्यथा—जिह्नाताब्वोष्टकण्ठह्रोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वोदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यातु ॥ ८॥

१ पूर्वोक्तं स्रोतःसमुदायपक्षं खण्डयति—न त्वेतदेवीमति ।

अन्नवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्थः प्रदुष्टानां तु खटवेषामिदं विशेषविज्ञानं भवतिः तद्यथा—अनन्नाभिलपणमरो चकाविषाकौ छिद्दं च दृष्ट्वाऽन्नवहान्यस्य स्रोतांति प्रदुष्टानीति विद्यात्॥९॥

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः, शोणितवहानां स्रोतसां यक्नुन्मूलं फ्लीहा च, मांसवहानां स्रोतसां स्नायुर्मूलं स्वक् च, मेदोवहानां स्रोतसां वृक्षौ मूलं वपावहनं च, अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च, मज्जवहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्धयश्च, शु कवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेफश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषां रसादिस्रो तसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशितपीतीयेऽध्याये। यान्येव हि धा त्नां प्रदोषविज्ञानानि तान्येव यथास्वं दुष्टानां धातुस्रोतसाम्॥ १०॥

मूत्रवहानां स्रोतसां बस्तिर्मूलं बङ्खाणी च, प्रदुष्टानां तु खल्वेपा मिदं विशेषविज्ञानं भवतिः, तद्यथा-अतिसृष्टमतिवद्धं वा प्रकुपितः मल्पाल्पमभक्षिणं वा बहलं सञ्जूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा सूत्रवहान्यस्य

स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्॥ ११॥

पुरीपवहानां स्रोतसां पकाशेयो मूलं स्थूलगुदं च, प्रदुष्टानां तु खल्वेपामिदं विशेषविज्ञानं भवतिः, तद्यथा-कृच्छ्रेणाल्पाल्पं सग्रूलम् तिद्रवमतिप्रथितमतिबहु चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीपवहान्यस्य स्रोतां सि प्रदुष्टानीति विद्यात्॥ १२॥

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं रोमकूपाश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वे । षामिदं विशेषविज्ञानं भवतिः, तद्यथा-अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्य मतिस्लक्ष्णतामङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्टा स्वेदवहान्यस्य स्रो

तांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्॥ १३॥

स्रोतांसि सिरा धमन्यो रसायन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिदाणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशयाः क्षया निर्के ताश्चेति शरीरधाःववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि भवन्ति ॥५४॥

१ विविधाशितपीतीये रसानां दुष्टिलक्षणमुक्तम् , तेन लक्षणया स्रोतः सामपि वोध्यम् ।

२ नाभरथः पक्षाशयः । त्रिवलीरूपं स्थूलगुदम् ।

अं Digitized by Arya San विमिधातीकी Chennai and eGangotif (

तेषां प्रकोपात् स्थानस्था मार्गगाश्चेत्र शरीरधाततः प्रकोपमाप द्यन्ते; इतरेपां प्रकोपादितराणि चः स्रोतांसि स्रोतांस्येव धातवश्च धा त्तेव प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाःः तेषां सर्वेषामेव वातिवत्तर्रुष्टेष्माणो दृषि तारो भवन्ति, दोषस्वभावादिति ॥ ६५ ॥

रो

ति

नां

ਚ,

सां

शु सो

धा

0 11

पा-

ात-

स्य

म

तां-

र्वे •

ज्यः सो

नो

कें 181

ोतः

भवन्ति चात्र।

क्षयात् संधारणाद्रौक्ष्याद्व्यायामात् क्षुधितस्य च। प्राणवाहीनि दुष्यन्ति सोतांस्यन्यश्च दारुणैः ॥ १६ ॥ औष्ण्यादामाद्मयात् पानादतिशुष्कान्नसेवनात्। अम्बुवाहीनि दुष्यनित तृष्णायाश्चातिपीडनात् ॥ १०॥ अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात्। अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च ॥ १८॥ गुरुशीतमतिहिनग्धमतिमात्रं समश्रताम्। रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात्॥ १९॥ विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्वाणि च। रक्तवाहीनि दुप्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥ २०॥ अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरूणि च। मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा ॥ २१ ॥ अन्यायामाहिवास्वप्नान्मेद्यानां चातिभक्षणात्। मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वौरुण्याश्चातिसेवनात्॥ २२॥ व्यायामादतिसंक्षोभादस्थ्नामतिविघट्टनात्। अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात्॥ २३॥ उत्पेषाद्रस्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात् । मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात्॥ २४॥ अकालायोनिगमनाान्निग्रहादातिमेथुनात्। शुक्रवाहीनि दुष्यान्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा॥ २५॥ म्त्रितोदकभक्ष्यस्रीसेवनान्म्त्रनिग्रहात्।

१ वारुण्या मादिरायाः।

२ उदकञ्च भक्ष्यञ्च स्त्री च तेषां सेवनं मूत्रितकर्तृकं, कर्तपष्ठया समासः।

मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्यातिकृशस्य च ॥ २६ ॥ संधारणादत्यशनादजीर्णाध्येशनात्तथा। वर्चीवाहीनि दुष्यन्ति दुर्वलाग्नेः क्रशस्य च॥२०॥ ब्यायामादतिसंतापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात्। स्वेदवाहीनि दुष्यान्ति कोधशोकभयैस्तथा ॥ २८॥ आहारश्च विहारश्च यैंः स्याद्दोषगुणैः समः। धातुभिविंगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ २९ ॥ अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां यन्थयोऽपि वा । विमार्गगमनं चापि सोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ३०॥ स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च। सोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदशानि च ॥ ३१ ॥ प्राणोदकानवाहानां दुष्टानां श्वासिकी किया। कार्या तृष्णोपशमनी तथेवामप्रदोषिकी ॥ ३२ ॥ विविधाशितपीतीये रसादीनां यदीषधम्। रसादिसोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम्॥ ३३॥ सूत्रविट्सेदवाहानां चिकित्सा मात्रकृच्छिकी। तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी ॥ ३४ ॥ तत्र इलोकाः।

त्रयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् । सामान्यं नामपर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥ ३५ ॥ दोषहेतुः पृथक्वेन भेषजोद्देश एव च । स्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥ ३६ ॥ केर्वेलं विदितं यस्य शरीरं सर्वभावतः । शारीराः सर्वरोगाश्च स कमसु न मुद्यति ॥ ३७ ॥

इत्यिमिवशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीय विमानस्थाने स्रोतिविमानं नाम पद्धमोऽध्यायः॥ ५॥

९ अध्यद्मनाद्गोजनोपरिभोजनात् । २ क्षेत्रलं सर्वं विदितं ज्ञानविषयीभूतम् ।

9

पष्टोऽध्यायः।

अधातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

हे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन-साध्यमसांध्यं च, हे रोगा-नीके बलभेदेन-सृदु दारुणं च, हे रोगानीकेऽधिष्ठानभेदेन-मनो-धिष्टानं शरीराधिष्टानं च, द्वे रोगानीके निमित्तभेदेन-स्वधातुक-प्रयानिमित्तमागनतुनिमित्तं च, द्वे रोगानीके आश्यमदेन-आमा-शयसमुत्थं प्काशयसमुत्यं चः एवमेतत् प्रभाववलाधिष्टाननिमि त्ताशयभेदाद्वेषं सन्देदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवाऽपि सन्धीय-मानं स्यादेकस्यं वा बहुत्वं वा । एकत्वं तावदकमेव रोगानीकं दुःखसामान्यात्, बहुत्वं तु दश रोगानीकानि प्रभावभेदादिना भवन्तिः, बहुत्वमपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वाः, तत्र संख्येयं ताव-द्यथोक्तमष्टोदरीये, अपारिसंख्येयं पुनर्यथा-महारोगाध्याये रुग्व-र्णसमुत्थानादीनामपरिसंख्येयत्वात्॥३॥

ने च संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित् प्रातेज्ञा, न चाविगीतिरित्यतः स्याददोपवती, भेत्ता हि भेद्यमन्यथा भिनत्ति, अन्यथा पुरस्ताद्धिन्नं भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकथा, न च पूर्वं भेदाय्रमुप-हन्तिः समानायामपि खलु भेदप्रकृतौ प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यः सन्ति द्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चानर्थान्तराणि पूर्यायशब्दाभिहितानिः; समानो हि रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषु च, दोषा ह्यपि रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोपप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभनते, ब्याधयश्च रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभनते; तत्र दोषेषु च व्याधिषु च रोगशब्दः समानः, शेषेषु तु विशेषवान् ॥ ४॥

१ नाभिस्तनयोरन्तरमामाश्यः।

२ सं ख्येयत्वमसंख्येयत्वञ्च विरुद्धम् , एकत्वमनेकत्वञ्च विरुद्धम् , तत्कः थमेकस्मिन् रोगे विरुद्धधर्मयोः समावेश इत्यत आह—न चेति। अग्रशब्दः परिमाणवाची । विगीतिर्विरुद्धभाषणम् ।

तत्र ब्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्तिः अतिबहुत्वातः दोपास्तु खलु परिसंख्येयाः, अनितबहुत्वातः तस्माद्यथाचित्रं विकारानुदाः हरणार्थमनवशेषेण च दोषान् यथावदनुब्याख्यास्यामः। रजस्तमश्च मानसौ दोषो, तयोविकाराः—कामकोधलोभमोहेष्यामानमदशोकः चिन्तोहेगभयहर्षादयः। वातिपत्तरलेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः, तेषामि च विकारा—उवरातीसारशोथशोपश्चासमेहकुष्टादयः। इति दोषा केवला व्याख्याताः, विकारेकदेशश्च॥ ५॥

तत्र तु खल्वेषां द्वयानामिप दोषाणां त्रिविधं प्रकोषणं; तद्यथा— असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति । प्रकुषितास्तु खलु ते प्रकोषणविशेषाद्दूष्यिवशेषाच विकारविशेषानिभिनिर्वर्तयः न्लपरिसंख्येयान् । ते च विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिर् नुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च; नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं; न ह्यरजस्कं तमः प्रवर्तते ॥ ६॥

प्रायः शरीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सन्निपातः संसगों वा समानगुणस्वात् ; दोषा हि दूपणैः समानाः॥ ७॥

तत्रानुबन्ध्यानुबन्धकृतो विशेषः स्वतन्त्रो व्यक्तिक्षे यथोक्तसः मुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्धः । अनु बन्ध्यानुबन्धलक्षणसमन्वितास्तत्र यदि दोषा भवन्ति, तित्रकं सन्निपातमाचक्षते, द्वयं च संसर्गम् । अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोषभेदः । एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषव्युहः ॥ ८॥

त्राग्निषु तु शारीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन भवतिः त चथा — तीक्ष्णो मन्दः समो विषमश्चेति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वा पचारसहः तद्विपरीतलक्षणस्तु मन्दःः समस्तु खल्वपचारतो विक् तिमापद्यतेऽनपचारतस्तु प्रकृताववतिष्ठते, समलक्षणाविपरीतलक्ष णस्तु विषम इति ॥ ९॥

एते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् । तत्र,

१ वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शार्रारो दोषसंग्रहः । मानसः पुनरुद्दिष्टो रजदच तम एव च॥१।५६ स्वन्।

अ॰ ६] विमानस्थानम् । Digitized by Arya Samaj Foundation Chennal and eGangoin

समवातापत्तक्रेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः, वातलानां त् वाताभिभूतेऽग्न्याधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः, पित्तलानां त पित्ताभिभूतेऽग्न्याधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः, इलेप्मलानां तु इले ध्माभिभते ह्यान्यधिष्टाने मन्दा भवन्त्यानयः॥ १०॥

स्तु

-1

श्च

क-

T:;

: 1

स्तु

य-

₹-

नोः

वा

स-

नु[.]

स्तु

ोपु

त र्जा-

豖.

भ-

न्र,

तत्र केचिदाहु:-न समवातिपत्तरहेष्माणी जनतवः सन्ति, विष-माहारोपयोगित्वानमनुष्याणां; तस्माच वातप्रकृतयः केचित केचि-त्पित्तप्रकृतयः केचित्पुनः इलेष्मप्रकृतयो भवन्तीति । तच्चानुपपन्नः कस्मात कारणात् ? समवातिपत्तरलेष्माणं ह्यरोगिमच्छिन्ति भिषजः यतः प्रकृतिश्चारोग्यम् , आरोग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः, सा चेष्टरूपा, तस्मात् सन्ति समवातिपत्त्रहेष्माणः, न तु खलु सन्ति वातप्रकृ तयः पित्तप्रकृतयः इलेप्मप्रकृतयो वाः तस्य तस्य किल दोपस्या धिकभावात् सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां; न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते, तस्मान्नेताः प्रकृतयः सन्तिः सन्ति त खलु वातैलाः पित्तलाः इलेप्मलाश्चः अप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः॥११॥

तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यनुप्रणिधानानि श्रेयः स्कराणि भवन्तिः तत्र समसर्वधात्नां सर्वाकारसमम्, अधिकदो पाणां तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकृलयो गीनि त्रीण्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति यावद्गनेः समी भावात्, समे तु सममेव तु कार्यम्; एवं चेष्टा भेषजप्रयोगाश्चापरे ।

तान् विस्तरेणानुब्याख्यास्यामः॥ १२॥

त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुँराः, ते त्वनातुरास्तनत्रान्तरीयाणां भि-पजां; तद्यथा - वातलः पित्तलः श्लेष्मलश्चेति । तेषां विशेपविज्ञानं-

१वातलाः इत्यादावाधिक्ये लच्प्रत्ययः। "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययो गेऽतिशायने । सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः॥ १

२ समधातुरनातुरः, विषमधातुरातुरः, वैषम्यञ्च एकस्याधिक्ये विकृते वा भवति, अतो 'वातलाबाः सदाऽऽतुरा' इति स्वतन्त्रसिद्धान्तः। अत एव च 'धातुसाम्याक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्' इत्यपि सङ्गच्छते । अत-स्तिद्विपरीतवादिन आक्षिपति—तन्त्रान्तरीयाणामिति ।

वातलस्य वातनिमित्ताः, पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः, श्रेष्मलस्य श्रेष्म निमित्ता व्याधयः प्रायेण भवन्ति बलवन्तश्च ॥ १३ ॥

तत्र वातलस्य वातप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोप मापद्यते, न तथेतरौ दोपौः स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैविकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषासुपद्यातायः तस्यावजयनं—स्नेह-स्वेदौ विधियुक्तौ, मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोण्णमधुराम्ललवण् युक्तानि, तद्वदभयवहार्याण्यभयज्यान्युपनाहोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेका वगाहनसंवाहनावपीडनानि वित्रासनविस्मापनविस्मारणानि च, सुरासवविधानं, स्नेहाश्चानेकयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरिवरे चनीयोपहितास्तथा शतपाकाः सहस्रपाकाः, सर्वशश्च प्रयोगार्था बस्तयः, बस्तिनियमः, सुखशीलता चेति॥ १४॥

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापवित, न तथेतरौ दोषोः तदस्य प्रकोपमापत्रं यथोक्तेविकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुपामुपवातायः तस्यावज्ञयनं—सर्विष्पानं, सर्पिषा च स्नेहनम्, अधश्च दोपहरणं, मधुरतिक्तकषायशी तानां चोषधाभ्यवहार्याणामुपयोगः, मृदुमधुरसुरभिशीतहृद्यानां गन्धानां चोपसेवा, मुक्तामणिहारावलीनां च परमशिशिरवारिसं स्थितानां धारणमुरसा, क्षणे क्षणेऽप्रयचन्दनिप्रयञ्जकालीयमृणालः शितवातवारिभिरूत्पलकुमुदकोकनदसोगन्धिकपद्मानुगतेश्च वारि भिरिभिप्रोक्षणं, श्वतिसुखमृदुमधुरमनोनुगानां च गीतवादित्राणां श्रवणं, श्रवणं चाभ्यदयानां, सुहृद्धिश्च संयोगः; संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितां शुक्तस्य संयोगः; संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितां शुक्तस्य साहारधारिणीभिः, निशाकरां श्चशीन तलप्रवातहम्यवासः, शैलान्तरपुलिनशिशरसदनवसनव्यजनपवः नसेवा, रम्याणां चोपवनानां सुखिशिशरसुरभिमास्तोपहितानामुः पसेवनं, सेवनं च नलिनोत्पलपद्मकुमुदसौगनिधकपुण्डरीकशतः प्रहस्तीनां, सौम्यानां च सर्वभावानामिति ॥१५॥

इलेष्मलस्यापि इलेष्मप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं इलेष्मा

१ इस्तशब्दः कलापवाची । तथा च-निलनोत्पलादिगुच्छानामित्यर्थः। हदानामिति पाठे स्पष्टम् , निलनादयः शतपत्रान्ताः सर्वे सरोजभेदाः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

3 0

cH.

ोप-

ारै:

नेह-

वण∙

का

₹,

वरे-

र्था

ोप-

ारैः

पिं

शीं

ानां

रसं-

ाल:

ारि:

ाणां भिः

र्शी'

व-

ामु ात'

मा

र्धः ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तिविः कारैः शरिरमुपतपति वलवर्णसुखायुपामुपवातायः तस्यावजयनं-विधियुक्तानि तीक्ष्णेष्णानि संशोधनानि, रूक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्याः णि कट्रतिक्तकपायोपहितानि, तथैव धावनलङ्गनप्लवनपरिसरणजा-गरणनियुद्धव्यवायव्यायामोन्मर्दनस्नानोत्सादनानि, विशेषतस्ती-क्ष्णानां दीर्घकालास्थितानां मद्यानामुपयोगः सधूमपानः, सर्वश्रश्ची-पवासः, तथोष्णं वासः, सुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ १६ ॥

भवति चात्र। सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषवित् ।

सर्वभेषजतत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणैपतिभेवेत् ॥ १७॥

तत्र इलोकाः ।

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम्। परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥ १८॥ दोपसंख्या विकाराणामेकदेशः प्रकोपणम्। जरणं प्रति चिन्ता च कायाग्नेर्धुक्षणानि च॥ १९॥ नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च। रोगानीके विमाने ऽस्मिन् व्याहतानि महर्षिणा ॥ २०॥ इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने रोगानीकविमानं नाम पष्ठे।ऽध्यायः॥ ६॥

सप्तमोऽध्यायः।

अथातो व्याधित रूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेय:॥२॥ इह खलु हो पुरुषो व्याधितरूपो भवतः -गुरुव्याधितो लघु च्याधितश्च । तत्र गुरुच्याधित एकः सत्त्वबलशरीरसम्पदुपेतत्वाङ्घनु

१ प्राणपतिः प्राणाभिसरः।

२ व्याधितरूपशब्दः व्याधितसदृशपरः। सादृश्यन्त्र — भ्रमात्मकम्, भ्रम हेतुर्वोद्भुरकौशलम्, सादृदये हेतुः सत्त्वादिसम्पत्तिराधिकव्याधिते । सत्वादि-हीनता स्वल्पव्याधिते।

च्याधित इव दृश्यते, लघुज्याधितोऽपरः सन्वादीनामधमत्वाद्गुरुव्याधित इव दृश्यते; तयोरकुशलाः केवलं चक्षुपेव रूपं दृष्ट्याऽध्यव स्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते । न हि ज्ञानावयवेन कृत्से ज्ञानं मुरपद्यते । विप्रतिपद्यन्ते । न हि ज्ञानावयेवेन कृत्से ज्ञानं मुरपद्यते । विप्रतिपद्यन्ते । ले यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासा द्यन्ति, तदा तमलपदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोपानुदीरयन्ति; यदा नु लघुव्याधित गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति, तं महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्षणं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोपानितिनिर्हत्येव शरीरमस्य क्षिण्य नित । एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्सने ज्ञेय ज्ञानमाभिमन्यमानाः परिस्खलन्ति, विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वं सर्वथा यथासम्भवं परीक्ष्यं परीक्ष्याऽध्यवस्यन्तो न कचिद्यपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थं मभिनिर्वर्तयन्ति च ॥ ३॥

भवन्ति चात्र।

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधीनां रूपमातुरे।
हृष्ट्वा विपतिपद्यन्ते वाला व्याधिवलावले ॥ ४॥
ते भेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः।
व्याधितानां विनाशाय क्रेशाय महतेऽपि वा॥ ५॥
प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा।
न स्वलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन॥ ६॥

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्यायसम्भवं व्याधितः रूपहेतुविप्रतिपत्तो कारणं सापवादं सम्प्रतिपत्तिकारणं चानपवादं

१अत्र ज्ञानशब्दः करणसाधनः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं, दर्शनस्पर्शनप्रश्नाः दिसमृहः, केवलदर्शनमेकदेशः समृहस्य' ज्ञेय रोगे ।

२ ज्ञानं वोधः, अत्र भावसाधनः।

३ रूपरसगन्धस्पर्शशब्देत्यादिगुणगणनायां संख्वाडनन्तरं परिमाण पाठः, अतः संख्याया अयं संख्याऽयं परिमाणम ।

४ विप्रतिपत्तिविंरुद्धज्ञानस्। ५ संप्रतिपत्तिः सम्यग् ज्ञानम्।

U OF

व्या-

ध्यवः

क्रत्सने

ज्ञाने

ासा

गिधनं

ाधितं

र्म¥2

भ्रगवः

परि-

म्भवं

मर्थ-

धित

पवादं

परना

माण

निशम्य भगवन्तमात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वकृमीणां पुरुषसंश्र-याणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामश्रभावाचिकित्सितविशेषान् पश्र-च्छोपसंगृह्य पादौ ॥ ७ ॥

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः—इह खट्विग्निवेश ? विंशति-विधाः कृमयः पूर्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः, ते पुनः प्रकृतिभार्भेद्यमानाश्चतुर्विधा भवन्तिः, तद्यथा--पुरीपजाः, इलेप्मजाः शोणितजा, मलजाश्चेति ॥ ८ ॥

तत्र मलो बाह्यश्वाभ्यन्तरश्च । तत्र वाह्यं मले जातान्मलजान् सञ्चक्ष्महे । तेषां समुत्थानं -- मृजावर्जनं, स्थानं -- केशश्मश्रलोम-पक्ष्मवासांसि, संस्थानम् -- अणवस्तिलाकृतयो बहुपादाइव, वर्णः -कृष्णः शुक्कश्च, नामानि - यूकाः पिपीलिकाश्च, प्रभावः -- कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्वर्तनं च, चिकित्सितं त्वेषाम् -- अपकर्षणं मलोप-घातो मलकराणां च भावानाम् नुपसंवनमिति॥ ९॥

शोणितजानां तु खलु कुष्टैः समानं समुत्थानं; स्थानं—रक्तवा-हिन्यो धमन्यः; संस्थानम्-अणवो वृत्ताश्चापदाश्च, सूक्ष्मत्वाचैके भवन्त्यदृश्याः; वर्णः-ताम्रः; नामानि-केशादा, लोमादा, लोमद्वीपाः, सौरसा, औदुम्बरा, जन्तुमारश्चेतिः, प्रभावः-केशश्मश्चनखलोमप-क्ष्मापध्वंसो, व्रणगतानां च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणानि, अतिवृद्धानां च त्वक्तिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमितिः; चिकित्सितमप्येषां कुष्टैः समानं, तदुत्तरकालसुपदेक्ष्यामः ॥ १०॥

इलेप्सजाः श्लीरगुडतिल्रमत्स्यान्पमांसापिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्तेहाजीर्णप्तिक्षिन्नसंकीर्णविरुद्धासात्स्यभोजनसमुत्थानाः। तेषामामागयः स्थानं। प्रभावस्तु—ते प्रवर्धमानास्तूर्ध्वमधो वा विसर्पन्त्युभयतो वाः संस्थानवर्णाविशेषास्तु—श्वेताः पृथुवध्नसंस्थानाः केचित्,
केचिद्धृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयः श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदः
णवो दीर्घोस्तन्त्वाकृतयः श्वेताः, तेषां त्रिविधानां इलेप्मिनिमित्तानां
कृमीणां नामानि—अन्त्रादाः, उदरादाः, हृदयादाः, चुरवः, दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्चेतिः, प्रभावो-हृक्षास आस्यसंस्वण-

१ 'गण्डूपदः किल्चुलकः' इत्यमरः।

मरोचकाविपाको ज्वरो मूर्छा जुम्भा क्षवथुरानाहोऽङ्गमर्दश्चिहैः कार्स्य पारुष्यमिति ॥ ११ ॥

पुरीपजास्तुल्यसमुत्थानाः इलेष्मजैः तेषां स्थानं —पक्वाशयः, ते प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति, यस्य पुनरामाशयोनमुखाः स्युक्तस्योद्गारानिश्वासाः पुरीपगान्धिनः स्युःः संस्थानवर्णाविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा जव्णाशुकसंकाशाः केचित्, केचित्तः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताःः, तेषां नामानि ककेस्का, मकेस्का, लेलिहाः, सञ्चलकाः, सासुरादाश्चेतिः प्रभावः पुरीपभेदः काइकं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्वर्तनं च, त एव चास्य गुदमुखं पित्तुदन्तः कण्डं चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते, त एव जातहर्षा गुदनिष्कमणमितवेलं कुर्वन्तिः इत्येवमेष इलेष्मजानां पुरीषजानां च कृमीणां समुत्थानादिविशेषः॥ १२॥

चिकिःसितं तु खल्वेषां समासेनोपादस्य पश्चाद्विस्तरेणापदेक्ष्या मः। तत्र सर्वक्रमीणामकर्पणमेवादितः कार्यः, ततः प्रकृतिविघातः,

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ॥ १३॥

तत्रापकर्षणं-हस्तेनाभिगृह्य विमृश्योपकरणवताऽपनयनमनुपक् रणेन वा, स्थानगतानां तु क्रमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतः। तच्चतुर्विधं; तद्यथा—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनित्यः पक्षप्विधिः॥ १४॥

र्प्रकृतिविद्यातस्वेषां, चित्रुतिक्तकपायक्षारोष्णानां द्रव्याणासुष योगः, यच्चान्यदिष किञ्चिच्छ्लेष्मपुरीषप्रःयनीकभूतं तत् स्यातः इति प्रकृतिविद्यातः ॥ १५ ॥

"अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति'यदुक्तं निदा निवधौ तस्य वर्जनं, तथाप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणाम्। इति रुक्षण तश्चिकित्सतमनुष्याख्यातम्, एतदेवं पुनविस्तरेणोपदेक्ष्यते ॥१६॥

अथैनं कृमिकोष्टमातुरमम्रे पड्डात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपः पाद्य श्वोभूत एनं संशोधनं पायिताऽस्मीति क्षीरदिधगुडितिलमः त्स्यानुपमांसिपष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसम्प्रयुक्तैभोजियः, सार्य प्रातः

१ प्रत्यनीकभूतं विपरीतम्।

अठ Digitized by Arya San निमारी सिर्मा Chennai and eGangoth श्रीपपादयेत् समहीरणार्थं चैव क्रमीणां कोष्टाभिसरणार्थं च भिषक्, ामुप-२ विडङ्गकषायो हि वैद्यकन्यवहाराद्- खिरिककषाय इत्यु-यत्त इति दत्तः। CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

y of

छिंदै:

शयः, युस्त-नुस्म-त्पुनः रुका. रभेदः परि तहर्षा नां च

क्ष्या-वातः,

नुपक यतः। मित्य

ामुप यात्ः

निदा व्सण 119६॥

लम-

प्रात-

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennal and eGangotri

The harm Sahlari Chim Mills LTd.

Orai.

Tampad Varanani

Brok No 144. R.No. 3576

Sir Ram Ray Shulla Sto si Badri Naran

Shulla Vill. Develasspry R.C. Suriyava

Block - Storiyava Munto Varanani

Rs. 211.00.

1 Shame 200'00

211 · W SA - C -

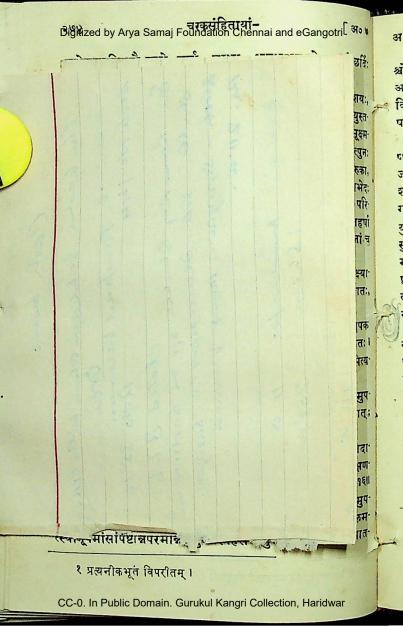
A.D. D. C.

Book N. 33884

Ref. No. 10

A-t. & 25/-

Date 17.12.69

अ० थे] Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangoin

y of

छिते.

शय:,

युस्त-

नुसम-

त्पुनः

रुका, भेदः

परि

हिपां

तां च

क्या-

ातः,

पिक

तः।

नत्य

मुप

ात्;

दा

भण'

मुप-

रम-

॥त-

श्चोपपादयेत् समुदीरणार्थं चैव कृमीणां कोष्टाभिसरणार्थं च भिपक्, अथ व्युष्टायां रात्रो सुखोपितं सुप्रजीर्णभुक्तं च विज्ञायास्थापनवमन-विरेचनैस्तदहरेवोपपादयदुपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्वान् परीक्ष्यविशे-पान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १७ ॥

अथाहरेति व्यात् म्हलकसर्पपलञ्चनकरञ्जाशियमञ्जाशियुलरपुप्राभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरककालमालकपणांसक्षवकफाणिइझकानि सर्वाण्यथवा यथालामं, तान्याहतान्यभिसमीक्ष्य खण्डः
शक्तिद्यित्वा प्रक्षात्व पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थात्यां समावाप्य
गोमूत्रेणाधाँदकेनाभ्यासिच्य साधयेत् सततमवघष्टयन् दन्यां, उपयुक्तभूविष्ठेऽम्भसि गतरसेप्वापेधेषु स्थालीमवतार्थ, सुपरिप्तं कपायं
सुखोष्णं मदनफलिपपलीविडङ्गकल्कतैलोपहितं, स्वार्जिकालवणितः
मभ्यासिच्य वस्तो विधिवदास्थापयेदेनं; तथाऽकालकंकुटजाढकीकुषकेटर्यकपायेण वा, तथा शियुपीलुकुस्तुम्बुहकहुकासप्पकपायेण,
तथाऽऽमलकश्द्रक्षवेरदाहहरिद्रापिचुमर्दकषायेण मदनफलादिसंयो-

गसंयोजितेन त्रिरात्रं सप्तरात्रं वाऽऽस्थापयेत् ॥ १८ ॥ प्रत्यागते च पश्चिमे बस्तो प्रत्याश्वस्तं तदहरेवोभयतोभागहरं संशोधनं पाययेद्युक्तयाः तस्य विधिरुपदेक्ष्यते-मदनफलपिप्पलीकः पायस्याधीक्षलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मे प्रय-च्छेत्, तदस्य दोपमुभयतो निर्हरित साधुः एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि प्रतिसंसुज्य पाययेदेनं बुद्धया सर्वविशेपानवेक्ष-

माणो भिषक् ॥ १९ ॥ अथेनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्ने शैखिरकेंकपायेण सुखोण्णेन अथेनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्ने शैखिरकेंकपायेण सुखोण्णेन परिषेचयेत् , तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्वेदकार्थान् कार-येच्छश्वत् ; तदभावे वा कटुतिक्तकपायाणामौषधानां क्वाथेर्मूत्रक्षा-रैवा परिषेचयेत् । परिषिक्तं चैनं निवातमागारमनुश्वदेश्य पिष्पछी-मूलचन्याचित्रकश्क्षक्रवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपाचरेत् ।

१ पश्चिमे तृतीयपुरके लक्ष्यते विस्तारोऽनेनेति। लक्षणं तत आद्यादेराक्र-

तिगणत्वात्तिसिस्तेन लक्षणतः सक्षपतः। २ विडङ्गकषायो हि वैद्यकव्यवहाराद् शैखरिककषाय इत्युच्यते इति दत्तः।

विलेप्याः क्रमागतं चेनमनुवासयेद्विडङ्गतैलेनेकान्तरं द्विस्त्रिर्वा ॥२०॥ यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाञ्झीर्षादान् कृमीन्मन्येत शिरस्येवाभि सर्पतः कांश्चित्, ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदः पामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ २१॥

यस्त्वभ्याहार्यविधिः प्रकृतिविधातायोक्तः कृमीणां, तमनुज्या ख्यास्यामः--सूषिकपर्णी समूलाग्रप्रतानामाहृत्य खण्डशङ्खेदयित्वो-ल्लखेले क्षोदियत्वा पाणिभ्यां पीडियत्वा रसं गृह्णीयात् , तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गा रेषुं विपाच्य विडङ्गतेललवणोपाहितां कृमिकोष्टाय भक्षयितुं प्रय-च्छेत्, अनन्तरं चाम्लकाञ्जिकसुद्धिद्वा पिष्पल्यादिपञ्जवर्गसंसृष्टं सलवणसनुपाययेत् ॥ २२ ॥

अनेन कल्पेन मार्कवार्कसहचरनीपनिर्गुण्डीसुसुखसुरसकुठेरक गण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिउजकवकुलकुटजसुवर्णक्षीरीस्वरः सानामन्यतमस्मिन् कारयेत् पूपिलकाः, तथा किणिहीकिरातिककः सुवहामलकहरीतकीविभीतकस्वरसेषु कारयेत् पूपलिकाः। स्वर सांश्चेतेपामेकेकशो द्रन्द्रशः सर्वशो वा मधुविछीलतान् प्रातरनन्नाय पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

अथाश्वशकृदाहत्य महति किलि झके प्रस्तीर्यातपे शोपायित्वोर् खले क्षोदयित्वा दपदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारायित्वा विद्य कषायेण त्रिफलाकषायेण वाऽष्टकृत्वो दशकृत्वो वाऽऽतपे सुपरि भावितानि भावियत्वा दपदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारायत्वा नवे कलशे समावाष्यानुगुप्तं निधापयेत्; तेषां तु खलु चूर्णानां पाणितलं चूर्णं यावद्वा साधु मन्येत, तत् क्षोद्रेण संसृज्य कृमिकी

ष्टाय लेढं यच्छेत्॥ २४॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलश्रामाणेन संपोध्य स्नेहभाविते दढे कलशे स्क्मानेकच्छिद्वुध्ने शरीरसुपवेष्ट्य मृदावलिप्ते समावा प्योडुवेर्ने पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैवान्यस्य

१ 'कटकिलिअको समानौ' इत्यमरः। २ 'उद्खलमुल्खलम्' इलमरः।

३ पाणितलम् अक्षमात्रम् , अक्षः पिचुः पाणितलम् । ४ उडुपेन आच्छादनेन ।

अ Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ताद्रोमयैरुपचित्य दाहयेत् ; स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि गिकतस्नेहानि च भछातः कास्थीनि, ततस्तं कुम्भमुद्धरेत्; अथ तस्माद्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेह-मादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णेः स्नेहार्धमात्रेः प्रतिसंसज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽसमे मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विश्चियते, विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्तां ॥ २५ ॥

एवमेव भद्रदारुसरलकाष्टरनेहानुपकरूप पातुं प्रयच्छेत्, अनु-

वासयेचैनमनुवासनकाले॥ २६॥

y of

112011

गिभ

वयेद-

व्या-

रत्वो-

रसेन

वङ्गा

प्रय-

. वंसप्टं

उरकः

स्वर-

क्तक-

स्वर-

न्नाय

बोद्-

ोडङ्ग

परि-

पेत्वा

र्गनां

को

विते ावा

गस्य

नेन।

अथाहरेति बयात् शारदान्नवांस्तिलान् सम्पदुपेतान्; ताना-हत्य सुनिष्पूय शोधियत्वा विडङ्गकपाये सुखोणो प्रक्षिप्य निर्वाप-वेदादोपगमनात्, गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रख्नान् प्रलुच्य पुनरवे सुनिष्पूताञ् शोधयित्वा विडङ्गकपायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभाविता-नातपे शोषयित्वोदृखले संक्षुद्य दृषदि पुनः इलक्ष्णपिष्टान् कार-द्रोण्यामभ्यवधाय विडङ्गकपायेण मुहुर्मुहुरवासिञ्चन् पाणिमर्दमेव मर्दयेत्; तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदि-यात्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ दृढे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निधाप-येत्। अथाहरेति वयात्-तिल्वकोदालकयोद्दी विल्वमात्री पिण्डी श्चक्षणिष्टो विडङ्गकपायेण, ततोऽर्धमात्रौ इयामात्रिवृतयोस्तदर्धमात्रौ-दन्तीद्रवन्त्योरतोऽर्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरितिः एतं सम्भारं विडङ्ग-कपायस्यार्घाढकमात्रेण प्रतिसंस्रुच्य ततस्तैलप्रस्थमावाप्य सर्वमा लोड्य महति पर्योगे समासिच्याग्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखो पविष्टः सर्वतः स्नेहमवलोकयन्नजसं मृद्वग्निना साधयेदव्या सतत-मवघट्टयन्; स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो, यथास्वं गन्धवर्णस्सोत्पत्तिः, सम्वर्तते च भेप-जमञ्जुलिभ्यां मृद्यमानमतिमृद्धनतिदारुणमनञ्जुलियाहि चेति, स कालस्तस्यावतारणायः, ततस्तमवतीणं शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय ग्रुचौ दृढे कलशे समासिच्य पिधानेन पिधाय ग्रुहेनां वस्त्र-

१ अथेनं सम्य विवरिक्तमित्यादिनोक्ता आनुपूर्वी=क्रमः।

२ पाणिमर्दम् , णमुलन्तम् , कषादित्वाद् यथाविघ्यनुप्रयोगः । ३ 'सर्वानुभूतिः सरलात्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् । त्रिभाण्डी रोचनी' इसमरः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

चेत्रसम्हित्स्यं निष्ठां निष्ठां वात eGangotr अ० ७ पटेनावच्छाय सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् । ततोऽस्मै मात्रं प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते, सम्यगपहत्तदोषस्य चानुपूर्वं यथोक्ता; ततश्चेनमनुवासयेदनुवासनकाले; एतेनैव च पाकविधिना सर्षपातसीकरञ्जकोशातकीस्रोहानुपकरूप्य पाययेत् सर्वविशेषानवेश्व- माणः; तेनागदो भवतीति ॥ २७॥

एवं द्वयानां श्रेष्मपुरीषसम्भवानां कृमीणां समुत्थानस्थानसंस्था नवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः ॥२८॥

विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूथिष्ठं तेष्वी पभेषु पुरीषजानां कृमीणां चिकित्सितं कार्थ, मात्राधिकं पुनः शिरो विरेचनवमनोपशमनभूथिष्ठं तेष्वीषभेषु इल्लेष्मजानां कृमीणां चिकि त्सितं कार्थम् ॥ २९॥

इत्येष कृमिन्नो भेषजविधिरनुःयाख्यातो भवति । तमनुतिष्ठता यथास्वं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् ॥ ३० ॥

यथोद्देशमेवमिदं कृमिकोष्टचिकित्सितं यथावद्नुव्याख्यातं भवात ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र ।
अपैकर्षणमेवादौ कृमीणां भेषजं स्मृतम् ।
ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥ ३२ ॥
अयमेव विकाराणां सर्वेषामिष निग्रहे ।
विधिर्दष्टिस्थिषा योऽयं कृमीनुद्दिश्य कीर्तितः ॥ ३३ ॥
संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ।
एताविद्विषजा कार्यं रोगे रोगे ्यथाविधि ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोकी ।
व्याधितौ पुरुषौ जाज्ञा भिपज्ञे सप्रयोजनौ ।
विंशतिः कृमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥ ३५ ॥
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ।
शिष्यसम्बोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥ ३६ ॥

इत्यिग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने व्याधितः रूपीयं विमानं नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

१ अपकर्षणं निष्कासनम्, वाह्यानां कङ्कतिकादिना, कोष्ट्यानां कृषि

अ Digitized by Arya Samaj म्विमानुस्थानम् hennai and eGangotriरे ४९

श्रष्टमोऽध्यायः।

अथातो रोगभिषीजितीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वुद्धिमानाःमनः कार्यगुरुलाववं कर्मफलमनुबन्धं देशकालो च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्धिपानुभूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत । विवि-धानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोकेः तत्र यन्मन्येत सुमहद्य-शस्त्रिधीरपुरुपासेवितमर्थवहुलमासजनपूजितं त्रिविधिशिष्यवुद्धिहि-तमपगतपुनरुक्तरोषमार्थं सुप्रणीतस्त्रभाष्यसङ्गहक्रमं स्वाधारमनः वपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थतस्वविनिश्च-यप्रधानं सङ्गतार्थमसङ्गलप्रकरणमाग्रुप्रवोधकं लक्षणवचोदाहरणवच्च, तदिभप्रपद्येत शास्त्रम् । शास्त्रं होवंविधममल इवादित्यस्तमो विध्य प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३॥

ततोऽनन्तरमाचायँ परीक्षेत । तद्यथा—पर्यवदातश्चतं परिदृष्टः कर्माणं दक्षं दक्षिणं ग्रुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सवेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनस्यकमकोपनं केशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थं वेतिः एवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमात्तेवो मेघ इव शस्यगुणेः सुशिष्यमाग्रु वेद्यगुणेः सम्पादयति ॥॥॥

तमुपस्त्यारिराधयिपुरुपचरेदग्निवच देववच राजवच पितृवच भतृवचाप्रमत्तः; ततस्तत्प्रसादात् कृत्स्तं शास्त्रमधिगम्य, शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य सोष्टवेऽर्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयो भूयः प्रयतेत सम्यक्॥ ५॥

तत्रोपाया च्याख्यास्यन्ते अध्ययनमध्यापनं तद्विधैसम्भाषा चेत्युपायाः ॥ ६ ॥ तत्रायमध्ययनविधिः — कर्ट्यः कृतक्षणः प्रातरूःथायोपन्यूपं वा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

वेक्ष-स्था-

Ho to

मात्रां

पूर्वी

धिना

॥ विशेष्ट्री शेरो-

ष्टता

यातं

र्गमः

१ रागभिषग्जित चिकित्सितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रोगभिषग्जितीयम्। तत्वज्ञास्य तदुपयोगित्वप्रतिपादनात्।

२ ६ ९ आधारो विषयो यरिमन्तत्, शोभनाभिषेयमित्यर्थः।

र स विद्या यस्य सः-तिद्वद्यः, समानिवद्यस्तेन सह सम्भाषणं सम्भाषा।

४ कल्यो नीरोगः, 'कल्यौ सज्जनिरामयौ' नानार्थेऽमरः । कृतक्षणः पठ-नार्थे गृह्यतसमयः।

कृत्वाऽऽवश्यकमुपस्पृश्योदकं देविषिगोवाह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्येभ्यो नमस्कृत्य समे ग्रुचौ देशे सुखोपिवधो मनः पुरः सराभिर्वागिभः सूत्र मनुपरिकामन् पुनः पुनरावर्तयेद्बुध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं स्व-दोपपरिहारार्थं परदोषप्रमाणार्थं चः एवं मध्यन्दिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहापयन्नध्ययनमभ्यस्येत्; इत्यध्ययनिविधिः॥ ७॥

अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः शिष्यमेवादितः परीक्षेत । तद्यथा—प्रशान्तमार्यप्रकृतिमक्षुद्धकर्माणसृजुचक्षुर्मुखना सावंशं तनुरक्तविशदिज्ञह्ममिवकृतदन्तौष्टमिमिणेणं धितमन्तमनहः क्षृतं मेधाविनं वितर्करमृतिसम्पन्नसुदारसन्त्रं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिनमन्यक्षमन्यपपन्नेन्द्रियं निमृतमनुद्धतवेश्वामन्यसनिनमर्थतत्वभावकमकोपमं शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादिक्षण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यम् लुब्धमनलसं सर्वभृतहितैषिणमाचार्यसर्वानुशिष्टिप्तिपत्तिकरमनुरक्तम्, एवंगुणसमुदितमध्याप्यमाहः ॥ ८॥

एवंविधमध्ययनार्थमुपस्थितमारिराधियपुमाचार्योऽनुभाषेत— उदगयने ग्रुक्कपक्षे प्रास्तेऽहिनि तिष्यहस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवित शिशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः काषायवस्त्रसम्बीतः सगन्ध हस्तः सिमधोऽग्निमाज्यमुपल्लेपनमुदकुम्भान् माल्यदामदीपिहरः ण्यहेमरजतमणिमुक्तािन हुमक्षौमपरिधीन् कुशलाजसर्पपाक्षतांश्च ग्रुक्कानि च सुमनांसि प्रिथिताग्रिथितानि मेध्यांश्च भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्टस्वेति। स तथा कर्यान् ॥ ९॥

ष्ट्रष्टानादायोपतिष्टस्वेति । स तथा कुर्यात् ॥ ९ ॥ तसुपिश्यतमाज्ञाय समे छुचौ देशे प्राक्त्रवणे उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशासीणं सुपिरिहितं पिरिधिभिश्चतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदककुम्भक्षौमहेर्महिरः ण्यरजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेध्यभक्ष्यगन्धशुक्कपुष्पलाजसर्षपाः क्षतोपशोभितं कृत्वा, तत्र पालाशीभिरेज्जदीभिरोदुम्बरीभिर्माध्कीः

१ इति-आचार्योऽनुभाषत-शति पूर्वेणान्वयः।

२ हेमाहिरण्ये सुवर्णभेदौ घटिताः घटिता वा।

अDigitized by Arya Samaj निर्मालका Thennai and eGangotr रे१

10 6

भयो

सूत्र-

स्व-

ੀ ਚ

देत:

वनाः

नह-

थवा

तवे-

ाप्रा-

र्थम-

न्र-

मेन

रणे

न्ध

हेर-

तंश्च

ia

वा शिर्ण

हेर: पा-

की-

भिर्वा समिद्धिरग्निमुपसमाधाय प्राञ्ज्ञातः ग्रुचिरध्ययनविधिमनु-विधाय मधुसपिभ्या त्रिस्त्रिर्जुहुयादग्निमाशीःसम्प्युक्तैर्मन्त्रेर्वह्माण-मरिन धन्वान्तरि प्रजापतिमध्यिनाविनद्रमृपीश्च सूत्रकारानिभमन्त्र-यमाणः पूर्वं स्वाहेति, शिष्यश्चेनमन्वालभेत । हुत्वा च प्रक्षिणम-ग्निमनुपरिकामेत्; ततोऽनुपरिक्रम्य बाह्मणान् स्वस्ति गाचयेत्, भिषजश्चाभिपुजयते॥ १०॥

अथेनमभिसकारो ब्राह्मणसकारो भिषक्सकारो चानुशिष्यात्-ब्रह्मचारिणा इमश्रुधारिणा सत्यवादिनाऽमांसादेन मध्यसेविना निर्मत्सरेणाशस्त्रधारिणा च भवितब्यं, न च ते मद्वचनात् किञ्चिदः कार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद्विपुलादधर्म्यादनर्थसम्प्रयुक्ताः ह्राऽप्यर्थात् , मद्र्पणेन मत्प्रधानेन मद्धीनेन मित्प्रयहितानुवर्तिना च शक्तवद्गवितव्यं, पुत्रवद्दासवद्धिवच्चोपचरताऽनुसर्तव्योऽहम्, अनुत्सुकेनावहितेनानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यकारिणाऽनसूयकेना भ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यं, अनुज्ञातेन प्रविचरता पूर्वं गुर्वधौपीनवाः हरणे यथाशक्ति प्रयतितब्यं, कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलामं प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता त्वया गोत्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्माऽऽ शासितव्यमहरहरुत्तिष्ठता चोपविशता च, सर्वात्मना चातुराणा मारोग्ये प्रयतितव्यं, जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोग्धव्यं, मनसाऽपि च परिश्वयो नाभिगमनीयास्तथा सर्वमेव परस्वं, नि भृतवेशपरिच्छेदेन भवितव्यमशौण्डेनापापेनापापसहायेन श्रक्षण-गुक्क धर्म्य धन्यसत्यशर्म्य हितमितवचसा देशकाल विचारिणा स्मृति-मता ज्ञानोत्थानोपकरणसम्पत्सु नित्यं यलवता च, न च कदाचि द्राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वाऽ प्याषधमनुविधातव्यं तथा सर्वेषामत्यर्थविकृत्दुष्टदुःखशीलाचारो-पचाराणामनपवादप्रतीकाराणां मुमूर्पूणां च तथेवासन्निहितेश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा, न च कदाचित् स्त्रीदत्तमामिपमादातव्यमन

कर्तणाम् । एवमग्रेऽपि ।

२ मनसापि नाभिगमनीयमिति विभक्तितिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयः। ३ राजदिष्टानां राजनिष्ठद्वेपविषयीभूतानाम् , राजदेषिणां राजकर्मदेष-

नुज्ञातं भर्त्राऽथवाऽध्यक्षेण, आतुरकुलं चानुप्रविश्वता त्वया विहिन्त्रित्तानुमतप्रवेशिना सार्धं पुरुषेण सुसंवितिनावािकशरसा स्मृति मता स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वभाचरता बुद्ध्या सम्यगनु प्रवेष्टव्यम् अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धीिन्द्रयािण न कचित्प्रिणिषा तव्यान्यत्रातुरादातुरोपकारार्थाद्वाऽऽतुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चातुरकुलप्रवृत्तयो बिहिर्निश्चारयितव्याः, हसितं चायुषः प्रमाणमातुरस्या न वर्णयितव्यं जानताऽपि तत्र यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय सम्पद्यते, ज्ञानवताऽपि च नात्यर्थमात्मने ज्ञाने विकत्थितव्यम्, आप्तादिप हि विकत्थमानादत्यर्थमुद्धिजन्त्यन्ते ॥ ११॥

न चैव ह्यस्ति सुतरमायुर्वेदस्य पारं, तस्माद्प्रमत्तः शश्वदिभयो गमिस्मन् गच्छेत्, एत्वच कार्यम्, एवंभूयश्च वृत्तसौष्टवमननुस् यता परेभ्योऽप्यागमियत्वयं, कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमताऽमित्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लोक्यमभ्युपदिशतो वचः श्रोत्वयमनुवि, धात्वयं चेति॥ १२॥

अतः परिमदं ब्र्यात्—देवताग्निद्विजातिगुरुगृद्धसिद्धाचार्येषु ते नित्यं सम्यग्वर्तितव्यं, तेषु ते सम्यग्वर्तमानस्यायमिश्नः सर्वगन्धरः सरत्नवीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युः, अतो Sन्यथा वर्तमाः नस्याशिवायेति । एवं ब्रुवित चाचार्ये शिष्यस्तथेति ब्र्यात् ; यथोः पदेशं च कुर्वन्नध्याप्यो ज्ञेयः, अतो Sन्यथा त्वनध्याप्यः; अध्याप्य मध्यापयन् द्याचार्यो यथोक्तेश्चाध्यापनफळेर्योगमाप्नोति, अन्येश्चाः चुक्तैः श्रेयस्करेर्गुणैः शिष्यमात्मानं च युनिक्तः इत्युक्तावध्ययनाध्यापनिविधी यथावत् ॥ १३॥

संभाषाविधिमत अर्ध्व व्याख्यास्यामः-भिषक् भिषजा सह संभाषेत । तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमिष चाभिनिर्वर्तयित, वचनशक्तिमिष चाधत्ते, यशश्चाभि दीपयित, पूर्वश्चते च सन्देहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रतसंशयमपकर्षति, श्चते चासन्देहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्वर्तयित, अश्चतमिष च कञ्चिद्यं श्रोत्रविषयमापादयित, यद्वचाँचार्यः शिष्याय शुश्रूपवे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

To a

विटे-

र्गत-

गनु-

ाधाः

न

ाण-

या-

ननो

त्य-

यो

स्

र्यः

=यं

वे,

Į₹-

11-

गो-

य-

II-

11-

ह

H-

Ť,

प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुद्धाभिमतमर्थजातं तत् परस्परेण सह जरुपन् पिण्डेने विजिगीपुराह संहर्पात्, तस्मात्तद्विद्यसंभापामभि-प्रशसन्ति कुशलाः॥ १४॥

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसंस्भाषा भवति-सन्धायसस्भाषा, विगृ-ह्यसस्भाषा चेति॥ १५॥

तत्र ज्ञानविज्ञानव चनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नेनाऽनोपनेनाऽनुपस्कृत्विधि वानसूत्रकेनानुनेयेनानुनयकोविदेन क्षेत्रक्षमेण प्रियसम्भाषणेन च सह सन्धायसम्भाषा विधीयते। तथाविधेन सह कथयन् विश्रद्धः कथयेत् , पृच्छेदिष च विश्रद्धः, पृच्छते चास्मै विश्रद्धाय विद्यादमर्थं ब्रयात् , न च निप्रहमयादुद्विजेत, निगृह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकत्येत, न च मोहादेकान्तप्राही स्यात् , न चाविदित्तमर्थं मनुवर्णयेत् ; सम्यक् चानुनयेनाऽनुनयेत् , तत्र चाविद्वितः स्यात् । इत्यनु होम्सम्भाषाविधिः ॥ १६ ॥

अत ऊध्वीमतरेण सह विगृद्धसम्भाषायां जल्पेच्छ्रेयसा योगमात्मनः पश्यन् । प्रागेव च जल्पाजल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक् परीक्षेत, सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिप्रवृत्तिनवृत्तिकालो शंसति, तस्मात् परीक्षामभिप्शसन्ति कुशलाः
परीक्षमाणस्तु खल्ल परावरान्तरिममाञ्जल्पकगुणाच् श्चेयस्करान् दोपवतश्च परीक्षेत सम्यक् । तद्यथा—श्चतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं
वचनशक्तिमितिः एतान् गुणाच श्चेयस्करानाहुः; इमान् पुनदोषवतः; तद्यथा—कोपनत्वमवेशारद्यं भीरुःवमधारणत्वमनवित्तववतः; तद्यथा—कोपनत्वमवेशारद्यं भीरुःवमधारणत्वमनवित्तवमिति । एतान् द्वयानिष गुणान् गुरुलाघवतः परस्य वैवात्मनश्च
तोल्चेत् ॥ ५७ ॥

तत्र त्रिविधः पूरः सम्पद्यते-पूवरः पूत्यवरः समो वा गुणविनिः क्षेपतः, नत्वेव कात्स्नर्थेन ॥ १८ ॥

परिषत्तु खलु द्विविधा-ज्ञानवती, मूढा चः सैव द्विविधा सती परिषत्तु खलु द्विविधा-ज्ञानवती, मूढा चः सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन-सुहत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति ॥ १९॥

१ पिण्डेन=पिण्डिताथरूपेण, पिडि संघाते पिण्डनं संघीकरणं प्रककर णार्थस्येतिपिण्डः। CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानिवज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिः पन्नायामिप मूढायां वा न कथंचित् केनचित् सह जल्पो विधीयते; मूढायां तु सुहत्परिषद्युदासीनायां वा ज्ञानिवज्ञानवचनप्रतिवचन शक्तिमन्तरेणाप्यदीसयशसा महाजनिह्येन सह जल्पो विधीयते। तिहिधेन च सह कथयता त्वाविद्धदीर्धसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथित्वयम्; अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुपहस्तता परं, निरूपयता च परिषद्ध माकारेः, वृवतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः; कष्टशब्दं च बुवता वक्तव्यो 'नोच्यते' इति, अथवा पुनः 'हीना ते प्रतिज्ञा' इति; पुनश्चाहूयमानः प्रतिवक्तव्यः-परिसम्बत्सरो भवाऽपि शिक्षस्य तावत्र त्वया गुरुरुपासितो नूनम्, अथवा पर्यासमेतावत्ते; सकृदिपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति नास्य योगः कर्तव्यः कथंचित्; अप्येवं श्रेयसा सह विगृद्ध वक्तव्यमित्याहुरेके, न त्वेवं ज्यायसा सह विगृद्ध प्रकृत्वाः ॥ २० ॥

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतेन वा विगृद्ध जल्पता सुहृत्परि पिद कथियतन्यम्, अथवाऽप्युदासीनपर्षच्यधानश्रवणज्ञानिवज्ञाः नोपधारणवचनप्रतिवचनराक्तिसम्पन्नायां कथयता चावहितेन परस्य साद्गुण्यदोषवलमविक्षितन्यः, समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्टं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेदनाविष्कृतमयोगं कुर्वन्, यत्र त्वेनमवरं मन्येत, तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात्। तत्र खिल्वमे प्रत्यवराणामाशु निग्रहे भवन्त्युपायाः तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ञाः नहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्धसूत्रः संकुलेवांनयदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनेकविधेनानेकार्थवाचिना, वचनशक्तिहीनमधौत्तस्य वाक्यस्याक्षेपेण, अविशारदमपत्रपणेन, कोपनमायासनेन, भीरुं वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेनः इत्येवमेन्तेरुपायैः परमवरमभिभवेत्॥ २१॥

तत्र इलोको । विगृद्ध कथयेद्युक्त्या युक्तं च न निवारयेत् । विगृद्धभाषा तीवं हि केषांचिद्रोहमावहेत् ॥ २२ ॥ नाकार्थमस्ति कुद्धस्य नावाच्यमपि विद्यते । कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥ २३ ॥ CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar अ of gitlzed by Arya Samaj निर्मालवार्ति Chennai and eGangoth

एवं प्रवत्ते वादे क्यात् ॥ २४॥

प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतते—संधाय परिषदाऽयनभूतमात्मनः प्रकरणसादेशायितव्यं, यहा परस्य भृशदुर्गं स्यात्, पक्षमथवा परस्य अशं विसुखमानयेत्, परिपदि चोपसंहितायामशक्यमस्माभिवं क्तुस, एपेव ते परिषद्यथेष्टं यथायोग्यं यथाभित्रायं वादं वादमर्यादां च स्थापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णीमासीत ॥ २५ ॥

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं स्रति प्राजिता भवतीति ॥ २६॥

इमानि खलु पदानि वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति; तद्यथा—वादो, दृब्यं, गुणाः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना, प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरं, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यं, संशयः, प्रयोजनं, सन्यभिचार, जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, सम्भवः, अनुयोज्यम्, अननुयोज्यम् अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः वाक्य-देापः वाक्यप्रशंसा, छलम्, अहेतुः, अतीतकालम्, उपालम्मः, परिहारः; प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रह-स्थानीमीत ॥ २७॥

ेतर्त्र वादो नाम-स यत् परः परेण सह शास्त्रपूर्वकं विगृद्ध क्ययति। स च द्विविधः संग्रहेण-जल्पो वितण्डा च। तत्र पक्षा श्रितयोर्वचनं जल्पः, जल्पविपर्ययो वितण्डा। यथा-एकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति, नास्तीत्यपरस्यः तो स्वस्वहेतुभिः स्वस्वपक्षं स्था-पयतः परपक्षसुद्धावयतः, एप जल्पः; जल्पविपर्ययो वितण्डा, वितः ण्डा नाम-परपक्षे दोषवचनमात्रमेव॥ २८॥

द्वयगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षणेः इलोकस्थाने

पूर्वमुक्ताः ॥ २९॥

अथ प्रतिज्ञा-प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं; यथा-नित्यः पुरुष अथ स्थापना स्थापना नाम तस्या एव प्रीतज्ञाया हेतुदृष्टा-इति ॥ ३०॥

१ वादेप्रवृत्ति सति एवम् - 'श्रुतहीन' मित्यादिनोक्तं कुर्यात्।

२ अधिगम्यानि वोध्यानि ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

यतेः चन रते। कथ-

0 6

क्सं-

षद-वता पुन विन्न

परि · 37-सह

त्परि वज्ञा रस्य नास्य

न्येत, नेग्रहे वेज्ञा' र्भित्रः

चेना, पणेन, वबमे- न्तोपनयनिगमैः स्थापनाः पूर्वं हि प्रतिज्ञाः, पश्चात स्थापनाः, कि ह्यप्रतिज्ञातं, स्थापयिष्यतिः, यथा-नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाः, हेतुः—अकृतकत्वादितिः, दृष्टान्तः—यथाऽऽकाशमितिः, उपनयो—यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुष इति, निगमनं-तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

अथ प्रतिष्ठापना —प्रतिष्ठापना नाम या तस्या एव परप्रतिज्ञायाः प्रति विपरीतार्थस्थापना, यथा--अनित्यः पुरुष इति विपरीतार्थ-प्रतिज्ञा, हेतु:-ऐन्द्रियकत्वादिति, दृष्टान्तः-यथा घट इति, उपनयो—यथा घट ऐन्द्रियकः-स चानित्यः-तथा चायमिति, निगमनं-तस्मा दनित्य इति ॥ ३२॥

अथ हेर्तु:-हेतुर्नामोपलाध्यकारणं, तत् प्रत्यक्षमनुमानमेतिह्यमो

पम्यमितिः एभिहेताभिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ ३३ ॥

अथ दृष्टान्तः — दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुपां बुद्धिसाम्यं, यो वण्यं वर्णयति, यथा-अग्निरुणः, द्वमुदकं, स्थिरा पृथिवी, आदित्यः प्रकाशक इति, यथा वाऽऽदित्यः प्रकाशकस्तथा सांख्यवचनं प्रकाशकमिति॥ ३४॥

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥ ३५॥ अथोत्तरम्-उत्तरं नाम साधम्योपिदिष्टे वा हेतौ वैधम्यवचनं, वैधम्योपिदिष्टे वा हेतौ वैधम्यवचनं, वैधम्योपिदिष्टे वा हेतौ साधम्यवचनं; यथा — हेनुसधर्माणो विकाराः, श्वीतकस्य हि व्याधेहेंनुसाधम्यवचनं — हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति बुवतः परो बूयात् — हेनुविधर्माणो विकाराः, यथा शरीरावयवानं दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेनुवैधम्य हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति; एतत् सविपर्ययम्तरम् ॥ ३६॥

अय सिद्धान्तः—सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिश्च साधियत्वा स्थाप्यते निर्णयः । स चतुर्विधः—सर्वतन्त्रसि द्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति । तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम—सर्वतन्त्रेषु यत्पसिद्धं—यथा

१ हेतुशब्देनात्र हेतुमूलकानि प्रमाणानि, तेषामेव तत्त्वनिश्चाय॰ कत्वात्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

01

किं

जा.

त्य

याः

ार्थ-

ì—

स्मा

ामी:

यो

त्यः

का-

3411

चनं,

ाराः,

इति

गनां रतत्

िध्य

त्रसि-

रान्त

यथा

धाय॰

सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानां व्याधीनामितिः प्तितन्त्रसिद्धान्तो नाम तिसमस्तिस्तिन्त्रे तत्तत् पसिद्धं, यथा-अन्यत्राष्टी रसाः पडत्र, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र पडिन्द्रियाः ण्यन्यत्र तन्त्रे, वातादिकृताः सर्वविकारा यथाऽन्यत्र अत्र वातादि-कृता भूतकृताश्च पासिद्धाः; अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तृयमानने सिद्धान्यत्यान्यप्यधिकरणानि भवन्ति, यथा—न मुक्तः कर्मानुवन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धा कर्मफलमोक्षपुरुप-प्रेत्यभावा भवन्ति, अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम-यमर्थमसिद्धमपरीक्षि तमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिपजः, तद्यथा—द्रव्यं न प्रधानमिति ऋत्वा वक्ष्याम इत्येवमाद्रिः । इति चर्वियः सिद्धान्तः ३० अथ शब्दः-शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः, संचतुर्वियः-दृश्यर्थश्चा-

हृष्टार्थश्च सत्यश्चावृत्तरचेति । तत्र हृष्टार्थी नाम-त्रिभिर्हेतुभिर्होपाः प्रकु-प्यन्ति पड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति, सति श्रोत्रादिसद्वावे शब्दादिग्रह-णिमितिः, अदृष्टार्थः पुनः —अस्ति प्रेत्याभावोऽस्ति मोक्ष इति, सत्यो नाम यथार्थभूतः-सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः, सन्त्युपायाः साध्यानां व्याधी-

नां, सन्त्यारम्भफलानीतिः सत्यविपर्ययश्चानृतः॥ ३८॥

अथ प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षं नाम तद्यदारमेना चेन्द्रियेश्च स्वयमुपलभ्यतेः तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदु खेच्छाह्रेपादयः, शब्दादयस्त्विन्द्रयप्रत्यक्षाः ३९ अथानुमानम् , अनुमानं नाम तको युक्तवपेक्षः । यथोक्तम् -अप्नि जरण शक्तया,बलं व्यायामशक्तया, श्रोत्रानीनि शब्दादिग्रहनेनेत्येवमादि॥४०

अथैतिहास् — एतिहाँ नामाप्तोपदेशो वेदादिः ॥ ४१ ॥ अथोपम्यम् - औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रका-॥

१ मुक्तोत्र जीवन्मुक्तः शुकादिसहरुः, आनुवन्धिकं फलाभिसन्धि सहितं, कर्म न कुरुते, निस्पृहत्वात्।

२ आत्माऽत्र मनस्तस्यैव सुखादिसाक्षात्कारहेतुत्वादत एव हेतौ

३ अत्र-एतिह्यराब्देन दार्शनिकब्यवहतं शब्दप्रमाणं वोध्यम् , तत्राऽिप तृतीया आत्मनेति। परमाप्तप्रणीतं वेद स्मृतिरूपम्।

Bigfitzed by Arya Samaj Four attendant and eGangotri [अः ८

शनैः यथा—इण्डेन दण्डकस्य, धनुपा धनुःस्तम्भस्य, ईप्वासिनाऽऽशे. रयदस्येति ॥ ४२ ॥

अथ संशयः—संशयो नाम संदेहलक्षणानुसंदिग्येप्वथंष्वनिश्चयः। यथा—दृष्टाह्यायुष्मललक्षणेरुपेताश्चानुपेताश्च तथा सिक्रयाश्चाकियाश्च पुरुषाः शीव्रभङ्गाश्चिरजीविनश्च, एतदुभयदृष्टप्टत्वात् संशयः-किन्नु स लवस्त्यकालसृत्युरुत नास्तीति ॥ ४३ ॥

अथ प्रयोजनं—नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः यथा—यद्यकाल-मृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्येरपचरिष्याम्यनायुष्याणि च परिह-रिष्यामि, कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ॥ ४४ ॥

ुअथ सञ्यभिचारं—सञ्यभिचारं नाम यञ्चभिचारणं; यथा-भवेहि दमोपधमस्मिन् ज्याधौ यौगिकमथवा नेति ॥ ४५ ॥

अथ जिज्ञासा—जिज्ञासानाम परीक्षाः यथा भेषजपरीक्षोत्ततरकाल-सुपदेक्यते ॥ ४६ ॥

अथ व्यवसाय:—व्यवसायो नाम निश्चयः यथा वातिक एवार्य व्याधिः, इदमेवास्य भेपजमिति ॥ ४७ ॥

अथार्थप्राप्तिः—अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्तेनापरस्यर्थस्यानुक्त-स्यापि सिद्धिःः यथा—नायंसंतर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थ-प्राप्तिः—अपतर्पणसाध्योऽयमिति, नानेन दिवा भोक्तव्ययित्युक्तेभव-त्यर्थप्रप्तिः—निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४१ ॥

अथ संभवः—संभवो नाम यो यतः संभवति स तस्य संभवःय-था—षड्धातवो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारोग्यस्येति ॥ ४९ ॥

अथानुयोज्यं—अनुयोज्यं नाव यद्वक्यंबाक्यदोपयुक्तं तत्, सा-मान्यतो व्याहतेष्वयंषु वा विशेषग्रहणार्थं यद्वाक्यं तद्व्यनुयोज्यं। यथा संशोधनसाध्याऽयं व्याधिरित्युक्ते, किं वमनसाध्योऽयं ? किं-वा विरेचनसाध्यः ? इत्यनुयुज्यते ॥ ९० ॥

अथाननुयोज्यम् अननुयोज्यं नासातो विपर्ययेणः यथा-अयमसाध्यः ५१

१ इष्वासिना वाणमोक्षकेण प्रसिद्धेन लक्ष्यवेधकेन आरोग्यदस्य रोग नाशकस्य वैद्यस्य साट्ट्यमुपमानम् ।

२ अध्यवसायो निश्चयः।

भिक्ति Digitized by Arya Sama Foundation Chennai and eGangotics

अथानुयोगः -अनुयोगो नाम स यत्तद्विद्यानां तद्विद्येरेव साधै तन्त्रे तन्त्रेकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नेकदेशो वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवच-नपरीक्षार्थमादिइयते; यथा-नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाते, यत् परः को हेतुरित्याह—सोऽनुयोगः ॥ ५२॥

अथ प्रत्यनुयोगः-प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्यानुयोगः; यथा-

अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ५३॥

अथ वाक्यदोप:-वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनम-धिकमनर्थकमपार्थकं विरुद्धं चेति । एतानि ह्यन्तरेण न प्रकृतोऽर्थः प्रणक्येत्। तत्र न्यूनं-प्रतिज्ञाहेत्दाहरणोपनयनिगमनानामन्यतमे-नापि न्यूनं न्यूनं भवति, यहा बहूपदिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम् । अथाधिकम् -अधिकं नाम यन्न्यूनविपरीतं, यद्वा-SSयुर्वेदे भाष्यमाणे बाईस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत्किञ्चिदप्रतिसम्ब-द्धार्थमुच्यते, यद्वा सम्बद्धार्थमपि द्विरिभधीयते तत् पुनस्कत्वाद-धिकं; तच्च पुनरुक्तं द्विविधम् - अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तं चः तत्रार्थ पुनरुक्तं यथा-भेषजमीपधं साधनमिति, शब्दपुनरुक्तं पुनर्भेषजं भेषजमिति । अथानर्थकम्-अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव स्यात् पञ्चवर्गवन्न चार्थतो गृह्यते । अधापार्थकम्—अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परेणासंयुज्यमानाथकं, यथा-चक्रनक्रवंशवज्रनिशा-करा इति । अथ विरुद्धं-विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तिसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धंः गवःय- रि^{द्}तत्र पूर्वं दृष्टान्तासिद्धान्ताबुक्तोः समयः पुनिस्था भवति, यथा— आयुर्वेदिकसमयो याज्ञिकसमयो मोक्षशास्त्रिकसमयश्रेतिः तत्रायु वैदिकसमयश्चतुष्पादं भेषजमिति, याज्ञिकसमय आलभ्याः पराव इति, मोक्षशास्त्रिकसमयः सर्वभूतेष्वहिंसेतिः तत्र स्वसमयविपरीत-मुच्यमानं विरुद्धं भवति । इति वाक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

अथ वाक्यप्रशंसा—वाक्यप्रशंसा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे त्वन्यूनमनाधिकमर्थवदनपार्थकमविरुद्धमाधिगतपदार्थं चेति यत्तद्वा-क्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते॥ ५५॥

अथ छलं — छलं नाम परिशठमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्र-मेव। तद्विविधं वाक्छलं, सामान्यच्छलं च। तत्र वाक्छलं नाम यथा कश्चिद्र्यात्-नवतन्त्रोऽयं भिषगिति, भिषग्व्यात्-नाहं नव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

TSST.

370 6

श्चयः। क्रेयाश्र

न्नु ख-

यकाल-परिह-

भवेदि-

रकाल-

एवायं

ानुक्त-वत्यर्थ-त्हेभव-

, सा-योज्यं; कि-

घ्यः ५१

रोग-

तन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति, परो व्यात्-नाहं व्यीमि नवतन्त्राणि तवेति, श्रिष तु नवाभ्यस्तं हि ते तन्त्रमिति, भिषम्व्यात्—न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रमनेकधाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति, एतद्वाक्छलं, साम्मान्यच्छलं नाम यथा—व्याधिप्रशमनायौषधामित्युक्ते परो व्यात्-सत् सत्प्रशमनायेति किं नु भवानाहः सन् हि रोगः, सदोषधं, यहि च सत् सत्प्रशमनाय भवति, तत्र सन् हि कासः, सन् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीतिः एतत् सामान्य

च्छलम् ॥ ५६॥

अथोहेतु:-अहेतुर्नाम प्रकरणसमः संशयसमो वर्ण्यसमश्चेति।
तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथा-अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति पक्षे
परो व्यात्—यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्यः, शरीरं हानित्यः
मतो विधर्मिणा चात्मना भवितव्यमित्येष चाहेतुः, न हि य एव
पक्षैः स एव हेतुरिति । संशयसमो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव
संशयच्छेदहेतुः, यथा—अयमायुर्वेदैकदेशमाह किन्वयं चिकित्सकः
स्यात्रवेति संशये परो व्र्यात्-यस्मादयमायुर्वेदेकदेशमाह तस्माचि
कित्सकोऽयमिति, न च संशयच्छेदहेतुं विशेषयति, एप चाहेतुः,
न हि य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुर्भवतिः, वर्ण्यसमो
नामाहेतुर्यो हेतुर्वण्याविशिष्टः, यथा कश्चिद् व्र्यात्—अस्पर्शः
त्वाद् बुद्धिरनित्या शब्दवदिति, अत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरिप
वर्ण्या, तदुभयवण्याविशिष्टत्वाद्वर्ण्यसमोऽप्यहेतुः ॥ ५७ ॥

अथातीकालम् अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चाहुः चयते, तत् कालातीतत्वादयाद्यं भवतिः पूर्वं वा नियहपासमिगृह्य परिगृद्धं पक्षान्तारेतं पश्चान्तिगृह्यं तत्त्वस्थातीतकालत्वानिमहववनः मसम्थं भवतीति ॥ ५८॥

अथोपालम्भः - उपालम्भो नाम हेतोदीं पवचनं; यथा पूर्वमहे

तवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

अथ परिहारः परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं; यथा नित्यमात्मिन शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते, तस्य चाप गमान्नोपलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

१ सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः।

विमानस्थानम् Chennai and eGangotriरे९१

He c

त्राणि

मया

सा

गात्-

यि

रत्सा

ान्य-

वेति।

पक्षे

नेत्यः

एव

ए व

सक:

ाचि

हेतुः,

समो

पर्श.

दुरपि

धादु

गृह्य

चन

महें

रणं;

वाप-

अथ प्रतिज्ञाहानिः—प्रतिज्ञाहानिर्नामसापूर्वपरिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यत् परित्यजति । यथा—प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा 'नित्यः पुरुष' इति, पर्यनुयुक्तस्त्वाह—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानिष्टाभ्युपगमः॥६२॥ अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये यद्विकृतहेतुः माह ॥ ६२ ॥

अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाहः यथा—ज्वरस्रक्षणे वाच्ये प्रमेहरुक्षणमाह ॥ ६४ ॥

अथ नियहस्थानं—नियहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिः तच्च त्रिर-भिहितस्य वाक्यस्याविज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्यां, यद्वा—अननुयो-ज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः, प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञा का लातीतवचनमहेतुन्यूनमतिरिक्तं व्यर्थमनर्थकं पुनरुक्तं विरुद्धं हेत्व-न्तरमर्थान्तरं च नियहस्थानम् ॥ ६५ ॥

इति वादमार्गपदानि यथोहेशैमभिनिर्दिष्टानि भवन्ति ॥ ६६ ॥ वादस्तु खलु भिषजां प्रवर्तमानः प्रवर्तेतायुर्वेद एव, न स्वन्यत्र॥६०॥

तत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तराः केवलाश्चोपपत्तयश्च सर्वाधिकरणेषुः ताः सर्वाः सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य सर्वं वाक्यं त्र्यात्, नाप्रकृतकमशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमज्ञापकं वा, सर्वं च हेतुमद्त्र्यात्, हेतुमन्तो द्यकलुषाः सर्वं एव वादविग्रहाश्चिकिस्सिते कारणभूताः प्रशस्तबुद्धिवर्धकत्वात्, सर्वारम्भसिद्धिं द्यावहत्यनुपहता बुद्धिः ॥ ६८ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि भिषजां ज्ञानार्थ-मुपदेक्ष्यामः, ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः । ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्ययोनिकार्यकार्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृ च्युपायान् सम्यगभिनिर्वर्तमानः कार्याभिनिर्वृत्ताविष्टफलानुबन्धं कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनतिमहता प्रयत्नेन कर्ता ॥ ६९ ॥

तत्र कारणं नाम तद् यः करोति, स एव हेतुः, स कर्ता ॥ ७० ॥ करणं पुनस्तद् यदुपकरणायोपकल्पते कर्तुः कार्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ७१ ॥

१ नाममात्रेण वस्तुकथनमुद्देशः।

कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमाप्यते ॥ ७२ ॥ कार्यं तु तद् यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय प्रवतते कर्ता ॥ ७३ कार्यंफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरिष्यते ॥ ७४ ॥ अनुबन्धस्तु खलु स यः कर्तारमवद्यमनुबध्नाति कार्यादुत्तर-कालं कार्यनिमित्तः सभो वाऽप्यसभो वा भावः ॥ ७५ ॥

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ७६ ॥

कालः पुनः परिणामः ॥ ७७ ॥

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था, सैव किया कर्म यतः कार्यसमा रम्भश्च ॥ ७८ ॥

उपायः पुनस्रयाणां कारणादीनां सोष्ठवमभिविधानं च सम्यक्, कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां तेषां तद्धि कार्याणामभिनिर्वर्तकमिति, अतस्तूपायः कृते नोपायार्थोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताचोत्तर कालं फलं, फलाच्चानुबन्ध इति ॥ ७९ ॥

एतद्दरीविधमये परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टाः तस्माद्गिषक् कार्यं चिकीर्षुः प्राक्कार्यसमारम्भात् परीक्षया केवरुं परीक्ष्यं परीक्ष्य कम समारभेत कर्तुम् ॥ ८० ॥

तत्र चेद्रिषगभिषग्वा भिषजं कश्चिदेवं पृच्छेद्—वमनविरेचना स्थापनानुवासनिशरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविध या परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः, कथं च परीक्षित्रव्यः, किं प्रयोजना च परीक्षा, क वमनादीनां पृष्टृतिः, क च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां भेषजद्वव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८१॥

स एवं पृष्टो यदि मोहियतुमिच्छेत्, ब्रूयादेनं—बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः, कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्ष्या केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्या केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदांग्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानं, नेदानीं भवतोऽन्येन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्षया परीक्षयाऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिल्षितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिभे

१ कारण-करेण-कैर्यामान-कॉर्य-कार्यफेला-नुबन्ध-देश-कार्ल-प्रवेर्य--पार्योः-दश। २ भेदपरिमाणम् ।

अक्रिलंधरबेd by Arya Samaिस्सानस्थानम्भानाम् and eGangotri रे९३

00

n

60

11 86

त्तर-

मा

क,

ति,

तरः

ष्टा;

वलं

ना

ध

च

त्ते:,

ानि

हि

रेण

स्य

धे-

ण

मे-

य

देनान्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वाऽन्यथाऽऽचक्षाणः इच्छां प्रपूरयेयमिति ॥ ८२ ॥

स यदुत्तरं व्यात्तत् परीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद्यथोक्तं च प्रतिवचन-विधिमवेक्यः सम्यग्यदि तु वयात् , न चैनं मोहयितुमिच्छेत् , प्राप्तं तु वचनकालं मन्येत, काममस्मे वयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ८३ ॥

द्विविधा तु खलु परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च, एतद्धि द्वयसुपदेशश्च परीक्षा स्यात्; एवमेषा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन॥ ८४॥

द्शिविधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तदिह भिषगादिषु संसार्य सन्दर्शयिष्यामः - इह कार्यप्राप्तेः कारणं भिषक्, करणं पुन र्भेपजं, कार्ययोनिर्घातुवैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं,कार्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्धस्तु खल्वायुः, देशो भूमिरातुरश्च, कालः पुनः संवत्सरश्चातुः रावस्था च, प्रवृत्तिः प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायस्तु भिषगादीनां सौ ष्ठवमभिविधानं च सम्यक्; इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्वेणैवोपाय-विशेषेण ब्याख्यातः; इति कारणादीनि दश दशसु भिषगादिषु संसार्य सन्दर्शितानि, तथैवानुपृत्यैतदृशविधं परीक्ष्यमुक्तम् ॥८५॥

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः, स तथा तथा

व्याख्यास्यते ॥ ८६॥ कारणं भिषागत्युक्तमग्रे, तस्य परीक्षा-भिषङ्नाम स यो भेषति, यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः, यस्य चायुः सर्वथा विदितं यथावत्। स च सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत गुणिषु गुणतः कार्याभिनिर्वृत्ति पश्यन् - किचदहमस्य कार्यस्याभिनिर्वर्तने समर्थोः Sिस न वेतिः तत्रेमे भिषग्गुणा यैरुपपन्नो भिषग्धातुसाम्याभिनि-र्वर्तने समर्थी भवतिः तद्यथा-पर्यवदातश्चतता, परिदृष्टकर्मता, दाक्ष्यं, शौचं, जितहस्तता, उपकरणवत्ता, सर्वेन्द्रियोपपन्नता, प्रकृ तिज्ञता, प्रतिपत्तिज्ञता चेति॥ ८७॥

करणं पुनर्भेपजं; भेषजं नाम तद्यदुपकरणायोपकल्प्यते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः। तद्भि

१ पूर्वोक्तानां दशविधानां प्रकरणानामुदाहरणान्याह-दशेति ।

विधं व्यपाश्रयभेदात्-दैवव्यपाश्रयं, युक्तिव्यपाश्रयं चेति । तत्र दैव-व्यपाश्रयं-मन्त्रोषधिमणिमङ्गलवव्युपहारहोमानियमप्रायश्चित्तोपवा-सस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि, युक्तिव्यपाश्रयं—संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः । एतच्चेन भेषजमङ्गभेदाद्पि द्विविधं—द्वव्यभूतम

द्रव्यभूतं चेति। तत्र यद्द्रव्यभूतं तदुपायाभिष्छतस्।

उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनविस्मारणक्षीभणहर्पणभर्त्तनव धवन्धस्वमसंवाहनादिरसूर्तो भावविशेषो यथोक्ताः सिख्पायाश्ची पायाभिष्लुता इति । यत्तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिपु योगमुपैति । तस्या पीयं परीक्षा इदमेवंप्रकृत्येवंगुणमेवंप्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन् नृतावेवं गृहीतमेवंनिहितमेवमुपस्कृतमनया सात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावेवंविधस्य पुरुषस्यतावन्तं दोषमपकर्षयत्युपशस्यवि वा, यदन्यदिप चैत्रंविधं भेषतं भवेत्तचानेन चान्येन वा विशेषणेन युक्तमिति॥ ८८॥

कार्ययोनिर्धातुवैपम्यं, तस्य लक्षणं-विकारागमः; परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृतेश्चेवोनातिरिक्तालेङ्गविशेषावेक्षणं, विकारस्य च साध्याः

साध्यमृदुदारुण्लिङ्गविशेपावेक्षणमिति॥ ८९॥

कार्यं धातुसीम्यं; तस्य लक्षणं विकारोपश्चमः; परीक्षा स्वस्य-रुगुपश्चमनं, स्वरवर्णयोगः, शरीरोपचयः, वलवृद्धिः, अभ्यवहार्याः भिलाषो, रुचिराहारकाले, अभ्यवहृतस्य चाहारस्य काले सम्यग्जः रणं, निद्वालाभो यथाकालं, वैकारिकाणां च स्वमानामदर्शनं, सुखेन च प्रवोधनं, वातमूत्रपुरीपरेतसां मुक्तिः, सर्वाकारेर्मनोबुद्धीन्द्रियाणां चान्यापित्तरिति ॥ ९०॥

कार्यफलं सुखावाप्तिः; तस्य लक्षणं मनोबुद्धान्द्रियशारीर लुष्टिः॥ ९१॥

अनुवन्धस्तु खल्वायुः; तस्य लक्षणं-प्रागैः सह संयोगः ॥ ९२ ॥ देशस्तु भूमिरातुरश्च । तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वा स्यादोषधपरिज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियमातुरपरिज्ञानहेतोः; त

१ 'प्रशाम्यत्योपधैः पूर्वो देवयुक्तिव्यपाश्रयैः' इति स्त्रम् । व्यपाश्रयैः रधीनैः।

२ [']धातुसाम्यिकया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्' इति स्त्रम् । CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

01

दैव-

त्रा-

मने

ाम-

व-

श्रो-

याः

म-

नन्

गा,

ोन

ŧч

गा-

र्ग-

ज∙

न

πi

₹-

द्यथा — अयं किस्मन् भूमिदेशे जातः संवृद्धो व्याधितो वेतिः तिस्मन्ध्र भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्वलमे-व्यविधं सत्त्वमेवंविधं सात्म्यमेवंविधो दोषो भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति प्रायोग्रहणेनः औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु भूमिपरीक्षा वक्ष्यते॥ ९३॥

आतुरस्त खलु कार्यदेशः; तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहे तोर्वा स्याद्वलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियं वलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियं वलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः—दोषप्रमाणाजुरूपो हि भेषजप्रमाणविशेषो वलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति; सहसा ह्यतिवलमोषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पवल्यातुरमितपातयेत्, न ह्यतिवलान्याग्नेयसोम्यवायवीयान्योषधान्यश्चिक्षारशस्त्रकर्माणि वा शक्यन्तेऽल्वलेः सोद्धम्, असह्यातित्विक्ष्मवेगात्वाद्धि तानि सद्यः प्रागहराणि स्युः; एतज्ञैव कारणमपेक्षामाणा हीनवलमातुरमिविषादकरैष्टिदुसुकुमारप्रायेहत्तरोत्तरगुरुभिर्विक्षमेरनात्ययिकेश्चोपचरन्त्योषधः, विशेषतश्च नारीः; ता ह्यनवस्थि तस्यदुद्यत्तविद्धवहदयाः प्रायः सुकुमार्योऽवलाः परसंस्तम्याश्च । तथा वलवि वलवद्व्याधिपरिगते स्वल्पवलमोपधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकं भवति ।

वक सवात । तस्मादातुरं परीक्षेत-प्रकृतितश्च विकृतितश्च सारतश्च संहनन-तश्च प्रमाणतश्च सात्स्यतश्च सत्त्वतश्चाहारशक्तितश्च व्यायामशक्तितश्च

वयस्तश्चेति बलप्रमाणिवशेषग्रहणहेतोः॥ ९४॥

तत्रेमे प्रकृत्यादयो भावाः। तद्यथा—ग्रुक्रशोणितप्रकृतिं काल-गर्भाशयप्रकृतिं मातुराहारिवहारप्रकृतिं महाभूतिवकारप्रकृतिं च गर्भशरीरमपेक्षते। एता हि येन येन दोपेणाधिकेनैकेनानेकेन वा समनुबध्यन्ते तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते, ततः सा सा दोपप्रकृति तिरुच्यते मनुष्याणां गर्भादिप्रकृता। तस्माच्छ्रेष्मलाः प्रकृत्या केचित्, पित्तलाः केचित्, वातलाः केचित्, संसृष्टाः केचित्, सम-धातवः प्रकृत्या केचिद्रवनित ॥ ९५॥

१ चशब्दो भिन्नक्रमस्तुशब्दार्थः । नारीस्तु स्त्रीजनान् तु विशेषतः पूर्वोक्तगुणविशिष्टैर्भेषजैरुपचरन्ति।तासां सावधानतया चिकित्सने हेतुमाह-ता हीत्यादिना। CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

तेषां लक्षणानि व्याख्यास्यामः—इलेष्मा हि स्निग्धश्लक्षणमृदु मधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमितगुरुशीतिषिच्छिलाच्छः; तस्य स्नेहाच्छ्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः, श्रक्षणत्वाच्छ्लक्षणाङ्गाः, मृदुत्वाद् दृष्टिसुखसुकुमारावदातगात्राः, माधुर्यात् प्रभूतग्रुक्रच्यवायापत्याः, सारत्वात् सारसंहतिस्थरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वोङ्गाः मन्दत्वान्मन्द् चेष्टाहारच्याहाराः, स्तैमित्यादशीघारस्भक्षोभविकाराः, गुरुत्वात् साराधिष्टितावस्थितगतयः, शैत्यादहपश्चत्तृष्णासन्तापस्वेदहोषाः, पिष्टिलल्वात् सुश्चिष्टसारसन्धिवन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्नदर्शना ननाः प्रसन्नस्निम्धवर्णस्वराश्च भवन्तिः, त एवंगुणयोगाच्छ्लेष्मल बळवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ ९६ ॥

पित्तमुण्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्तमम्लं कटुकं च । तस्यौष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहाः, उष्णमुखाः, सुकुमारावदातगात्राः, प्रभूतिपिलुः व्यङ्गतिलकपिडकाः, क्षुतिपासावन्तः, क्षिप्रवलीपिलितखालित्य दोषाः, प्रायो मृद्रलपकपिल्डमशुलोमकेशाःः तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णपराक्रमाः, तीक्ष्णाप्रयः, प्रभूताशनपानाः, क्षेशासहिष्णवो, दन्दश्काःः द्रवलाः विख्यिलमृदुसन्धिवन्धमांसाः, प्रभूतसृष्टस्वेदमृत्रपुरीषाश्चः, विस्त्वात् प्रभूतपूतिकक्षास्यशिरःशरीरगन्धाः, कट्वम्लत्वादल्पशुक्रव्यवायापः त्याः । त एवंगुणयोगात् पित्तला मध्यवला मध्यायुषो मध्यज्ञानि

ज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च भवन्ति ॥ ९७ ॥

वातस्तु रूक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः। तस्य रैाक्ष्याद्वातला रूक्षापिवताल्पशरीराः, प्रततरूक्षक्षामभिन्नमन्दसक्तर्ज्ञरस्वराः, जागरुकाश्चः लघुत्वाछघुचपलगितचेष्टाहाराःः चल्रत्वादनवस्थितसन्ध्यः स्थिश्रूहन्वोष्टजिद्वाशिरःस्कन्धपाणिपादाःः बहुत्वाद्वहुप्रलापकण्डरासि राप्रतानाःः शीघ्रत्वाच्छीघ्रसमारमभक्षोभविकाराः शीघ्रोत्रासरागित्र रागाः, श्रुतिप्राहिणोऽल्पस्मृतयश्चः शैत्याच्छीतासहिष्णवः, प्रततशीः तकोद्वेपकस्तमभाःः पारुष्यात् परुषकेशश्चमश्चरोमनखदशनवदनपाणि पादाङ्गाः वैशयात् स्फुटिताङ्गावयवाः, सततसन्धिशब्दगामिनश्च

१ वातादिगुणा दीर्घ जीवितीये ५८।५९।६० श्लोकेषु द्रष्टव्याः, येऽत्र विचार्यन्ते।

अष्ठां अप्रेटर by Arya Sam मिम्प्रतस्थातम् Chennai and eGangotri १७

भवन्ति, त एवंगुणयोगाद्वातलाः प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्पाप-त्याश्चाल्पसाधनाश्चाधनाश्च भवन्ति ॥ ९८ ॥

संसर्गात् संसप्टलक्षणाः; सर्वगुणसमुदितास्तु समधातव इति। एवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ९९ ॥

विकृतिश्चेति—विकृतिरुच्यते विकारः। तत्र विकारं हेतुदोपदृष्यः प्रकृतिदेशकालवलविशेषेलिङ्गतश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिवलविशेषोपलिव्यः। यस्य हि व्याधेदाँपद्ष्यप्रकृतिदेशकालसाम्यं भवति महच्च हेतुलिङ्गवलं स व्याधिवलं वान् भवति, तद्विपर्ययाचालपवलः मध्यवलस्तु दोषदृष्यादीनामन्यत्मसामान्याद्वेतुलिङ्गमध्यवलस्ताचोपलभ्यते॥ १००॥

सारतश्चेति-साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थमुपदि-इयन्तेः, तद्यथा-त्वप्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्ञशुक्रसत्त्वानीति ॥ ५०१॥

तत्र स्निग्धश्रक्षणमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव च त्वक् त्वक्साराणां; सा सारता सुखसै।भाग्यश्वर्योपभागबुद्धिः विद्याऽऽरोग्यप्रहर्षणान्यायुश्चानित्वरमाचष्टे॥ १०२॥

कणाक्षिमुखिन्नहानसाष्ट्रवाणिपादतलनखललाटमेहनं स्निग्ध-रक्तवण श्रीमद् श्राजिष्णु रक्तसाराणाः सा सारता सुखमुदप्रतां मेधां मनस्वित्वं सोकुमार्यमनतिबलमक्केशसहिष्णुत्वसुष्णासहिष्णुत्वं चाच्छे॥ १०३॥

वावष्ट ॥ १०६ ॥ शङ्कललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुप्रीवास्कन्धोदरकक्षवक्षःपाणि-पादसन्धयः स्थिरमांसोपचिता मांससाराणाः सा सारता क्षमां धातमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घ-माच्छे ॥ १०४ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्टमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदः साराणां; सा सारता वित्तेश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोप-चारतां चाचष्टे॥ १०५॥

चारता चावट । जन्म स्वाप्त क्षेत्र स्वाप्त चार्विण स्वाप्त चार्विण स्वाप्त चार्विण स्वाप्त चार्विण स्वाप्त चार्य स्वाप्त स्वाप

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

त्त्तला पिप्लुः

अ० ८

गमृदुः

च्छ्ले.

कुमा

सार

मन्द

स्वात्

रोपाः,

र्शना

ब्मला

न्तश्च

लित्य कमाः, वत्वाः

ावात् ।यापः ।नविः

ातला जागः नध्यः

रासि गिवि तशी

पाणि मनश्च

, येऽत्र

१ विशुद्धो धातुः सारः, 'सारो बले दृढांशे च' इत्यमरः।

तन्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः; ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविज्ञानवित्तापस्यसम्मानमा जश्च भवन्ति ॥ १०७ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निष्ध वृत्तसारसमसंहतशिखरिदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा आजिष्णव-महास्फिचश्च ग्रुकसाराः, ते स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगा वलवनतः सुक्षे इवर्यारोग्यवित्तसम्मानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥ १०८॥

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः ग्रुचयो सहोत्साहा दक्षा धीराः समरविकान्तयोधिनस्यक्तविषादाः स्ववस्थितगतिगम्भीरः बुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः; तेषां स्वलक्षणैते

गुणा व्याख्याताः॥ १०९॥

तत्र सर्वैः सारेरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिवलाः परमगौरवयुक्ताः छेशसहाः सर्वारमभेष्वात्मिन जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादिनग्धगम्भीरः महास्वराः सुर्वेश्वर्यवित्तोषभोगसम्मानभाजो सन्द्वरस्यो सन्दिनिष्कर्याः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीविनश्च भवन्ति ॥ ११०॥

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ १११ ॥

मध्यानां मध्यैः सारविशेषेर्गुणविशेषा व्याख्याता भवान्ति ॥१९२॥ इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेषज्ञानार्थान्युपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११३॥

कथं तु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषङ्मुद्धेदयमुपचितत्वाद् बलः वान्, अयमल्पवलः कृशत्वात्, महाबले।ऽयं महाशरीरत्वात्, अयः मल्पशरीरत्वादल्पवल इति; दश्यन्ते द्यल्पशरीराः कृशाश्चेके वलवः नतः, तत्रं पिपीलिकाभारहरणवित्सिद्धिः; अतश्च सारतः परीक्षेतेत्युः क्तम्॥ ११४॥

संहननतश्चेति संहननं, संघातः, संयो जनमित्येकोऽर्थः। तत्र

१ अत्रायं प्रयोगः—कृशोऽपि पद्मादत्तो वलवान् अशीतिसेटकपिः मितभारहारकत्वात् , पिपीलिकावत् ,पिपीलिका हि स्वप्रमाणाधिकं भारं वहति—अतो वलवती । तथा चायं, तस्मात्तथा । CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

100

यश्च

भा

गध-

गव-

ुखे∙

क्षा

गेर-

रिव

काः

ानः

ीर-

वि

11

9921

ानि

ल.

ाय-

हव.

त्यु

तत्र

ारि'-भार समसुविभक्तास्य सुबद्धसन्धि सुनिविष्टसांसशोणितं सुसं<mark>हतं श</mark> रीरसित्युच्यते। तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बळवन्तः, विपर्ययेणा-रुपबळाः, प्रवरावरमध्यत्वात् संहननस्य मध्यवळा भवन्ति॥ १९५॥

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाञ्चलिप्रमाणेनोपदिश्यते उत्सेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम्। तत्र पादौ चत्वारि पट चतुर्दश चाङ्गुलानिः, जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले पोडशाङ्गुलिपरिक्षेपे, जानुनी चतु-रङ्जुले पोडशाङ्गुलिपरिक्षेपे, त्रिंशदङ्गुलपरिक्षेपावष्टादशाङ्गुलावृरू, षडञ्जलदीवी वृषणावष्टाञ्जलपरिणाही, शेफः पडञ्जलदीव पञ्चाञ्जल-परिणाहं, द्वादशाङ्गुलपरिणाहो भगः, घोडशाङ्गुलाविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं वस्तिशिरः, दशाङ्गुलविस्तारं द्वादशाङ्गुलमुदरं, दशा-ज्जुलविस्तीणे द्वादशाङ्गलायामे पाइवें, द्वादशाङ्गलं स्तनान्तरं, द्वा कुलं स्तनपर्यन्तं, चतुर्विद्यात्यक्कलिवशालं द्वादशाकुलोत्सेधमुरः, इसङ्गुलं हृदयम्, अष्टाङ्गुली स्कन्धी, पडङ्गुलावसी, पोडशाङ्गुली प्रवाहू, पञ्चदशाङ्गुळी प्रपाणी, हस्ती दशाङ्गुळी, कक्षावष्टाङ्गुळी, त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम् , अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यञ्जलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाञ्जलोत्सेधं चतुर्विंशत्यञ्ज लपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गलमास्यं, चिबुकौष्टकर्णाक्षिमध्यनासिकालः लाटं चतुरङ्गलं, पोडशाङ्गलोत्सेघं हात्रिशदङ्गलपरिणाहं शिरः। इति पृथवरवेनाङ्गावयवानां मानमुक्तंः केवलं पुनः शरीरमङ्गलिपर्वाणि चतुरशीतिः। तदायामिवस्तारसमं समुच्यते। तत्रायुर्वेलमोजः सु खमै इवर्थं वित्तमिष्टाश्चापरे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणविति शरीरे, विपर्ययस्त्वतो हीनेऽधिके वा ॥ ११६॥

सात्म्यतश्चेति सात्म्यं नाम तद्यत् सातत्येनोपयुज्यमानसुप शेते । तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्म्याः सर्वरससात्म्याश्च ते बलवन्तः क्रेशसहाश्चिरजीविनश्च भवन्तिः रूक्षसात्म्याः पुनरेकर-

१ यथाक्रमित्यनुवर्त्तते । पादौ-चत्वारि अङ्गुलानि — उत्सेथवन्तौ अङ्गुलानि — उत्सेथवन्तौ अर्थे पड्विस्तारवन्तौ चतुर्दशायामवन्तावित्यर्थः ।

२ प्रशंसायां मतुष् । तथा च—प्रशस्तप्रमाणवतीत्यर्थः, तेन पूर्वोक्तानि २ प्रशंसायां मतुष् । तथा च—प्रशस्तप्रमाणवतीत्यर्थः, तेन पूर्वोक्तानि प्रतीकप्रमाणानि न नियतानि अत आह-हानेऽधिके वेति । CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ससात्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पवलाश्चाक्तेशसहा अल्पायुपोऽल्पसार नाश्च भवन्तिः न्यामिश्रसात्म्यास्तु ये ते मध्यवलाः सात्म्यनिकि त्ततो भवन्ति ॥ १९७ ॥

Ŧ

q

सस्वतश्चेतिसस्वमुच्यते-मनःः तच्छरीरस्य तन्त्रकैमात्मसंगे गात्। तित्रविधं बलभेदेन-प्रवरं मध्यमवरं चेतिः अतश्च प्रवा मध्यावरसस्वाः पुरुषा भवन्ति। तत्र प्रवरसस्वाः सस्वसाराः, ते सारेषूपदिष्टाःः स्वल्पशरीरा ह्यापे ते निजागन्तुनिमित्तासु महतीष्वी पीडास्वव्यमा दश्यन्ते, सस्वगुणवैशेष्यात् ः मध्यसस्वास्त्वपराग् त्मन्युपनिधाय संस्तम्भयन्त्यात्मनाऽऽमानं परेर्वाऽपि संस्तम्यन्ते हीनसस्वास्तु नात्मना न च परः सस्ववलं प्रति शक्यन्त उपस्त म्भियतुं, महाशरीरा ह्यापे ते स्वल्पानामापे वेदनानामसहा दश्च नते, संनिहितभयशोकलोभमोहमाना राद्रभैरवद्विष्टवीभत्सिवृत्त्व कथास्वापे च पशुपुष्पमांसशोणितानि चावेक्ष्य विपादवैवर्ण्यमूर्ही नमादश्रमप्रपतनानामन्यतममाष्नुवन्त्यथवा मरणमिति॥ ११८॥

आहारशाक्तितश्चेति-आहारशाक्तिरभ्यवहरणशक्त्या जरणशक्त्य

च परीक्ष्या, बलायुषी ह्याहारायत्ते ॥ ११९ ॥

ब्यायामशक्तितश्चेति—ब्यायामशक्तिरिप कर्मशक्त्या परीक्ष्या कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलत्रैविध्यम् ॥ १२०॥

वयस्तश्चेति कालप्रमाणिवशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था वर्णे ऽभिधीयते। तद्वयो यथास्थूलभेदेन त्रिविधं—बालं, मध्यं, जीलं मिति। तत्र वालमपरिपकधानुमजातन्यक्षनं सुकुमारमक्केशस्त्र मसम्पूर्णबलं श्लेष्मधानुप्रायमाषोडशवर्षं विवर्धमानधानुगुणं पुतः प्रायेणानवस्थितसस्वमात्रिंशद्वषं मुपदिष्टं, मध्ये पुनः समत्वागत्व लवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधानुगुणं बल् स्थितमवस्थितसस्वमविशीर्यमाणधानुगुणं पित्तधानुप्रायगमाष्टि वर्षमुपदिष्टम्, अतः परं परिहीयमानधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषपरा

र तन्त्रयति धारयति ज्ञानेन्द्रियकमेन्द्रियप्रेरणेन स्वकुटुम्बमयं शरीर मिति तन्त्रकं मनः, आत्मा मनसा युज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं विष येण, ततः प्रत्यक्षादिकामिति ज्ञानप्रक्रिया मननीया ।

अ० श्रिंबोitized by Arya Sanai Foundation Chennal and eGangoth कमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं अश्यमानधातुगुणं वातधातुः प्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आवर्षशतम् । वर्षशतं खहवायुपः प्रमाणमस्मिन् कालेः सन्ति पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तैषां विकृतिवैज्येः प्रकृत्यादिवलविशेषरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलस्य वयसस्तितं विभजेत् ॥ १२१ ॥

एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ध्यानां भावानां प्रवरमध्यावरविभागेन बलविशेषं विभन्नेत् । विकृतिबल्ग्रैविध्येन तु दोपवलं त्रिविध्यमनुमीयते । ततो भेपर्यस्य तीक्षणसृदुमध्यविभागेन त्रित्वं विभन्य यथादोषं भेषर्यमवचारयेदिति ॥ १२२ ॥

आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु जातिसूत्रीये च लक्षणा-न्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १२३ ॥

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च । तत्र संवत्सरो द्विधा त्रिधा पिढा द्वादशधा भूयश्चाप्यतः प्रविभज्यते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्यः तं तु खलु तावत् पोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते । हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाः श्चित शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रय ऋतवो भवन्ति, तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रय ऋतवः प्रावृटशरद्वसन्ता इतिः प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टः कालः, तस्यानुबन्धो हि वर्षाः । एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड विभज्यन्ते ऋतवः ॥ १२४ ॥

तत्र साधारणलक्षणेष्यृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिविधीयते. निवृ-तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि मन्दर्शीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्त्यविकल्पकाश्च शरीरोषधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्ष-त्वाद्वुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरोषधानाम् ॥ १२५॥

तत्र हेमन्ते द्धितमात्रशितोपहतःवाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्य-तत्र हेमन्ते द्धितमात्रशितोपहतःवाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्य-विशीतवाताध्मातमितदारुणीभूतमावद्धदोषं च, भेषजं पुतः संशो-धनार्थमुष्णस्वभावं शीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते, तस्मात्त-योः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते, शरीरमिष च वातोपद्व-वाय। ग्रीष्मे पुनर्भुशोष्णोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्युष्णवा-

मसंयो प्रवर राः, वे शिष्वीप

370 /

पसाध-

ानिमि-

भरानाः भयन्तेः

उपस्तः हर्यः

विकृत मूच्छीं ८॥

शक्त्या-

रिक्ष्या;

वयो'

जीर्ण शसह

गुनः गतवः

बल गब्धिः चपराः

शरीर'

१ विकृतिः वर्ज्या त्याच्या येषु ते इति बहुत्रीहिः, तैः । २ वर्षितुमारब्दः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

आतुरावस्थास्त्रिष तु कार्याकार्य प्रति कालाकालसंज्ञा। तद्यथा-अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य कालः, अकालः पुनरस्येतिः एतद्यि हि भवत्यवस्थाविशेषेण, तस्मादातुरावस्थास्त्रिष हि कालाकाल संज्ञा । तस्य पर्राक्षः - मुहुर्मुहुरातुरस्य सर्वावस्थाविशेषावेश्वणं यथावन्नेपजप्रयोगार्थः, न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषज्ञ सुपयुज्यमानं न यौगिकं भवतिः, कालो हि सेषज्यप्रयोगपर्याप्तिमामि निर्वर्तयति ॥ १२७ ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्मसमारम्भः; तस्य छक्षणं-भिषगानुरै।पध्पिः चारकाणां कियासमायोगः ॥ १२८ ॥

उपायः पुनाभिषगादिनां सौष्टवमभिविधानं च सम्यक् । तस्य लक्षणं-भिषगादीनां यथोक्तगुणसंपद्मिर्देशकालप्रमाणसात्म्यक्रिय(ऽऽ दिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्योपधस्यावचारणमिति॥१२९॥

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथकपृथक् परीक्षितव्या भवन्ति॥१३० परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानं ; प्रतिपत्तिर्नाम—यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथाऽनुष्ठौनज्ञानम् ॥ १३१ ॥

१ अत्ययो ध्वंसः, तिस्मन् भवमात्यियकम्, ध्वंसवारणार्थं सद्यः क्रियंमाः णं कर्म अत्यावश्यकमित्यर्थः ।

२ इति कर्त्तव्यताज्ञानमित्यर्थः।

अ॰ ७ विमानस्थानम् । ३०३ Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotti

3706

शोध

त्रयोः

गय।

भूमी

भावेष

त्तीनि

सना

यिके

गविष

र्यसम

द्यथा-

तद्धि

काल

वेक्षणं

मेषज

माभि

वपिर

तस्य

याऽऽ

92911

त॥१३०

—यो

यमा-

यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्तिस्तद्ध्यासतः विश्विद्धपूत्तरकालमुपदेक्ष्यामः । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्ष्यणसंयोगे तु खलु गुरुलाववं सम्प्रधार्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् । सन्ति हि व्याध्यः शास्त्रेपूरसर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः; तस्माद् गुरुलाववं सम्प्रधार्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १३२ ॥

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्य-नुष्याख्यास्यासः, तद्यथा--फळजीसृतकेक्ष्याकुधामार्गवकुटजकृतवेध-नफलानि, फलजीसूतकेक्ष्वाकुधामार्गवपत्रपुष्पाणिः आरग्वधबृक्षक-मदनस्वादुकण्टकपाठापाटलाशाङ्गेष्टामूर्गाससपर्णनक्तमालपिचुमर्दप-टोलसुपनीगुद्धचीसोमनाल्कचित्रकहीपिशियम्लकपायेश्र, धूककोविदारकर्वुदारनीपनिचुलविम्वीशणपुष्पोसदापुष्पीप्रत्यकपुष्पीक-षायश्च, एलाहरेणुप्रियङ्गपृथ्वीका-कुस्तुम्बुस्तगरनलदृहीवेरतालीक्षगो-इक्षुकाण्डेदिवक्षुवालिकादर्भपोटगलकालङ्कतकपायेश्र, पीकपायेश्व. सुमनासीमनस्यायनीहरिद्रादारहरिद्रावृश्चीरपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहाक-पायैश्च, शाल्मलिशाल्मलिकभद्रपर्येलापर्ण्युपोदिकोद्वालकधन्वनराजा-द्नोपचित्रागोपीथङ्गाटिकाकपायैश्च, पिप्पलीपिप्पलीमूलचन्यचित्रकथ-ङ्गवेरसर्घपकाणितक्षीरक्षारलवणोडकेश्च, वधालाभं यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णावळेहस्नेहकपायमांसरसयवाग्यूपकाम्बलिकश्चीरोपवेया-न्मोदकानन्यांश्च योगान् विविधाननुविधाय यथाई वमनाहांय द्वाहि-्धिवद्वमनम् । इति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणां कर्वेवस्रवेषां विस्तरेणो त्तरैकालसुपदेक्यते ॥ १३३ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु-श्यामात्रिवृचतुरङ्गुळतिल्वकमहावृक्षसम्राहाः विरेचनद्रव्याणि तु-श्यामात्रिवृचतुरङ्गुळतिल्वकमहावृक्षसम्राहाः विश्विचाद्रवन्तीनां श्लीरमुळत्वक्पन्रपुष्पफलानि वयायोगं तेस्तैः श्ली-रमूळत्वक्पन्रपुष्पफलीर्विक्किमाविक्किमेरजगन्धाश्यगन्धाजश्द्रश्लीशिरिणी-रमूळत्वक्पन्रपुष्पफलीर्विक्किमाविक्किमेर्याच्याक्ष्यस्त्र विद्वाकिम्पलक्ष्यविद्वाकिमेपल्यक्ष्यद्रश्लीकिमामळक्ष्यः पोळ्पियालमृद्रीकाकाश्मर्यपरूपक्ष्यद्ररदाडिमामळक्ष्य-

९ सिद्धिषु-सिद्धिस्थाने । बहुवचनं वमनिदरेचनादीनां सिद्धिनां बहुः रिं त्वेन व्यक्तयभिप्रायेण । एवं कल्पेषु ।

२ कल्पनं कल्पः प्रयोग विधिः। ३ उत्तरकालं कल्पस्थाने।

रीतकी बिभी तक बृश्चीर पुनर्नवा विदारिंग न्यादिक पायेश्व, शीधुसुरासी वी रकतुपोदक मेर्यमेदक मदिरामधुमधूलक धान्याम्ल कुवलवदर खर्जू रक केन्द्र भिश्च, द्धिद्धिमण्डो दृश्चित्रिश्च, गोमहिष्यजा वीनां च श्लीर मृत्रैर्यथा लामं यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य वर्ति किया चूर्णासव लेहरू नेहक पायमांसरस यूषकाम्ब लिक यवा गृश्लीरोपथेयान्मोदका नन्यांश्च सदयप्रकारान् विकि धांश्च योगान चुविधाय यथाई विरेचना हाँय द्या द्विरेचन स्। इति कल्प संग्रहो विरेचन द्वयाणां ; कल्पस्त्वेषां विस्तरेण यथा वदुत्तरकाल सुष् देस्यते ॥ १३४॥

आस्थापनेषु तु भ्रियष्टकल्पानि द्रव्याणि यानि योगमुपयान्ति ते तेष्ववस्थान्तरेष्वातुराणां तानि द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यम् नान्यपरिसंख्येयानि भवन्त्यतिबहुत्वात्, इष्टश्चानतिसङ्क्षेपविस्तरोफ्ते शस्तन्त्रे, इष्टं च केवलं ज्ञानं, तस्मादंसत एव तान्यत्र व्याख्यास्या

मः ॥ १३५ ॥

रससंसर्गविकलपविस्तरो होपामपरिसद्धयेयः, समवेतानां रसानाः
मंशांशवलिवकलपातिबहुत्वात्। तस्माद् दृव्याणां चेकदेशसुदाहरणाः
रसेष्वचुविभज्य रसेकेकश्येन च नामलक्षणार्थं पडास्थापनस्कन्धाः रस्ताः
तोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते। यत्तु पड्विधमास्थापनमेकरसमित्याः
चक्षते भिपजस्तहुर्लभतमं, संसृष्टरसभूयिष्टत्वाद् दृव्याणाम्। तस्मान्मः
धुराणि च मधुरप्रायाणि च मधुरविपाकानि च मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्ये मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते, तथेतराणि दृव्याण्यपि। तद्यथाजीवकर्षभको जीवन्ती वीरा तामलकी काकोली क्षीरकाकोल्यभीर्षः
द्रपणी मापपणी शालपणी पृद्दिनपर्ण्यसनपणी मेदा महामेदा कर्केट्यु धुः
धुःद्रस्ता चिद्यवदेवा शुः क्षीरशुः चलाऽतिचला विदारी क्षीरविदा सहित्य कृत्यान्थाः प्रस्ताः महासहर्ण्यगन्धाः श्वास्ताः प्रस्ताः प्रमात्वा वृद्धतिः सहित्याः
१ रसतः मधुरादिरसवत्तया भिन्नानि, तानि द्रव्याणि विमाने कथ याम इत्यर्थः।

भे के ६] Digitized by Arya हिन्दा है प्राप्ति ation Chennai and eGangotri

मीवी

र्कन्य

र्यथा

सरस

विवि

कल्प

लमुष

न्त ते

श्यमा

रोपहे

ास्या

साना

रणाध

ः रस

मत्या

मान्म

य मधु-।था-

रीरुम्

टश्रुङ्ग

क्रमंबुष'ान्

वेदा ा

बृहता

कशेख

वर्जूर-

न कथ

म्पुष्पी ः

यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्यूर्ध्वमुरो भृशम् अन्नं च च्यवतेऽपकं स्थितं चापि न जीर्यति ॥ ५॥ बलं च हीयते यस्य तृष्णा चातिप्रवर्धते। जायते हृदि शुलं च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ६॥ हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितं चातिसार्यते । न तस्मै भेषजं दद्यात समरतात्रेयशासनम् ॥ ७॥ आनाहश्चातिसारश्च यमेती दुर्वलं नरम्। ब्याधितं विश्वतो रोगौ दुर्बलं तस्य जीवितम् ॥ ८॥ आनाहश्चातितृष्णा च किशतं यमुभौ भृशम्। विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरान्नरम् ॥ ९॥ ज्वरः पौर्वाह्मिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः। वलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः॥ १०॥ ज्वरो यस्यापराह्ने तु श्लेष्मकासश्च दारुणः। बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः॥ ११॥ यस्य सूत्रं पुरीपं च प्रथितं संप्रवर्तते। निरुष्मणो जठरिणः श्वसतो न स जीवति॥ १२॥ श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति। ज्ञातिसङ्घं स संक्षेत्रय तेन रोगेण हन्यते॥ १३॥ श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्रस्ते च पिण्डिके। सीदतश्चाप्युभे जङ्घे तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९४ ॥ शूनहस्तं शूनपादं शूनगुद्धोदरं नरम्। ्रहीनवर्णवलाहारमौषधेनीपपादयेत्॥ १५॥ उरोयुक्तो बहुः श्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः। सततं च्यवते यस्य दूरातं परिवर्जयेत्॥ १६॥ हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनैः कासज्वरादितः। क्षीणमांस्रो नरो दूराहुज्यों वैद्येन जानता ॥ १७॥ त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कोष्टेऽभिलक्षिताः। कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १८॥ ज्वरातिसारी शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये।

१ पिण्डिके-जङ्गामांसपिण्डे । २ जूनः श्रयथुयुक्तः ।

दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १९ ॥
पाण्डुरश्च कृशोऽत्यर्थं तृष्णयाऽतिपरिप्लुतः ।
ढेम्बरी कृषितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ॥ २० ॥
हनुमन्याग्रहस्तृष्णा बल्हासोऽतिमात्रया ।
प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥
ताम्यत्यायच्छते शर्म न किंचिदिपि विन्दति ।
क्षीणमांसबलाहारो सुमूर्पुरचिरान्नरः ॥ २२ ॥
विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
वर्धन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ॥ २३ ॥
बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशोणितम् ।
एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥ २४ ॥
विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ।
सहसा सहसा तस्य मृत्युईरित जीवितम् ॥ २५ ॥
तत्र श्लोकः ।

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत्। न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं काञ्चिदुपक्तमात्॥ २६॥ इत्यिमवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने कतमानि शरीरीयमिन्द्रियं नाम पष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

सप्तमोऽध्यायः।

अथातः पन्नेरूपीयमिनिद्वयं ब्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥ दृष्ट्यां यस्य विजानीयात् पन्नरूपां कुमारिकाम् । प्रतिच्छायामयीमक्ष्णोर्नेनमिच्छोचिकित्सितुम्॥ ३॥ ज्योत्स्नायामातपे दीपे सशिलादर्शयोरिप ।

१ डम्बरी स्तब्द्धनेत्रदशीं, क्रोधी च। २ पत्रं स्नस्तं रूपं पत्ररूपं तमधिकृत्य कृतमिन्द्रियामिन्द्रेणाऽऽत्मना सष्टमिन्द्रियमरिष्टम्। ३ कनीनिकाम्।

370

अङ्गेषु विकृता यस्य च्छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥ छिन्ना भिन्नाऽऽकुला छाया हीना वाऽप्यधिकाऽपि वा। नष्टा तन्वी द्विधा छिन्ना विशिरा विकृता च या॥ ५॥ एताश्चान्याश्च याः काश्चित प्रतिच्छाया विगर्हिताः। सर्वा मुमूर्षतां ज्ञेया न चेछक्ष्यनिमित्तजाः ॥ ६॥ संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा। छाया विवर्तते यस्य स्वस्थोऽपि प्रेत एव सः॥ ७॥ संस्थानमाकृतिर्जेया सुषमा विषमा च या। मध्यमल्पं महचोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ८॥ प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादशातपादिषु। छाया या सा प्रतिच्छाया च्छाया वर्णप्रभाश्रया॥ ९॥ खौदीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः। नाभसी निर्मला नीला सम्रोहा सप्रभेव च॥ १०॥ रूक्षा स्यावाऽरुणा या तु वायवी सा हतप्रभा। विशुद्धरक्ता त्वामेयी दीसाभा दर्शनिपया॥ ११॥ शुद्धवैदूर्यविमला सुम्निग्धा चाम्मसी मता। स्थिरा स्निग्धा घना श्रक्षणा इयामा श्वेता च पार्थिवी ॥ १२ ॥ वायवी गहिता त्वासां चतस्रः स्युः शुभोदयाः। वायवी तु विनाशाय क्रेशाय महतेऽपि वा ॥ १३॥ स्यात्तेजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता। रक्ता पीता सिता स्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता॥ १४॥ तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः। ताः ग्रुभा रूक्षमिलनाः संश्लिष्टाश्राग्रुभोदयाः॥ १५॥ वर्णमाक्रामित च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी। आसन्ना लक्ष्यते छाया विकृष्टी भाः प्रकाशते ॥ १६॥ नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्, विशेषाश्चिद्वयन्ति तु ।

१ खादीनां पञ्चानां विविधलक्षणाः पञ्चच्छाया इत्यर्थः। ज्यौतिषेऽिष 'छायां महाभूतकृताञ्च सर्वे निर्व्यञ्जयान्त स्वदशामवाप्य'इति महाभूत-चाल्याविचारः। २ विकृष्टा=विप्रकृष्टा।

नैणां ग्रुभाग्रुभोत्पत्तिं काले छाया-प्रभाश्रयाः ॥ ५७ ॥ कामलाऽक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता। संत्रासश्चोदणता गात्रे यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १८॥ उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः। मुहुर्मुहुर्न सप्ताहं स जीवति कथंचन ॥ १९॥ संस्ष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः। व्यापना ग्रहणी प्रायः सोऽर्धमासं न जीवति ॥ २०॥ उपरुद्धस्य रोगेण कर्शितस्याल्पमश्चतः। वहु मूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥ दुवेलो बहु भुद्धे यः प्राग्भुक्तादन्नमातुरः। अल्पमूत्रपुरीपश्च यथा प्रेतस्तथैव सः॥ २२॥ वर्धिष्णुगुणसंपन्नमन्नमश्चाति यो नरः। राश्वच वलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥ २३॥ प्रकृजित प्रश्वासिति शिथिलं चातिसार्थते। बल्हीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २४ ॥ हस्यं च यः प्रश्वसिति व्याविदं स्पन्दते च यः। मृतमेव तमात्रेयो व्याचचक्षे पुनर्वसुः॥ २५॥ जर्ध्वं चयः प्रश्वसिति श्रेष्मणा चामिभूयते। हीनवर्णवलाहारो नरो वै न स जीवति॥ २६॥ ऊर्ध्वांग्रे नयने यस्य मन्ये चानतकम्पने। बल्हीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २७ ॥ यस्य गण्डावुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ। ब्रूली प्रद्वेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥ २८ ॥ व्यावृत्तमुखजिह्नस्य अवौ यस्य च विच्युते। कण्टकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः॥ २९॥ शेषश्चात्यर्थमुत्सिक्तं निःसतौ वृषणौ भृशम्।

१ कश्चित्-अच्छायः प्रतिविम्बरहितः-न, अप्रभः=प्रभा (वर्ण) र-हितश्च न, छाया-प्रभयोराश्रयाः विशेषाः भेदास्तु-नणां दशापरिपाककाले शुभा शुभोत्पार्ते चिह्नयन्ति-स्त्ययन्ति-इत्यन्वयः। १ दुर्वलः सन्-अन्नं वहु भुक्के, भोजनात् प्रागातुर इति सम्बन्धः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अतश्चेत्र विपर्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ ३० ॥ निचितं यस्य मांसं स्यात्त्वगस्थिष्वेव दृश्यते । क्षीणस्यानश्चतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ ३१ ॥ तत्र श्लोकः ।

इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमनेकमभिजज्ञिवान् । आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो जनः ॥ ३२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने पन्नरूपीय-

अष्टमोऽध्यायः।

अथातोऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं ब्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥ अवाक्शिरा वा जिह्या वा यस्य वा विशिरा भवेत्। जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनिमच्छेचिकित्सितुम् ॥ ३ ॥ जटीभूतानि पक्ष्माणि दृष्टिश्चापि न गृह्यते। यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपाद्येत् ॥ ४ ॥ यस्य शूनानि वर्त्मानि न समायान्ति शुप्यतः। चक्षुषी चोपदहाते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ५॥ अवोर्वा यदि वा मूर्झि सीमन्तावर्तकान् बहुन्। अपूर्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ६ ॥ ज्यहमेतेन जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः। अरोगाणां पुनस्त्वेतत् पडात्रं परमुच्यते ॥ ७ ॥ आयम्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते। अनातुरो वा रोगी वा षडात्रं नातिवर्तते ॥ ८॥ यस्य केशाः निरभ्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तसन्निभाः। उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत्॥ ९॥

१ यस्य जन्तो रूपप्रतिच्छाया प्रतिविम्बः, घृततेलजलादिषु, अवाक् शिराः कर्ध्वपादा जिह्या कुटिला विशिरा वा भवेत् । एनं चिकित्सितुं नेच्छोदिति संबन्धः । अस्मिन्नध्याये सिन्नाहितानि रिष्टानि ।

ग्लायतो नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति। अञ्चनः ञ्चनसंकाशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १०॥ अत्यर्थविवृता यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता । जिह्या वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति॥ ११॥ मुखशब्दश्रवावोष्टौ गुक्कश्यावातिलोहितौ। विकृत्या यस्य वा नीलौ न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १२ ॥ अस्थिश्वेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः। विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमञ्जूते ॥ १३ ॥ स्तब्धा निश्चेतना गुर्वी कण्टकोपचिता भृशस् । **इयावा ग्रुष्काऽथवा ग्रूना प्रेतजिह्ना विसर्पिणी ॥** १४ ॥ दीर्घमुञ्चस्य यो हस्त्रं नरो निश्वस्य ताम्यति । उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥ हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम्। भवत्यायुःक्षये क्रमथवाऽति भवेन्मृदु ॥ १६ ॥ घट्टयञ्जानुना जानु पादाबुद्यम्य पातयन्। योऽपास्यति मुहुर्वक्रमातुरो न स जीवति ॥ १७ ॥ दन्तैश्चिन्दन्नखायाणि नखैश्चिन्दन्निछरोरुहान्। काष्ट्रेन भूमि विलिखन्न रोगात् परिमुच्यते ॥ १८ ॥ दन्तान् खादति यो जायदसाम्ना विरुदन् हसन्। विजानाति न चेहुः लं न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १९॥ मुहुईसन्मुहुः क्ष्वेडञ्छय्यां पादेन हन्ति यः। मुहुरिछद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ २०॥ वैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम्। तैरेवारममाणस्य ग्लीस्नोमरणमादिशेत्॥ २१॥ न विभित्ते शिरो ग्रीवा पृष्ठं वा भारमात्मना । न हन् पिण्डमास्यस्थमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २२ ॥ सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः। विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ २३ ॥

१ योऽन्तरा दीर्घमुच्छ्वासं नीत्वा बहिश्च हस्वं निःश्वासं नीत्वा,ग्लानि प्राप्नोतीति सम्बन्धः। २ ग्लानग्लास्तृ आमयावीत्यमरः। गोर्सर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते सृशम् । लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥ नोपैति कण्ठमाहारो जिह्ना कण्ठमुपैति च । आयुष्यन्तं गते जन्तोर्वलं च परिहीयते ॥ २५ ॥ शिरो विक्षिपते कुच्छानमुख्यित्वा प्रपाणिकौ । ललाटप्रस्तुतस्वेदो मुमूर्पुरच्युतबन्धनः ॥ २६ ॥ तत्र उलोकः ।

इसानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान् विभावयेताऽविहतो मुहुर्भुहुः । क्षणेन भूत्वा द्यपयान्ति कानिचिन्न चाफलं लिङ्गिमहास्ति किंचन ॥२०॥ इत्यिमवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने अवाकशि-रीयमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः।

अथातो यस्यश्याविनिमित्तीयमिनिद्वयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
यश्य श्योवे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।
आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विजानता ॥ ३ ॥
निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः संविद्धो व्याधिभिश्च यः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
हरिताश्च सिरा यस्य लोमकूपाश्च संवृताः ।
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमृच्लित ॥ ५ ॥
शारीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरं चोपशुष्यित ।
बलं च हीयते यस्य राजयक्ष्मा हिनस्ति तम् ॥ ६ ॥
अंसाभितापो हिक्का च लर्दनं शोणितस्य च ।
आनाहः पार्श्वशूलं च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥ ७ ॥
वातव्याधिरपस्मारी कुष्टी शोफी तथोदरी ।

१ गोसर्गे प्रमाते, 'ब्युष्टं विभातं द्वे क्वीवे पुंसि गोसर्ग इब्यते'। २ वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुर्दारितं जरी'इति वृत्तरत्नाकरे लक्षणम्। ३ इयावः स्यात्कापिश इत्यमरः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

गुल्मी च मधुमही च राजयक्ष्मी च यो नरः॥ ८॥ अचिकित्स्या भवन्त्येते वलमांसक्षये सित । अरुपेष्त्रीप विकारेषु तान् भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥ 🧈 विरेचनहृतानाहो यस्तृष्णाऽनुगतो नरः। विरिक्तः पुनराध्माति यथा प्रेतस्तथैव सः॥ १०॥ पेयं पातुं न शक्तोति कण्ठस्य च मुखस्य च । उरसश्च विशुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति॥ ११॥ स्वरस्य दुर्बेलीभावं हानिं च बलवर्णयोः। रोगवृद्धिमयुक्तया च द्वष्ट्वा मरणमादिशेत्॥ १२॥ **ऊ**र्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्कणम् । शर्म चानिधगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत्॥ १३॥ अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः । श्रोतारं चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥ यं नरं सहसा रोगो दुर्वलं परिमुखति। संशयपासमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते॥ १५॥ अर्थे चेज्ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः । रसेनाद्यादिति ब्यान्नासमे दद्याद्विशोधनम् ॥ १६॥ मासेन चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः। रसैश्चान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७॥ निष्ट्यूतं च पुरीषं च रेतश्चाम्भासि मजाति। यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः॥ १८॥ निष्ट्यूते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् । तच सीदस्यपें: प्राप्य न स जीवितुमईति ॥ १९ ॥ 🐎 पित्तमूष्मानुगं यस्य शङ्कौ प्राप्य विमूर्च्छति। स रोगः शङ्कको नाम्ना त्रिरात्राद्धन्ति जीवितम् ॥ २०॥

१ अनियत-रिष्टत्वात्संशयः। २ सर्वज्ञस्याऽऽत्रेयस्य कथं स दिग्धारिष्टप्रतिपादनामिति चत्, सन्देहाविषयीभूतान्यरिष्टानि परीक्षया निश्चेतन्यानीत्याह-अथ चेदिति। ३ निष्ट्यतं निष्टीवनं श्रेष्मादि। ४ अपः प्राप्य जलं लब्ध्वा सीदिति-मज्जति। सफेनं रुधिरं यस्य सुहुरास्यात् प्रासिच्यते । शूलैश्च तुद्यते कुक्षिः प्रत्याख्येयः स तादशः ॥ २१ ॥ बलमांसक्षयस्तीवो रोगवृद्धिररोचकः । यस्यातुरस्य दृश्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ॥ २२ ॥ तत्र श्लोकौ ।

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते। भवन्त्येतानि सम्पर्श्येदन्यान्येवंविधानि च ॥ २३ ॥ तानि सर्वाणि लक्ष्यन्ते न तु सर्वाणि मानवम्। विश्वनित विनशिष्यन्तं तस्माद्वोध्यानि सैर्वतः ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने यस्यद्याव-निमित्तीयमिन्द्रियं नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

द्शमोऽध्यायः।

अथातः संद्योमरणीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः॥१॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥ सद्यस्तित्यक्षतैः प्राणांटलक्षणानि पृथक् पृथक् । अग्निवेश प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो यैर्न जीवति॥३॥ वाताष्ठीला सुसंबृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि । नृष्णयाऽभिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम्॥४॥ पिण्डिके शिथिलीकृत्य जिझीकृत्य च नासिकाम्। वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम्॥५॥

१ यावन्त्यरिष्टानि लक्षितानि सर्वाणि एकं पुरुष न विश्वन्ति, किन्तु पुरुषभदेन भिन्नानि;तस्मात् सर्वतः = सर्वेभ्या रोगिभ्यो वोध्यानि भिषजा-इत्यर्थः । र सद्यः सप्ताहाऽऽभ्यन्तरे ।

३ त्यक्तुमाशङ्कते तित्यक्षति, 'आशङ्कायां सन् वक्तव्य' इति सन् तित्यक्ष इत्यस्मात् शतृप्रत्यये तित्यक्षन् तस्य तित्यक्षतः, प्राणत्यागशङ्कावत इत्यर्थः । अतः कथं प्राणान् त्यक्तुमिच्छतीति शङ्कैव नीत्पवते । तितिक्षतइति पाठः स्तु न साधुः । तिजेः क्षमायाम् , सन् विधानात् , आत्मनेपदित्वाच्च ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

भ्रवी यस्य च्युते स्थानादन्तर्दाहश्च दारुणः। तस्य हिकाकरो रोगः सद्यो मुख्णाति जीवितस् ॥ ६॥ क्षीणशोणितमांसस्य वायुरूर्ध्वगतिश्वरन्। उभे मन्ये समे यस्य सद्यो मुज्जाति जीवितस् ॥ ७ ॥ अन्तरेणै गुदं गच्छन्नाभि च सहसाऽनिलः। क्रशस्य बङ्काणौ गृह्णन् सद्यो मुज्णाति जीवितम्॥ ८॥ वितत्य पर्शुकामाणि गृहीत्वोरश्च मारुतः। स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुज्जाति जीवितस् ॥ ९॥ हृदयं च गुदं चोभे गृहीत्वा माहतो वली। दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मुख्णाति जीवितस् ॥ १० ॥ वङ्क्षणं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो बली। इवासं सञ्जनयञ्जनतोः सद्यो मुज्णाति जीवितस् ॥ ११॥ नाभि मूत्रं बस्तिशीप पुरीषं चापि मारुतः। विवध्य जनयञ्छूलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १२॥ भिद्येते वङ्काणौ यस्य वातश्लूलैः समन्ततः। भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः॥ १३॥ आप्लुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम्। भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥ १४ ॥ शरीरं शोफितं यस्य वातशोफेन देहिनः। भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १५ ॥ भामाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकैर्तिका । भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥ १६॥ पकाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका । तृष्णा गुदमहश्रोग्रः सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १७ ॥ आमाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च मारुतः।

१ गुदनाभ्योर्मध्ये सहसा विचरन्पवन इत्यर्थः । २ वह्वणः ऊरुसन्धिः, ३ सञ्जातशोफम् । ४ परिकर्त्तनं परिकर्त्तिका संज्ञायामिति भावे ण्वुल् स्त्रियां क्तिन्नित्य थिकारे, कृती छेदने इत्यस्मात् ।

कण्ठे घुँधुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम्॥ १८ ॥ पकाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च मारुतः। कण्ठे घुधुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥ १९ ॥ दन्ताः कर्दमदिग्धाभा मुखं चूर्णकसन्निभम्। सिष्ठायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः॥ २० ॥ तृष्णाइवासशिरोरोगमोहदौर्वल्यकुजनैः। स्पृष्टः प्राणाञ्जहात्यासु शकुद्भेदेन चातुरः॥ २१ ॥

तत्र श्लोकः।

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवतुध्यते। स जीवितं च मर्त्यानां मरणं चावतुध्यते॥ २२॥

इत्यिनवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने सद्योमरणीय-मिन्द्रियं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः।

अथातोऽणुज्योतीयिमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः॥ १॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥ अणुज्योतिरनेकाम्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा। रति न लभते याति परलोकं समान्तरे॥ ३॥ बल्जिं बल्जिभुँजो यस्य प्रणीतं नोपभुक्षते। लोकान्तरगतः पिण्डं भुक्के संवत्सरेण सः॥ ४॥ सप्तपींणां समीपस्थां यो न पश्यस्यहन्धतीम्।

१ अनुकरणाद्-चुरघुर् शब्दात्स्वार्थे कः, घुरघुर इत्याकारकः शब्दः स-कफेन इवासेन जायते ।

२ सिप्रा इवाचरन्ति सिप्रायन्ते स्वेदधारावत्त्वं गात्राणां सूच्यते, तदेव नदीगात्रयोः साधर्म्यम् । अनेन सिप्रानदीदृष्टान्तेन ज्ञायतेऽयं पाठः पुनर्वः सुना ऊज्जियन्यामिनवेशादिभ्य उक्त-इति तत्रैव सिप्रायाः सत्त्वात् । ३ अणुज्योतिर्मन्दतमाग्निः, अनेकायो व्ययचित्तः, दुर्मना मनोदौर्वस्य-

इक्तः। ४ बलिभुजः इवकाकादयः।

संवत्सरान्ते जन्तुः स संपर्वित महत्तमः ॥ ५॥ विकृत्या विनिमित्तं यः शोभामुपचयं धनम्। प्राप्नोत्यतो वा विश्रंशं समां तां न सं जीवति ॥ ६॥ भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम्। षडेतानि निवर्तन्ते पड्भिर्मासैर्मारेव्यतः॥ ७॥ धमनीनामपूर्वाणां जालमत्यर्थशोभनम् । ललाटे दृश्यते यस्य षण्मासान्न स जीवति ॥ ८॥ लेखाभिश्चनद्वकाभिर्ललाटमुपचीयते। यस्य तस्यायुषः षड्भिर्मासैरन्तं समादिशेत्॥ ९॥ शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचन्मेव च। मत्तस्येवोपलक्ष्यन्ते यस्य मासं न जीवति॥ १०॥ रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मजानित चाम्भसि । स मासात् स्वजनद्वेष्टा मृत्युवारिणि मजति ॥ ११ ॥ हस्तपादं मुखं चोभे विशेषाद्यस्य शुष्यतः। श्र्येते वा विना देहात् स च मासं न जीवति ॥ १२ ॥ ललाटे मूर्भि वस्ती वा नीला यस्य प्रकाशते। राजी बालेन्दुकुटिला न स जीवितुमहैति॥ १३॥ प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः। उत्पद्याशु विनइयन्ति नचिरात् स विनइयति ॥ १४॥ य्रीवाऽवमदों बलवाञ्जिह्नाश्वयथुरेव च। ब्रह्मास्यगलपाकश्च यस्य पकं तमादिशेत्॥ १५॥ संभ्रमोऽतिभेलापोऽतिभेदोऽस्थ्नामतिदारुणः। कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्तते ॥ १६॥ प्रमुद्ध लुञ्चयेत् केशान् परिगृह्णात्यतीव च। नरः स्वस्थवदाहारमवलः कालचोदितः॥ १७॥ समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताऽङ्गुलीकरम्। रमयतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वाक्षोऽनिमिषेक्षणः॥ १८॥ शयनादासनादङ्गात् काष्टात् कुड्यादथापि वा ।

१ अतिसंभ्रमः, अतिप्रलापः, अस्थनामतिदारुणो भेदः — एतत्रयम्

असन्मृगयते किञ्चित् स मुद्धन् काल्रचोदितः॥ १९॥ अहास्यहासी संमुद्धन् प्रलेढि दशनच्छदौ। शीतपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीवति॥ २०॥ आह्वयन्तं समीपस्थं स्वजनं जनमेव वा। महामोहाबृतमनाः पर्यन्नपि न पर्यति ॥ २१ ॥ अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिपक् । खादीनां युगपद्दष्ट्वा भेपजं नावचारयेत् ॥ २२॥ अतिप्रवृद्ध्या रागाणां मनसश्च बलक्षयात्। वासमुत्स्जिति क्षिप्रं शैरीरी देहसंज्ञकम्॥ २३॥ वर्णस्वराविमवलं वागिनिद्यमनोबलम्। हीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति वा न वा॥ २४॥ भिषम्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये। वशगाः सर्व एवेते बोद्धव्याः समवर्तिनः ॥ २५॥ एतेषु रोगः कमते भेषजं प्रतिहन्यते। नैषामन्नानि भुक्षीत न चोदकमपि स्पृशेत्॥ २६॥ पादाः समेताश्चत्वारः संपन्नाः साधकेर्गुणैः। व्यर्था गतायुषो द्रव्यं विना नास्ति गुणोद्यः॥ २०॥ परीक्ष्यमायुर्भिषजा नीरुजस्यातुरस्य च। आयुर्वेदफलं कृत्स्नमायुर्जे ह्यनुवर्तते ॥ २८॥

तत्र श्लोकः।
कियौपथमतिकान्ताः केवलं देहमाप्लुताः।
चिह्नं कुर्वन्ति यहोपास्तदिरष्टं निरुच्यते॥ २९॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थानेऽणुज्योतीः
योगन्द्रियं नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

अथातो गोमयचूर्णीयमिन्दियं व्याख्यास्यामः॥ १॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥ यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते ।

१ शरीरी=जीवः, २ गुणोदय-आरोग्यरूपः, ३ रिष्टलक्षणिमदम्

सस्नेहं अश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥ ३॥ निकपन्निव यः पादौ च्युतांसः परिधावति । विकृत्या न से लोकेऽस्मिश्चिरं वसति मानवः॥४॥ यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशस्। आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥ ५॥ यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संवर्तयितुमौषधम्। यतमानो न शक्रोति दुर्लभं तस्य जीवितस् ॥ ६॥ विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवचावचारितम् । न सिध्यत्यापधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७ ॥ आहारमुपयुक्तानो भिषजा सूपकाल्पतम्। यः फलं तस्य नामोति दुर्लभं तस्य जीवितम्॥ ८॥ द्ताधिकारे वक्ष्यन्ते लक्षणानि मुमूर्षताम्। यानि दृष्टा भिषक् प्राज्ञः प्रत्योख्यायादसंशयम् ॥ ९ ॥ मुक्तकेशेऽथवा नम्ने रुद्रत्यप्रयतेऽथवा। भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दृतं मरणमादिशेत् ॥ १० ॥ सुप्ते भिषाज ये दूताहिछन्दत्यपि च भिन्दति। आगच्छन्ति भिषक् तेषां न भैतीरमनुवजेत् ॥ ११ ॥ जुर्ह्हेत्याप्तं तथा पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि । वैद्ये दूता य आयान्ति ते झन्ति प्रजिघांसवः ॥ १२ ॥ कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः। वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छान्त मुमूर्षताम्॥ १३॥ सृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि। अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता मुसूर्वताम् ॥ १४ ॥ विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक्। दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत्॥ १५॥ दीनभीतद्भुतत्रस्तमिलनामसतीं स्त्रियम्।

२ मरणाऽऽशिङ्कनाम्।

१ संवत्तायतुं-संपादायतुम्।

३ आतुरम्। ४ जुह्नति निर्वपति, सप्तम्यन्ते पदे।

५ अपशकुनसमये तेषामागमनेनाऽऽतुरस्य हननमाशक्कात इति भावः ।

FO PR

वः।

त्रीन् व्याकृतीश्च पण्डांश्च दूतान् विद्यान्मुमूर्पताम् ॥ १६॥ अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा। सम्प्रेक्ष्य चोयकर्माणं न वैद्यों गन्तुमहिति ॥ १७ ॥ आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोष्ट्ररथवाहनम्। दूतं दृष्ट्वा भिषाग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥ १८॥ पलालबुसमांसास्थिकेशलोमनखद्विजान्। मार्जनीं मुसलं सूर्पमुपानच्चमं विच्युतम्॥ १९॥ तृणकाष्टतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोष्टमउम च। तत्पूर्वदर्शने दूता ज्याहरनित सुमूर्यताम् ॥ २०॥ यस्मिश्च दूते बुवति वाक्यमातुरसंश्चयम्। पर्यनिनमित्तमञ्जभं तं च नानुवजेद्भिषक् ॥ २१ ॥ तथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा। भिन्नं दग्धं विनिष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा॥ २२॥ रसो वा कटुकस्तीबो गन्धो वा कौणपो महान्। स्पर्शों वा विपुलः क्रो यद्वाऽन्यदशुभं भवेत्॥ २३॥ तत्पूर्वमभितो वाक्ये वाक्यकालेऽथवा पुनः। द्तानां व्याहृतं अत्वा धीरी मरणमादिशेत् ॥ २४ ॥ इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमूर्पताम्। पृथ्यातुरकुलानां च वक्ष्याम्यौत्पातिकं पुनः ॥ २५ ॥ अवक्षतमथोत्कष्टं स्वलनं पतनं तथा। आक्रोशः सम्प्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥ २६ ॥ वस्रोद्गीषोत्तरासङ्गर्छत्रोपानद्यगाश्रयम्। व्यसनं दर्शनं चापि मृत्व्यसनिनां तथा ॥ २७ ॥ चैत्यध्वजपताकानां पूर्णानां पतनानि च । हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांसुभिः॥ २८॥ पथरछेदो बिडालेन शुना सर्पेण वा पुनः। मृगद्विजानां कराणां गिरो दीर्सा दिश प्रति ॥ २९॥

१ त्रीन् त्रिसंख्याकान्, २ विरुद्धा आकृतिर्येषान्ते तान्। ३ अवश्चतं=छिङ्का, ४ सूर्योधिष्ठता दिक,्दीप्ता अत एव-भास्क-रश्च दिशमध्युवासयामिति कालिदासः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

शयनासनयानामुत्तानानां च दर्शनम्। इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वाण्याहुर्मनीषिणः ॥ ३०॥ एतानि पथि वैद्येन पश्यताऽऽतुरवेश्मनि । श्रुण्वता च न गन्तव्यं तदगारं विपश्चिता ॥ ३१॥ इत्यौत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगार्हितम्। इमामपि च बुध्येत गृहावस्थां मुमूर्षताम् ॥ ३२ ॥ प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्निमृद्धीजफलसर्पिषाम्। वृषबाह्मणरत्नान्नदेवतानां विनिर्गतिम्॥ ३३॥ अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च। भिषङ्मुमूर्षतां वेइम प्रविशन्नेव पश्यति ॥ ३४ ॥ छिन्नभिन्नानि दग्वानि भग्नानि मृदितानि च। दुर्वलानि च सेवन्ते मुमूर्षीवैदिमका जनाः ॥ ३५॥ शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं रुतम्। श्रूयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम्।। ३६॥ श्यनं वसनं यानमन्यद्वाऽ।पे परिच्छदम्। प्रेतवद्यस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥ ३७ ॥ अन्नं व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिश्चेवोपशाम्यति । निवाते सेन्धनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ ३८॥ आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा। अतिमात्रममत्राणि दुर्छभं तस्य जीवितम् ॥ ३९ ॥

भवान्ति चात्र।

यद्वादशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
सुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृत् ॥ ४० ॥
तत् समासेन वक्ष्यामः पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
पर्यायवचनं द्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ४१ ॥
इत्यर्थं पुनरेवयं विवक्षा नो विधीयते ।
तिसम्जेवाधिकरणे यत् पूर्वमभिद्दितिम् ॥ ४२ ॥
वसतां चरमे काले शरीरेषु शरीरिणाम् ।

१ परिवृत्तानाम् , २ अग्रभागरहितानि, CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अभ्ययाणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविवत्सताम् ॥ ४३ ॥ इष्टांस्तित्यक्षेतां प्राणान् कान्तं वासं जिहासताम् । तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ॥ ४४ ॥ विनाशायेह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च। भवनित तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ४५॥ प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपरुध्यते । वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा ब्युपरमान्ति च ॥ ४६ ॥ इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभवति चेतना। औत्सुक्यं भजते सत्त्रं चेतो भीराविशत्यिष ॥ ४७ ॥ स्मृतिस्त्यजित मेधा च हीश्रियौ चाऽपसर्पतः । उपप्रवन्ते पाप्मान ओजस्तेजश्च नइयति ॥ ४८ ॥ शीलं व्यावर्ततेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिवर्तते । विक्रियन्ते प्रतिच्छायाइछायाश्च विकृतिं गताः॥ ४९॥ द्युक्रं प्रचयवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः। क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगुपक्षयम् ॥ ५० ॥ ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विश्लेषं यान्ति सन्धयः। गन्धा विकृतिमायान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा॥ ५१॥ वैवर्ण्यं भजते कायः कायाच्छद्रं विशुष्यति । धूमः संजायते मूर्झि दारुणाख्यश्च चूर्णकः॥ ५२॥ सततस्पन्दना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः। ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथञ्चन ॥ ५३॥ गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः। विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः॥ ५४॥ नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते। जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्धनि ॥ ५५ ॥ भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्तुवन्ति यथारुचि ।

१ अम्युद्गतानाम् , २ निर्गन्तुमुद्यतानाम् । ३ अस्मिन् स्थाने सर्वत्र आशङ्कायां सन् । ४ चेतः कर्मभूतं भीः कत्रीराविशति प्रविशति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां वीर्यं न सिध्यति ॥ ५६॥ नानाप्रकृतयः करा विकारा विविधौषधाः। क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रतिहत्य बलौजसी ॥ ५०॥ शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्रेष्टा विचिन्तितम्। उत्पद्यन्तेऽग्रुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ॥ ५८ ॥ दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना दौरात्म्यमुपजायते । प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ ५९॥ प्रकृतिहीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्धते । कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरिष्टमुपलक्ष्यते ॥ ६० ॥ इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनशिष्यताम्। लक्षणानि यथोदेशं यान्युक्तानि यथागमम् ॥६१॥ मरणायेह रूपाणि पश्यताऽपि भिषािवदा। अपृष्टेन न वक्तब्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ॥ ६२ ॥ पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम्। आतुरस्य भवेद् दुःखमथवाऽन्यस्य कस्यचित् ॥ ६३ ॥ अववन् मरणं तस्य नैनमिच्छेचिकित्सितुम्। यस्य पर्यदिनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ॥ ६४ ॥ लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता । लिङ्गान्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥ ६५ ॥ द्तेरौत्पातिकैभीवैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः। आतुराचारशीलेष्टद्रव्यसम्पत्तिलक्षणै: ॥ ६६ ॥ स्वाचारं हृष्टमन्यङ्गं युशस्यं शुक्कवाससम्। अमुण्डमजटं दूतं जाति-वेश-।क्रयासमम् ॥ ६७॥ अनुष्ट्रवरयानस्थमसन्ध्यास्वप्रहेषु च। अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुत्रेषु ध्रुवेषु च ॥ ६८ ॥ विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम्। मध्याह्मभेरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥ ६९॥ विना देशमशस्तं चाशस्तीत्पातिकलक्षणम्। दूतं प्रशस्तमन्ययं निर्दिशेदागतं भिषक् ॥ ७० ॥ दध्यक्षताद्वेजातीनां वृषभाणां नृपस्य च।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

2

रतानां पूर्णेकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च॥ ७३॥ सुरध्वजपताकानां फलानां यावकस्य च। कन्यापुंवर्धमानानां वद्धस्यैकपशोस्तथा॥ ७२॥ पृथिन्या उद्धतायाश्च वहेः प्रज्वालितस्य च । मोदकानां सुमनसां गुक्कानां चन्दनस्य च॥ ७३॥ मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्गस्य शकटस्य च । नृभिधन्वाः सवस्साया वडवायाः श्रियास्तथा ॥ ७४ ॥ जीवञ्जीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम्। हंसानां शतपत्राणां चाषाणां शिखिनां तथा ॥ ७५ ॥ मत्स्याजदिजशङ्घानां प्रियङ्गनां घृतस्य च। रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां चे दर्शनम् ॥ ७६ ॥ गन्धः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्को मधुरो रसः। मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च गिरः शुभाः ॥ ७७ ॥ छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्दुतिः। भेरीमृदङ्गराङ्घानां शब्दाः पुण्याहनिस्वनाः॥ ७८॥ वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः। पथि वेरमप्रवेशे च विद्यादारीग्यलक्षणम् ॥ ७९ ॥ मङ्गलाचारसंपन्नः सातुरो वैश्विमको जनः । श्रद्दधानाऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ ८० ॥ धनिश्वर्यसुखावासिरिष्टलाभः सुखेन च। द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरेव च॥ ८१॥ गृहप्रासादशैलानां नागानां वृषभस्य च। हयानां पुरुषाणां च स्वप्ने समाधिरोहणम् ॥ ८२ ॥ अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः संवाधनिस्तृतिः । स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नेश्वाभिभाषणम् ॥ ८३॥ सोमार्कामिद्विजातीनां गवां नृणां यशस्विनाम्। दर्शनं गुकुवस्नाणां हदस्य विमलस्य च ॥ ८४ ॥ मांसमस्यविषामेध्यच्छत्रादर्शपारग्रहः।

१ कन्याश्र पुमांसः कुमाराश्च ते वर्द्धमाना अङकारोपिताः, तेषां दर्शनं शुभम्, एवं सर्वेषां पष्टयन्तानां दर्शनं शुभमित्यनेनान्वयः। CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्वप्ते सुमनसां चैव शुक्कानां र्शनं शुभम्॥ ८५॥ अश्वगोरथयानं च यानं पूर्वोत्त ण च । रादनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ॥ ८६॥ सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तित्रेंचे द्विजातिषु । साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ८७॥ आरोग्याद्वलमायुश्च सुखं च लभते महत् । इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः॥ ८८॥ तत्र स्रोकौ ।

उक्तं गोमयचूर्णीये मरणाऽऽरोग्यलक्षणम् । दूतस्वप्नातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिन्यपाश्रयम् ॥ ८९ ॥ इतीदमुक्तं प्रकृतं यथातथं तदन्ववेक्ष्यं सततं भिषग्विदा । तथा हि सिद्धिं च यशश्च शाश्वतं स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ९० ॥

इसिवेशको तन्त्रे चरकप्रतिनंस्कृते इन्द्रियस्थाने गोमयचूणीं-यमिन्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इन्द्रियस्थानं संपूर्णम्।

१ उक्तीमात-अध्यायार्थमुपसंहरति।

२ जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणलक्षितेन वंशस्थवृत्तेनिद्रयः स्थानमुपसंहरुन् स्चयति-वंशस्थवृत्त एव भिषग जानाति प्रकृतस्थानार्थामिति।

इति श्रीतारादत्तपन्तकृता समाप्तयमिनिद्रयस्थानभागीरथी।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्रय-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennal and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

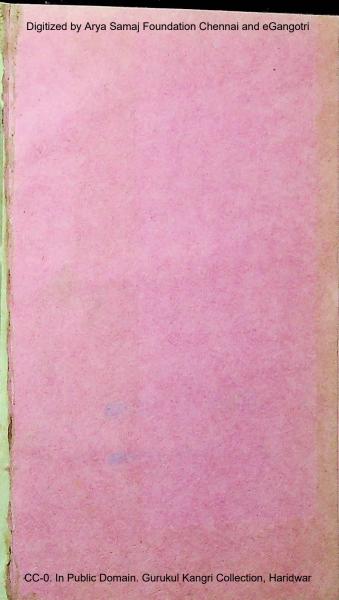
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्याला

हरिहार।

83.062

पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे श्रंकित है इस तिथि सहित १५ वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस थ्रा जानी चाहिए। ग्रन्थथा ५ नये पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

3 0 JAN 1970 26 fazisk 198 MAT 1972 A 21/17 St. 12 AUG 1972 A 22/147/37

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

SAMPLE STOCK PRIFICATION
VERIFIED BY

Entered in Database
Signature with Date

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

